

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСНИК.

В И Д А Є

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ, ОСИП МАКОВЕЙ, ДР. ІВАН ФРАНКО.

Відповідає за редакцію: Михайло Грушевський.

1820

НБ ПНУС

629057

ВОЛОДИМИР ГЕРАСИМОВИЧ

У ЛЬВОВІ, 1898.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка,
під зарядом К. Веднарського.

83.3/49

X-64

Г

З М І С Т.

— 26 —

	Стор.
<i>Неробочий Грицько Кривий</i> , волинський образок з початку 18-ого віку Михайла Грушевського	1
<i>Наш альбом</i> : Якби я знав, поезія Плятона Павченка	25
На високій на скелистій кручі, поезія Богдана Лепкого	26
<i>Веселі оповідання</i> Осипа Маковця:	
I. Модний плуг	27
II. Зуб мамута	35
<i>Дві долі</i> , повість Данила Мордовця (глави XI—XXIII) 45, 153 і	328
<i>Мужики</i> , оповідане Антона Чехова	64
<i>Ноги в огні</i> , поезія К. Ф. Маєра	100
<i>Американський претендент</i> , повість Марк-Твайна (глави I—X) 103, 221 і	362
<i>Фотографії з життя</i> Василя Стефаника:	
I. Засідане	129
II. З міста йдучи	135
III. Вечірня година	140
<i>З поезій Лесі Українки</i> :	
I. Зимові ніч на чужині	143
II. Жидівська мелодія	146
<i>Дідусь</i> , оповідане Богдана Лепкого	148
<i>Новелі</i> Елзи Ожешкової:	
I. Анї кусника!	189
II. Чи пам'ятаєш?	199
<i>Із воєнних оповідань</i> Деглефа фон Ділінкрона:	
I. Пропало	208
II. Чари полудня	211
III. Наяц	216
<i>Гриць і панич</i> . Оповідане з бурливих років 1846—1848 Івана Франка	245

Друкарня сільсько-університетська
Ім. Василя Стефаника

БІБЛІОТЕКА

ІНВ. № 629057

	Стор.
<i>Поезий в прозі, Ольги Кобилянської :</i>	
I. Рожі, II. Акорди	324
<i>Из поезий Поля Верлена, переклад Ів. Франка :</i>	
I. Покутна псалма	351
II. Сантиментальна розмова	353
<i>Жаба, нарис Еміля Золя</i>	354
<i>З грузинських поезий Дуту Мегрелі і кн. Іллї Чавчавадзе, переклад Білоусенка</i>	376

<i>Сучасна Англія. Нарис розвою її політичного життя 1814—1896 рр. III. Сеньбоса</i>	1, 69 і 141
<i>Новини нашої літератури: Ясні зорі, драма Б. Грінченка; Нахмарило, комедія Б. Грінченка; Катерина Чайківна, драма Н. Полтавки; Торговля жемчугами, комедія Г. Цеглинського — оцінки О. Маковея</i>	29—37
<i>Оповідання Вячеслава Будзиновського, оцінка Івана Копача (з портретом Вяч. Будзиновського)</i>	96
<i>Мій Ізмарагд, поезії І. Франка, Донецькі сонети М. Чернявського, оцінки Мих. Грушевського</i>	173
<i>З життя і письменства, Осипа Маковея :</i>	
I. П'ятидесятилітній ювілей руської публіцистики	111
II. Про сучасне становище нашої літератури	181
<i>З російської України — Spectator-a</i>	45 і 192
<i>Из чужих літератур, д-ра Івана Франка :</i>	
I. Життя і твори Альфонса Доде, его остатня повість. 70-ті роковини вродження Генрика Ібзена	52
II. Детлеф фон Лілленкрон і его писаня	127
III. Уїлліам Еверт Гледстон, его писательська і наукова діяльність	196
<i>Хроніка і бібліографія</i>	62, 132 і 201

Неробочий Грицько Кривий.*)

Волинський образок з початку вісімнадцятого віку

Михайла Грушевського.

I.

Був хмурий день в осени. Сиві, важкі хмари облягли все небо, і воно наче нагнуло ся, налите водою, нависло хмурою покринкою над самою головою. Повітре було повне вогкості, і дощ мов збирав ся що хвилини. Сумно виглядав залитий водою шлях, і густі ліси понуро стояли навкруги тихі, нерухомі, мовчки скидаючи листок за листком на мокру листяну-ж настїлку. Пташки розлетїлись, поховались, і гучний вїдливий крик мокрого крука панував сам навколо, наче глузуючи з сумної атонїї літнього життя, з його минулої краси й сили.

Сумний краєвид очевидячки впливав і на двох людей, що верхи їхали тією мокрою, розтоптанною дорогою: вони

*) Неробочий — правний термін тогочасний для неоселого селянина, *persona vagabunda*. Фабула оповідання взята з декрету, видрукованого в Архив-і Югозападной Россіи ч. VI, т. II, N. 15; побутові подробиці оперті на документальнім матеріялі. Писалось воно тому яких десять літ; аж пізнійше довідав ся я, що ту-ж фабулу обробив і пок. Йос. Ролле в своїй „Хамській долї“.

їхали мовчки, понуро, напаявши відлоги на голови. Бурка з кращого, крамного сукна на передньому давала знати, що то не був селянин, як його товариш в простій, сільській свиті, а якійсь пан.

Так проїхали вони мовчки з верству похід лісом. Тут ліс кінчився, дорога розбивалася на двох, і на роздоріжжю стертчала, похилившись нивько на бік, стара корчма. Шляхтич зліз і пішов туди, але за хвилинку вернув ся.

— Нема, не було, не бачив, — промовив він, глянувши на дорогу, що впаля ся межі рілями, пропадаючи в млі.

— Десь повернули на бік, — сказав на те чоловік, пораячись коло сідла. — Де його тепер знайдеш, адже-ж тому більш як день, як їх бачили.

Шляхтич не сказав нічого й взявши ся в боки, мовчки дивився, наче хотів вицитати в дороги, чого йому було треба, а далі з нехитю став знову вилазити на коня.

— Може Жид збрехав, щоб одурити, а може й не одурив: хіба малпий світ; адже-ж не вперше тікає, не піде просто дорогою, щоб його зловили, — метикував тимчасом чоловік.

Шляхтич відїхав від корчми на дорогу і знов став, не знаючи, що його робити.

— Тю, бодай їм всячина! — промовив він нарешті, повернувши коня й вдаривши, пустив ся назад межі лісом тією-ж дорогою, що приїхав. Швидко зникли обоє в тумані.

За кілька хвилин, як не чути стало й коний, між деревами лісу виглянула якась фігура, і озирючись вийшов помалу чоловік на дорогу, за ним жінка з дитиною. Обоє прислухали ся пильно: не чути було вже нічого.

— Нема, — сказав чоловік, постоявши кілька часу, і веселий усміх розливав ся по його лицю. — Не думав я, щоб задів він так далеко. Та тепер, хвалити Бога, не вернеть ся, — додав дін весело й перехрестив ся.

— Не вернеть ся, хвалити Бога, — обізвала ся жінка, помалу перекладаючи на руці дитину.

— От як би не почули та не сховались! Ледви-ж встигли звернути з дороги! Добре, що дитина спала, а то було-б нам! — радів чоловік і простигнув руку понести дитину.

— Не руш, спить! Та ходім, бо змерзла, ноги одубли, в воді сидячи.

Чоловік перекинув знову клунок, що ніс на плечах і пішов далі дорогою; жінка почимчикувала за ним: в одній руці мала дитину, в другій торбину. В отій торбині та клунку було все добро їх. Се були селяни — Іван Кривий, чи Іван Гричук, як він звав ся в остатньому селі, з жінкою Ганною, що втікли від пана шукати де краще; четвертий день вони вже йшли так, здебільшого в вечері, або рано, та в ночі, або переховуючись лісами. Сьогодні були пішли вже сміливіше — просто шляхом, не сподіваючись погоні, та завчасу почули тупотінне, сховали ся в рів тай пересиділи там.

Вони пройшли мовчки верству, потім другу. Тяжко було йти по грязюці в холодній млі, несучи клунки. Сумна дорога незабаром прогнала їх веселощі, і вони тягли ся понуро й важко. Нарешті та похила корчма на розпутті встала перед ними.

— Пристанемо чи підемо далі? — спитав чоловік.

— Підемо вже до села, вже мабуть недалеко, краще ніж тут у Жидів, — відказала жінка.

Вони порівняли ся з корчмою. Чоловік позирнув разом, спинив ся й повернув до неї.

— Куди ти, Грицьку?

— Та зараз.

— Будеш горілку пити? Так рано? Покинь, ще Жид як небудь перекаже.

— Не перекаже, — відказав чоловік.

— Не ходи, Грицьку! Жінка взяла його за полу.

— Е! — сердито крикнув чоловік, вирвавши полу, покинув клунок і пішов до корчми. По тих пережитих рано страхах нерви просили поживи, і годі було їх перебороти. Жінка почала забавляти розбуджену дитину, промовляючи до неї, хоч дитина ще не розуміла нічого, бо не мала й півроку.

Грицько вийшов тимчасом бадьоро й узив клунку знову; горілка вернула йому веселощі і розв'язала язика.

— Се я певне знаю, — балакав він, — що сказав панови той рудий Жид в Грицькунівській корчмі; нехай

тепер пан йому подякує, що проїздив ся: без нього не заїхали-б за мною так далеко. Хвалити Бога, що не було з ним псів, ото було-б погано. Я як тікав з Литви, так мене з хортами шукали, і собаки мене пізнали, бо я був за нарубка в пана й годував їх часто; а в мене був і дух упав: як би піймали, то й душу вибили-б з мене, такий пан був лихий!

Жінка не відказала нічого.

— Дай мені хлопця, нехай ще я його трохи понесу, в тебе мауть і руки залякли! — сказав Іван і помаду узявши однією рукою сина, почав йому на губах виробляти всякі штуки.

— Скільки ми пройшли, буде з десять миль? — спитала ся жінка.

— Буде, буде вже! Се-ж ми вже Дубно проминули десь.

— Хоч би пристати де небудь, а то йдемо, йдемо, і не знати куди.

— Як би де потрапити на добре село! Мені самому хіба не докучило!

Так балакаючи, вийшли вони над широку долину, що прорила якась річка. Дорога вила ся понад нею. Туман кутав річку й очерети, ледви знати. Почав накрапати дощ, що далі — то дужче. Ганна завернула полу свитини й відкрила собі голову й дитинну.

— От і село манячить, треба пристати, дощ перечекати.

Вони зійшли узгірем в долину. Слизько було йти мокрою стежкою. Ганна впала навznak і чисто обмастила ся. Нарешті наблизили ся до села. Хати довгою низкою простягли ся над річкою між обсаженими вербами, городами й левадами. Перехожі звернулись до першої-ж хати. Подратувавши собак, швидко діждали ся й хазяїв: пристаркувата жінка виглянула до їх.

— Пустіть переждати дощ, ми перехожі люди, з далекого села.

Та подивилась невірною, але по тім пильнім огляді лице її прояснило ся.

— А йдїть, коли хочете! просимо! — ласкаво обізвалась вона.

Перехожі порозбирали ся, поклали мокрі свити на піч тай узялись снідати хлібом та цибулею. Прийшов снідати і хазяїн з току, почали розпитуватись.

— Шукаємо, де-б вільнійше, а то в нас роби-роби, тай кінця нема; нема часу й собі щось зробити, та ще й новини тобі видумують що року, наче коверзують з людий, — скаржив ся Грицько.

— То приставайте в нас, — відказав хазяїн, — адже в нас легко, робити тільки два дні на тиждень, і в зиму й літом, тільки всього, чиншу нема, як по иньших селах.

— Та за те-ж осип даєш, — відказала жінка.

— Ну, що-ж, що осип; а за те ні курей, ні гусей, ані иньших вигадок. І пан нічого, нема чого казати, справді, жінко?

— Ну, не дуже хвали; он з підводами тими як раз-у-раз ганяє!

— Що-ж, що підводи, се й скрізь, — не здавав ся хазяїн; він взагалі не був песимістом, але-ж тепер ще й особливо припала йому охота хвалити своє село.

— Ні, — сказав Грицько, згадавши за погоню, — тут ще небезпечно, боронь, Боже, довідають ся. За нами гнали ся трохи не до вашого села...

Дощ все не переставав. Хазяїн пішов на тік знову, Грицько й собі — помагати, покинувши жінку з дитиною в хаті. Хазяйка сіла коло віконечка, щось латаючи; в хаті незабаром стало вже смеркати ся за дощем. Ганна сіла проти хазяйки, годуючи дитинну, спочиваючи з дороги; ноги ниди після холодної води в тому рові; якась чудна, невіразна втома, тихий спокій огортали її, і думка, що за якийсь час знову треба буде покинути теплу хату й брести грязюкою, ще додавала того чудного, солодкого чуття. В тій хвилі Ганна рада була побалакати щиро, пригорнути ся до кого небудь, тай почала дрібненько розказувати, відповідаючи на питання хазяйки.

Вона була сирота і зросла між людьми. Був брат, жив у наймах, але вже кілька років десь пішов, тай не чутно: кажуть, що вбили його Татари. Більше не зістало ся в неї роду, бо батько в неї був захожий чоловік. І вона все ходила в наймах. Не весело було дівувати наймичкою.

„Почали далі дівчата однолітки замуж виходити, одна за другою, а мене звісно ніхто не сватає, — розказувала Ганна, — не дуже де й побачиш було мене! Ото й думаєш: усі мене обминають, вістану ся я до віку сама одна без роду на світі, та так сумно стане! Хоч би брат був, хоч би яка родиночка, щоб до неї обернути ся, прихилити ся. І так було все ждеш, звісно — дуриш тільки себе, що станеть ся з тобою що небудь таке... брат вернеть ся, або хто посватає добрий... Було в хаті сидиш часом, — двері сінешні рипнуть, або собаки загавкають, то аж серце стрепенеть ся.“

— Ти гарно розказуєш, — ласкаво кивнула Ганні хазяйка.

— Нема й чого розказати!... От тоді прийшов був на село Грицько, чоловік мій, тай пристав за парубка в хазяйського сусіда. То-ж бувало часом стріне тай заговорить, а далі в осени сватає. Не змагала ся, повязала старостів, а хазяєва відмовляють: він, каже, чоловік чужий, прихожий, і не має нічого, ще й ледащо до того — а його ледащим вєлавили, хоч до своєї роботи він не лінуєть ся. Будете, кажуть, злидні тільки плодити. Та я не послухала, нехай вже й злидні будуть, та свої, як я маю цілий вік в наймах ходити: всього добудеш, окрім доброго слова. Так і побрали ся; хазяєва ще й посьміяли ся з нас: таке заслужила за свою працю, тільки що поглузували. Докучило нам обоім по людях ходити, взяли в пана хату з городом та робили в людей та в пана за сніп або що; тільки трудно: робиш все, а нічого немає. Може буде краще на новому місці; тільки добути ся-б вже скорійше...

Ганна засумувала під впливом власного оповідання. — Мабуть не дав мені Бог талану, не бачила щастя й змалку, та не щастить і тепер... А Грицько все сердить ся. От і тепер ідемо: хіба справді солодко тиняти ся, як собака блудяща, по дорогах та переховуватись по ярах?

Хазяйка почала розповідати й собі про своє горе — все діти її вмьрали.

Так ішов час. Стало зовсім темно; вернули ся чоловіки. Швидко поснули потомлені перехожі, не чуючи ані

тихого ляпотіння дощу, ані цв'іркунового голосу, що співав за пічу.

Перехожі повставали й зібрали ся — ше й не розвидніло ся. Хазяєва попрощали ся привітно, дали хліба на дорогу, і знову пішли вони плентати. Знову потягли ся мокрі дороги, налиті водою колії, сумні ліси, чорні рілі, голодний, гострий крик ворони й дрібний дощик, мов крізь решето. Знову спочивки в селах і звичайні розмови й питання про життє й про пана: там заздрий, там — хто його зна, там — дуже важко, а там — так собі; кажуть, що скрізь так. Так пройшов ще день — другий.

— Е, нехай і так, остогидло вже тинятись, — сказав Грицько, прослухавши звичайні оповідання про пана й роботу, — мабуть нема чого кращого сподіватись; правду кажуть, що де люди — там і пан і панщина... Так скільки, кажете, робити?

— Зимом і літом по два дні, та толоки дві, та шарварки чотири...

— Нехай і так; в нас цілий рік по три дні було, а толоки чотири.

— Та чиншу 20 грошей, та курка, та яєць пять...

— Та вже!... Мабуть кращого, кажу, не знайдеш! Як тобі здаєть ся, жінко?

— Про мене, аби скорійше; йди хоч зараз до пана, — обізвалась Ганна.

— А піду справді. Сьогодні вже мабуть пізно... Кажете, що пан не дуже лихий?

— Звичайно, як пан! Як не вийдеш на панщину, так всипле добре на обидва боки...

— Бодай не довело ся йому й його батькови! — відказав на се Гриць. — Та мабуть ліпшого не знайдемо.

— Тільки ти-б йому поніс що небудь на ралець, все був би ласкавіший! — радили люди.

— Та в мене нічого й нема!

— Хіба-б гуску узав де небудь; он у сусіда є кілька...

На тім і постановили. За дванадцять грошей купили гуску, і Грицько прибравши ся й тісенько підперезавши ся, пішов вранці на панський двір. Через кілька часу надійшов і пан з току, де весело гупали, далеко лунаючи, чотири ціпи.

— До вашої ласки, пане, прийшов з жінкою, щоб в вашому селі осістись, — звернув ся до нього Грицько.

— Що-ж, живи; як добрий будеш, то буде й тобі добре, і придбаєш всього. Є худоба в тебе, чи може ти з ремесла живеш? Мені дуже-б ткача треба.

— Ні, пане, не вмю нічого, і худоби нема. Я за парубка жив попереду.

— Так як же ти? Може й тут за парубка станеш?

— Ні, дайте вже поле, худоби позичу й плуга.

— Про мене, роби як знаєш. Рік будеш вільний від усього; а там — що люди роблять, то й ти. Якже ти зवेश ся?

— Грицько Крук, — назвав себе на ново Грицько, — а жінка Ганна, та ще дитина мала.

Тим скінчила ся розмова. Пан післав хлопця показати Грицькови хату: господар її втік торік.

— Куди-ж він пішов? — розпитував Грицько хлопця.

— Кажуть, що на Поділє, тоді пятеро того року втікло. Кажуть, що там панщини немає, а землі — скільки хоч.

— Мабуть брешуть, — постановив Грицько: — адже-ж і мені казали, ніби тут нема панщини, а таке-ж саме, тільки манять людей; мабуть від сього ніде не втечеш!

Хата, подвіре — все те тхнуло пустою. Солому з новіток, з хати розібрано; подвіре розгороджене, хата облуплена.

— Се вже дуже погана, чи нема крапці? — спитав Грицько хлопця.

— Ті ще гірші; адже-ж за те хата нова.

„Круки“ перенесли зараз свої клунки до нової оселі й повиймали своє добро: тут була сокира, коса, серп, заступ, рогац, мішки, делкі хуста, сувій полотна, що придбала Ганна ще наймичкою будши, та ще два злотих грошима — отсе було й усе багатство „Круків“. В хаті текло, повітре затхле, як в пивниці. Грицько пішов знову до пана — просити дерева на огорожу й соломи на покрівлю. Ганна зараз заходилась мастити хату: її не ждало ся, хотіло ся зараз все поправити, зробити. Позичила опад, горшка, крупів, хліба; заткнула пробите вікно, замостила соломою, де текло. Вечером, в п'ятмі хата не здавалась вже зовсім пустою. Солома ясно палала в печі; ясні

плями й темні тіни тремтіли й танцювали по стінах, по долівці; Ганна з великою радістю після довгого блукання тепер поралась коло печі, втішаючись і ясним полум'ям і своїм хазяйнуванням. Вона так давно бажала стати справжньою, заможною хазяйкою! З такими мріями йшла вона й замуж, та не справдились вони в рідньому селі! Тепер знову сі мрії вставали перед нею в блискучому полум'ї, й вони тішили, вабили її...

Ті веселі думки опанували й Грицька. Сидючи на соломі, він гойдав свого синаша й тішив його, показуючи на полумє. Чи тішилась дитина, чи ні, але батько про те був в тій хвилі щасливий, і біляве, як у „Литвина“¹⁾, лице його світилось незгірш від тих яєних плям, що бігали по хаті.

Так весело розпочали Круки своє житє в Савках — так звало ся те село.

II.

Погода розгулялась швидко. Грицько вилаяв її, що не знала, коли її було треба, але Ганна догадалась, що то дощ ішов їм на щастє, поки вони мандрували, а тепер поростав.

Дуже хотілось того щастя! Але чекаючи його, треба було подумати й про те, що їсти, як пересидіти зиму. В Круків не було ніякого запасу; з тих двох злотих, що завивані були в Ганниній хустці, вигодуватись було не можна; а то ще й треба було купувати всякого добра, почавши від горшків і до відер і діжок. Грицько знову з'явив ся перед пана, просячи позичити жита пів осьмачки й гречки два гарніці. Пан на те гукнув хлопця й спитав ся:

— Почім спродали жито й гречку на останнім ярмарку.

Той сказав.

— Отож щоб знав, — сказав пан Грицькови. — Буде значить за тобою чотири злотих; коли-ж ти мені віддаси?

¹⁾ На Україні Литвинами і досі звуть Поліщуків.

— Може я-б їх відробив? молотив або як инакше?

— Добре, приходь, по нять грошей день тобі порахую.

Грицько походив кілька днів, але далі пан прийняв ще одного, також перехожого як і Грицько, за паробка, за те щоб годувати зиму. До того-ж приходили на панщину селяне. Грицько був зовсім не потрібний, і пан сказав йому, щоб більше не приходив. Іншої праці він собі не знайшов. Тож, не маючи ніякого хазяйства ані якої роботи, лежав звичайно на печі й марив, скільки він посіє чого, й скільки воно уродить, і що з того треба буде зробити. Ганна свій вільний час збавляла або граючи з дитиною, або шиючи з того сувою полотна сорочки чоловікови й собі. Маючи вільний час, узяла ся вона їх мережати; мережки виходили не дуже гарні: в наймичках сьому не навчил ся, але Ганна порала ся коло їх з великою охотою; ще втішні надії не минулись: її здавало ся, що вона ніби свою будучу долю вишпала, таку-ж мережану, рябу та веселу.

Грицько часом починав у двох з нею міркувати, скільки чого в їх буде, й що вони з того зроблять; а коли той матерпял кінчав ся, мовчки слухав, як віє вітер в комині, або Ганна розмовляє з дитиною, й спав, і дрімав без кінця; часто йому снили ся різні страхи з минулого життя: то ніби заснув він парубком, і пан його будить, пхнувши ногою під бік та хлеще нагаєм; то ніби тікає й притаїв ся в лісі й чує погоню, хорти біжать до нього, шамотять листем, роздратовані, люті. Грицько прокидав ся переляканий і радіючи згадував, що то все мара, що він у своїй хаті, далеко від тих місць, і не знайдуть його ні старі ні новіші пани.

Так було день в день, і часом докучало Грицькови. З нудьги він часом ходив розважатись до шинку, де можна було любенько побалакати з хазяїнами. Одначе Жид швидко перестав давати на-бірг; Грицько, правда, міг би віднести трохи жита, але на те не стало в його духу: він жив надією стати заможним господарем.

А тимчасом минав ся той хліб, що узято було в пана, дуже швидко плиннули й гроші з Ганниної хустки. Грицько му-

сів вдруге і втретє ходити до пана позичати, і гроші, що він був винен панови, все росли. Грицько не вважав і чекав тільки весни, щоб хазяїнувати.

Вона не довго галялась того року, та весна, і швидко прийшла, наливши балки й лощини сніговою водою, відкривши знід снігу чорні поля; воги і пухнасті, вони немов самі просили плуга. Але Грицько не мав ні плуга, ні худоби; сусідам було позичити тяжко: два дні робили на панщині, а то треба було орати своє, та й худоби було не дуже багато, все спрягали ся, а в декого, як і в Грицька, й зовсім худоби не було. Знову Грицько обернув ся ні до кого як до пана, позичив худоби й плуга, позичив насіння й оброку. Все те коштувало!

— За тобою є вже тридцять п'ять злотих — сказав нарешті Грицькови пан. Той міг тільки почухатись, почувши про таку силу грошей.

Весна була не дуже погожа. З початку, правда, закрювало ся на добре, але після Великодня дощів було мало й хліб захирів. Грицько що дня виходив був глянути на свою ниву, і лице його ставало все хмурніше: він вложив стільки надій в сей посів, що не міг дивитись без сердечного болю, як той хліб скніє, і нарешті перестав уже й ходити до ниви. Дощ, що перенав якось в рішучий момент, трохи підправив ярину, але все таки врожай був незначний. Коли було зведено й змолочено урожай і обраховано, показало ся, що трохи не весь прийшлось би віддати, аби заплатити, що був він винуватий панови й сусідам; значить, частину позик прийдець ся на другий рік відкласти. Перспектива заможного господарства блідла й никла. Ганні дуже хотіло ся мати корову, але се було не можливо: спромогли ся тільки на теличку. А на другий рік значить прийдець ся знову все позичати: і плуга, і волів...

— Ти-б узяв у пана вола, а гроші по троху ми-б сплатили: адже паша в нас єсть, — порадила Ганна, і ся думка дуже подобала ся Грицькови: маючи вола, можна спрягати ся, не позичаючи ні в кого; тільки купити його не було за що. Грицько взяв вола в пана на-бірг.

Новий рік почався вже з звичайною панщиною: два дні на тиждень, дві толоки, чотири шарварки, стерегти по черзі панський двір у ночі, ходити з підводами до Луцька і Львова, жінці — сікти капусту, пряти панську куделю, робити на панському городі, і багато ще чого, що тяжким тягаром налягало на Грицька. Правда, се все було легше, менше трохи, ніж в попередньому селі, але воно ставало далеко тяжшим після мрій про волю й змагань її добитись. Тікати сьвіт за очі, віддавати на всяку непевність свою долю, свою шкіру, аби тільки вигадати один день панщини на тиждень, а з рештою мати все туж працю панщинну, шарварки та толоки, се здавалося ніби посьміхом. Варто було тікати!

Такі думки нерозумно почав висловлювати Грицько після того, як перші рожеві надії на нове господарство йому зрадили, і потяглося панщинне життя своєю колією. Ганна одначе не хотіла поділяти його думок, і як він занадто починав вже нарікати, прозивала його волоцюгою й ледащом; в неї далеко більш було примиренної вдачі, і вона ще не тратила своїх надій.

Маючи вола, далеко легше було господарювати, і Грицько не побільшив, а ще зменьшив свою залежність за зиму, але літом прийшлося тяжко, коли до двох днів панщинних пан додав йому два дні на виплат залежності. Пан хапався з жнивами, але так само мусіли хапатися і люде. Разом настала спека, дні стояли гарячі, роса перестала падати, і хліб починав сипатися дуже, а зерно було таке важке та добре, що шкода було дивитися.

— Хай йому всячина, — сказав Грицько, почувши від осаули, що йому робити на тижні чотири дні — хто чув таке робити, в мене самого хліб сиплется, де його до середи чекати!

Він не пішов в понеділок, пан покликав його вечером, вилаяв і похвалаяв за бити, але Грицько не покорився: він не то навіть щоб не хотів, а просто так не міг кинути задля панського свій власний кривавицею политий хліб висипатися.

— Подождіть, пане, я потім вам відроблю, — все казав він своє панови, а не відпросивши ся, все таки не пішов

на панщину й у вівторок. Се так йому не пройшло: Грицька знову покликано до двору й веннано щедро.

Грицько вилежав мовчки — ані пари з уст; такий на його дух найшов. Різко коштувати було йому не первина, траплялося й на попередніх місяцях, особливо — на дворі служачи, але тут, на нових місяцях, здалося вже занадто знову прикрити.

— Варто було тягти ся за п'ятнадцять миль, — мурмотів він сердито, і ще сердитійше додавав: — бодай не діждали, щоб я задля них свій хліб кинув!

Свій хліб мусіли жати в ночі. Погода стояла все гаряча, земля не простигала й у ночі, так і паніло теплом. Ганна робила скільки могла і цілком знемогла ся; Грицько казав їй, аби йшла до дому, кинула роботу; вона не кинула, поки не втяла руку серпом... А хліб сипався; Ганна пробувала жати й взяти порізаною рукою, та не могла, й трохи не плакала з досади й болю. А Грицькови сказали відробляти ті дні, що він не робив; Грицько пішов раз, а далі, не втерпів та покинувши панщину, кинувся свій хліб дожинати. Наслідок був той самий: Грицька знову закликано до двору й знову вибито.

Хліб нарешті зібрали чи саяк чи так. Врожай все таки був добрий, хоч хліб і висипався значно. Ціна стояла на хліб добра; можна було посплачувати, що був винний, навіть вола, але вже Грицькови се було не в голові. Його вже не тішив і врожай, після того як життя в Ставках повернуло ся своєю непоказною стороною; бас увірвався. Думка, що він завів ся з своїми надіями, гризла його й не давала спокою. Все похмурніший сидів він дома, за те більше вчашав до кривого Шльоми, до шинку, де гірко нарікав з иньшими хавайнами.

Якось вирнула в бесіді вічна тема про волю й вільні землі, про Поділе, куди кликали на слободи. Якийсь перехожий чоловік, що трапився в шинку, сказав, що він був на Поділю й почав його вихвалити.

— Земля не міряна, бери, скільки схочеш, чи лан, чи два. А земля така, що з самосійного родить сам п'ятнадцять і більше.

— А панщина, — правда, що там нема панщини?...

— Ге, панщина — ніхто й не чує за панщину. Ори на себе тай все. Ще й запомогу всяку дадуть, і то без відробку. Бо ті землі віднято в Турка, та король сказав залюднити як найборше, щоб не була порожною, аби Турок не відняв.¹⁾

Грицько слухав тих оповідань, і в його не прокидався попередній скептицизм, коли закидав він брехню тим всім оповіданням за подільську волю. Людина вірить, чому хоче.

Вернувшись до дому, він почав розказувати те все жінці. Та прийняла те все зовсім неприхильно й знову вилаяла його волоцюгою.

— Як будемо сидіти, то щось придбаємо; меньше-б ходив до шинку, то було-б краще. Верзуть незна' що, а ти слухаєш. Аджеж і сюди йшли — сподівалися волі, а показалося, що така сама як і деінде; таке саме і з тим Поділем.

Се були власні майже слова Грицька, але тепер вони не зробили на нього найменшого вражіння й не переконали його й трошки. Грицько не був ледащом, як признавала за ним жінка, він міг працювати дуже й багато, коли та праця вела просто до його мети, але жертвувати своїми надіями й бажаннями й миритися з життям за всяку ціну — не міг він.

III.

Один випадок був краплею, що переповнила міру Грицькового терпіння чи нетерпіння й переконала його в тому, що нема чого доброго чекати йому в Ставках і треба шукати вільних осад подільських.

В кінці серпня післав пан Грицька до Луцька з підводою, давши вола до пари з Грицьковим. На повороті з Луцька спіткала Грицька пригода: віл його чогось заслаб в дорозі: чи опився чи що, тільки після сієї дорogi не здався вже до роботи й полежавши кілька днів на оборі, здох. Грицько пішов дати знати про се панови

¹⁾ Поділе вернулось до Польщі по угоді 1699 р.

й прохав в його собі другого вола, бо сей пропав задля панської потреби, але пан на те не згодився.

— Хто-ж його знає, чого він здох, може він зовсім не від дороги, а ти сам його чим небудь понівечив.

Таким чином Грицько зістався без худоби, а був з тим волом винуват панови немалі гроші, щось з 40 злотих. Грошей сих віддавати Грицько не мав найменшої охоти. Остатня історія з волом роздратувала його як найбільше; він постановив доконче йти з Ставків на Поділе. Ганна, що так спротивлялася ся давнійше тій думці, притихла, побачивши, що чоловік то вже не жартом узяв собі в голову й помандрував би й сам, коли-б вона не схотіла. Та й її зажурило той випадок з волом дуже.

Тікати, й годі!

Тільки не в осени! В тім вже вони мали науку. Далеко ліпше пересидіти тут зиму, на своїм хлібі, аніж позичати на новому місці. Краще йти весною, перед початком оранки. Так і постановили.

Щоби пан не взяв хлібом за позичене, Грицько зараз по тім випадку з волом кинувся молотити хліб, щоби продати або заховати, та дарма: пан з своєю службою знав добре, скільки в нього повинно бути хліба, і Грицьку зараз задали брехню й вибили, а потому забрали два корці хліба.

— Мало я йому відробляв того здохлого вола, ще й хліб забрав; мало й того, що озимина йому прийде.

Озимини, справді, щось посіяв Грицько, хоч дуже мало: ще вагався тоді. Се було тим добре, що увільняло його від всякого підозріння про втіачку, але Грицька дуже кучила думка, що його хліб попаде в панські руки.

Поки був віл, Грицько думав утікти, поїхавши з ким небудь возом ніби на ярмарок, а звідти далі. Так можна було-б забрати й усяке збіжжя — аби тільки знайти до того чоловіка. Після того, як віл пропав, Грицько надумав тікати знову пішки, як і той раз — принаймні ніхто не знати-ме. Треба було тільки спродати все, і Грицько прийняв ся за се.

Як ні обережно вів він сю операцію, щось таки донесло ся до панських вух. Він знову покликав до себе

Грицька, і той настрапився дуже, але очевидячки пан знав не багато, бо тільки вилаяв його.

— Ти в мене не видумай тікати, бо я тобі своїх гроший не подарую, виколупаю хоч би й з Волощини.

— Коли-б вже скорше зима проходила, — міркував Грицько, йдучи від нього, — а тоді виколупувай.

Зима тягла ся помалу в тім жданню. Грицько вже не шукав собі роботи в пана. Вилічували дні до Різдва і по Різді. Але Ганна була смутна: її якось не тішила ся вандрівка.

Нарешті таки зима пройшла; наближався піст: паска того року припадала рано. Хліб кінчався — бо що трохи здавалося зайвим, то продали ще перед тим. Уже наче наступала весна, все капало й текло, хоч стояв тільки лютий.

Грицькови не терпіло ся, він постановив іти зараз, щоб не купувати хліба.

— Та подожди, поки зовсім ростане; адже-ж і хлопець слабкий, — вмовляла Ганна. Дитина справді хорувала: горячка напала й по тілу висипало червоне.

— Закутай гарненько, то й нічого йому не буде. Сьвіт не близький, треба йти завчасу. Тепер місяць сьвітить, то можна й по ночі йти.

Ганні й самій вже хотіло ся скоріше дістатися на нове господарство. Коли йти, так іти!

За тиждень до масниці „Круки“, відбувши панщину, щоб їх неприєутности не помітили, і виспавшись з вечера, рушили опівночі. Все майно забрано було в два клунки, як і два роки тому, і клунки за той час мало що поважчали. Важче тільки було нести хлопця, що через хворобу не здужав іти сам — батько й мати несли його по черзі. Крадучись пройшли вони селом і не оглянувшись на свою оселю, почимчикували дорогою.

Ніч була не дуже холодна, розбита дорога трохи підмерзла, йти було добре. Як розвидніло ся, звернули в ліщину, в лісок, поснідали й спочили, розістлавши мішки на снігу... День був ясний та темний, і ворони крикали по весняному. Але сонце сідало дуже червоне — на вітер та на мороз; се непокоїло мандрівників. Ще більшої тур-

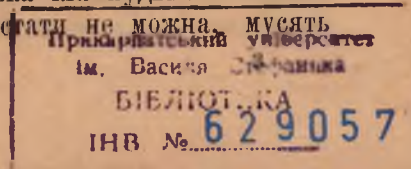
боти додавав Ганні хлопець: він хрипів і горів в горячці. Годі було дати раду.

Ще за сьвітла вийшли на дорогу, щоб поспіти на ніч, як би взяв мороз. Швидко смеркло ся, і що далі, то ставало холодніше. Руки поклякли, держучи клунки, мокрі ноги мерзали дуже. Підняв ся вітер, пішов сніг, стала метелиця; курява застеляла сьвіт перед очима, вітер наче штрикав і різав лице та руки і забивав дух. Йти було дуже тяжко; раз-по-раз мандрівці збочували з шляху і тільки нерушений сніг на рілі давав їм знати про се й направляв на дорогу.

Так пройшла година й друга; нарешті добились вони до корчми. Яким милим, привітним притулком здала ся тепер вона, брудна й смердюча. Але там було повно й без Круків: пристав якийсь пан, занявши „покій“, в корчмі сидів фірман і хлопець його, герготіло двох Жидів, що те-ж пристали, йдучи з містечка, і якийсь чоловік подорожній. Корчмар спитав ся Круків, звідки вони, і Грицько розказав йому казку, що вони ходили в гості до тестя та забарили ся, і іще щось, чому Жид, очевидячки, не поняв віри й трошки. Ганна намовляла Грицька, щоб і собі зістатись ночувати; Грицько сердито відповів, що не можна: Жид певне догадав ся, що вони тікають, ще як раз їх спинять; зіставатись в тій кумпанії було зовсім небезпечно. Се була правда, і Ганна замовкла.

Але дитина була дуже хора, від неї так і паніло вогнем, а замість голосу виходив якийсь непевний крик. Ганна згадала, що на селі також хорувала дитина, її мастили горілкою, і вона виздоровіла; Грицько купив за гріш горілки, а за гріш бубликів, думаючи потішити хлопця, але той на бублики не звернув і уваги. Розкутали його, помастили горілкою. Хтось з Жидів радив напоїти його чимсь горячим, розвести меду та зогріти. Головка бідна, що його робити!

Посиділи хвилину ще, й треба було рушати. Думка була така, що якось Бог дасть добитись до сусідніх Марковоць — до села було тільки п'ять верст, і там можна буде заночувати безпечно. Грицька їла нудьга й злість: не вже йому і в таку погоду пристати не можна, місяць

блукати, коли й несплять в сухому, і він вже каяв ся і лютив ся, що пішов з села.

Вийшли. В відчинені двері разом полинуло морозне повітря з снігом. Метелиця не переставала; місяця не було й знаку; все кутало ся в те сизе, чарівне покривало. Повіє вітер дужче, встануть густіші хмари снігу, і в повітрі мов заколишуть ся, заточуть ся мов би якісь чудні істоти, поки не зникнуть в сніговому морі.

Швидко корчма зникла за куравою. Круки знову залишили ся самі, самі в безкраєму, страшному морі метелиці. Вони пройшли верству, другу, ногами намацуючи дорогу, щоб не заблудити. Вітер з усієї сили налітає на їх, мов би хотів збити з дороги й занести не знати куди; він забрав ся під свитину й виривав звідти остатнє тепло; він гнув на бік, не даючи йти просто дорогою; він насмілював насмішувато на вухо свої пісні, холодні й страшні, як ся снігова пустиня.

Йти було дуже тяжко. Вітер далі стих, але мороз був тяжкий. Круки напинали ся з остатнього, щоб не пристати. Грицько йшов з якоюсь розпущею й злістю; його брала охота кинути на зло комусь свій клунок й лягти на землю, але він тимчасом ішов механічно. Ганна все відставала від чоловіка, поки не заточила ся.

— От, яка бо ти! Дай мені свого клунка, давно-б було мені дати, — сказав Грицько до неї, але побачивши, як вона пробувала йти, додав:

— Нічого з цього не буде! Треба розікласти багатте, хоч погріти ся! Звернімо в ліс та пошукаймо гілля на огнище.

Вони звернули. Снігу в лісі було не багато, вимело звідти, але збирати гілляки було трудно. Ганна поклала дитину на ряднині, вкривши зверху, і стала збирати всякий хмиз. Се забрало досить часу. Грицько нагромадив купку гілляк і почав розпалювати; Ганна скинула й своє гілля і роздмухувала огонь разом з ним.

Подуме розгорілось потроху. Ганна пішла взяти дитину; виявивши зпід ряднини, вона взяла й понесла хлопця до огнища. Гілляки не хотіли горіти, тріскали й шипіли від вогкості; Грицько все дмухав й увесь вдав ся в свою

роботу, аж Ганна разом страшно скрикнула. Грицько кинув ся до неї: та піднесла дитину до огнища й швидко придивлялась до неї: хлопець не ворухив ся, холодний і блідий...

— Воно вмерло, воно заохололо! — І Ганна страшно, не по людськи закричала на весь ліс і заридала.

Грицько стояв не рухаючись, немов у сні йому прищидло ся.

— Івасику, голубчику, глянь, глянь на мене, серце мое! — говорила пестиво Ганна до дитини, огортаючи руками, але хлопець мовчав... І Ганна замовчала разом, разом щось в її перемінло ся.

— Вмер, вмер, ой Боже, — заговорила вона вже нищим голосом. — А я-ж тобі казала: зостаньмо ся в корчмі ночувати; адже-ж я тебе прохала, а ти не послухав, а він вмер, вмер, — несамовито казала вона, держучи хлопця й простягаючи чоловікові.

Грицько стояв несамовито. Попередня злість та нудьга разом відкотили ся під серце.

— Ганко, мовчи! — крикнув він раптом.

— Не змовчу, се ти його вбив, от на, вмер, от, — кричала своє Ганна.

— Ганко! — крикнув знову Грицько. В руках його опинив ся цїнок, з яким він ішов. Грицько не чув ся, як замірив ся й вдарив жінку по голові. Та скрикнула і впала на сніг, на огнище.

Сей окрик вразив Грицька, він онамивав ся й запав його зник разом. Далеко кинувши свого цїнка, він кинув ся до жінки й став її підводити, але та важко хилила ся зношу; насилу підвів він її обіруч: Ганна не стояла й хилила ся, мов нежива. Серце в Грицька заколотило ся і дух спер ся. Він присунув її до огню, грів, тряс, ворухив. Ганна лежала на руках з дитиною в обіймах, нерухома, тяжка, одубіла. Вона те-ж була мертва, як і дитина.

Ся страшна новина наче памороки забила Грицькови і відняла сили; випустивши Ганну долі, він і сам без сили, не чуючи себе, спустив ся на сніг.

Так пройшло кілька часу. Багатте розгоріло ся; гілля посодо падало, шиплячи, тріскаючи; подуме високо підно-

сило блискучі язвкн, освiчуючи сю чудну й страшну картину: мертвих і живого над ним, що не рiжнив ся тепер нiчим вiд мертвого... Тiльки не було кому дивитись, не було кому жахатись. Лiс стояв навколо холодний, нiмий, струшуючи з гiлля дрiбки снiгу на Крукiв. Що йому до горя, до крикiв людських? Вони минуть, як і все минає. Буде нова весна, нова зима, новi люди будуть метушити ся пiд дубовим гiллям...

IV.

Грицько посидiв так з годину, не чуючи нi холоду вiд снiгу, нi снєки вiд багаття, не чуючи нiчого. Страшна думка, що вiн вбив жiнку, шкуньнула нарештi його, розбуркала й розбудила перед усiм почуття страху й власної охорони. Не стямившись добре, механiчно почав вiн розгортати снiг; виривши яму, положив туди жiнку з дитиною, закидав гiлляками, що назбирали у двох, і присипав снiгом. Сю роботу зробив вiн швидко, прихапцем і, втомивши ся, знову сiв — коло сiєї нової могили.

Аж тепер тiльки почув вiн своє горе, і нещаслива пригода стала ясно перед очима. Серце нило, болiло вiд жалю й вiд тяжкої муки вив ся вiн як вуж... Вiн любив свою жiнку, любив щиро, хоч і доводилось часом сварити ся, лаяти ся з нею. Вiн на цiлiм свiтi був чужий, волоцюга давнiй, чужениця; в жiнцi була його сiмя, його рiд, його село, все, що було свого, рiдного в свiтi — так тепер здавало ся йому — і все воно зникло, пропало до вiку, і через нього-ж самого; вiн сам загубив свою долю, своїми власними руками вбив своє єдине щастє, своє життє...

Ворон закрякав над головою і розбудив знову Грицька. Вiн оглянув ся — вже розсвiло; крiзь стовбури й гiлки дерев видко було сiру смугу неба. Кострище згорiло все і вкрило ся сивим попiлом. Грицько став на ноги й оглянув ся ще раз. „Треба йти — подумав вiн — треба кудись тiкати!“ Вiн пiдняв на плечi свого клунка, що лежав коло нього, але за хвилину знову скинув з себе. Йому хотiло ся ще раз побачити жiнку й дитину; вiн не мiг

увiйти собі їх, перед очима, коли пригадував їх, ввижало ся щось чудне і непевне. Вiн миттю скинув гiлляки, обережно стер руками снiг з Ганниного лица й у хлопця. Ганна локкала навзнак, мiцно притуливши до лона сина; вона зблiдла й одубла, слези замерзли на вiях, і на лицi зiстало ся теж горе, той же жаль, як коли вона ридала й до-рiкала Грицькови.

Грицько стояв навколiшки, нагнувши ся, й дивив ся. Потiм раптом схопив ся, перехрестив небiжку, згромадив знову гiлляки й хутко, забувши свого клунка, пiшов готь з лiсу, не оглядаючись.

Вiн вийшов на край лiса... Недалеко хруснули гiлляки й межн деревами показала ся коняка, запряжена в санки, за ними друга. Грицько не скоро зауважив їх і разом сининив ся. Погонич, що йшов з переду, нанський паробок, оглянувши Грицька не вiрно — де вiн узяв ся тут у лiсi?

— А що се ви тут робите, дядьку? — спитав вiн Грицька, — куди се ви йдете?

— Я... в село... сказав той, замiшавши ся й забувши, як звало ся село.

— В яке село? в Маркiвцi?

— Еге, в Маркiвцi, — згадав Грицько.

— А чого-ж вам в Маркiвцi, ви не Марковецькi, а нас не знаю; що ви тут робите? — допитував ся хлопець смiливо у сього чудного, несамовитого чоловіка; вiн клинув свої санi з дровами й узявши Грицька пiд руку, пiшов тими слiдами, що пробив Грицько. Той мовчки йшов за ним.

Швидко побачили вони перед собою загасле огнище, клунки серед притоптаного снiгу. Грицько, побачивши клунки, кинув ся за ними, але хлопець притримав його й сам став розбирати їх. Грицько стояв коло нього й дивив ся на клунки, наче вперше їх бачив. Оглянувшись навколо, хлопець придивив ся й до купи гiлляк, прищипаних снiгом: вони надто стерчали. Вiн поворушив ногою, далi став розкидати руками.

— Ть я вбив, я! — закрякав раптом Грицько, коли ще хлопець і не вiдкрив небiжки.

— От воно що! Максиме, гов, іди, держи!

Грицька звязали й відвели в село — до Марківцеь, звідти були тільки з верету. Грицька розпитували, але він не хотів розказувати про свою пригоду.

— Вбив, тай годі! — відказував він.

Два дні просидів в панській коморі, потім возом відвезли його до міста. Сніг вже пропав на дорозі, після тієї метелиці знову стояли теплі дні, вже чисто весняні. Круки посіпились з своєю втікачкою на яких два чи три дні!

Грицька посадили в міську „вежу“, серед ринку. Ярмаркова метушня й гук лунав круг Грицька, і той ждав свого часу. Він не думав про будуче, не міг навіть його собі уявити; тільки минуле мордувало його. Він згадував Ганну ще дівчиною-наймичкою, потім жінкою; бачив перед собою пригоду в лісі так виразно, так живо, трохи не чув, як тріскали, шипіли гілляки... Сі спогади вражали, лякали його, і він не знав, як втікти від їх.

Взяли його до допросу. Грицько розказав щиро своє житє: він був з Литви, знід Новгородка, батька його звали Степан Кривий, його — Грицьком. Тому пять рік як він втік звідти в Ковельське староство, звідти під Володимир, там був паробком і оженив ся. Звичайно Грицька взяли на тортури — розтягали, привязавши за ноги шнурком, припалювали залізом і огнем; так пройшло три дні. Грицько казав одно в одно, не міняючи й слова. Тоді суд видав свій декрет. Там, намятаючи заповіт Божий: „не убий“, вважаючи, що за виною того убійці три души зійшли з сього сьвіта (бо жінка Грицькова на той час була важка), постановив звести з сьвіту й четверту: аби той „забойця“, неробочий Грицько Кривий, мечем був зятий, тіло його потім на чверти розтято й на шляхах, на чотирох місцях на палях виставлено... Се мало стати ся другого-ж дня. В місті трапив ся саме на той час кат, позичений в столичнім місті Луцьку, що по своїй екзекуції пропивав заслужені гроші в міських шинках.

Страшний декрет не злякав і не вразив Грицька. Йому хотіло ся тепер одного лише — втікти від страшних

своєх спогадів і тих образів, що його мучили. Він висповідан ся в панотця й причастив ся, й у ночи йому приснилось ся, ніби жінка тішиць ся з дитиною, гучно розмовляючи з нею; він чув, як плескала вона долонею по голому тілу дитини, підкидуючи її. Грицько прокинувся й не повіривши собі, встав з ліжка й пішов до дверей, але тиша стояла навколо, і він вернув ся знову на ліжко. Уже сьвітало, на ринку чутно було метушню, риш возів. Грицько згадав, який день настав; йому здало ся, ніби щось холодне й темне лізе на нього, й вкрив ся свитою.

За кілька годин його ввели на ринок. Богато цілюного люду тисло ся навколо шибениці, покинувши свої пошн і свій торг. День стояв чудовий, вохкий, ясний, повинний нового, весняного житя й сили; сонце золотило сю купу людей й шибеницю посеред неї, щоб і вона веселійше виглядала. Грицька ввели, віддали в руки ката, все впорядкували як слід. Тяжко вдарила сокира, віддавшиє відгомоном по цілому ринку. Кінець!...

Ні, не кінець!

„Чи то з волі Божої, чи то з несправної руки ката, чи то з щастя того забойці стало ся“, оповідає урядове справозаданис, тільки кат не відрубав Грицькови голови під разу. Був на се звичай спеціальний: „стан духовний“ по дні більше рубати, Грицька віддано їм — на вигоєнне, не було волі Божої на його кару...

Грицька завезли в шпиталь й послали за цілюриком, що в ті часи був разом і за лікаря.

V.

Щастє Грицькове було не велике: шия була уята глибоко. Шню звязали, й він конав собі на самоті в шпиталю. Рану тую гоїли, як вміли; рана не гоїлась і гнила. Грицько тим не клопотав ся. Його муки й страшні спогади зникли тепер, мов сокира їх перетяла. Йому згадувало ся щось чудне і невиразне; щєбетанне ластівки над вікном в його уяві ставало якоюсь чудною лицедією: тони

не то що нагадували, а самі ставали якимись істотамп; все життя проходило в дивних, невиразних образах, наче чудні картини хмар, де не знати, де кінчить ся одно й починаєть ся друге.

Так ішов час. Рана гнила, Грицько вмирав, і на дев'ятнадцятий день після своєї кари вмер він „добровільно“, як значить ся в тому-ж протоколі. Порожніми вулицями місточка пронесли його на кладовище тихою ходою шпигальні діди.

Київ, 1888.

Н А Ш А Л Ь Б О М.

Якби я знав...

Якби я знав її душі пустоту,
то віри в неї я-б не мав;
за пестоці я-б не продав чесноту —
якби я знав! якби я знав!

Якби я чув, що розум полохливий
в той райський час мені шепнув:
я-б вільний був, хоч може й нещасливий —
якби я чув! якби я чув!

Якби я міг усю зневагу щирю
лукавій кинути до ніг,
я-б знов найшов загублену віру —
якби я міг! якби я міг!

Я дух згубив, зміняв его на жарти
і в жартах розум потопив,
а жарти єї — і спомину не варті —
я дух згубив! я дух згубив!

Я не живу: себе я зневажаю.
І якже я свій гріх назву?
Я знищив дух — одно лиш тіло маю...
Я не живу, ні, не живу!

Плятон Панченко.

На високій, на скелистій кручі.

На високій, на скелистій кручі,
в пізній вечер, їх сиділо двоє;
в неї очі, як зірки дрімучі,
в него губи від терпінь дріжучі,
в сьвіт дивили ся сумні обоє.

Перед ними море, синє море,
що не має ні кінця, ні краю.
Надтягають хмари, наче гори,
филя плеще тихі розговори,
бє о беріг, кручу підмиває.

Щораз більше бовваніють хмари;
в хмарах мева жалісно кичоче,
филі котять громові удари,
ломлять кручу — а у них на тварі
тахий сум, у сьвіт вдивились очі...

Богдан Лепкий.

ВЕСЕЛІ ОПОВІДАНЯ

Сєнна Маковєя.

І. Модний плуг.

З того часу, як у хаті Сенька Гримали між образами появилася оправлена в рамки членська грамота товариства Науки, Гримала немов відмінився. То був чоловік, як інші люди, а тепер нараз згордів, якби великого розуму доскочив. Довгі часи і сам він ставав перед сею грамотою та любував ся нею, і людям, що приходили до нього, показував її та не забував притім сказати, що на ній він написаний: Сенько Гримала, господар в Голодній Ямі. Люди оглядали грамоту і дивувалися. Що за образ! Такого вони ще не бачили. Сьвятий не сьвятий, бо звідки-ж Грималі бути на сьвятім образку, а таки тут і церква і якийсь ангел з смолоскиною, і мабуть злий дух з крилами на землі — а з боку „Сенько Гримала, господар в Голодній Ямі“. Та коли-б ще він сам лише, але тут і синя печатка і підпис якихсь панів зі Львова. Чудний образок тай годі, такого на ярмарках не продають. І звідки Грималі прийшло на думку запізнати ся з тими панями зі Львова? Післав за порадою дяка одного ринського, а вони ему звідтам і грамоту і книжочки і „каляндар“ — все за того одного ринського...

— Нані люди нічо не розуміють — говорив Гримала перед дяком, з котрим від часу своєї приналежности до

Науки частійше сходяв ся і читав газети. — Хто з них, наприклад, знає, що тепер діє ся в Болгарії? Якже там, пане ресентий, найшли вже тих, що вбили Стамбулова?

— Ні ще, — відповів пан ресентий — в газеті стоїть, що й не найдуть тих розбійників.

— Ото вам порядки! І де вона є, та Болгарія? — читав ся Гримала цікаво.

— Під Турком.

— А Турок де?

Дяк також не знав, де є Турок, але се не шкодило ні єму ні Грималі, живо займати ся болгарськими справами. Гримала знав справу убійства Стамбулова так, що раз і жінці став її розповідати; але жінка слухала єго дуже неухважно, він махнув рукою, сказав: „Де жінкам до політики!“ і вже більше з нею в політичні розмови не вдавав ся.

Вичитав раз Гримала в газеті, що товариство Наука устроєє господарське віче і запрошує на нього всіх своїх членів. Гримала уважав тепер за свій обовязок поїхати на се віче, тим радше, що й дяк мав охоту.

— Ти куди знов? — спитала жінка, побачивши, як чоловік запрягав коні.

— На господарське віче.

— Се що таке?... Тільки дармо худобу змучиш.

— Ет, що ти знаєш! — відворкнув Гримала, взяв з собою хлопця, щоб було кому пильнувати воза, забрав дяка і поїхали.

В магістратській салі міста, де відбувало ся віче, повно селян з ріжних сторін. Сидять собі, як пани на кріслах, і слухають науки. Між ними й Сенько Гримала, сидить разом з дяком, дивить ся та слухає, що пани від Науки говорять. Вийшов один старий панотець і каже, яка то Наука славна і як вона дбає за селян. Гримала згадав свою грамоту — і промова панотця єму сподобала ся. Був би плескав в руки, так як якісь люди недалеко нього, але єму видало ся, що се дитяча робота плескати в руки, так він і сидів мовчки. Вийшов другий пан і каже: „Поздоровляю вас, мої панове, що ви приїхали з ріжних сторін, не жалували труду... Могло вас зїхати ся більше, але й так

добре!“ Гримала був дуже рад, що ніхто не міг мати до нього жалю, що не приїхав. Вийшов третій пан і став говорити про крамниці. Гримала слухав якийсь час і промову зрозумів так, що всі селяни повинні поробити ся крамарями. Він подумав собі, що не має потреби крамарювати, розсїв ся вигіднійше на кріслі, склонив голову і став згадувати військову музику, що чув єї на улиці, як ішов тут на віче. Прийшли єму на думку єго літа служби у війську — і він задрімав. Досьвіта став був і сон ломив єго. Не довго дрімав, і не коротко, але як пробудив ся від оплесків, то вже того пана, що говорив за крамниці, за столом не було, а деякі селяни виходили з салі. Гримала встав і пішов за ними, лишаючи дяка в салі. Вийшов на місто, походив по ринку, оглянув склепові вистави, пішов подивити ся до коній, випив горівки, перекусив дещо і знов вернув ся до магістрату. Селян було тут уже не так богато, як перше, але ті, що були, вже не сиділи, а стояли, приступили ближше до стола, за котрим сиділи пани, і натягнувши шиї щось оглядали та слухали. Перед столом і на столі стояло кілька коловоротів, щепи, насінє трави в мішочках, млиннок до чищення збіжа, кінський санач і плуг. Жвавий панок стояв коло плуга і говорив поважно:

„Плугом оремо землю. (Ну, ми се знаємо! подумав собі Гримала). Плуг старший, як перо, котрим пишемо, і хто знає, чи не вартіщий. (Певна річ! Перо дістанеш за крейцар а плуга ні! — обізвав ся Гримала до дяка, що стояв коло нього, але так голосно, що се почув і бесідник). Се не так треба розуміти, — говорив пан дальше — плуг вартіщий тим, що він для нас всіх оре землю, на котрій росте хліб, а пером землі не зорете. Щоби то було, якби не було плуга? (Голоси: Біда!) Чим би тоді люди землю орали? (Гримала аж розняв руки з дива: справді, чим би люди землю орали, якби не було плуга?) Отже бачите, мої панове господарі, який важний є плуг. Але сей плуг, що тут стоїть, не такий, як ви уживаєте. Ви уживали до недавна деревляних плугів, тепер уже маєте залізні, але такі, що тільки одну скибу ріжуть, а отсеї плуг ріже вам відразу дві скиби,

бо в нього два чересла. (Гримала став на почіпках, аби ліпше побачити плуг: справді, у нього були два чересла). Такі плуги повинні ви у себе завести, бо з ними половина роботи; за пів дня можна з'орати поле, що ви орете цілий день. (Хитро! — обізвалися деякі голоси). А тепер, коли я вам уже пояснив, як уживати млинка, санача, коловоротів і плуга, приступимо до роздавання премій. Будемо льосувати, хто ті річі, що тут стоять, виграє. Хто виграє, той може забрати їх собі до дому за дармо. А забравши їх, най другим показує і шанує їх, бо декотрі з них дорогі; сам такий плуг коштує сорок зр. (Ов! — не втернів Гримала — отсе би варто дістати!)

Стали льосувати: одна читальня дістала млинок, друга коловорот, деякі господарі подіставали господарські книжки, шіши, по кварти нашія купчатки, один дістав санач, дяк з Голодної Ями дістав також коловорот — лишився ще плуг. Ох, коби то я его дістав! — подумав собі Гримала — і чи він в таку годину сказав, чи так уже Бог дав, вийшов пан за стіл і каже: „Плуг виграв господар Сенько Гримала з Голодної Ями!“

— Я тут! — крикнув Гримала і став протискати ся помежи люди до свого плуга, якби боявся, щоби хто не забрав его.

— Можете собі плуг забрати — сказав пан.

— Дякую вам, паночку, за ласку — промовив зворушений Гримала і хотів пана поцілувати в руку.

— Не мені дякуйте, а Науці, що за вас дбає — відповів пан поважно.

Гримала був би з радної душі подякував Науці і був би поцілував її в руку, навіть оглянув ся, так якби сподівався найти її в саді, але не побачив її, отже станув коло плуга і почав его оглядати. Сорок ринських коштує! Такого плуга, як Гримали Грималами, в їх роді ще не було. Гримала схилився і пробував підняти плуг. „Ов! такий тяженький собі! Підняти годі!“

— Кілько він важить? — осмілився ще Гримала спитати ся в пана, що говорив про плуг.

— Вісімдесят чотири кілограмів — відповів той.

— То се кілько буде так по нашому?

— Близько два сотнарі. От якби два кірці проса.

— Гм! — подумав Гримала. — Ну, побачимо! А забрати треба; не лишу его.

Пішов по віз, заїхав перед магістрат і при помочи сина і дяка з тяжкою бідою зніс плуг по сходах з першого поверха в низ на віз.

— Се що за плуг такий? — питався син.

— Ну, плуг, на два чересла, дві скиби відразу кладе.

— Та як таки: цілий залізний? Чепіги залізні, гряділе трохи не весь залізний, чересла, леміш — —

— Е, що ти знаєш! Їдьмо!

Дяк поставив коло плуга свій коловорот, сів поруч Гримали — і поїхали. Дяк не дуже тішився своїм коловоротом, не знав добре, що з ним і починати, та кривдував собі, що дістав таку дешеву премію; за те Гримала був дуже рад, що ему трафила ся така дурничка. Одного ринського дав Науці, а вона ему за те і грамоту і книжки і календар і плуг за сорок ринських... Добра ота Наука, дай їй Боже здоровля!

Приїхавши до Голодної Ями, дяк поніс свій коловорот до дому, а Гримала скинув плуг до шони і постановив собі зараз при першій нагоді спробувати его. Жінка відраджувала ему се, аби люди з нього не сьміялися, що якісь новини заводять, але Сенько не думав жінки слухати. Дві скиби класти відразу — се полекша велика, половина роботи, як казав той пан на вічу.

В тиждень потім, скоро сьвіт, зайшов Гримала до шони. Тут у куті лежав старий плуг з одним череслом, з деревляними чепігами і деревляним гряділем, а коло нього недалеко новий плуг з двома череслами і майже цілий з заліза. Лежали вони мовчки, як два чужинці, один з селянського, другий з панського роду, що зовсім не мали охоти себе пізнавати. І Грималі прийшла до голови якась незвичайна думка, коли поглянув на сї два плуги, бо притім усьміхнувся. Він не без глуму в погляді приступив до старого плуга, поставив его гряділем на землю, а череслом до гори, і повернув ним сюди-туди, мов легеньким пером, завдав собі его на плечі і спер потім о стіну. Се іграшка, не плуг, а отсе новий, то вже що инше. Гри-

мала, правда, підняв его з землі, але зараз і поставив, аби не подвигати ся. Прикликав жінку, аби помогла ему винести плуг на віз.

— Чому-ж не причіпиш его до теліжок? — питає ся жінка.

— Ще нині не хочу з ним так через село їхати, радше в полукішок схваю, перше мушу спробувати. Берім его на віз!

Висадили плуг на віз, і старі деревляні теліжки до нього. Сі теліжки ніяк не годили ся до сего панського плуга, але завдане їх невелике, міг і на них спочивати гряділь модного плуга.

Разом зі своїм хлопцем поїхав Гримала на ниву під ліс; з тяжкою бідою стягнув знову плуг з воза, причіпив до него сворінем теліжки, запряг коні і почав уставляти чересла. Не легко воно ему йшло; він аж засапав ся, переносючи плуг під межу ниви. Притиснув ченіги і „вйо!“ крикнув на погонича і на коні.

Коні шарпнули, оба чересла зарили ся гладко в землю. Та не всіли коні увійти з десять кроків, як станули, відсапуючи тяжко.

— Чому не поганяєш? — питає ся Гримала і дивить ся на дві рівні скиби за собою.

— Вйо! — крикнув погонич і вдарив коні батою.

Коні знов рушили, потягли плуг на два кроки і станули.

— Що таке? — дивує ся Гримала. — Поганяй, бий сиву, то вона така лїнива!

Під ударом бича сива так шарпнула, що сворінь вихопив ся з гряділя і теліжки відкочили від плуга.

— Треба ньшого своріня, тут дїрка за велика — доміркував ся Гримала, засадив знову залізний сворінь, а крім него всадив ще деревляний кілок, аби сворінь придержував.

— Ано! поганяй!

Плуг постунив знов зо два кроки і станув.

— Ага! Се ще треба тою кермою вміти орудувати, аби чересла йшли в лад — подумав Гримала, витяг чересла з землі і подивив ся, як вони стоять. Здасть ся, добре,

тільки землі набило ся поміж них, тому так тяжко йде. Вибив землю істиком, засадив чересла знов у землю і казав поганяти. Коні натягають ся, як струна, сопуть та оглядають ся, що за морока з плугом; давнїше так тяжко не йшло.

— Аж коні впріли! — замітив погонич.

— Ну-ну, ти не питай, лише поганяй!

Погонич ударив знов сиву, а та, почувуючи ся до тяжкого обовязку, так щиро потягла плуг, що урвала обі шлії і стала собі обіч плуга нї в сих, нї в тих.

— На, маєш! — промовив з резитнацією Гримала, покинув ченіги і став вязати посторонки. Та вже брала его троха злість, що так ему не веде ся.

Звязав шлії як міг, знову запряг сиву і казав поганяти. Коні знов не слухали; вже й давали себе бити, а не йшли.

— Та бо ти, хлопче, не знаєш поганяти! — угнівав ся вже Гримала і як крикне на коні „вйо!“ — ті мов у нестямі рванули ся і — нараз розлетіли ся теліжки; зломил ся одно колесо.

— А щоб тебе смага втяла та з новим плугом невиданим! — промовив Гримала і безрадно розвів руками.

— Та бо то, тату, плуг не наші коні, за тяжкий! — замітив погонич.

— Гм! — воркнув Гримала — се правда! А я гадав, що се так буде, як з нашим плугом.

Відчіпив теліжки і глянув на плуг такими очима, якби мав до нього жаль.

— Шкода, що такий дорогий! Та вже нема ньшої ради, берім его на віз, або вертай, синну, по старий плуг. Ба, правда, теліжки поломані! Головонько-ж моя бідна! Ото наорав подвійних скиб!

При висаджуваню плуга на віз, хлопчесько підсадив так незручно руку під гряділь, що аж скричав з болю і пустив плуг. Той скрутив ся на драбині в бік Гримали і зсунув ся так нагло на землю, що трохи Гримали не роздавив.

Гримала відкочив в пору і нарушив притім прокломом всю плугову родину.

— Ну, та певно, якже его, бісового сина, мої коники можуть тягнути при ораню, коли він такий тяжкий! — замітив по хвилі з пересердем.

Другим разом пощастило ся висадити плуг на віз без пригоди. Гримала сів з хлопцем і повернув віз на дорогу до села. Соромно було ему, сам не знав, від чого і за що. Сидів похнюплений і злий. І треба було, що в таку хвилю на дорозі переймив его дяк, побачив на возі плуг і поломані теліжки, і як на глум спитав ся у Гримали:

— То ви вже так рано з'орали ниву?

— Ага, з'орав, щоб его...

— Що-ж таке? Недобрий плуг?

— Та нічого, плуг добрий, але не на мої коні. До нього би волів треба, та ще й не аби яких, або двірських коний...

— Якже тепер буде?

— Не буду-ж я до нього купувати двірські коні і залізні теліжки! Ще чого не бувало! Тільки шліп мені порвав, теліжки поломив, хлопця придавив і мене самого трохи не забив. Та се вам ціла машина, а не плуг!

Дяк усміхнувся вдоводено і від сего усміху дуже заболіло в Гримали. Аби відплатити ся, він спитав у дяка:

— А що-ж ваш коловорот? Добре нитки суче?

Дяк скривив ся. — Жінка, каже, ані думас в руки его брати. Як треба, то й веретенем нитку всуче. От тільки діти мають забаву. Вже й попусвали.

Розійшов ся Гримала з дяком, поїхав до дому. Тут ему ще й жінка досодила так, що він з пересердем закинув модний плуг аж у сам куток шони, і взяв ся ладити теліжки.

Потім витяг свій старий плуг, закинув его на плече, виніс перед шону і поклав обережно на землю. Чересло старого плуга, мов лице селянина, котрого люди пошанували, блиснуло радісно на сонці. Сам Гримала дивив ся тепер на старий плуг так, якби найшов на нім щось доси невидане...

Два роки лежав модний плуг у темнім кутку шони в поневірці, поки Грималі не прийшла думка викинути его, бо без потреби заваджав. Заніс его нишком до коваля на продаж.

— Що-ж вам за нього дати? — спитав коваль. — Тай хто відкупить его від мене? Ніхто з наших таких плугів не потребує.

— Та вже дайте що небудь, — відповів Гримала — а цьвахи з него будуть добрі.

І коваль відкупив модний плуг на цьвахи...

II. Зуб мамута.

Мій приятель дарував мені на пам'ятку черенний зуб мамута, знайдений десь там над Прутом.

— Ним добре притискати папери — сказав мені притім — і, головна річ, оригінально: замість звичайних мармурових притискачів — зуб, що має з десять тисяч літ. Се навіть не без поезії...

Приятель говорив правду: зуб мамута здав ся і мені поетичним і я зараз мармуровий притискач сховав у шафу, а зубом притиснув свої рукописи, що лежали в мене на столі. Новий притискач був не так вигідний, як справді незвичайний і не без такого чару, який має всяка старина.

Цілий тиждень я дивив ся на нього по кілька годин на день. Правда, я мав притім і иньшу роботу: сидів за столом і писав, але що простягнув руку, аби замачати перо в чорнилі, то все кинув оком на свій новий притискач. Нераз і покидав на хвилю писати, брав зуб в руки і оглядав его. Чудний зуб — нічого казати... І коли я так на нього дивив ся, мені приходили різні-різні думки, звичайно сумовиті.

В неділю я не мав пильної роботи, ходив по лісі, лежав у холодку та думки думав, і вернув ся вечером до дому в настрою, дуже пригожим до писання поезій. Сів за столом і кинув оком на зуб мамута. Він лежав на моїй недокінченій повісті. Дивне порівняне прийшло мені нараз до голови: зуб мамута лежав на моїй повісті, мов пам'ятник на могилі мерця. Се порівняне мене дуже зворушило, за ним явил ся цілі стада думок і я зараз почав писати поезію:

Лежить у мене на столі
в печері найдений в землі
над водами старого Прута
великий зуб мамута.

Лежав він десять тисяч літ —
змінила ся земля і сьвіт,
а він остав ся цілий, нестлілий,
пожовклий, скаменілий.

Тепер він почишки дрібні,
мої рукописи дрібні,
притис, приляг, як велит сильний,
мов камінь намогильний. — —

Ні, се не буде добре! Тут форма поезії не відповідна до думки, яку хочу висловити, до могильного настрою, який хочу навіяти на читача. Може так буде дечуже, більше поважно і таємничо:

Зуб мамута,
стара поживка пам'ятка забута,
дрібний атом в історії всесвітній,
лежить на моїй праці довголітній.

Зуб мамута,
добутий з рінків старого Прута,
дрібний останок велита старого,
німий апостол суму гробового,

він могучий:
у допотопний темний бір дрімучий
на силу тягне думку сумовиту —
в минувшість темну, мріями повиту.

Ах, Боже! і так не добре! Що з того, що сей „апостол суму гробового“, котрим мамут гриз траву, на силу тягне мою думку в минувшість, мріями повиту, коли я ніяк не можу вбрати его у поетичну форму? Зуб мамута... стара пам'ятка по старім велиті... зі старого Прута... дрібний атом і німий апостол... з темного бору, з темної минувшості... ов, за багато поезії! Проклятий зуб мамута! Я знаю, що хотів би висловити у своїй поезії; у першій формі мені досить гладко складає ся моя думка:

І зуба зуб часу не згриз
мої папери він притис,
приляг думки мої і труди,
мов та могила груди.

Що дня на нього я дивлюсь,
у вічність глянути боюсь:
там всяка твар забута,
як зуб важкий мамута...

Була би се думка незла і, о скільки до неї дав причину черенний зуб мамута, досить оригінальна, але форма! Форма! Що за біс лисий, що для нього форми найти не можу! Такої форми і таких слів, щоби читача за одним замахом перекинули за десять тисяч літ в минувшість, мріями повиту! Правда, що форма мала, а зуб завбільшки як селянський чобіт і важить зо два кілограми, але і на нього повинна найти ся поетична форма!

Гей, думко, в давній час полинь,
у темних пралісах спочинь,
у допотопних диких борах,
в карпатських тихих горах!...

Думка послухала мене і полинула в давній час у допотопний дикий бір; я сів собі в тіни папороти і з доброго дива кличу людей у пралісі. Людям не видко, за те:

Лува гуде ярами гір,
аж тут страшний понурій звір
ступає тяжко, мов стовпами,
грубезними як пень ногами.

Мамут, мамут: старий мамут
зайшов над синій, бистрий Прут,
блукав тут сотню літ і згинув,
на знак мені свій зуб покинув...

Ні, і в пралісі не можу найти поетичної форми, відповідної до зуба мамута. І зуба зуб часу не згриз... і так далі. На знак мені свій зуб покинув... гм! врешті може бути. „Звезда“ зараз видрукувала би сю поезію, але я вже тепер не стою на тім, аби чимборше друкувати все,

що напишу; мені треба, щоб я сам був з сего зуба вдоволений. Десять тисяч літ — тисяч літ менше або більше тут справи не змінє, — так стільки літ пролежати в землі і вкінці опинити ся на моїй недокінченій повісті, зворушити мене і за те все не діждати ся порядної поезії, поезії, що була би повна сумних, цминтарних думок, саме таких, як я їх серцем відчуваю, — се просто для мене тяжка мука... Ті думки у відповідній формі я мушу виповісти! Адже се факт і то сумний факт, що моя повість, притиснена зубом мамута, нехай я її й докінчу, десять тисяч літ жити не буде, і п'ять тисяч літ ні, і тисяч ні, і сто літ — може ні... Ні вже, дальше не спущу, сто літ мусять моя повість прожити, інакше не варто її й кінчити. А сей проклятий зуб лежить на ній, „мов камінь намогильний“. Повість ще і світла божого не побачила і я вже поклав на ній, мов пам'ятник, зуб мамута, котрого і зуб часу не згриз за десять тисяч літ. Мамут лишив знак по собі, а я не лишу. Боже, що за мука! Чи варто жити на божім світі, коли по чоловіці і такий порядний зуб не остане ся, як по тій мамуті? По що вганяти за хлібом, по що журити ся, по що мучити ся для ідей, по що так тяжко терпіти, коли з того всього не остане ся і сліду? Перекопуючи за кількадесят літ цминтарі, найдуть твій череп, в котрім крило ся тільки надій і журби, кинуть его в кут і приложать домовиною з новим покійником. А за твою працю ніхто тебе тоді вже й не згадає, настануть нові люди з новими думками, куди їм тебе згадувати!

Так мене загриз сей зуб мамута, що трохи на плач мені не зібрало ся. Все що скочу думкою у допотопний бір дрімучий, то звідтам лечу двадцять тисяч літ наперед, шукаю себе по дорозі і зовсім не можу віднайти.

Зуб мамута...

Гей, праце, радости життя затрута!
Безслідно в безконечности ти згинеш,
ніякого сліду на пам'ятку не кинеш...

Боже! якже се сухо сказано, занадто просто, а я би хотів виповісти свій сум так, щоб він темною хмарою на-

ляг на двадцять тисяч літ, бо се такий великий біль душі, такий глибокий! Якже се так може бути: в другій половині 19-го століття родив ся, а в першій половині 20-го століття уже й нішов спати у землю... Довше певно не прожню...

Я взяв зуб мамута в руки і став его оглядати, вже не знаю, котрий раз. Не помітив на нім нічого нового — він певно виглядав так само і тому тисяч літ, як тепер у моїх руках — але не минула ще хвиля, як мені прийшла дуже холодна думка, і я відразу, як сидів у тіні величезної напороти в допотопнім пралісі, так у ту мить опинив ся у своїй хаті, і на свій стіл і на лямпу і на застиглий чай у склянці і на попіл у попілничці подивив ся зовсім не тими самими очима, що перше... Адже коли я і вся моя праця пропаде без сліду, то очевидно пропаде і ся поезія про зуб мамута, що я даремно над нею мучу ся вже чотири години. Коли-ж так, то по що мучити ся, радше піти спати: і так уже перша година по півночі...

Думка була найрозумніша із всіх тих, що я продумав за чотири години, і з далекої дороги з допотопного праліса а вернув ся просто до свого ліжка. Ще пів години бачив я перед собою страшного мамута, як він ішов пралісом, ломив дерева, ступав так, аж земля дудніла, аж поки заснув я, утомлений тяжкими думками.

Кілька днів я мав спокій і про мамутів зуб не думав... не хотів думати. Я бачив его що дня, але дивив ся на нього, як на ворога: мав жаль до нього, бо розчарував ся в его поетичній силі. Адже я писав поезії про цілу землю — і вийшли добрі, писав про всі зьвізди на небі — і були також не злі (про місяць написав навіть чудову поезію: за неї від десятиох паннів дістав листи з подякою), — а тут з простим зубом, хоч і мамутовим, але все-ж зубом, не міг дати собі ради! Видко, що або сей зуб не заслугує ніякої поезії, або я не можу... е, ні! я мушу щось про нього написати, як не поезію, то новелю, як не новелю, то повість, як не повість, то філософічну поему — що небудь, аби лиш виповісти ту думку, що мені засіла

в голові. Але до сего вже зараз не возьму ся... колись пиньшим разом... при добрім настрою.

Сей добрий настрій прийшов на мене небавом, до тижня, і я рішив ся писати новелю про зуб мамута. Але що до новелі за мало самих цминтарних думок, а треба вже хоч троха й живого житя, то я заглянув до зоології, прочитав собі житєпись мамута і придивив ся добре его портретови, бо я сего добродія знав дуже недокладно і бо-яв ся написати які небилиці. В новелі гадав я виповісти ту саму думку, якої не міг одягнути в поетичну одежу, гадав зручно затягнути читача в допотопний праліс, там его поводити троха по ярах та дебрах, а потім гладко завернути в нинішні часи і неясно-таємничо сказати ему се, що, правда, він знав і сам, що „всяческая суста“. От я й почав знову писати про зуб, та вже тепер прозою. Сей зуб мав відограти дуже філософичну ролю в житю двоїх молодих закоханих людей, хлопця і дівчини. Вони вже мали побратися, як нараз дістали сей зуб в подарунку. Дістали его і як почали гадати про вічність та безконечність, то й відійшла їм охота йти до слюбю. Не варто й побирати ся! — сказали і розійшли ся. Він забрав нещасний зуб з собою, держав его кілька літ у себе, але що все дуже сумував, коли тільки на нього глянув, то вкінци викинув его — і так зуб мамута дістав ся мені...

Тема просто чудесна! Цминтарних думок можна тут виповісти кілька схочеш, не так як у малій поезії! Треба писати!

Зуб мамута.

(Новеля).

„Лежить він у мене вже з десять літ на столі, свідок давніх-предавніх допотопних часів, величезний, тяжкий, темножовтий зуб мамута. Я уживаю его до притискання своїх паперів. Селянин найшов его припадком на березі синього Прута і дарував на нещастє моїм знайомим, уважаючи его якимсь дивним каменем, подібним лише до великого, невиданого черенного зуба. Не знав, сердешний, якого лиха накоїть своїм подарунком...

Дивний справді сей скаменілий зуб, з жилами склистої емалії від споду; таких великих черенних зубів тепер уже не має ніякий звівр на сьвітї. В уяві своїй я бачу допотопного мамута з довжезними, каблукватими клами і з двома рядами таких зубів, як отсей один у мене на столі — правдиві великі жорна до розтираня поживи; бачу, як він блукає по безлюдній пуці над Прутом — самітний, понурій, тяжкий велит...

Змарнілі потомки сего колишнього велита, слоні, покинули північні, холодні сторони і поселили ся ближше осередка землі, щоби вигрівати ся до жаркого сонця. А по їх предках в далеких північних печерах та безоднях, сховані перед людськими очима, забуті і людською пам'ятю, лиш де-не-де ще спочивають кости, тривкі жовті кости, котрих і всемогучий зуб часу не вспів згризти, котрих земля не стерла на порох і не сполокала вода.

Коли я дивлю ся на сей зуб мамута, бистрою думкою лину у допотопний старезний праліс, кладу ся в тіні великої папороти на зелений, пухкий мох, мов на перину, і, вдививши ся очима в небо, з сумнівом в душі, з забобонним страхом, шукаю даремно відгадки загадки житя...

Скрізь пусто...

Аж ось ліс тріщить, дерева подають ся на бік і ломлять ся: поважним, тяжким ходом іде против мене криво-зубий мамут... Який же я малий і слабій супротив сего велита-силача! Я, homo sapiens, пан усього сотворіня. — —

Тут я на хвилю перестав писати і прочитав собі те, що написав, від початку. Нічого, початок не злий, поважний. Тепер би лиш зручно перейти від сего мамута до моїх видуманих знайомих, до їх пригоди такої великої, як сам мамут.

Я спер ся о поруче крісла і вдивив ся на стіну. Стіна мовчала і я мовчав — і в хаті було так таємно-тихо... На дворі гудів вітер і завивав так сумно... Сонце сховало ся за хмари...

Передо мною зуб мамута, лежить на моїх творах і та-кож мовчить. Який він поважний! Кілько думок крне в собі...

Сиджу і думаю, аж чую: нараз не сей мамутів зуб на столі, а мій власний, маленький зуб мудрости у кутку

мого рота починає обзивати ся, скимить так легенько, немов просить ся, щоб я йому позволив сильнійше відозвати ся. Натуру сего мого зуба мудрости я знав уже від року дуже добре; хоч він і був собі зубом мудрости, але вже кільканайцять разів устроїв мені такі дурниці, що я его ніяк не міг назвати мудрим. Я йому догоджував, як маленькій дитині: що дня змивав пахучим кальодонтом і дірку в нім затикав біленькою ватою, аби его делікатна душа не стикала ся з усякими сьвітловими квасами, а він проте нераз такі заводив жалі, що мені не давав ні їсти, ні робити, ні спати. Отсим легеньким скимінєм, яким тепер відозвав ся, він звичайно давав знак, що загадує виявити ціду свою скорботну душу, але не відразу, помалу. Се була така его увертура до драматичної опери, в котрій я грав найважнійшу роль, висьпівуючи нераз найтяжні мольові і сентиментальні пісні з правдивим артизмом, з глибини душі.

Слухаю тепер: справді мій власний черенний зуб скимить. Невно бажає собі нової порції вати, вже третій раз сьогодні. Добре, дам тобі, мій любий! Лиш сиди тихо, бо я тепер маю клопіт з иньшим зубом, не таким, як ти, маленьким. Зарядив я свій зуб сьвіжою ватою і слухаю: ба, він уже не скимить, а сїнає порядно. Ще хвиля: як заболить! мені аж сьвічки в очах стали. Раз і другий і третій... Ов, біда! Мабуть холодно бідакови? Я обвинув голову теплою хусткою, сїв за стіл, замочив перо і беру ся писати дальше про зуб мамута.

Що лиш написав кілька слів: „І от сей велит-сипач, мамутів зуб...“ нараз мій зуб як заболить знову, аж на мене поти вдарили. Я прикусив щокн і заскреготав зубами, — нічого: веї мої зуби скреготали, а сей зуб мудрости аж коріне рвав під собою з розпуки.

Нема ради, кладу ся, як стою в ліжку, притулюю щоку до одної подушки, на голову кладу другу подушку і жду. Душно мені, але терплю, щоби тільки премудрий зуб утихомирить. Здасть ся мені, що переконую сим свого мудрагеля, як я про нього дбаю, бо вже лиш скимить і сїнає і тільки часом немов кине ся з болю. Скоро він на хвилю втихне, я давай дальше думати про зуб мамута.

Так гарно почав новею, в таким відповіднім настрою був пишучи, обнимав такі широкі і далекі горизонти, ставив загадку життя на десятитисячлітній основі, — і саме в ту хвилю мій карлик зуб осьмілює ся виводити свої жалі і то перед лицем свого велита-товариша, з котрого могла би бути ціла літра таких зубів, як він. Се таке самолюбство, що просто обурює чоловіка...

Ах! немов у відповідь на таке лихословлене як заболить мене мій зуб! Я забув і зуб мамута і широкі горизонти і всю загадку життя. Зарив ся у подушки і ледви дихну, трохи не вдушу ся.

Саме в ту хвилю увійшов до мене приятель, що дарував мені зуб мамута. Замкнув двері і станув, здивувавши ся, що я сплю з подушкою на голові. Але я ногами задригав і він по тім зміркував, що не сплю.

— Тобі що таке? — питає ся.

Я виставив ніє знід подушки і з жалем кажу: — Ах, дай мені спокій! Болять мене два зуби, один мамутів, другий мій.

— Як? мамутів зуб тебе болить?

Отсе питання приятеля наведено на мене в ту мить таку думку, що я, аби сї роздумати, не мав навіть часу ему відповісти — така була вона незвичайна... І потішила мене ся думка так, що я скинув подушку з голови і з горячими щоками усїв на ліжку, усьміхнений.

— Приятелю, — кажу — се-ж правдиве щастє, що я не маю таких зубів, як мамут, а то якби такий велит-зуб почав боліти, прийшлось би чоловікови на голові ходити і по стїнах дранати ся, а лікар від зубів мусїв би ціду парову машину приставити до мене, аби такого зуба витягти! І щоби то був за біль, Боже!

Мій приятель зовсім не зрозумів моєї глибокої думки і дивив ся на мій щасливий усьміх здивовано.

— Котрий же властиво зуб тебе болить: зуб мамута, чи твій власний?

— Ах! мій власний зуб мудрости, від котрого я звичайно дурнію!

— То чому его не вирвеш?

Справді, чому-б єго не вирвати? Рада була знаменита і головно дана в добру пору. Я зараз пішов до лікаря, сів на крісло, повторив собі раз і другий і третій: щасте мос, що не маю зуба, як мамут, сею думкою загіпнотизував себе і не счув ся, як мій зуб мудрості покинув ряди своїх товаришів, мов несовістний дезертир. Не чув я й болю, коли лікар мені рвав єго, стратив я зуб мудрости, і мені аж в очах розвидніло ся.

Спокійний і вдоволений вернув я до дому. Сів за стіл і дивлю ся знову на зуб мамута. Коло нього лежить почата новела п. з. „Зуб мамута“. Думав її дальше писати, але не почував себе вже в таким настрою, як потрібно, і початок новелі мені не сподобав ся. Тепер мав я до сего зуба ще більший жаль, як перше, бо не міг єго ушхати і в новелю, але zarazом я й оправдував єго: не він же винен, тільки я; за своїм зубом я забув про нього і змаловажив єго. Так не годить ся... Треба буде написати про нього фантастичну поему з пралісами, смоками, іхтіозаврами і потоною сьвіта. Тут я єго встроюю... і вражінє буде чудове!

І знов дивлю ся я на зуб мамута, що лежить на моїх творах, як памятник на могилі, знов думаю про загадку життя, поки мене другий зуб мудрости, мій власний, не забодить...

Львів, 1898.

Д В І Д О Л Ї

ПОВІСТЬ

Данила Мордовця.

XI.*)

Тими часами як архимандрит Гedeон-Юрась, а з ним Галя і Павло Пелеха з Якимом Яворницьким молились у Софійському соборі о скорбящих і немощних, о плінених і сущих в морі далече, — на Чортомлику, у Січи, трохи не подіялось таке, як ото кажуть: розповзлись по сьвітї як руді минни; або й ще гірш: розлетїлись, як липове клиннє.

У той час як Ромодан та Яким Сомко вибили булаву з рук Юрася і сам він проміняв булаву й бунчук на чотки й клубук, Тетери підняв булаву хутенько і таку бучу підняв на всю тогочасну Україну, як той дідько, що вбрав ся в очерет і в яку схоче дудку, в ту і грає.

Над вечір у суботу, саме тоді як у Києві йшла служба з архимандритом Гedeоном Хмельниченком, у Січи, коло брами гомонїли з кимсь вартові козаки.

— Якого там біса принесла нечиста мати з татарської сторони?

— Не біса, а посланців пана Тетері, його милости гетьмана правобережної України, з листом до пана

*) Див. II і III книжку.

отамана кошового, його милости Івана Дмитровича Сірка і до всього старшого і меншого на Коши товариства.

— А ясу запорозьку знаєте?

— Знаємо добре... Самі були Запорозжцями.

— А ну-ж, ну? — Пугу, пугу, пугу!

— Козаки з Лугу!

— От тобі й брехня! — Хиба-ж там Великий Луг, на правому боці? Великий Луг на лівому, де Кінські-Води.

Чуючи таку розмову на варті, деякі козаки з ближших від брами курінів весело зареготали ся.

— Се вже знову на варті Петро Халява... От дурний!

— Дурний, дурний, а його й розумний не перешкодить — такого вартового. Самі батько отаман казали — як Петро Халява, по всій Україні пошукати, так не знайдеш... Бач, кого-б з нас не поставили на варту нічною добою, усяк на зорі засне, а Петро хоч дві ночі простоятъ, так і ока не заплющить. — Коли-б не він, нас би ото весною під Перекопом татари як курчат переловили підсакою.

— Та воно правда... Треба пійти туди, а то він не впустиць післанців. Вони — як кажуть — про цибулю, а він про часник.

— А вже не дурно Тетеря до нас засилає: не такий він.

— Тото не такий... Про Тетерю не скажеш: як не робить, так неє і в чоботях ходить.

Післанців впустили, але Тетерину сунітку вони муєїди передати завтра, у неділю, після обідні, на січовій раді.

І на сей раз, як і чотири роки назад, коли Брюховецький пригнав ся у Січ післанцем від Юрся, рада була бучна, але трохи не піднесла Сіркowi тертого хріну, а московський стряпчий, Грицько Косагов, що пробував у Січи з московськими ратними людьми, так змішав ся, як Омелькова мати перед смертю — і все із-за тієї бучної ради.

Як сказано, рада мала зложитись зараз після обідні. Сірко знав, що козаки сердити-мутъ ся, коли, прийшовши з церкви, не випють по доброму коряку горілки і не зайдять иматком сала, і для того велів панотцеві, отцю Паїєню, як можна ранійш задзвонити до церкви і „так прудко учкурнути обідню, щоб у козаків не весіло ще животів підвести“.

Бо Сірко і те добре відав, що коли раду зложить після обіду, то козаки вийдуть на майдан дуже під чаркою і тоді або післанцям Тетериним прийдець ся у Чортмликy раки ловити, або й само пине козацтво переріжець ся, а то й курінних отаманів киями перебють, або й так у Чортмликy як кошенят та цуценят перетоплять.

Не весів отець Паїєній дочитати — „благословенне Боже — того благодатню“, як козаки вже розібрали шапки і як горох із мішка посипались з церкви на майдан, штовхаючи під боки „довбниш“, щоб мерщій бив у свої „довбні“.

Незабаром вийшла на майдан старшина. — Сірко з „прієними“, а з ними й Косагов з своїми москальками і Тетерині післанці.

Сірко як слід озвав ся до „панів-молодців“, славних Запорозжців, сказав, що і як, і післанці подали свого листа до рук пана кошового. Сірко добре знав козацькі звичаї, і положив листа на стіл.

— Ото мудрий у нас батько кошовий: знає, що родом кури чубаті... На стіл положив того листа: се, мовляв, дітки, не до мене, а до вас, — пробубонів про себе якийсь козарлюга.

— Ну вже, пане писарю, читай, а то щоб довго не стояти на тще-серце, — крикнув хтось з гурту — та на стіл ставай та й читай так, щоб воробіці під стріхами жахались.

Писар виліз на стіл, а Сірко, розгорнувши листа, подав писаревні.

„Пану отаману кошовому — почав писар по московськи — і всему старшому і меншому на Коші товариству зо веїм сго кородівської милости військом Запорозьким доброго від Господа Бога здоровля і щасливого бажаного спокою вірно і взаїмно бажая“.

— Королівської милости! — а отсього не хочеш! — ляпнув один козак, і показав комусь то там у Польщі здоровенну „дулю“:

— Ми не королівське військо, а Запорозьке, низове, християнське — додав другий козак.

Сірко підняв булаву. — „Дітки! — годі“... Писар читав:

„Заявляю вам, брати мої, що король, государ наш милостивий, не терплячи більше щоденного кровопролиття і нашої погуби і не бажаючи опустошена своєї землі, оставив свій господарський престіл і прийшов із коронним і чужоземним військом на Задніпрове. Він бажає не мечем і війною повернути своїх підданих під свою владу, лише надією на батьківську ласку; він не шукає ніякої пімсти за наші минулі гріхи, обіцяє королівським словом захистити під свої крила, разом з нами, всіх Задніпрян і дарувати їм рівні вольности, і все, що стало ся в нинішні смутні часи, приписує Божому допущенню і своїм гріхам“...

— Тю! — так ото в мене за його гріхи позавчора живіт болів? — озвав ся хтось з дальшої купи.

— А в моєї дядини поросята здохли?

— А в нас Рудько сказив ся та покусав телицю й підвинка? Се все за королівські гріхи?... От верзе!

— Та вже-ж! Звісно, королі на Бога клеплять, як на мертвого!

Сірко сердито повів очима і махнув булавою. Писар читав:

„І ви, братя наші, будучи з нами одного тіла, не так самі собою, як від неспокойних людей, що недавно напилли ся крови наших братів, і від московських заман роз'єдинились з нами“...

При послідних словах Косагов аж почервонів.

„Се зневажливо написано! — сердитим голосом сказав він. — Сими словами він, Павлушка Тетерин, худить его царському пресв'ятлому величеству, моему государеву, цареву і великому князеву! В московськiм государстві нема

й ніколи не бувало ніяких заман. І то він, Павлушка, на Москву як пес не до речі набрехав.

— Не серди ся, пане Григорій Іванович: то Тетеря так собі — бісиків підпускає... Вони, бач, ото з Юраськом облизни піймали коло Переяслава, — так Юрасько від сорому у ченці вбрав ся, а Тетеря мов пес з червним хвостом: черва йому хвіст точе, а він не на черву а на місяця гавкає... Читай далі, — махнув він булавою до писаря. — Той знов почав:

„Тетеря, по своїй християнській любови, прошу вас, як милих братів, і по братньому остерігаю, щоби ви зарані відповіли належним послухом его милости королеви, як своему дідичному государеву“...

— Який він нам дідич! — пробурчав хтось з гурту.

...„як своему дідичному государеву (ще голоснійше читав писар), під властю котрого породились і наші прадіди, і діди, і батьки“...

— Бреше! бреше!

...„і ви самі, молодецькі голови, слави і на морі і на полі добивали“...

— Та добували-ж і добувати- мемо!

...„і нині разом всі заходождуємо ся государською дніпровою водою“...

— Бреше, бреше гаспидьска Тетеря! — бреше ідолів син! — І Дніпро наш, і вода наша, і воля наша!

„Подаю вам надію — аж кричав писар, — словом християнським і братським, що король, государ наш милостивий, збереже вам ті самі вольности, які маємо і ми, і подасть вам таку саму милість, як і нам, забувши всякі ваші проступки... Не відкладайте, прошу вас, того сьвятого діла і не говоріть так, як иньші нерозумно привикли говорити: „нехай собі цар з королем помирить ся, а ми, кому дістанем ся, тому і будем кланятися“. А як король помирить ся з царем, то не скаже, що ви, братя наші, прихилились добровільно, а скаже, що по неволі. А цар не тільки вас, але і свого народа не може оборонити“...

Косагов аж підскочив, мов його опечено.

— За такі єго, Павлушкині Тетерині, слова мало ба-
тогами бити без пощади і поганій єго язик вирвати та
собакам кинути! — аж прохрипів він.

— А ти плюнь на його, Григорій Іванович: цур
дурня, та масла грудка, — осьміхнув ся Сірко. — Чим
бик навик, тим рева... Сказано: „чорте! де йдеш?“ —
„Болото палити“. — „Не буде горіти“. — „Добро мені
напасть зробити“... Так ото і Тетеря: швидкий, як вед-
мідь за перепелицями... А ну-ж! що ще? — се до пи-
саря, аби читав. — Той знов:

„Як сонце на небі сяє і вода безнастанно в Дніпрі
тече, так і ми ніколи від короля, пана свого, всі відна-
сти не можемо, — тільки йому, як дідичному гоєудареві,
і можемо служити. А коли спротивимо ся йому, то вва-
жайте, щоби не втратити нам нашої столиці Запорозької,
де наші предки добували слави, бо кримський хан не
спить і хоче напасти на нас“.

— Ну, се вже за-ь, Павле, — осьміхнув ся Сірко
і моргнув вусом: — Січ не ваша столиця, а наша... І я тобі,
Павле, скажу: чорте! на груш, тільки мене не ворух.

— Добре, батьку, добре! — гукнув хтось. — А ти,
пане писарю, мерщій кінчай, бо їсти хочеть ся, аж шкура
болить.

— Поспієш залити очі й нельку!...

Козаки почали вже сердити ся: тому їсти, або
горілки захотілось, а другому слухати, що буде.

— Дочитуй, пане писарю, — сказав і Сірко.

„Колиж не захочете ви, брати мої — читав писар —
слухати нашої здорової ради, то вільно вам, — аби лиш
після того не жаліли. Не думайте, що я тим собі слави
шукаю і бажаю довгого гетманьства: я бажаю тільки згоди
між вами і військом його королівської милости запорозь-
ким. А коли Бог дасть спільну згоду, то того-ж дня
зложу з себе перед вами, добрими молодцями, гетманьство,
для мене зовсім непригоже, і ви, добрі молодці, кого за-
хочете, того й виберете“.

Сірко бачив, що рада до добра не доведе, як козаки
не поїдять: перебють Тетериних післанців та може й його
самого скинуть з отаманьства.

— Дітки! панове молодці! В писанії сказано: голод-
ному розум завязано. А турецьке сьвяте письмо каже: го-
лод очі коле, і що голодній кукі — хліб на умі, а в дру-
гому писанії говорить ся, буцім голодний і кія не боїть
ся... Так от що, дітки: я з голоду й розум загубив... Так
їсти хочеть ся, що аж скавучить у животі... Та мабуть
і ви, дітки, здорові були — проголодались і у вас у жи-
воті скавучить...

— Де вже, батьку, скавучить! аж гарчить! — ра-
дієно обізвалесь гуртом.

— Так от що, панове-молодці, підіть пообідайте —
наберіть ся розуму, а тоді й на раду.

Майдан заколихав ся, заходив, як коре у хурто-
вину.

— У! та й мудрий же в нас батько-отаман! от му-
дрій! І цареві Соломону, мабуть, носа втер би.

І козаки як шаки розлетілись по куренях, де вже
кухарі-кашовари сердито махали ополониками, мов отамани
будавами, що страва давно вже перекнипіла, а почене під-
сихати почало.

— От тепер у мене на животі хоч жежізо куй! Від-
кля й розум взяв ся, — говорили козаки, виснаючи
знов після обіда на майдан із курнів. — Правду каже
батько-отаман, що в писанії сказано — голодному розум
завязано... Мій тепер розв'язав ся.

Незабаром рада зібралась. Вийшла й старшина з пі-
сланцями.

Тоді старший післанець, уже знайомий нам Прокін
Верещака, „нобілітований“ нан коморний, трохи виступав
і привітно кланяєть ся на всі чотири боки.

— Поклін і братські поздоровлення пану отаману ко-
шовому і усеому старшому і меншому товариству від гет-
мана Павла Тетері і короля Яна Казиміра, — почав пі-
сланець... Послаючи мене до вас, панове, їх мосці, пан
гетман і пан король, дали мені деякі інформації... Як то:
відомо нам, що є чимало добрих молодців, котрі не дуже
то бажають оставатись під Москвою, але немало й таких,
котрі не хотять бути під його милостю королем... А спи-
таю-ж я вас, панове, як Москаль може держати Запороже,

коли він шле до його милости короля післанця за післанцем, без сорому просячи у його згоди.

Косагов знов вискочив та аж за шаблю ухопив ся.

— Твої слова зневажливі, і я лиш тому, що живу в приязни з паном кошовим отаманом і зі всім славним запорозьким військом, не зітну тобі голови сею шаблею! — почервонівши як печений рак, пробелькотав московський стряпчий. — Його царське пресвітле величство, всеї Великої і Малої і Білої Руси государ, цар і повелитель ніколи не просив у польського короля згоди. І то ще так просто каже! Що за нісенітниця!

— Не нісенітниця, пане стряпчий! Се може ви московським звичаєм нісенітниці стряпаєте, а не ми, — трохи жартовливо відповів Верещака. — От і тепер прийшов до його милости короля якийсь Подікарнович: просить відступити царю Смоленськ і дає за його до п'яти мільонів, аби цареві не соромно було перед своїм народом. Та й те скажу вам, панове молодці, і тобі, пане стряпчий, що його милость король давно вже був би у Москві з військом, але він жалкує вас, український нарід: бо Україні своїм хребтом захистили хребет царський, і того не розуміють, що своїм лихом царське лихо побивають... От що!

Последня річ дуже дошкулила Косагову, і він був кинув ся на Верещаку з голою шаблею. Разом і деякі козаки засвітили шаблями.

— Стій, Москалю! Він наш гість, а не твій... Тобі зась! Верещака згорда поглядів на Косагова.

— У Москві мабуть і того не знають, що післанців у розумних і просвічених людей не січуть і не рубають, — з погордою сказав він. — Післанець як мішок: що в його положуть, то він і несе.

— Куди се Москалям знати! — сьміяли ся козаки. — Сказано: не буде з неа солонина, як з Москаля лицар.

Сірко бачив, що його „діти“ дуже під чаркою, і нехай їх Косагов хоч трохи роздратує, то Москалів, що були з Косаговим, і на понюх табаки не зосталось би: „діти“ рознесли-б їх по шматочку.

Коли чує, щось недалеко тренькає на бандурі і старечим голосом мугиче собі під ніс:

Ой шти Ляхи на три шляхи,
А козаки на чотири...

Сірко зараз до його:

— А йди лишень, старче божий, та просьпівай нам, як „голота не“... Нехай Москалі послухають: чи вміють так у їх на Москві сьпівати?

— Де в біса! Москалі так сьпівають, мов козу за хвіст тягнуть, — засьміяли ся деякі козаки.

Сіркови того й треба. Кобзар підійшов, сюди-туди поводячи сліпими очима.

— Як голота не? — сієї?

— Та сієї-ж, старче Божий.

Сірко знав, що його „діти“ дуже люблять кобзарські думи й пісні і все забувають, слухаючи кобзаря. „Забудуть, думає, і прокляту раду і Тетерю і Москалів...“ Кобзар сів. Пальці його скоро заходили по струнах, і він стиха засьпівав:

Чорна хмара наступає, став дощ накрапати:

Благослови, отамане, намет напинати.

Гей, всі пани, усі дуки у наметі сіли,

Наша-ж браття — голотонька та і не посьміли —

Взяли квартиру, другу з жарту, та на дощі й сіли.

Гей, весела бесідонька, де голота не,

А ще лучше, а ще красше, де отаман є: —

Хоч він не не горілоньки — порядок дає.

Прийшов батько, пан-отаман, стало йому жаль:

Скинув з себе синій жуван — намет розіслав.

Аж йде богач та йде дукач, та в порозі став —

Гей, з нашої голотоньки сьміятись почав.

Та вже-ж богач, та вже-ж лукач насьміхаєть ся:

„Ой, за що-ж тая голотонька напиваєть ся?“

Ой, як крикне-ж пан-отаман та на свою голь:

„Візьміть дуку за чуб-руку та й виведіть вон!“

Один бере за чуб-руку, другий в шию бе;

„Не йди, не йди, вражий дуче, де голота не!“

Пішов богач, пішов дукач, та й не оглядавсь

Й десятому наказував, та щоб не сьміявсь...

Як і знав Сірко, козаки все забули, слухаючи кобзаря. Вони сьміялись, хвалили отамана:

— І синього жунана не пожалів для голоти. Оттак батько!

— А у Москві нема таких батьків... Де їй до того!
Чорна хмара, що була стала над радою, розійшлась.
За піснею сивовусі й чорновусі діти усе забули.

ХІІ.

А де ж тимчасом той другий, котрого доля спіткала колись маленького, у багатім будинку, у розкішній колісочці, та не під ганчірками, як Івася удовиченка, а під тоненькими пелюшечками, дорогим шовком гафтованими? — де він?

А онде... дивіть ся... Он — з високої, єїрої, похмурої башти у маленьке віконце з товстими залізними ґратами виглядає якесь худе, бліде, ще молодесеньке лице, і, тяжко стогнучи, до Бога руки простягає:

— Боже мій! Боже мій! Чому Ти мене покинув?

Так взиває до доброго Бога словами Христа на хресті.

Се Юрась Хмельниченко, колись гетман України, державець земель і народів і по сей і по той бік Дніпра, а потім — архимандрит Гедеон, котрого у останнє ми бачили у Кліві, у Софійському соборі, а тепер — лядський в'язень, невольник у темній темниці...

А де-ж та темна темниця? — Страшно їй вимовити.

Далеко-далеко від рідної України, десь далеко на північ стоїть замок Марієнбург, що дивить ся туди-ж, на північ, аж до Куршгафа, де лядська Висла впадає у чуже, Балтійське море...

Так ото і стоїть у віконці своєї темної темниці, у чернечій старенькій рясі, бо вже чотири роки він не міняв її, — Юрась Хмельницький, і стогне словами Христа: — „Боже, Боже! чому Ти мене покинув?“ — а по блідих, запалих щоках його ринуть тихі, гіркі сльози... Се плаче син велетня України.

А за віконцем темної темниці — весна у повній красі, у повних розкошах... Десь далеко, у темному лузі, возули кує... Близенько, за вікном, десь у кущах соловейко щечече, як у ту чарівничу весняну ніч за ставком, коли Галя, коли Юрась... Згиньте, згиньте, чарівні мрії!... У віконце темної темниці глянуло в пів ока вечірнє сонечко, заходячи за прозорчасту хмарку... Косим промінем сонечко впало

на сиру стіну темної темниці... Спасибі сонечкови, що хоч на заході воно на одну хвилину заглядає у віконце темної темниці, де томив ся у лядській неволі син Богданів. А за що? — За те, що він син велетня України, за те, що колись були Жовті-Води, Берестечко...

Юрась перехрестив ся на сонечко, мов на святий образ, і очий з його не зводив, аж поки воно не сіло-потонуло десь у холодному, чужому морі...

— Чотири роки тут сам із собою та своїми думами тяжкими, — тихо промовив він, щоб тільки чути людський голос, хоча й свій, та не забути рідної мови. — А он ті бідні невольники, що в невольницькій думі, так ті тридцять літ у неволі пробували — тридцять літ світу, сонця праведного у вічі не видали... О, де-ж то моя Маруся попівна Богуславка, що бідним невольникам про святий день великдень нагадала? Де моя Галя, котра-б нагадала мені про мій великдень, велику весняну ніч?

— Чи була-ж таки такою друга чия доля!...

Над його дорогою коліскою мати колись що вечора співала:

У котика, у ката
Колісочка золота,
А в мого Юрасика
Іще краща того...

Росте Юрась, росте, як квіточка в гаю. Підростає, а його татко вже гетманує над усією Україною, котру він визволив, як Мойсей Ізраїля із неволі єгипетської, із неволі лядської.

Підростає Юрась до шіснадцяти літ і батьківським спадком йому до рук впадає гетманська булава, котру батько його проніс через ріки криваві, через потоки сліз людських... У Юрася в руках — доля цілої України... Юрась гетман, Юрась володар, а йому ще треба у бурсі вчитись... Учять ся Юрась усякої мудрости, студює з Йоаннісієм Галитовським Горація, Овідія, Юлія Цезара, а його булава впадає з рук... Булаву ту, як цуцик шматок сала, хапає Іванко Виговський. Юрасик плаче: його ляльку, його цию-булаву носить Виговський... Жаль Сіркови Юрасика — і він діже у свою коліску-решето і витигає відтіл Богданову булаву і знов передає Юрасикови.

А там — Сомко Яким, Ромодановський Москаль, хан Дундук, комлицький цар — і через Дніпро гребля із мертвих козаків і Ляхів...

І от щербата доля Юрасикова надіває на його безталанну голову чернечий клобук, а там — і архимандричу мітру...

Попшуткувала доля над Юрасем, попшуткувала та й кинула: обіцяла вінчати його або митрополичою мітрою, або великокняжеською короною... Як мати колись над колицкою, зрадлива доля у мріях сьпівала Юрасеві: „Ой люлі, люлі, мій Юрасику, з ласки Божої, Божою помічю Георгій І, великий князь український і усієї Волині, Поділя, Покутя і Подіся...“

А замість того — темна темниця на башті Марієнбурга...

Юрась покидає віконце, падає навколішки і молить ся.
„Живий в помоци Вишнього...“

Але слова молитви перебивають ся мріями... Згадуть ся далеке-далеке і близьке, радощі, крапельки радощів і горе, горя ціле море!... Згадала ся послідня вечірня служба у Софійському соборі... Огні паникадид, кадильний дим, хор янголів з неба: „Сьвіте тихий, сьвятія слави, безсмертного Отця небесного...“ І його сонечко, його сьвіт незаходимий згадуть ся — його Галя... Як вона плакала тоді! Як її заплакане личко виглянуло ізза кадильного диму! Де то вона тепер? Вона одна освітила його душу сьвітом незаходимим, сонечком сьвятого кохання, освітила його темну-темну дорогу, котра від гетманства завела його у темну темницю.

А що він дав своєму сонечку? Окрім гори та сліз — нічого! Горенько тяжке і він зазнав від неї... Та чи від неї? чи не від матери? Мати дала йому горе неісповідне, мати породила його — не чоловіком, навіть не звіром, не гадиною... І гадина щасливіша над його, і гадині дано кохання, а його природа тільки поманила марою кохання, мріями...

То була його перша і остання служба у Софійському соборі. На другий день його і митрополита Йосефа Тукальського король Ян Казимир візав до себе у Білу Церкву.

О, не забув він і ніколи не забуде ту бесіду з королем...

— Нехай — сказав король Ян Казимир — нехай імена Хмельницьких возвеличуть славу народу українського, щоб Хмельницький, в поєднанню з Польщею, забезпечив йому долю на віки.

От і возвеличили! Син великого Богдана сидить у темній темниці. А за що? За те, що добрий родич, Тетеря, ся лисичка під овечою шкурою, натуркав вуха короля Яна Казимира, буцім-то Юрась з митрополитом Йосефом і Григорієм Гуляницьким тихенько підносять тертого хрину унії: щоб латинські чабани не стригли українських овечок до голого тіла, а то й до овечого мяса...А овечкам боляче...

Зозуля, що кувала у лузі, підлітає до самої башти і сідає на сухий сук гіллястої осики. Юрась чує, як вона знов закувала, і забуває свою молитву... Думки несуть його на Україну, де й йому колись кувала зозуля: може й ся прилетіла з далекого рідного краю, може се чиста, голубина душа його Галі...

— Хоч би чорною галочкою прилетіла вона до мене, сіла-б на віконце темної темниці...

Ой, прилети, галко, ой, прилети, чорна!...

— А чи також і тепер зеленіють гаї на Україні, як і перше стелить ся хрещатий барвінок, зеленіє мила рута і любисток, могили в полі з вітром розмовляють, шумлять верби в кінці греблі?...

Знов закувала зозуля.

— Зозуле, зозуле! скажи, скільки літ мені ще томити ся у темній темниці?

Зозуля кус не раз, не два, не три, кус без кінця, кус мов оглашенна.

Юрась знов дивить ся у своє одиноке віконце. Хоч сонечко й сіло, а темряви й не бувало — видко як у день. Та бодай його й не бачити! Сиза якась, каламутна людська

Висла несе свої каламутні води до чужого, незнайомого моря, на холодну північ. Якже-ж вона не подібна до далекого, рідного Дніпра, що несе свої могутні води на теплий полудень, від Києва до Хортиці, від Хортиці до Чортмика до Січи, де верховодить Сірко... Може він тепер з Запорожцями гуляє по Чорному морю на своїх чайках, галерах і каторгам турецьким жаху завдає, бідних невольників з неволі визволяє... А тут по каламутній Вислі валкою без кінця повзуть плоти та незграбні судна мов черепахи... Красше було-б у кримській або у турецькій неволі сьвітом нудити, брязкаючи кайданами на невольницьких ринках города Кафи чи Козлова, або на турецькій галері, ніж отсе тут нудитись у темноті, сонця праведного у вічі не видаючи. Та там би може довелось побачити хоть свого брата-козака невольника, або рідну Українку, „дівку-бранку“ у базарі на продажі. А тут нікого, нікогисінько! І згадуєть ся йому Йоанникій Галятовський, як він розказував Юрасеві про римського поета Овидія, що увесь вік томив ся десь вигнанцем, далеко від рідного краю... Чи не та-ж доля жде й того, хто був колись батьком України?

Коли чує, щось за дверима наче ходить... десь недалечко ключі брязкають... А не такий час, щоб там що ходило, брязкало... Знав він, що се таке: після такого брязкання в незвичайну годину нераз бачив він із свого віконця, що то виводили кого-небудь із темної темниці „горлом карати“. І бачив він нераз, як під його віконцем, там, де стоїть висока шибениця, гойдалось козацьке тіло, чи то гострою сокирою кому голову здіймали... Чує він і голос товаришів своїх по темній темниці, митрополита Посифа та полковника Гуляницького... Та ще чийсь голос, знайомий, а чий, не знає...

— На паль, на шибеницю? кого? нас? Боже!

Ключ вже брязкає коло його дверей.

— Господи! прийми дух мій...

А за вікном темної темниці горлиця плаче...

Двері розчинили ся... Се його, Юрася, мають вести на шибеницю... На порозі — „сам“, той, що під шибеницею порядкує...

— Сину мій! архимандрите Гедеоне! — молись Всеблагову Богу...

Юрась занімів на місци... Послідня молитва!... „Боже! Боже! чому Ти мене покинув?“

— Молись, сину! — Він, що добув води з каменя, що вивів Ізраїля з Єгипта, апостола Петра з темниці, виводить нині з темниці душі наші.

— На кару... на смерть?

— Не на кару, сину мій, не на смерть, а на волю, на сьвіт широкий, на Україну, на ясні зорі, на тихі води... Отсей козак, Васюта Макогін пригнав гонцем від його милости, найяснішого короля нашого Яна Казиміра і від пана гетмана коронного Павла Тетері з приказом — визволити нас.

Усі — митрополит Йосиф, Юрась, полковник Гуляницький, Васюта Макогін — усі, окрім Ляха з ключами, надають навкодішки і тихо молять ся.

— Сей день, єго-же сотвори Господь... обнимім друг друга...

Над Юрасем нагинаєть ся Васюта Макогін. Сльози ринуть з очей його...

— Почоломкаємось, пане гетмане, — та міцно, міцно!

XIII.

Старі люде ще за батьків і дідів наших казали:

„Горе дворови, де корова розказує волови“.

Так було і з нашою Україною.

За всі часи, як стояла Україна, від часів Богдана і до часів Самойловича, на Україні водились ледачі корови, котрі з дурного розуму і з сорому по своїй гидоті і нікчемности, що дня ревли на всю череду, що воли в нас сякі й такі, що пускати їх у череду треба з опаскою, а то заведуть і череду й черідку у такі нетри, що й Москаль їх звідтам не вижене...

І от таких волів надигали кріпкими московськими налігачами і заганяли у стайню, а деяких, про котрих ко-

рови-ледащиці вже дуже погано ревли, московські купці й на заріз заганяли...

А гидоті й сього було мало: намогла ся вона й такого вола під заріз дати, як Сірко, та дала була, але Москалі скоро побачили, що без „Сірого“ вола пропаде і українська череда і черідка, що вовки-сіроманці з Криму, Туреччини й Польщі притьмом набіжать на Україну і переведуть чисто усі гурти і череди...

За останні часи гетманування Демка Многогрішного від української гидоти пішла чутка, що до гетманської булави дуже приглядаєть ся Іван Сірко, що поспільство і голота на його колеса воду гонять, що кождий Запорожець за свого кошового і на чорта полізе, і що тоді Москалям на Україні буцім то „нитка урветь ся“. Пускаючи таку чутку, гидота боялась не за Москалів, а за себе: їй би, а не Москалеви при Сірковому гетманьстві урвала ся нитка...

Як раз у ті часи, коли українська гидота довела Демка Многогрішного трохи не під заріз, Сірко з своїми єйчовиками задав доброго чосу при річці Куяльнику татарському мурзі Текмамбету і самого мурзу як качку на гнізді злапав. Злапавши Текмамбета, Сірко сам повіз сю цяцю у Курськ, в подарунок князю Ромодановському. На свою голову, він не взяв із собою нікого із Запорожців, бо їхав не в Крим і не в Туреччину, а в Московщину, через землі своєї неньки України.

Оттут то і спіткала його гидота на самому дворіщи неньки України.

Полтавський полковник Хведько Жученко — ота ледача корова, що „росказувала волови“ — налетів на Сірка з своїми козаками, мов на злого Татарлюгу, забив у тяжкі кайдани мов якого злодія і привіз у Батурин, де сиділа така, як і сам Жученко, гидота... А гидота й рада тому...

Гидота до Ромодана з довгим язиком...

Ромодан у Москву: „тому що сей Сірко, забувши Господа Бога і твою, великого государя, до него прихильність, задумав віддати ся турецькому судтанови, то“...

А за „то“ вже стояли „батогі“ і Сибір...

Батогів добрий цар не велів давати Сіркови, а на Сибір милостиво позволив.

І от повезли пана Івана, славного війська запорозького низового кошового отамана у далеку-далеку дорогу і не дали майже попрощатись і з жінкою, і з діточками... Тренькає дзвоник під дугою і день і ніч, гонить, не зупиняючись ні на хвилину, трійка за трійкою по етапах з ярижкою з „розбойного приказу“ плече до плеча з Сірком, бо у „розбойному приказі“ ярижці сильно наказано везти сего колодника до города Тобольська „без мотчання“, з великим береженням, смотрячи за ним „недреманим оком“... І не дримає око ярижне день і ніч, і тренькає день і ніч дзвоник під дугою, та деколи брязнуть і кайдани Сіркові... А він усе думає, усе думає: за що? за що? Де-ж твоя правда, Господи?

Не вже-ж тепер правда — правда вже померла,
А щира неправда увесь сьвіт зажерла?...

А он уже й гори заступили дорогу, високі, високі гори... То вже, мабуть, кінець сьвіта: тут і Сибір кінчить ся... Приїхали!

Так думає Сірко, та до ярижки:

— Будь ласка, пане москалю, чоловіче добрий, се вже ми приїхали у Сибір?

— Ах ти, простота, хахол! — сьмієть ся ярижка — се тільки Урал-батюшка.

— А Сибір? не вже-ж ми ще не в Сибірі?

— Де там Сибір! Сибір-матушка за Уралом... Ех, хохли, всі подохли...

Ніколи, нікого і нічого не бояв ся Сірко, а тут стало страшно... Через такі гори і птиця не перелетить, а де вже звідти чоловікови вернути ся! Із Сибіру нема вже повороту, як із того сьвіту... Та ще з того сьвіту, буває, вертають ся... Он баба Зубиха замирала, була на тім сьвіті, усе бачила, і вернулась звідти... І Марко проклятий був у неклі і вернув ся, а із Сибіру не вернеш ся...

А гори так і обстунують кругом... А дзвоник все тренькає під дугою... Трудно коням бігти в гору... Тим часом москаль-підводчик заводять якусь московську пісню:

Ой і попила-ль моя буйная головушка, —
 Піла она, братци, — ох і погуляла...

Нудно Сіркови від такої пісні, і він згадує свої пісні, свої думи... А тройка піднімаєть ся все вище і вище... От вони вже вибілись на самий шпиль, під самі хмари...

Коли дивить ся Сірко — у праворуч від дороги стоїть кам'яний стовп.

— Звідси починаєть ся Сибір-матушка, — сказав ярижка, показуючи на той стовп.

— А до Тобольська далеко ще? — спитав Сірко.

— Ну, тут уже руку подати — верст сімсот-вісімсот, не більше.

А тими часами, поки Сірка везли до Тобольська, на правобережній Україні закрутилась і розгулялась така завирюха, що Москва разом схаменулась і тяжко задумалась над своєю помилкою; тепер вона побачила, що, заслани Сірка у неволю, вона сама себе приборкала — підрізала крила... Тут тільки Москва догадалась, яку силу вона загубила і що таке був для неї Сірко... Тото, не треба було-б слухати гидоти!...

А мабуть, як то кажуть, „щось велике в лісі здохло“, коли сама Москва так заметушилась і згадала про Сірка.

Та хиба-ж і не „велике!“

Султан турецький Мугамед IV вийшов на правобережну Україну з страшними силами і грозив ся добути Київ. Він уже добув славний город Каменець, церкви його повернув в мечети, всі церковні дзвони велів перелляти в гармати, образи із церков повикидати і святими іконами вибрукувати улиці. Із склепів же церковних звелів виволікти гроби значних городян і повикидати їх за город на сьмітники. І се ще не все: вісімсот хлопцят невеличких взяв собі у яничари, а молоденьких панночок у свої гаремн, та в гаремн своїх везирів і пашів...

Страх і трепет обгорнув і Україну і Польщу, бо і Дорошенко пристав з своїми козаками до султана. Кримська орда з ханом своїм Селим Гіреєм нослась по Україні як зла хуртовина. Усе никло перед грізним падишахом і його санджаками...

Зловіща луна тієї хуртовини лунала вже попід самою Москвою...

Що стане ся з Києвом, як і там із святих церков пороблять прокляті мечети, церковні дзвони перелляють в турецькі гармати, моці нечерських угодників повикидають на сьмітники, а святими образами вибрукують улиці!

Ніколи ще Москва, як і світ став, ні у кого не прохала підмоги. А тепер єї бояри, боярські діти, стольники й окольнічі гінцями полетіли з царськими грамотами — у перву голову до німецького цесаря, до римського папи, до курфїретів саксонського й бранденбурського, у Венецію, Францію, у іспанську землю, в землю англицьку, в Голландію, Швецію і Данію... Оттаке закурило!

Сам цар збирав ся у похід проти злої хуртовини, і вже велено було будувати „гозударів двір“ у Путівлі...

І тут то згадали про Сірка... У Москву прибіг післанець короля польського, Христофор Ковалевський і між иньними річами говорив цареві:

— Тепер Дорошенко писав білогородській орді і кримським Татарам, щоби вони йшли до нього без страху, тому що він того Сірка позбув ся і від нього вже їм перешкоди не буде...

Де вже бо! Яка там перешкода із Тобольська!

Післанець просив словом короля відпустити Сірка під Білу Церков.

А тут і його „дітки“, Запорожці, оставались без свого „батька“, як без голови і без рук. Вони писали до боярина Артемона Сергієвича Матвеева:

„Добродієви нашому милостивому, чесному опікунови нашої Малоросії і нас, війська запорозького, і давцєви великого добра, посилаємо наш низький поклін і покїрно просємо: змилуй ся, як батько над дітьми, щоби за твоєю милостивою помочию нам прислали калмики і чайки і за-собни збіжа і щоби нам відпустили нашого доброго польного вожда і управителя, для бусурман страшного воїна, Івана Сірка, тому що в нас другого такого польного воїна і гонителя бусурман нема. Почувши, що у запорозькій війську нема Івана Сірка, страшного Кримуви борця і ца-

сливого побідника, котрий все їх побивав і християн з неводі виводив, Бусурмани радують ся і загадують на нас напасти^а.

І що-ж Москва із тим Сіркою? Що тут було робити? Сама пошла його у злодії, а тепер, з нехотя, треба було повернути його у спасену душу.

Привезли його із Тобольська у Москву, заставили присягтись, що він служити-ме вірно, і цар сказав йому:

— Даю тобі волю, бо вступив ся за тобою наш вірний підданий, гетман Іван Самійлович. Царське слово не можна зломити... Писав я і Запорожцям, що дам тобі волю і даю.

Як блискавка по небі, пронеслась звістка по Польщі і Україні, по Криму й Туреччині, що „урус-шайтан“ вийшов із московської неводі. Громом упала та звістка на голови ворогів України. По усіх мечетах Туреччини і Крима мулли читали султанський фірман, молитву на погибель „урус-шайтана“.

Та не поміг і фірман, не помогла і молитва. Сірко знов носив ся з Запорожцями як степова пожежа. Він взяв Очаків, Аслангород, плюндровав Крим, пускав на вітер татарські аули...

Тоді султан положив собі на серці, зрівняти запорозьке кубло, прокляту Січ, з землею, смалити її до чиста, і поніс розвіяти по вітру...

(Далі буде).

М у ж и ю и.

Оповідань

Антоніа Чехова.

Антон Чехов належить до молодшої генерації в російській літературі, заразом — до визначніших їх репрезентантів разом з пок. Гаршиним і Володимиром Короленком. Дещо спільне внутрішнє також вяже сих письменників, показуючи в них дітей одного покоління нашого нервового віку, виострених аналітиків і психологів, чутких на неправильности сучасного складу життя, на ті „кляті питання“ без відповіді, що плесує гоно на кождім кроці. З тих трох письменників Чехов найбільш плідний; взагалі-ж писали вони не багато, переважно в формі коротких оповідань. Головний літературний добуток Чехова складаєть ся з кількох збірок таких коротких оповідань: Пестрыє рассказы, Рассказы, Въ сумеркахъ, Хмурые люди; крім того має він кілька більших оповідань: Дуель, Палата N. 6, Моя жизнь; драматичні проби Чехова не мали особливого успіху. Як характеристичне для фізіономії автора піднесемо, що він звів особисто місце заслання для засуджених в Росії — острів Сахалін і описав його й жите засланих в формі подорожі — мемуара.

Погляд автора на жите глибоко-песимістичний; його увагу звергають звичайно негати́вні форми людського життя, прояви аномалії, що впливають з самих обставин і від людей, з людської дурноти, тривіальности, більш як злоби. Природа, дитяче жите,

часто описуване автором, своєю несвідомою правдою дають контраст сьому людському нерозуму й тривіальности, на котрі автор не знає ліків, не вказує виходу. В деяких своїх утворах він дав невимовно прикрі в своїй невідрадности й безпорадности образи, і вони власно падають переважно на останні роки діяльности автора, що примітно все острійше бере жите в його аномаліях, — от як Палата N. 6 (страшні непорядки в інститутах для божевільних), Сахалін, нарешті — Мужики.

Се оповідання з'явилося рік тому (в часописи Русская Мысль) і викликало загальну сензацію; від часів прославлених „Подлиповців“ Решетникова російська література не мала чогось подібного: з таким реалізмом намальованого образу повної, безпросвітної, остатньої духової й материяльної нужди російського селянства. Голоси критики поділились: одні піднесли реальність і талановитість сього сумного образу, що виступив як протест проти ідеалізації народнього побуту у деяких народників, ідеалізації шкодливого тим, що приспняло увагу до народніх потреб. Знов інші добачили якісь неприхильні цароду тенденції у автора. Один з авторитетніших репрезентантів поступової російської публіцистики критик Михайловський закинув Чехову, що він з'ідеалізував мійську трактиєрну цивілізацію, викинувши з неї весь той бруд і грубіянство, через котрі мусів перейти його герой — Микола Чікільдєєв, а патомість переторнив селянське жите, підкинувши до нього всякого бруду.

Такий осуд здасться несправедливим. Автору ніхто не закинув нереальности виведеного ним образу. Супроти нелюдської нужди й темноти селянського життя його герої зітхають не по мійському бруді, а по тих бодай формальних, а все якихось ліпших формах мійського побуту: в місті бодай не лаялись так страшно на кождім кроці, грубіянства було менше, бодай про око, були хоч початки якогось комфорту і достатку. Причини селянської дикости автор вказує не в людях, тільки в їх економічних та суспільних обставинах. Городянка — Ольга, відчувши всі негативні сторони селянського життя, відчував одначе, що „в житю їх нема нічого такого, чого би не можна було оправдати“; материяльна біда забиває селян, а помочи ні звідки. „Та чи й може бути яка небудь поміч і приклад від людей користюлюбних, захланних, розпущених, лінивих, що з'їзджають на село лише за тим, аби образити, обдерти, настрашити.“

Що автор собі зовсім не ідеалізує міста, се він дуже добре доказав своєю довшою повістю „Моя жизнь“, виданою в одній книжці з „Мужиками“. Невимовно сумно виглядає в ній мійська „інтелігенція“ і міщанство; порожнява, конвенціональність, дурнота сього життя змальована незвичайно виразно: тупоголовість, неморальність одних, дикість других, легкодушність і нагінка за утіхами третіх. „Нема людей, у котрих я міг би навчити ся як жити, аби не бути винуватим. В цілім місті ні одної чесної людини! Місто крамарів, трактиєрників, канцелістів, гіпокритів, безпотрібне, безкористне місто, котрого не жалувала-б ніяка душа, якби воно провалилося крізь землю“ — характеризує його головна особа, і автор поипрає сю характеристику розвиненими перед очима читача образами. Супроти сього мійського дрантя герої повісти в селянськім житю бачить щось вище: не вважаючи на бруд, пиянство, дурноту, обманство, він чує, що „селянське жите вкінци тримаєть ся на якійсь здоровій, міцній осі, в селянстві є те, чого не бачив він в інтелігентах — „воно вірить, що головне на землі — правда, і що спасення його й усього народа тільки в правді, тому більш за все воно на світі любить справедливість.“

Коли зведемо до купи безпросвітний образ селянства, намальований в „Мужиках“, з таким же обра ом міста, покажам в повісти „Моя жизнь“, виходить зачарований круг, дуже характерний для песимістичного характеру автора. Село гине в материяльній і духовній нужді, в нечуванім, нелюдськім упадку, але місто „крамарів і трактиєрників“, де не можна знайти чистої людини, розумієть ся, не прийде до помочи йому.

Але сей чарівний круг — тільки темна фантазія автора. В дійсности інтелігенція складаєть ся не з самих гіпокритів і еґоїстів, і до всіх, у кого є любов до справедливости, почуте обовязку перед народом, є любов до чоловіка — до всіх тих страшний образ, змальований автором в „Мужиках“, кличе до помочи, до праці коло свого народу.

М. Г—ий.

I.

Льокай при московським готелю „Славянський Базар“, Миколай Чікільдєєв, захорував. У нього задеревіли ноги, і змінив ся хід, так що раз ідучи по коритарі, він спіткнув ся і упав разом з підносом, на котрім була шинка з горошком. Прийшло ся кинути службу. Які йно були гроші, свої і жінчині, він видав на курацію, жити не було вже з чого, стало скучно без роботи, і він рішив, що мабуть треба їхати до дому, на село. Дома і слабувати легше і жити дешевше; і не дурно кажуть: „дома стіни помагають“.

Прийшов він в своє Жуково під вечер. В згадках з дитинства рідне гніздо представляло ся йому світлим, затишним, вигідним, а тепер увійшовши в хату він аж налякав ся: так було темно, тісно і не чисто. Жінка Ольга і донька Саша, що приїхали з ним, поглядали з зачудованем на негарну піч, що забирала мало не половину хати, темну від сажі і мух. Кілько мух! Піч скривилась, бальки в стінах лежали криво і здавало ся, що хата туй-туй завалить ся. В переднім куті, коло образів, були поналіплювані карточки з бутельок і клаптики з газетного паперу — се замість малюнків. Віднота, біднота! З старших не було нікого дома, всі жалі. На печі сиділа вісімлітна дівчина, білоголова, невмивана, апатична; вона навіть не поглянула на гостей. На долинні чухалась до рогача біла кітка.

— Киць, киць! — закликала на неї Саша. — Киць!

— Вона не чує, — сказала дівчинка. — Огдухла.

— Чому?

— Так. Побили.

Микола і Ольга на перший погляд пізнали, яке тут жите, але нічого не сказали одно другому; мовчки поскладали клунки і мовчки вийшли на улицу. Їх хата була третя з краю і видавала ся найбільшійшою, найстарішійшою з виду; друга — не ліпша, за то на крайній желізна крівля і занавіси на вікнах. Ся хата необгороджена стояла осібно і в ній була коршма. Хати йшли в один ряд і все сельце тихе і задумане, з вербами, бузиною і рябиною, що виглядали з подвір'я, мало приємний вид.

За селянськими загородами зачинав ся спуск до ріки, крутий і стрімкий, так що в глині то тут то там обнажили ся величезні каміні. По збічу, коло тих камінів і ям, вигребаних гончарями, вили ся стежки, були накидані цілими кучами черепки збитої посуду, то бурі, то червоні, а там в долині розстеляла ся широка, рівна, ясна зелена лука, вже скошена, де тепер гуляла громадська худоба. Ріка була на верету від села покручена, з чудесними кучерявими берегами, за нею знов широка лука, череда, довге стадо білих гусей, потім так само, як на сій стороні, стрімке узгір'є, а на самій горі село з пятиголовою церквою і трохи по-дальше панський двір.

— Гарно тут у вас! — сказала Ольга, хрестячись до церкви. — Простір, Господи!

Як раз тогді задзвонили на всеночне (було під неділю). Двоє малих дівчаток, що на долинні тягнули ведро з водою, оглянулись на церкву, щоби послухати дзвона.

— В сю пору в „Славянським Базарі“ обіди... — заговорив Миколай розмарений.

Посідавши на краю кручі, Миколай і Ольга бачили, як заходило сонце, як небо зелоте і багряне відбивало ся в ріці, в вікнах церкви і у веім повітрі, лагіднім, спокійнім, неказано чистім, якого ніколи нема в Москві.

А коли сонце сіло, з блеснем і ревом перейшло стадо, прилетіли з тої сторони гуси, — і все замовкло. Тихе світло погасло в повітрі і стала скоро наближати ся вечірна темнота.

Тимчасом вернулись старі, батько і мати Миколая, худі, згорблені, беззубі, обоє одного зросту. Прийшли і жінки — невістки, Марія і Текля, що робили за рікою у дідича. Марія, жінка брата Кіряка мала шестеро дітей. Текля, жінка брата Дениса, що пішов до війська — двоє; і коли Миколай, увійшовши в хату, вздрів всю рідню, ті всі великі і малі тіла, що ворухнулись на полатах,^{*)} в колісках і по веіх кутах, і коли побачив, з якою жадністю старий і баби їли чорний хліб, мацаючи його

*) Поміст під стелею, де сплять.

в воду, то зрозумів, що даремне він тут приїхав, хорий, без грошей і ще з родиною, — даремне!

— А де брат Кіряк? — запитав він, коли поздоровкались.

— У купця за сторожа став, — відповів батько, — в лісі. Мужик би був нічого, коли-ж запиваєть ся.

— Не помічник! — заговорила стара слезливо. — Мужики наші гіркі, не до дому несуть, а з дому. І Кіряк не, і старий також, — на що гріха таїти, знає до корини дорогу. Загнівалась Царця небесна...

Задля гостей поставили самовар. Чай чути було рибою, цукор був обгризений і сірий, по хлібі і по посуді лавили шваби; було гидко пити і розмова була противна — все про біду і хвороби. Але не встигли випити і по чашці, як з подвіря доніс ся голосний, довгий паний крик:

— Ма-рія!

— Відай Кіряк іде, — сказав старий, — за вовка помова.

Всі притихли. Трошки згодом, знов той самий крик, грубий, протяжний, якби зіпід землі:

— Ма-рія!

Марія, старша невістка, побіліла, притулилась до печи і якоесь дивно було бачити на лиці тої широкоплечої, сильної, негарної жінки вираз перестрахи. Її донька, та сама дівчина, що сиділа на печі і здавала ся апатичною, нараз голосно заплакала.

— А ти чого, холеро? — крикнула на неї Текля, гарна жінка, також сильна і широка в плечах. — Не бій ся, не вбє!

Від старого довідав ся Миколай, що Марія бояла ся жити в лісі з Кіряком, і що він, коли був паний, приходив кожного разу за нею і при тім галасував і бив її без милосердя.

— Ма-рія! — почав ся крик в самих дверях.

— Обороніть, Христа ради, рідненькі, — заговорила Марія задихуючи ся так, якби її спускали в зимну воду, — обороніть, рідненькі...

Заплакали всі діти, кільки їх було в хаті, і дивлячись на них, Саша також заплакала.

Чутно стало паний кашель, і в хату увійшов високий, чорнобородий мужик в зимовій шапці і тому, що при слабім світлі лампочки не було видно єго лица — страшний. То був Кіряк. Підійшовши до жінки, він розмахнув ся і вдарив її кулаком по лицю, а вона не видала ніякого звука, приголомшена ударом, і лише присіла і зараз таки потекла у неї кров з носа.

— Який сором, сором! — бурмотів старий лізучи на піч, — при гостях таки! Гріх такий!

А старуха сиділа мовчки, згорбившись і про щось думала; Текля гойдала колицю...

Очевидно почувуючи себе страшним і вдоволений з того, Кіряк вхопив Марію за руку, потягнув її до дверей, але як раз тоді вздрів гостей і зупинив ся.

— А, приїхали... — проговорив він, випускаючи жінку. — Рідний братчик з сімєю...

Він помолив ся до ікони, заточив ся, широко розкривавши свої п'яні, червоні очі, і говорив дальше:

— Братчик з сімєю приїхали в батьківський дім... з Москви, значить... Первопрестольний, значить, град Москва, матір городів... Вибачайте...

Він спустив ся на лавку коло самовара і зачав пити чай, голосно хлентаючи з мисочки, при загальнім мовчанню... Випив десять чашок, потім схилив ся на лавку і захрюпів.

Зачали лягати спати. Миколая, як хорого положили з батьком на печі; Саша лягла на землі, а Ольга пішла з жінками до шони.

— Цить, цить, ластівочко! — говорила вона лягаючи на сїні рядом з Марією, — слезами горю не поможеш. Терпи й кінець. В писанію сказано: „як хто ударить тебе в праву щоку, підстав йому ліву“... Цить, цить, ластівко!

Потім вона півголосом, сьнівучо, розповідала про Москву, про своє житє, як вона служила за покоївку в мебльованих комнатах.

— А в Москві доми великі, камінні, — говорила вона, — церков багато-багато, сорок сороков, ластівко, а в домах скрізь пані, та такі гарні, та такі чєнні!

Марія сказала, що вона ніде не була, не лише в Москві, але навіть в своїм повітовім місті; вона була нешесьменна, не знала ніяких молитов, не знала навіть „Отче наш“. Вона і друга невістка Текля, що тепер сиділа подальше і слухала, — обі були незвичайно нерозвинені і не могли нічого зрозуміти. Обі не любили своїх чоловіків: Марія бояла ся Кіряка, і коли він лишав ся з нею, то вона трясла ся зі страху і кожний раз коло него загарала, бо від него чути було сильно горівку і тютюн. А Текля, на запитанє, чи не сумно їй без чоловіка, відповідала з досадою:

— А гій на него!

Поговорили і затихли...

Було холодно, і коло шопи кричав на ціле горло когут і не давав спати. Коли вже синявий ранній сьвіт пробивав ся всім щеллинами, Текля по тихеньку встала і вийшла, і потім чути було, як вона побігла кудись, тупочучи босими ногами.

II.

Ольга пішла до церкви і взяла з собою Марію. Коли сходили стежкою на луг, обидвом було весело: Ользі подобав ся простір, а Марія відчувала в братовій близьку, рідну людину. Сходило сонце. Низько над лугом носив ся сонний яструб, ріка була похмура, декуди ходив туман, але по тім боці на горі вже протягнула ся полоса сьвітла, церков сяла і в панськім саді несамовито кричали грачі.

— Старий нічого, — розказувала Марія, — а баба строга, все бе ся. Свого хліба стало до масниці*), купуєм муку в корнімі, — але вона сердить ся; багато, каже, їсте.

— Нічого, нічого, ластівко! Терпи тай вже. Сказано: „прийдіте всі труждающі і обременені“. Ольга говорила поважно, сьнівучо і хода у неї була, як у богомолки,**)

*) Запустний тиждень.

***) Що ходить по відпусгах.

скора і метушлива. Вона що дня читала евангеліє, читала голосно, по дяківськи, і багато не розуміла, але сьвяті слова зворушували її до сліз, і такі слова, як „аще“ і „дондеже“ вона вимовляла з солодким битєм серця. Вона вірила в Бога, в Матір Божу, в угодників; вірила, що не можна нікого на сьвітї кривдити, — ані простих людей, ані Німців, ані Жидів, і що горе навіть тим, хто не жадує звірат; вірила, що так написано в сьвятих книгах, і ддятого, коли вона виговорювала слова з Писанія, навіть незрозумілі, то лице у неї ставало ласкаве, розчулене і ясне.

— Ти звідки родом? — спитала Марія.

— Я володимирська. А лише мене давно взяли в Москву, як мені було вісім рочків.

Прийшли до ріки. На тім боці стояла над самою водою якась жінка і роздягалась.

— Се наша Текля, — спізнала Марія, — за ріку ходила до панського двора. До прикащиків*). Непоправна і лайлива — страх!

Текля, чорноброва, з розпущеним волосєм, молода ще і сильна, як дівчина, кинула ся з берега і затуїтіла по воді ногами, хвилі пішли від неї на всі боки.

— Непоправна — страх! — повторила Марія.

Через ріку була положена хистка кладка з кругляків, і як раз під нею, в чистій прозорій воді, плавали стаї широколобих головачів. На зелених корчах, що заглядали в воду, миготіла роса. Повіяло теплом, стало весело. Який гарний ранок! І, імовірно, яке гарне було би житє на сїм сьвітї, коби не нужда, страшна, безконечна нужда, що від неї нікуди не сховаєш ся! Лише глянути на село, і живо згадалось все вчашне — і чари щастя, що привиджувалось довкола, зникали в одній хвили.

Прийшли до церкви. Марія станула при вході і не сьміла йти дальше. І сїсти не посьміла, хотяй служба Божа зачала ся аж перед девятою годиною. Так і стояла цілий час.

*) Офіціалієти.

Коли читали Євангеліє, нарід нараз заворушив ся, роблячи дорогу родині дідича; увійшло дві дівчині в білих сукнях, в ширококрисих капелюхах, і з ними огрядний, рожевий хлопець в маринарськїм костюмі. Їх появленє зворушило Ольгу; вона з першого погляду рішила, що се порядні, осьвічені і гарні люде. Марія же дивилась на них з під лоба, хмуро, сумно, так як би се увійшли не люде, а чудовища, що могли би роздавити її, колиб вона не уступила ся.

А коли дякон проголошував що небудь басом, то її все причував ся крик: „Ма-рія“ — і вона здрігала ся.

III.

В селі довідались про приїзд гостей і по відираві зібралось в хаті багато народу. Прийшли і Леоничеві, і Матвіїчеві, і Ілїчові довідатись про своїх свояків, що служили в Москві. Всіх жуківських дітей, що були письменні, відвозили в Москву і віддавали там лише на льокаїв і хлопців (як з села, що по тій стороні, віддавали лише в некарні), і так велось давно ще за панщини, коли то якийсь Лука Іванич, жуківський селянин, тепер уже легендарний, служачи буфетчиком в однім московськїм клубі, приймав до себе на службу лише своїх земляків, а ті прийшовши до сили, стягали своїх крєвників і уміщали їх в трактирах і реставрациях; і від того часу село Жуково вже не називалось пнакше у сусїдніх людей, як Хамська або Холуївка. Миколая відвезли в Москву, коли йому було одинацять лїт, а віддавав його на службу Іван Макарич, з родини Матвіїчових, що служив тоді за капельдїнера в городі „Ермітаж“. І тепер, звертаючись до Матвіїчових, Миколай говорив поучаючи:

— Іван Макарич — мій добродїй, і я повинен за него просити Бога в день і в ночи, бо я через него став порядним чоловіком.

— Батьку ти мій, — заговорила слезливо висока старенька, сестра Івана Макарича, — і нічого про них, голубчика, не чути.

— Зимою служив він у Омона, а в теперішнім сезоні, був слух, що десь там за містом, в садах... Постарів ся! Перше, бувало, по лїтньому, приносив до дому по десять рублів на день, а тепер всюди робота стала поволїйша, не веде ся старенькому.

Бабусї і молодиці дивились на ноги Миколая, взуті в берлячі і на його блїде лице, і говорили журливо:

— Не заробляти вже тобі, Миколай Осипич, не заробляти! Де вже!

І всі голубили Сашу. Її вже минуло десять лїт, але вона була малого росту, дуже худа і на вид показувала на сїм лїт, не більше. Межи иньшними дївчатами, обгорїлими, зле обстриженими, одягненими в довгі облїзлі сорочки, вона біленька, з великими, темними очима, з червоною застїжкою в волосою, виглядала як забавка, так, як би се було звірятко, що його зловили в поли і принесли до хати.

— Вона у мене і читати знає! — похвалила ся Ольга, дивлячись нїжно на свою доньку. — Почитай, дитинко! — сказала вона, добуваючи з клунка євангеліє.

— Та почитай, а православні послухають.

Євангеліє було старе, тяжке, в шкїряній оправі, з замщеними краями, і від него запахло так, якби в хату увійшли монахи. Сама підняла брови і зачала голосно, єшївучо:

— „Отшедшымъ же имъ, се Ангель Господень... во снѣ явися Іосифу, глаголя: „воставъ поими Отроча и Матерь Его“...“

— Отроча і Матер Его, — повторила Ольга і цїла зачервонїлась від зворушеня.

— „И бѣжи во Єгипеть... и буди тамо, дондеже реку ти...“

При слові „дондеже“ Ольга не витерїла і заплакала. Дивлячись на неї, захлипала Марія, потім сестра Івана Макарича. Старий закашляв ся і заметушив ся, щоби дати внучці гостинця, але нічого не найшов і тільки махнув рукою. І коли читанє скінчило ся, сусїди розійшли ся по домах, зворушені і дуже вдоволені з Ольги і Саші.

Задля сьвята сімя була цілий день дома. Стара, що її і чоловік і невістки і внуки, всі однако називали бабкою, брала ся все робити сама; сама палила в печі і наставляла самовар, сама навіть ходила за полуденком і потім відказувала, що її замучили роботою. І все лише турбовалась, щоб хто не з'їв якого куска за багато, щоб старий і невістки не сиділи без роботи. То зачувалось її, що гуси коршмара ідуть задами на її город, і вона вибігала з хати з довгим патиком і потім з півгодини переразливо кричала коло своєї капусти вялої і сухої, як вона сама; то її здавалось, що ворона підкрадає ся до курят, і вона з лайкою кидалась на ворону. Сердила ся і воркотіла вона від раня до вечера і часто підіймала такий крик, що на улиці ставали перехожі.

Зі своїм старим вона поводилась не ласкаво, називала його то лежнем, то холерою. Се був легкий і непевний мужик і, може бути, якби вона його безнастанно не підганяла, то він би цілком не робив, а тільки сидів би на печі і балакав. Він довго розказував синові про якихсь своїх ворогів, жалував ся на кривди, які він ніби то терпів що дня від сусідів, і нудно було його слухати.

— Так, — розповідав він, взявши ся під боки. — Так... В тиждень по Воздвиженню продав я сіно по тринацять копійок за пуд, добровільно... Так... Добре... Тільки то, значить, везу я рано сіно добровільно, нікого не зачіпаю; в лиху годину, дивлю ся — виходить з коршми староста Антип Седельников. „Куди везеш, сякий такий?“ — і мене по лицю.

А в Кіряка боліла сильно голова з похміля, і йому було стидно перед братом.

— Що то горівка робить. — Ах, ти, Боже мій! — мурмотів він, стрясаючи своєю болючою головою. — Вже ви, братику і сестричко, вибачте Христа ради, а й сам не рад.

Задля празника купили в коршмі оселедця і зварили юшку з оселедчаної голови. В полудне всі сіли пити чай і пили його довго, до поту, і здавало ся, понанухали від чаю, і вже після сього стали їсти юшку, всі з одного горшка. А оселедця баба сховала.

Вечером випалював гончар на кручі горшки. В долині дівчата водили коло і співали. Грали на гармонійці. І за річкою також горіла одна піч, і співали дівчата, і з далека сей спів виглядав гармонічно і делікатно, В коршмі і довкола неї гомоніли чоловіки, вони співали пияними голосами, кождий инакше, і лаялись так, що Ольга лише здригала ся і говорила:

— Ой, батеньки!...

Її дивувало, що лайку чути було безнастанно, і що найголоснійше і найдовше з усіх лаялись старі, котрим час вже умирати. А діти і дівчата слухали сю лайку, і вона їх зовсім не вражала, і видно було, що вони від колески привикли до неї.

Минула північ, вже погасли печі тут і на тій стороні, а в долині на луці і в коршмі все ще гуляли. Старий і Кіряк, пияні взявшись за руки, тручаючи оден другого плечима, підійшли до шони, де лежали Ольга і Марія.

— Лиши, — умовляв старий, — лиши... Вона смірна жінка... Гріх...

— Ма-рія! — крикнув Кіряк.

— Лиши... Гріх... Вона нічого жінка...

Оба постояли хвилию коло шони і пішли.

— Лю-блю я цвіти полевії! — засьпівав нараз старий високим, переразливим тенором. — Люблю по дугам собирать!

Потім сплюнув, вилаяв ся погано і пішов до хати.

IV.

Баба поставила Сашу коло свого города і наказала її стеречи, аби не зайшли гуси. Був гарячий серпневий день. Гуси коршмара могли дістатись до города задами, але вони були тепер заняті ділом, вибірували овес коло коршми балакаючи спокійно, і лише гусак підіймав високо голову, якби хотів поглядити, чи не йде стара з патиком; иньші гуси могли прийти з долини, але тоті пасли ся тепер далеко за рікою, розтягнувши ся по луці довгою бі-

лою гірляндю. Сама постояла трохи, заскучала і видячи, що гуси не йдуть, відійшла на кручу.

Там вона вздріла старшу доньку Марії, Мотьку, що стояла не рухаючись на величезнім камені і дивилась на церков. Марія мала тринайцятєро дітний, але лишилось у неї тільки шестєро і самі дівчата, ані одного хлопця, і найстаршій було вісім літ. Мотька боса, в довгій сорочці, стояла на сонці, воно некло її просто в тімя, але вона не помічала сєго і якби скамінїла. Сама стала з нею рядом і сказала, дивлячись на церков:

— В церкві Бог живе. У людей горять ляمني і свїчки, а у Бога лямпадки червонєнкї, зеленєнкї, синєнкї, як очка. В ночі Бог ходить по церкві і з ним Прєсвята Богородиця і Миколай угодничок — туп, туп, туп... А сторожеви страшно, страшно! Е-е, ластівко, — додала вона, переймаючи у своєї матери. — А коли буде кєнець свїта, то всі церкви піднесуть ся на небо.

— З дзво-на-ми? — запитала Мотька басом, розтягаючи кождий склад.

— З дзвонами. А як кєнець свїта, добрі підуть в рай, а злі будуть горїти в огню вїчно і неугасимо, ластівко. Моїй мамі і Марії Бог скаже: ви нїкого не кривдили і за то ідїть на право, в рай; а Кїряку і бабці скаже: а ви ідїть на лїво, в огонь. І хто скоромно їв, того також в огонь.

Вона поглянула в гору на небо, широко відтворила очі і сказала:

— Диви на небо, не мигай, — ангелів видно.

Мотька зачала також дивитись на небо, і хвиля пройшла в мовчаню.

— Видиш? — спитала Сама.

— Не видно, — промовила басом Мотька.

— А я вижу. Маленькі ангєлочкї лїтають по небі і крильцями — мельк, мельк, наче комарикї.

Мотька подумала трохи, дивлячись в землю, і спитала:

— Бабка буде горїти?

— Буде, ластівко.

Від каменя до самої долини йшла рівна полоєа збїч, вкрита м'якю зеленою травою, що хотїлось порухати

рукою або полежати на нїй. Сама лягла і скотилась в долину. Мотька з серіозним строгим лицєм, відсуюючись, лягла також і скотилась і при тїм сорочка у неї задерлась до плечей.

— Як мені стало сьмішно! — сказала Сама в одушевленю.

Вони обі пішли на гору, щоби скотитись ще раз, але в тїй хвилі почув ся знайомий пєскливий голос. Ох, як се странно! Бабка, беззуба, костиста, горбата, з коротким сивим волосєм, що розвівалось на вітрі, гнала довгим патиком від города гуси і кричала:

— Вею канєсту потолочили, проклаті, щоб ви виздохали, тричи анахтеми, язви, ногібєли на вас нема!

Вона побачила дівчата, кинула патик, підняла хвостину, і вхопивши Саму за шию сухими і твердими пальцями, як кліщами, стала її сїкти. Сама плакала з болю і страху, а в той час гусак перевертаючись з ноги на ногу і витягнувши шию підійшов до старої і прошипїв щось, і коли він вернув ся до свого стада, то всі гуски похвально привитали його: го-го-го! Потім баба взяла ся сїкти Мотьку, і при тїм у Мотьки знов підняла ся сорочка. В рознуці, голосно плачучи, Сама йшла до хати, щоби пожалуватись; за нею йшла Мотька, що також плакала, але басом, не обтираючи слїз, і лице у неї було вже таке мокре, наче вона замочила його в водї.

— Батєнкї мої! — зачудувалась Ольга, коли вони обі увійшли в хату. — Цариця небєсна! — Сама зачала розповідати, і саме тогди з переразливим криком і з лайкою увійшла баба, розсєрдилась Текля, і в хатї стало голосно.

— Нїчого, нїчого! — потїшала Ольга, блїда, зворушена, гладючи Саму по голові! — Вона — бабуня, на неї грїх сєрдитись. Нїчого, дитинко.

Миколай, що вже був змучений тим безнастанним криком, голодом, чадом, смородом, що вже ненавидїв і погорджував біднотою, що соромив ся перед жінкою і донькою за своїх батька і матір, звїсив з печи ноги і промовив роздражнений, плачучим голосом, обєртаючись до матери:

— Ви не можете її бити! Ви не маєте нїякого повного права її бити!

— Ну, здихайся там на печі, ледащий! — крикнула на него Текля зі злостію. — Принесло вас нещасте, дармоїдів!

І Саша, і Мотька, і всі дівчата, кільки їх було збились на печі в кут, за спиною Миколая, і звідти слухали то все мовчки, зі страхом, і чути було, як бились їх маленькі серця. Коли в родині є хорий, що вже давно і безнадійно хорує, то бувають такі тяжкі хвили, коли всі близькі несміло, потай, в глибині душі бажають його смерті; і лише одні діти боять ся смерті рідної людини і на гадку про неї все страхають ся. І тепер дівчатка, притаївши дух, з сумним виразом на лицах, дивились на Миколая і думали про се, що він скоро вмере, і їм хотілось плакати і сказати йому щось ласкаве, жалісне.

Він пригортав ся до Ольги, як би шукав у неї обопори, і говорив їй тихо, дрожачим голосом: — Олю, дорога, не можу я тут більше. Сили нема. Ради Бога, ради Христа Небесного, напиши до своєї сестри Клявдні Абрамовни, нехай продає і заставляє все, що є у неї, нехай посилає грошей, ми поїдем звідси. О, Господи! — говорив він дальше з тугою, — коби бодай одним оком глянути на Москву! Коби вона бодай приєдналась мені, матушка!

А коли прийшов вечір і в хаті потемніло, то стало так нудно, що трудно було промовити слово. Сердита бабука намочила житних сухарів в чашці і смоктала їх довго, цілу годину. Марія, видоївши корову, принесла ведро з молоком і поставила на лавку; потім бабука переливала з ведра в гладушки, також довго, не спінувши, очевидно вдоволена, що тепер, в Спасівку, ніхто не буде їсти молока і воно все зістане ся нерухане. І лише трошечки, що йно, вона наляла в мисочку для Теклиної дитини. Коли вона і Марія понесли гладушки до ями, Мотька нараз стрепенулась, злізла з печі, і підійшовши до лавки, де стояла деревляна чашка з сухарами, хлюпнула в неї молока з мисочки.

Бабука, вернувши до хати, взяла ся знов до своїх сухарів, а Саша і Мотька, сидючи на печі дивились на неї, і їм було приємно, що вона скоромплась і тепер вже напевно піде до пекла. Вони потішились і лягли спати,

і Саша засипляючи, представляла собі страшний суд: горіла велика піч, як гончарська, і нечистий дух з рогами, як у корови, цілий чорний, гнав бабуку в огонь довгим патиком, як вона сама якось то гнала гусен.

V.

На Успеніє, в одинацятій годині вечер, дівчата і парубки, що гуляли долі на луці, нараз підняли крик і виск і побігли в напрямі до села; і ті, що сиділи на горі, на краю збічи, в першій хвили не могли зрозуміти, чому се.

— Пожежа! пожежа! — почув ся в долині розпучливий крик. — Горимо!

Ті, що сиділи на горі, оглянулись і їм показала ся страшна, незвичайна картина. На одній з крайних хат, на солом'яній стрісі стояв на сажень заввишки огненний стовб, що клубив ся і сипав від себе на всі боки іскри, якби фонтана. І зараз зайняла ся вся стріха ярким полум'єм і стало чути тріск огню.

Сьвітло місяця потемніло, і вже ціле село було обхоплене червоним дріжачим сьвітлом, по землі ходили чорні тіни, пахло спаленим; і ті, що бігли з долини, всі задихались, не могли говорити від дрожи, тручались, падали і з непризвичаєня до яркого сьвітла зле виділи і не пізнавали одно другого. Було страшно. Особливо страшне було се, що над огнем, в диму, літали голуби і в коршмі, де ще про пожежу не знали, співали дальше і грали на гармонійці, якби нічого не було.

— Дядько Семен горить! — крикнув хтось сильним, грубим голосом.

Марія кидалась коло своєї хати, плачучи, ломлячи руки, дзвонячи зубами, хотяй огонь був далеко, на другім кінці; вийшов Микола в берлячах, повибігали діти в сороченятах. Коло хати десятника застукали в залізну дошку.

Бем, бем, бем... — понеслось в повітрі, і від того частого, неустанного дзвонення щеміло серце і робило ся холодно. Старі баби стояли з образами. З подвір'я вигла-

няди на улицю вівці, телята і корови, виносили скрині, кожухи, дїжки. Вороний лошак, що його не пускали в табун, бо бив і ранив коні, тепер випущений на волю, тупочучи, з іржанем перебіг по селу раз і другий і нараз зупинив ся коло воза і став його бити задніми ногами. Задзвонили і на тій стороні, в церкві. Коло хати, що горіла, було душно і так ясно, що на землі видно було виразно кожду травину. На одній зі скринь, що ветигли витягнути, сидів Семен, рудий мужик з великим носом, в кашкеті, насуненим на голову глибоко, по вуха, в жакеті, його жінка лежала лицем до землі, несамовита і стогнала. Якийсь вісімдесятьлітній дідусь, низенький, з великою бородою, подібний до інома (підземного духа), не тутейший, але очевидно занятий пожежою, ходив всюди, без шапки, з білим узликом в руках; в його лисині відбивав ся огонь. Староста Антип Седельников, смаглий і чорноволосий, як циган, підійшов до хати з сокирою і повибивав вікна, одно за другим — не знати на що, потім став рубати танок.

— Жінки, води! — кричав він. — Машину подава-ай! Рухайтесь!

Ті самі мужики, котрі що йно гуляли в коршмі, двигали на собі пожарну машину. Всі вони були п'яні, потикались і падали, і у всіх був безрадний вираз на лицах і в очах слези.

— Дівки, води! — кричав староста, також п'яний. — Рухайте ся, дівки!

Жінки і дівчата бігали в долину, де було жерело і носили на гору повні ведра і цебри, і, виллявши в машину, знов бігли. Носили воду і Ольга і Марія і Саша і Мотька. Помпували воду жінки і хлопці, кишка шипіла, і староста повертаючи її то на двері, то на вікна, затримував пальцем струю, через що вона ще більше шипіла.

— Молодець Антип! — чути було похвальні голося. — Старай ся!

А Антип ліз в сїни, в огонь і кричав відти:

— Помилуй! Потрудіть ся, православні, з нагоди такого сумного припадку!

Селяни стояли товпою всюди, не роблячи нічого, і дивились на огонь. Ніхто не знав, до чого братись, ніхто нічого не вмів, а кругом були стирти хліба, сїно, шони, куни сухого хворосту. Стояв тут і Кіряк і старий Осип, його отець, оба підохочені. І, якби бажаючи оправдати свою безчинність, старий говорив, звертаючись до жінки, що лежала на землі:

— Чого, куме, побиватись! Хата засекерована — чого тобі!

Семен, обертаючись то до одного, то до другого, розказував, від чого займилось:

— Сей то старенький, з клучком, то генерала Жукова двірський... У нашого генерала, царство небесне, був кухаром... Приходить вечером: „пусти, каже, переночувати...“ Ну, випили по шкляночці, звісно... Жінка поралась коло самовара, — старому чаю дати напитись, тай не в добрий час наставила самовар в сїнях, огонь з компнка, значить, просто в стріху, в содому, воно і від того. Трохи самі не згоріли. І шапка у старого згоріла, гріх такий!

А в жезізну дошку біли без ушину і часто дзвонили в церкві за рікою. Ольга, ціла в сьвітлі, задихуючись, дивлячись зі страхом на червоні вівці і рожеві голуби, що літали в димі, бігала то в долину, то в гору. Її здавалось, що той дзвін острою колючкою увійшов в її душу, що огонь ніколи не скінчить ся, що загубилась Саша... А коли в хаті з гуком завалилась стеля, то на гадку, що тепер згорить доконче усе село, її стало слабо і вона не могла навіть носити воду, а сиділа на збічи, поставивши коло себе відра; рядом і низше сиділи жінки і голосили, як по небіщку.

Але з тої сторони, з панського двора, приїхали двома фірами прикащики і робітники і привезли з собою пожарну машину. Приїхав верхом студент в білім кабаті розстебненим, дуже молодий. Застукали сокирами, приставили до зрубу, що горів драбину і полізли по ній нараз пять люда, а попереду всіх студент, що був червоний і кричав різким, охриплим голосом і таким тоном, якби гашене огнів було для него звичайною справою. Розбирали хату по бальці, рознесли хлів, пліт і найблизший стіг.

— Не давайте валити, — чути було в товпі суворі голоси. — Не давай!

Кіряк пустив ся до хати з рішучим видом, якби хотів перешкодити приїзжним валити, але один робітник повернув його назад і вдарив по шії. Почав ся сьміх, робітник ще раз вдарив, Кіряк упав і рачки поліз назад в товпу.

Приійшло з тої сторони двоє гарних дівчат в капелюшках, — мабуть сестри студента. Вони стояли здалека і дивились на огонь. Розкидані бальки вже не горіли, але сильно диміли ся; студент, орудуючи книшкою, повертав струю то на тоті бальки, то на мужиків і на жінки, що носили воду.

— Жорж! — кричали до него дівчата з докором і з тревогою. — Жорж!

Пожар скінчив ся. І лише тоді, як зачали розходитись, зауважили, що вже сьвітає, що всі бліді, трохи смагли, — воно все так здаєть ся ранним ранком, коли на небі гаснуть останні зьвізди. Розходячись, сеяни сьміялись і кенкували з кухаря генерала Жукова і з шанки, що згоріла; їм вже хотілось зробити з пожару жарти, і навіть ніби було їм жаль, що він так скоро скінчив ся.

— Ви, пане, добре гасили! — сказала Ольга до студента. — Вас би до нас, в Москву: там трохи що не кождий день пожеар.

— А ви хиба з Москви? — спитала одна панночка.

— А якже. Так єсть. Мій чоловік служив в „Славянськїм Базарі“. А се моя донька, — вказала вона на Сашу, що змерзла і тулилась до неї. — Також Московка...

Обі панночки сказали щось по французьки до студента, і сей дав Саші двогривенник.*) Старий Осип видів се, і на його лиці раптом засьвітїла надія.

— Слава Богу, ваше високоблагородіє, не було вітру, — сказав він, звертаючись до студента, — а то погоріли би ми відразу. Ваше високоблагородіє, добрі пани, — додав він конфузливо, тоном низшим, — ранок холодний, загріти би ся... на пів флящини з вашої ласки.

*) Двайцять копійок.

Йому нічого не дали, і він кахикнувши, поплів ся до дому. Ольга потім стояла на краю і дивилась, як оба вози переїзджали ріку бродом, як по луці йшли пани; на них чекав по тім боці повіз. А приійшовши до хати, вона оповідала чоловікови з одушевленем:

— А які добрі! А які гарні! А панночки — як херувимчики.

— Хай їх розірве! — промовила сонна Текля зі злости.

VI.

Марія ночувала себе нещасливою і говорила, що їй дуже хоче ся вмерти. Теклі знов, противно, було ціле се жите до смаку: і біднота і нехарство і безнастанна лайка. Вона їла, що давали, не розбираючи; спала, де і на чім попало; номії вилвала коло самого ганку: вихлюпне з порога, та ще й перейде босими ногами по калюжі. І вона з першого таки дня зненавиділа Ольгу і Миколая власне за те, що їм не сподобалось се жите.

— Подивлюсь, що ви тут будете їсти, дворяни московські! — говорила вона зі злобною утіхою. — Подивлю-усь!

Якось то ранком, — се було вже на початку вересня, — Текля принесла з долини два відра води, рожева від холоду, здорова, гарна. Саме тоді Марія і Ольга сиділи за столом і пили чай.

— Чай і цукор!*) — промовила Текля насьмішливо. — Пані які, — додала вона, ставляючи відра, — взяли собі моду що дня чай пити. Гладіть-но, щоби вас не роздуло з чаю! — говорила дальше, дивлячись з ненавистю на Ольгу. — Придбала в Москві пухлу морду, товстомяса!

Вона замахнулаь коромеслом і вдарила Ольгу в плече, аж обі невістки тільки сплеснули руками і промовили:

— Ах, батеньки...

Потім Текля пішла на ріку прати біле і цілу дорогу так голосно лаялась, що чути було в хаті.

*) Привіт при гербаті.

Минув день. Настав довгий осінній вечір. В хаті мотали шовк; мотали всі, крім Теклі: вона пішла за ріку. Шовк брали з близької фабрики, і ціла сім'я заробляла на нім не багато, — двацять копійок на тиждень.

— За панщини лінше було, — говорив старий, мотуючи шовк. — І робиш і їш і спиш, все своєю чергою. На обід тобі борщ і каша, на вечеру також борщ і каша. Огірків і капусти було до волі: їш добровільно, кільки душа хоче. І строгости було більше. Кожний уважав на себе.

Сьвітила ся тільки одна лямпочка, що горіла темно і диміла. Коли хто засланив лямпочку і велика тїнь падала на вікно, то видно було ясне місячне сьвітло. Старий Осип розказував поводи про се, як жили перед волею, як в тих самих місцях, де тепер живеть ся так нудно і бідно, полювали з гончими, з вижлами, із цесковичами, і підчас облав мужиків поїли горівкою, як в Москву ходили цілі валки з битою птицею для молодих панів, як злих карали різками або засідали в Тверську мастність, а добрих нагороджували. І бабка також дещо розказала. Вона все пам'ятала, рішучо все. Вона розповіла про свою паню, добру, богобоязливу жінку, що мала чоловіка гуляку і розпустника, а всі її доньки повиходили замуж Бог знає як: одна вийшла за ціяка, друга — за міщанина, третю викрали (сама бабка, що була тоді ще дівчиною, помагала викрадати), і всі вони скоро померли з горя, як і їх мати. І згадавши про се, бабка аж заплакала. Нараз хтось зачукав до дверей, і всі здригнулись.

— Дядьку Осипе, пусти почувати!

Увійшов малий, лисий дідок, кухар генерала Жукова, той самий, що йому згоріла шапка. Він сів, послухав і також зачав згадувати і оповідати різні історії. Миколай, сидючи на печі, звисивши ноги, слухав і розпитував все про страви, які варили за панщини. Говорили про битки, котлети, різні зупи, соси, і кухар, що також все добре пам'ятав, називав страви, яких тепер нема; була, на примір, страва, що готувала ся з волових очей і називала ся „рано прокинувшись“.

— А котлети „марешаль“ робили тоді? — спитав Миколай.

— Ні!

Миколай покивав головою з докором і сказав:

— Ой ви, гіркий сьвіт з такими кухарями!

Дівчата, сидючи і лежачи на печі дивились в долину, не блимаючи очима; здавало ся, що їх було дуже багато — зовсім як херувими в облаках. Оповідання їм подобались; вони зітхали, здригали ся і блідли то з утіхи, то зі страху, а бабки, що оповідала цікавіше як інші, вони слухали не дихаючи, боялись порухати ся.

Мовчки лягли спати; і старі, вражені оповіданнями, подразнені, думали про се, яка гарна молодість, що за нею, яка-б вона не була, лишає ся в згадках саме живе, радісне, ніжне, і яка холодна ся смерть, що вже не за горами — ліпше про неї і не думати! Лямпочка загасла. І п'ятьма і два віконця ярко освічені місяцем, і тиша і скрини коліски нагадували чомусь тільки про се, що жите вже минуло, не вернеть ся ніколи... Задрімавши, забудеш ся, і нараз хтось ніби тручає за плече, дує в лице — і сну нема, тіло таке, якбиєсь відлежав його, і в голову все дізуть думки про смерть; обернеш ся на другий бік — про смерть вже забув, але в голові лаять давні, скучні, нудні думки про нужду, про поживу, про се, що мука подорожіла, а трошки ошієля знов нагадуєть ся, що жите вже минуло, не вернеть ся...

— О Господи! — зітхнув кухар.

Хтось тихесенько застукав в вікно. Мабуть Текля вернулаь. Ольга встала і, позіхаючи, шепчучи молитву, відчинила двері, потім в снігах виняла засув. Але ніхто не входив, лише з надвору повіяло холодом і стало нараз ясно від місяця. Через відчинені двері видно було і улицю, тиху, пусту, і самий місяць, що плив по небі.

— Хто то? — заклікала Ольга.

— Я, — чути було відповідь. — Се я.

Коло дверей, притулена до стіни, стояла Текля, зовсім гола. Вона дріжала від холоду, дзвонила зубами, і при янім сьвітлі місяця здавала ся бліда, гарна і дивна. Тіни на ній і блеск місяця на шкірі якось сильно кидались в очі і особливо виразно визначались її темні брови і молоді, сильні груди.

— На тім боці поганці розібрали, пустили так... — промовила вона. — До дому без одежи йшла...

— Та ти йди до хати! — стиха сказала Ольга, також починаючи дріжати.

— Коби старі не побачили.

І дійсно баба вже непокоїлась і мурмотіла, а старий питав: „Хто там?“ Ольга принесла свою сорочку і спідницю, одягнула Теклю і потому обі тихо, стараючи не стукати дверми, увійшли в хату.

— Се ти, гладка? — злісно пробурмотіла баба, догадавшись, хто се. — У, щоби тебе, північнице... погібели нема на тебе!

— Нічо, нічо, — шептала Ольга, загортаючи Теклю, — нічо, ластівко.

Знов стало тихо. В хаті все зле спали; кожному не давало спати що небудь невідчине, докучливе: старому — біль в спині, бабі — клопоти і злість, Марії — страх, дітям — сверблячка і голод. І тепер також сон був неспокійний: обертали ся з боку на бік, говорили з просоня, вставали води напиться.

Текля нараз заревила голосно, грубим голосом, але зараз таки здержала ся, і зрідка хлипала, все тихше і глухше, поки не замовкла. Часом з того боку, зза ріки, чути було, як бе годинник; але годинник бив якось дивно: вибив п'ять, потім три.

— О, Господи! — зітхав кухар.

Дивлячись на вікна, тяжко було вгадати: чи все ще сьвітить місяць, чи вже сьвітає. Марія встала і вийшла і чути було, як вона на дворі доїла корову і говорила: „Сті-йй!“ Вийшла і бабка. Було ще темно в хаті, але вже всі предмети стали видні.

Миколай, що не спав цілу ніч, зліз з печі. Він вняв з зеленої скринки свій фрак, надів його, і підійшовши до вікна, погладив рукав, взяв ся за поли — і усміхнув ся. Потім обережно зняв фрак, сховав у скринку і знов ліг.

Марія вернулась і стала палити в печі. Вона очевидно ще не зовсім прочунила від сну і тепер будилась ходячи. Її мабуть приснилось щось або прийшли на пам'ять

вчорашні оповідани, бо вона солодко витягалась перед печею і сказала:

— Ні, воля дінше!

VII.

Приїхав пан, — так в селі називали станового пристава*). Про се, коли і по що він приїде, було відоме вже на тиждень наперед. В Жукові було тільки сорок дворів (номерів), але недобору державного і земського**), назбиралось більше, як на два тисячі.

Становий заїхав до коршми; він „викушав“ ***) тут дві шклянки чаю і по тім вибрав ся пішки до хати старости, де вже чекала его товня податкових довжників. Староста Антип Седельніков, хоч молодий, — йому було лише 30 літ з чимсь, — був острий і все тримав сторону начальства, хоч сам був бідний і податки платив неправильно. Очевидно, його бавило се, що він — староста, і подобалась сьвідомість влади, яку він инакше не вмів виявляти як лише суворостію. На зборі громадяне його боялись і слухали; трафлялось, на улиці або коло коршми він нараз нападавсь на п'яного, вязав йому руки назад і саджав до арешту; раз навіть всадив до арешту бабку за то, що вона, прийшовши на схід замість Осина, зачала сваритись, і продержав її там цілу добу. В місті він не був і ніяких книжок не читав, але звідкись набрав ся різних учених слів і любив уживати їх в розмові, і за се його поважали, хоч і не все розуміли.

Коли Осин зі своєю податковою книжкою увійшов в хату старости, становий, худий старий з довгими сивими баками, в сивім тужурку, сидів за столом в переднім куті і щось записував. В хаті було чисто, всі стіни виліплені були образками вирізаними з журналів, а на найвиднійшій місци коло вікон висів портрет Батенберга,

*) Комісар староства.

**) Автономічного.

***) Найделікатнійший вираз для їди.

давнійшого болгарського князя. Коло стола, сплївши руки на грудях, стояв Антип Седельніков.

— Він винен, ваше високоблагородіє, 119 рублів, — сказав він, коли черга дійшла до Осипа. — Перед Великоднем як дав рубля, так від тої пори ані копійки.

Пристав підніс очі на Осипа і запитав:

— Дячогож се, братчику?

— Покажіть божу ласку, ваше високоблагородіє — зачав Осип, нервуючись, — позвольте сказати, торішнього року люторіцький пан: „Осипе, каже, продай сіно... Ти, каже, продай“. Чому ні? Було у мене сто пудів на продаж, баби накосили... Ну, згодилсь... Все добре, добровільно...

Він скаржив ся на старосту і все обертав ся до селян, якби звивав їх на свідків; лице у него почервоніло і упріло, і очі стали острі, злі...

— Я не розумію, по що ти то всьо говориш, — сказав пристав. — Я питаю тебе... я тебе питаю, чому ти не платиш залеглого? Ви всі не платите, а мені за вас відповідати?

— Не годен я!

— Сі слова без результату, ваше високоблагородіє — сказав староста. — Дійсно, Чікільдєєви недостаточної класи, але будьте ласкаві запитати у пиньших, причина вся — горівка, і збиточники дуже. Без ніякого розуміння.

Пристав записав щось і сказав Осипови спокійно, рівним тоном, якби просив води:

— Забирай ся.

Він скоро відїхав, і коли сїдав у свій дешевий візок і кашляв, то навіть по виразї його довгої, худой спини видно було, що не памятав вже ані про Осипа, ані про старосту, ані про жуківські недобори, а думав про щось своє власне. Не встиг він відїхати і одну версту, як Антип Седельніков вже виносив з хати Чікільдєєвих самовар, а за ним ішла бабка і кричала пискливо, напружуючи груди:

— Не дам! Не дам я тобі, проклятий!

Він ішов скоро, роблячи великі кроки, а тота гналась за ним, задихуючись, ледви не падаючи, горбата, роз'я-

рена; хустка її злізла на плечі, сиве, з зеленавим відтінком волосє розвівалось на вітрі. Вона нараз станула і, як правдива бунтівниця, стала себе бити в груди кулаками і кричати ще голоснійше, сьшівучим голосом, якби ридючи:

— Православні, хто в Бога вірить! Батеньки, скривдили! Рідненькі, утиснули! Ой, ой голубчики, обороніть!

— Бабо, бабо! — сказав остро староста, — май розум в своїй голові!

Без самовара в хаті Чікільдєєвих стало зовсім сумно. Було щось ганебне в тій недостатчі, обидне, так, якби хаті нараз забрали її честь. Ліпше булоб, якби староста взяв і виніс стіл, всі лавки, всі горшки, — не виглядало би так пусто. Бабка кричала, Марія плакала, і дівчата, дивлячись на неї, також плакали. Старий, чуючи себе винним, сидів в куті понуро і мовчав. І Миколай мовчав. Бабка любила і жалувала його, але тепер забула свої жалоці, кинулась на него нараз з лайкою, з докорами, махаючи йому кулаками попри саме лице. Вона кричала, що то він всему винен; дійсно, чому він прислав так мало, коли сам в листах хвалив ся, що заробляв в „Славянськїм Базарі“ по 50 рублів на місяць? Чого він сюди приїхав, та ще з родиною? Як що він умре, то за які гроші його ховати?... І жаль було дивитись на Миколоая, Ольгу і Сашу.

Старий кахикнув, взяв шапку і пішов до старости. Вже темніло. Антип Седельніков щось лютовав коло печи, надуваючи щоки; був чад. Діти його худі, невмивані, не ліпші від Чікільдєєвих, бавились на землі; негарна, з веснянками на лиці жінка з великим животом мотала шовк. То була нещаслива, убога родина, і тільки оден Антип виглядав бадьорно і гарно. На лавці рядом стояло нять самоварів. Старий перехрестив ся до Батенберга і сказав:

— Антип, покажи ласку божу, віддай самовар! Христа ради!

— Принеси три рублі, тоді дістанеш.

— Не годен я!

Антип надував щокп, огонь гудів і шинів відбиваючись в самоварах. Старий помняв шапку і сказав, подумавши:

— Віддай!

Чорнявий староста виглядав вже зовсім чорним і додавав на ворожбита; він звернув ся до Осипа і промовив остро і скоро:

— Від земського начальника все залежне. В адміністративнім засіданю двацять шестого дня можеш заявити повід до свого незадоволення словесно або на письмі.

Осип нічого не зрозумів, але задовольнив ся тим і пішов до дому.

За десять днів знов проїздив становий, побув з годину і поїхав. В ті дні було зимно і вітер; ріка давно вже замерзла, а снігу все не було, і люде мучились без дороги. Якось раз у сьвито перед вечером сусіди зайшли до Осипа посидіти, побалакати. Говорили на потемки, бо робити було гріх і огню не запалювали. Були деякі новини, досить непріємні. Так, в двох, трох хатах забрали за податок кури і післали в волостне правліне*), і там вони поздыхали, бо їх ніхто не годував; брали і вівці і як везли їх звязаних, перекладаючи в кождім селі на иньшу фіру, одна здохла. А тепер рішали питанє: хто винен?

— Земство! — кавав Осип. — А хтож?

— Таки, земство.

Земство було всему винне — і недоборам, і неурожаям, хотий ані оден не знав, що значить земство. А се пішло від тогди, як багаті селяне, що мали свої фабрики, крамниці, зайні домп, побули трохи земськими гласними**), стали чогось не задовольнені і потім зачали лаяти земство в своїх фабриках і в коримах.

Поговорили про се, що Бог не дає снігу: треба возити дрова, а по груді ані їздити ані ходити. Перше, 15—20 літ тому, або ще давнійше розмови в Жукові

*) Окружний громадський уряд (кожда громада має свій уряд, а знов кілька громад становлять волость).

**) Депутатами до повітових автономічних зборів, що вибирають виділ — раду повітову.

були далеко цікавіші. Тоді кождий старий мав такий вид, якби крив якусь тайну, якби щось знав і чогось очікував; говорили про грамоту з золотою печаткою, про розділи, про нові землі, про скарби, натякували на щось; а тепер не мали Жуківці ніяких тайн, ціле їх жите було як на долони, у кождого на очах, і вони могли говорити лише про біду і їду, про се, що нема снігу...

Посиділи мовчки. І знов згадали за кури і вівці, і стали рішати, хто винен.

— Земство! — промовив Осип.

— Хтож би!

VIII.

Парохіяльна церков була на шість верет в Косогорові і до неї ходили тільки в потребі, як треба було хрестити, вінчати або ховати; а молити ся ходили за ріку. В сьвята, в гарну погоду, дівчата прибирались і йшли гуртом на службу божу, і було весело дивитись, як вони в своїх червоних, жовтих і зеленых убранях ішли через луку; в непогоду сиділи веї дома. Сповідали ся в парафії. Від тих, що в Великий піст не встигли висповідатись, брав батюшка, обходячи хати з хрестом на Великдень, по 15 копійок.

Старий не вірив в Бога, тому, що майже ніколи не думав про Него; він признавав надприродне, але думав, що воно може належати лише до самих жінок, і коли говорили при нїм про релігію або про чуда і задавали йому яке небудь питанє, то він говорив від нехочу, чуваючись:

— А хтож його знає!

Бабка вірила, але якось невизразно; все помішало ся в її памяти, і ледви зачала думати про гріхи, про смерть, про спасеніє душі, як зараз нужда і клопоти перехоплювали її гадки, і вона таки зараз забувала, про що думала. Молитов не памятала і звичайно вечерами, коли пора спати, ставала перед образами і шептала:

— Казанській Божій Матери, Смоленській Божій Матери, Троеручници Божій Матери...

Марія і Текля хрестились, сповідалися що року, але нічого не розуміли. Дітей не учили молитись, не говорили їм нічо про Бога, не впоювали в них ніяких правил і лише забороняли їм їсти в шість сформомно. В иньших родинах було майже то само: мало хто вірив, мало хто що розумів. Одначе всі любили сьвяте письмо, любили ніжно, побожно, але не було книг, не було кому читати і пояснити, і тому, що Ольга часом читала евангеліє, її поважали і всі говорили її і Самі „ви“.

Ольга часто ходила на празники і молебні до сусідних сіл і до повітового міста, де було два монастирі і двацять сім церков. Гадки у неї розбігались, і як ходила на богоміле, зовсім забувала про сімю і лише як вернулася до дому, робила радісне відкритє, що має чоловіка і доньку, і тоді говорила, усміхаючись і сяючи:

— Бог ласку послав!

То, що діяло ся в селі, здавалось їй гидким і мучило її. На Ілю пили, на Успеніє пили, на Воздвижене пили. На Покров був у Жукові парафіяльний празник, і селяне з тої нагоди пили три дні; пропили 50 рублів громадських грошей а потім ще зі всіх хат збирали на горівку. Першого дня у Чікільдєєвих зарізали барана, і їли його рано, на обід і вечером, їли по багато і потім ще в ночи діти вставали, аби попоїсти. Кіряк всі три дні був страшно паний, пропив все, навіть шапку і чоботи, і так бив Марію, що її відливали водою. А потім всім було сором і млісно.

Зрештою і в Жукові, в тій Холувіці відбуло ся раз правдиве релігійне сьвято. То було в серпню, коли по цілім повіті, з села в село, носили Живоносну. Того дня, коли її очікували в Жукові, було тихо і похмурно. Дівчата, в своїх різнокольорових сьвяточних строях ще зраня вибралась на стрічу образа і принесли його над вечір з процесією, зі сьпівом, і в той час за рікою дзвонили. Велика товпа своїх і чужих залягла улицю; галас, порох, стиск... І старий, і бабка, і Кіряк — всі протягали руки до образа, жадно дивились на него і говорили, плачучи:

— Заступнице, матінко! Заступнице!

Всі нараз якби зрозуміли, що межі землею і небом по нуто, що ще не все захопили багаті і сильні, що ще оборона від кривд, від рабської неволі, від тяжкої незносної біди, від страшної горівки...

— Заступнице, матінко! — ридала Марія. — Матінко!

Але відправили молебень, понесли образ, і все пішло по старому, і знов чути було з коршми грубі, п'яні голоси.

Смерти боялись тільки багаті селяне, що чим більше багатіли, тим менше вірили в Бога і в спасеніє душі, і лише зі страху перед смертю, на всякий випадок ставляли сьвічки і відправляли молебні. А бідніші селяне не боялись смерті. Старому і бабці говорили просто в очі, що вони досить пожили, що їм пора умирати, а вони нічого. Не стидались говорити при Миколаю до Теклі, що коли Миколай умре, то її чоловікови, Денисови, прийде полекша — вернути зі служби до дому. А Марія не лише не бояла ся смерті, але навіть жалувала, що вона так довго не приходить, і була рада, як у неї вмирала діти.

Смерті не боялись, але за то перед всякими хоробами відчували надмірний страх. Досить було дурнички — розстрою жолудка, і бабка вже лягала на піч, накривалась і зачинала стогнати голосно і безнастанно: „Умираю!“

Старий біг за сьвященником і сабу сповідали і робили маслосьвятіє. Дуже часто говорили про перестуду, про глисти, про жовни, що ходять в животі і підлізають до серця. Найбільше бояли ся перестуди і ддятого навіть в літі одягались тепло і гріли ся на печі. Бабка любила лічити ся і часто їздила до шпиталю, де говорила, що їй не 70, а 58 літ; вона думала, що як доктор довідає ся про її правдиві літа, то не буде її лічити і скаже, що їй пора вмирати, а не лічитись. До шпиталю їздила вона випадочно рано, забравши з собою двоє, троє дівчат, і вертала ся вечером, голодна і зла, — з краплями для себе і з мастями для дівчат. Раз возила вона і Миколай, він потім дві неділи заживав краплі і говорив, що йому стало легше.

Бабка знала всіх лікарів, фельчерів і знахарів на тринадцять верст довкола, і ані один її не подобав ся. На Покрови, коли сьвященик обходив з хрестом хати, дячок сказав її, що в місті коло криміналу сидить дід, що був військовим фельчером, і що він лічить дуже добре, і порадив її піти до нього. Бабка послухала. Як упав перший сніг, вона поїхала до міста і привезла старенького, бородатого, довгополого вихреста, з лицем покритим синими жилками. Як раз тоді в хаті робили денні робітники: старий кравець у страшних окулярах краєв з лахів камізьку і двох молодих парубків били з вовни берлячі; Кіряк, що жив тепер дома, бо його відправили за піяцтво, сидів поруч з кравцем і направляв хомут. В хаті було тісно, душно і сморід. Вихрест оглянув Миколая і сказав, що конче треба поставити баньки.

Він ставив баньки, а старий кравець, Кіряк і дівчата стояли і дивились, і їм здавало ся, що вони видять, як з Миколая виходить хвороба. І Миколай також дивив ся, як баньки присавились до грудий помаленьку наповняли ся темною кровю, і почував, що з нього дійсно щось виходить, і усьміхав ся з вдовolenя.

— Воно добре, — говорив кравець. — Дай Боже, аби на пожиток.

Вихрест поставив дванайцять баньок і потім ще дванайцять, напив ся чаю і поїхав. Миколай зачав дріжати; лице у нього опало і як говорили жінки, стяглось в кулачок; пальці посиніли. Він накривав ся і покривалом і кожухом, але йому робило ся щораз холоднійше. Над вечер він занудив ся; проспв, аби його поклали на землю, просив, аби кравець не курив, потому затих під кожухом і над ранком умер.

IX.

О, яка остра, яка довга зима!

Вже від Різдва не було свого хліба і муку купували. Кіряк, що жив тепер дома, галасував вечерами, і страхав всіх, а ранками мучив ся від болю голови і стиду, і жалко

було дивитись на нього. В хліві день і ніч чути було муканс голодної корови, що рвало душу бабці і Марії. І, якби навмисне, цілий час тримались тріскучі морози, напшило високі могили снігу; зима затяглась: на Благовіщенє була цілком зимова завируха, а на Великдень шов сніг.

Але, якби там не було, зима скінчилась. З початку цвітня були теплі дні і морозні ночі, зима не уступала, але один тепленький день переважив нарешті, і потекли потоки, засьнівали пташки. Ціла лука і корчі коло річки потонули в весняній воді, і межі Жуковим і тим боком ціла просторонь була цілком занята великим заливом, над яким то тут то там підлітали стадами дикі качки. Весняний захід сонця, помінистий, з пишними хмарками, давав що вечера щось незвичайне, нове, неправдоподібне, власне те саме, а що не віриш потім, коли ті самі краски і ті самі облаки падали на малюнках.

Журавлі летіли скоренько і кричали сумно, якби кликали з собою. Ольга, стоячи на краю кручі, довго дивилась на повень, на сонце, на світлу церков, що їй відмолодніла, і слези текли у неї і віддих заперало тому, що їй страх хотілось піти кудись, куди очі поносять, хоч на край сьвіта. А вже було постановлено, що вона піде знов у Москву за служницю, і з нею повандрує Кіряк наймити ся за сторожа або де небудь. Ах, коби як найскорше піти!

Коли підсохло і стало тепло, вибрались в дорогу. Ольга і Саша, з торбинами на плечах, обі в личаках, вийшли скоро сьвіт; вийшла і Марія, щоби провести їх. Кіряк був нездоровий, затримав ся дома ще на тиждень. Ольга остатний раз перехрестилась до церкви, думаючи про свого чоловіка, і не заплакала, тільки лице у неї поморщилося і стало негарне, як у старої баби. За зиму вона схудла, обридла, трохи посівіла і вже замість милого вигляду і присмного усьміху як перше, був тепер у неї на лиці покірний, сумний вираз пережитого страждання, і щось тупе і нерухоме в її погляді, так якби вона не дочувала. Їй було шкода розлучатись з селом і з мужиками. Вона зга-

дувала про се, як несли Микодая і як коло кожної хати правили панахиду, і як всі плакали, співуючи її горю. В протягу літа і зими бували такі години і дні, коли здавалося, що ті люде живуть гірше, як худоба, жити з ними було страшно; вони простацькі, нечесні, брудні, нетверезі, живуть незгідно, все сварять ся тому, що не поважують, боять ся і підозрівають один другого. Хто тримає коршму і розпиває нарід? Мужик. Хто тратить і пропиває громадські, шкільні і церковні гроші? Мужик. Хто вкрав у сусіда, підпалив, ложно посвідчив в суді за фляшку горівки? Хто в земствах і иньних зборах перший воює против мужиків? Мужик. Так, жити з ними було страшно, але все-ж таки вони люди, вони терплять і плачуть, як люди, і в житю їх нема нічого такого, чого би не можна було оправдати. Тяжка праця, що від неї по ночах болить все тіло, тяжкі зими, скупі урожаї, тіснота, а помочи нема і ні звідки її ждати. Ті, що богатійші і сильнійші від них, помогти не можуть, бо самі простацькі, нечесні, нетверезі і самі лають ся так само образливо; найнижчий урядник або офіціяліст поводить ся з мужиками, як з волоцюгами, і навіть старшинам і церковним старостам говорить ти, і думає, що має до того право. Та чи й може бути яка небудь поміч і приклад від людей користололюбних, захланних, розпустних, лїнливих, що зїзджають на село лише за тим, аби образити, обдерти, настрашити? Ольга згадала, який жалісний, покїрний вигляд мали старі, коли зимою водили Кїряка карати різками... І тепер її було жаль всіх тих людей, її боліло серце і вона, поки йшла, все оглядалася на хати.

Провівши три верети, Марія попросила ся, потім клякнула і заголосила, припадаючи лицем до землі:

— Знов я сама зістала ся, бідна моя головонько, бідна та нещаслива...

І вона довго так ще голосила, і довго ще Ольга і Саша бачили, як вона клячучи все кланяла ся комусь на бік, обхоплюючи руками голову, а над нею літали грачі.

Сонце підняло ся високо, стало горячо. Жуково зістало ся далеко по заду. Йшло ся радо, Ольга і Саша скоро забули і про село і про Марію, їм було весело і все ціка-

вило їх. То могила, то ряд телеграфічних стовпів, що йдуть один за другим не знати куди, і щезають на горизонті, а драти гудуть таємничо; то видно здалека хуторець, цілий в зелені, від нього потягає вогкістю і коноплями, і чомусь здає ся, що там живуть щасливі люди; то кінський кістяк, одиноко біліє в полі. А жайворонки заливають ся безнастанно, перекликають ся перепелиці, і деркач кричить так, якби справді хтось торгав за стару, желїзну насовку.

В полудне Ольга і Саша прийшли до великого села. Тут на широкій улиці здибали старенького кухаря генерала Жукова. Йому було горячо і його червона, спїтїла лисина блистїла на сонци. Він і Ольга не пізнали одно другого, потім оглянуди ся рівночасно, пізнали, і не сказавши ані слова, пішли дальше кожде своєю дорогою. Станувши коло хати, що видавала ся богатїйша і новїйша, перед відчиненими вікнами, Ольга поклонила ся і сказала голосно, тонким, співучим голосом:

— Православні християни, дайте милостиню Христа ради, що ласка ваша, родичам вашим царство небесне, нічний спокій!

— Православні християни, — заспївала Саша, — дайте Христа ради, що ласка ваша, царство небесне...

Переклала М. Грушевська.

НОГИ В ОГНІ.

з поезій

Конрада Фердинанда Маера.

Ось блисло в пітьмі. В жовтім сьвітлі — замку мур.
Гуркоче грім. Їздець ось шарпає коня,
Зіскочив, стука в браму і кричить. Аж рве
Плац з него вітер. Він держить за новоди
Сполохану коняку. Закратоване
Вузьке вікно заблисло золотом — і скрип!
І браму відчиняє пан.

„Я королів

Слуга, гонцем у Нім біжу. Приймій мене!
Вшануйте мундур королівський!“

„Буря бє —

І ти мій гість. Твій мундур байдуже мені!
Війди і грійсь! Я захищу твого коня!“

У темну салю предків ось війшов їздець,
Осьвічену лиш слабо полум'ям в печі.
В непевнім миготіню того нолум'я
Тут блисне гугенот у панцирі грізний,
Там дама горда на малюнку давньому.
У крісло кинувсь перед огнищем їздець,
Глядить в рухливу грань. Глядить, пригадує...
І волос в гору встав. Він зна сей дім, сю грань..
Огонь сичить. Дві ноги треплють ся в огні.

Стара шафарка до вечері стелить стіл
Сніжним обрусом. Панночка допомага.
Ось хлопчик збан з вином приніс. Тривожно так
На гостя діти глигнули й на огнище.
Огонь сичить. Дві ноги треплють ся в огні.

„Чи чорт! Та сама саля! Той сам герб!
Три роки тому.. Гугенотів сікли ми..
Слабенька, вперта дама.. „Де твій пан? Скажи!“
Мовчить. „Признайся!“ Мовчить. „Вкажи його!“ Мовчить.
Розлютивсь я. Та гордість! Шарпнув дранте те..
За ноги вхопив, визув їх і в сей огонь
Встромив глибоко. „Видай нам його!“ Мовчить..
Пручаєть ся.. Не бачив гербу в брамі, га?
І мусів тут просить ся в гості, безуме!
Як в нім лиш крапля крови є, він вбє тебе.“
Ось пан війшов. „Ти в мріях, гостю! Їсти час.“

Сидять. Ті трє в чорних одягах — і він.
Не йде молитва дітям на уста. Глядять
На него витріщивши очи. Чарку він
Налив собі і перелив, ковтнув вино,
Зірвав ся. „Пане, дайте де заснуть мені!
Я втомлений як пес!“ Веде зо сьвітлом паж.
Та на норозі скинув оком він назад
І бачить, хлопчик шепче батьку в ухо щось...
Мов паний він за пажем в свій покій іде.

Засунув двері. Обдивив пістолі, меч.
Знай вє буря. Склеп тремтить. Поміст скрипає.
Тріщать східці.. Гуде чийсь хід?... Шелеснув крок?
Нї, се причудось. Північний простукав час.
Мов олово тяжіють вії, сон звалив
Його на ліжку. З двору злива бє в вікно.

Він спить. „Признайся!“ Мовчить. „Вкажи його!“ Мовчить.
Він шарпнув жінку. Ноги треплють ся в огні.
І бухнув, засичав, покрив його пожар...

отсеї книжки вміє фабрикувати тільки деякі маловажні, буденні роди погоди тай ті навіть не дуже добре. От тим то він поміркував собі, що найрозумнійше зробить позичаючи собі потрібну для його книжки погоду від фахових і признаних на сьому полі майстрів — розумієть ся, подаючи докладно свої жерела. Сю погоду спаковано при кінці книжки, де вона нікому не буде на заваді (див. додаток). Прошу читача заглянути там і від часу до часу при читаню зачерпнути собі відтам, що йому до смаку.

I.

Незрівнано гарний ранок в одній з рільничих околиць Англїї. На височенькім горбі бачимо масстатичний будинок, вкри і новосм мури і вежі замку Чольмондлі, величенські останки і свїдоцтво середньовічної величі баронів. Отсе одна з осель графа Россмор, благородного К. Г. Г. Ц. Б. К. С. М. Г. і т. п. і т. п. і т. п., що має двацять дві тисячі акрів землі в Англїї, віддає в аренду цілу одну парафію в Лондонї з двома тисячами домів, та при Божій помочи латає свою біду маючи два тисячі фунтів річного доходу. Сам Вільгельм Завойовник був батьком і основателем сеї гордої сім'ї; про імя матері мовчить історія; вона була лиш випадковим епізодом в житю знаменитого короля.

В ідальні сього замку сидять сього ніжно свїжого ранку дві особи і застивають останки покинутого сніданя. Одна з осіб, се старий лорд, ставний, прямий, кремезний, сивий, з суворими бровами, людина характерна в кожній чертї, поставі і руху, що при своїх сімдесяти роках роках держить ся так, як більша часть людей при п'ятьдесяти. Друга особа, се його одинокий син і дідич, молодий, з виразом задуми в очах, що виглядає на двацяти-шестидітнього, та доходить трицяти. Не трудно добачити, що прав'сть, доброта, чесність, щирість, простота, скромність — то основні прикмети його характеру. От тим то огорнений в страшливу парадю свого імени він робить майже вражінє ягняти в збруї, бо його імя і титул звучить:

благородний Kirkcudbright Llanover Marjoribanks Sellers Viscount Berkeley, of Cholmondeley Castle, Warwickshire, читай: К'кубри Тляновер, Маршбенке Сельлєрс Вікаунт Берклї оф Чемлі Кассль Вевікшр.

Він стоїть при вікні в поставі, що зраджує повну пошани увагу на батьківські слова, а заразом рівно повну пошани незгоду з висказуваними ним доказами і поглядами. Батько говорячи похожає по комнаті, а з його мови видко, що живість його вдачі достроїла ся до температури літньої спеки.

— Бачу, Берклї, добре, що хоч яка в тебе податлива удача, а вже коли ти рішиш ся раз зробити те, чого домагає ся твоє розуміне чести і справедливости, так ні на що не придасть ся тобі доказувати і розмірковувати, даремні всякі насміхи, намови, благаня, а навіть розкази. На мою думку —

— Таточку, скоро зволиш лиш поглянути на сю справу безпристрасним, неупередженим оком, то мусиш признати, що я не поступаю зовсім з поспіхом, без розваги, химерно, без певної підстави. Я не сотворив того американського претендента до графства Россмор, не шукав за ним, не винайшов його, ані не спровадив його на тебе. Він сам виринув на дорозі нашого життя —

— І справляв мені десять літ справдішне пекло своїми нудними листами, безконечними міркованями і довжезними та замотаними доказами.

— То ти ніколи не зволив їх читати. А воно-б годило ся вислухати його. Або показалось би, що він справедливий граф Россмор, а тоді наш шлях яенний, — або він не є такий, а тоді наш шлях також яенний. Я читав його докази, таточку. Я роздумував над ними, студював їх терпеливо і основно. Здасть ся, що ланцюх безпереривний, не бракує ні одного огнива. Я вірю, що він є правдивий граф — —

— А я узурпатор, безіменний жебрак, пройдиєсвіт. Розваж, що говориш!

— Таточку, наколи він є законний граф, чи-ж хотів би, чи-ж міг би ти супроти незбитого факту заперечити

йому титулу і власности його на один день, на одну годину, на одну мінуту?

— Плетеш небиллиці, небиллиці, безглузду нісенітницю. Послухай тепер мене. Хочу визнати тобі чисту правду, коли хочеш назвати се так. Я не читав сих доказів, бо не мав по що. Я пізнав їх сорок літ тому, за життя батька мого і сего претендента. Від попередників сего чоловіка я довідав ся про історію їх родини на сто п'ятьдесят літ назад. Діло таке, що правовитий дідич нашого маєтку виїхав до Америки рівночасно з дідичем Ферфакса, або коло сего часу, та пропав десь в лісах Вірджинії, оженив ся і почав плодити дикунів, мов на претендентський ярмарок. Листів до дому не писав, думали про те, що умер. Його молодший брат, наш прадід, переняв його спадщину тут у Англії. Тоді Американець справді вмер, а його найстарший потомок заявив свої претенсії письменно, в листі, що ще заховав ся. Та заким його вуйко, що держав посілість, найшов час або може й охоту відновити, сей перший претендент теж умер. Малий син сего найстаршого потомка впріє — настала, як бачиш, чимала павза — і давай писати листи та торочити докази. Те саме робив його наслідник, і сего наслідника наслідник аж до сего ідіота. Був цілий ряд жебраків. Ні один не мав за що приїхати до Англії або розпочати судову справу. Лінія Ферфаксів піддержувала своє шляхотство, про те, хоч живе в Меріленді, доси не втратила його. Їх приятель утратив його через власне недбальство. От тобі факти, а ось і конечний впенювок: з морального огляду американський проїдисвіт є детальний граф Россмор, але з правного огляду він не має до сеї почесности більшого права, як його пес. Так! Досить тобі сего?

Настала павза, потім син поглянув на різьблений, в великій дубовій оправі герб і сказав з відтінком жалю в голосі:

— Від коли заведено геральдичні символи, окликом сего дому було: *Suum cuique*, кождому те, що йому належить ся. Наслідком твого сміло-щирого признання, мій таточку і пане, сей оклик зійшов на іронію. Скоро Сімон Лестере —

— Сховай собі те прокляте імя, що приводить мене до розпуки! Десять літ воно коле мене в очи і дразнить

мій слух, аж поки відгомін моїх кроків не нагнув ся до божевільного ритму: Сімон Лестере, Сімон Лестере, Сімон Лестере. А тепер, аби в моїй душі увіковічнити, учинити безсмертним, непропащим його істнованє, задумав — ти — ну, скажи, що властиво ти задумав зробити?

— Поїхати до Сімона Лестера до Америки і поміняти ся з ним становищем.

— Що! віддати йому графство в руки?

— Власне се моя думка.

— Піддати ся так боязко і без опору не піддавши навіть палаті лордів до осуду сей дивовижний випадок?

— Так, — відповів син вагаючи ся і трохи заклопотаний.

— Чудо та диво! Я пересвідчений, що ти збожеволів, мій сину. Ти певно знов нараджував ся з тим ослом, з тим — коли волиш се слово — радикалом, хоч єї назви синонімі, — лордом Тенці з Тольмек?

Син не відповідав, то-ж батько говорив далі:

— Так, признаєш. Той ледащо, ганьба для свого роду і стану, вважає дурницею всякі родові ранги і привілеї, називає шляхотство брехливим фурфантєм, а всі аристократичні установи ошуканством. Нерівности станів в його очах правно усьвячений злочин і ледарство, а кавалок хліба лиш тоді чесно здобутий, коли зароблено на нього працею власних рук. Працею, пху! — і старий патрицій обтрінав руки неначе від фікційного бруду. — Ти, думаю, переняв ся тими поглядами, — додав з їдкою усьмішкою.

Щоки молодого чоловіка спалахнули легко на доказ, що удар вразив влучно, та він відновів спокійно:

— Так, я переняв ся ними, признаю се без сорому, бо не маю тут чого встидати ся. Се пояснює, які причини приневолюють мене зректи ся без опору своєї спадщини. Хочу нозбути ся всего, що є фальшиве в моїм життю і становищі та розпочати нове життя, почати його чесно, здобувати лише самою мужністю, без всякої шитучної підмоги і або побідити правдивою заслугою, або внасти, коли буду нездатним для неї. Поїду до Америки, де всі люде рівні і мають однакові шанси. Хочу жити або вмерти, пірнути

або виплисти як муж, без помочи ніякісінької незаконної фікції, ніякісінького блиску.

— Чи чув коли хто таке!

Батько і син дивилися собі хвилю просто в очи, потім старший промовив з задумою: — Рішучо збожеволів, рішучо.

По якимсь часі додав знов як той, що довго пригнічений хмарами доглянув промінь сонця: — Про мене! Одно вдоволене все таки мені лишить ся. Сімон Летере прибуде сюди переняти свою власність, а я прожену його до стайні. Сей бідолаха вдає в листах такого покірного, такого нещасного, податливого; з такою глибокою пошаною промовляє про наш великий рід і високе становище, так щиро бажає поєднати ся з нами, так благає признання, що є свояком, що в жилах його пливе наша благородна кров, а при тім всім він такий бідний і голий, такий змарнілий і обдертий, як дід, погорджений і осьміяний отою неотесаною американською галайстрою, — ах! що за простак, нікчемний, незносний дідовід! Доволі прочитати один його обридливий, рабський лист. — А що там?

Се питане було звернене до пишного льокая, що одітий весь в пурпуровий плюш, з блискучими тузиками і кокардами, та в чепурній біло напудрованій перуці стояв перед ним витягнений як струна, похилив наперед горішню часть тіла і сказав подаючи тацу:

— Листи, ясний пане!

Ясний пан взяв їх, а слуга щез.

— Між ними і лист з Америки. Очевидно від сего дідовода. Та гов! Що за зміна! Сим разом вже не на брунатнім папері з якимсь склеповим оголошенем на краю, що певне потягнув десь з крамниці. Противно, доволі чиста коперта з незвичайно широкою жалібною обвідкою — певно по смерті його любої кицьки, бо був нежонатий, та запечатана червоним ляком. Печатка величезна як добрий талляр, і, їй же Богу мойому! на ній витиснений наш герб! Навіть девіза є, словом усе, як має бути. І вже не те невміле лабате письмо; мабуть наняв собі якогось секретаря — секретаря! з певним, замашистим, оздобним почерком. От тобі й на! Видно, що відносини нашого

заморського свояка поліпшали! Наш покірний дідовід перемінив ся.

— Прошу прочитати сей лист!

— Еге-ж, сим разом прочитаю, хоч би задля небіжечки кицьки.

14,042 Сікстіентстр. Уешінгтен, Май 2.

Поважаний Пане!

Почуваю ся до прикрого обовязку повідомити вас, що не стало голови нашої сьвітлої сїм'ї. Перед пятьма днями, в одній зі своїх посїлостей недалеко хутора Дефі Корнерс в великій державі Арканзас розстав ся з сим сьвітом Високоповажаний, Високоблагородний, Преможний Пан Сімон Летере граф Росмор, а разом з ним помер і його близнюк брат. Обох потрощила при будові сушарні белька опущена неухажними людьми, що піднивши собі трохи надто „мішаної“ (Благослови душе моя оту „мішану“, хоч хто його знає, з чого вона була мішана!) поводити ся байдужно і весело. На жаль не було там ні одного потомка нашого старинного роду, щоби затулив йому очи та похоронив його з належною для його історичного імені і високого стану нарадою, так що він разом зі своїм братом лишив ся мов на леду і приятелі поховали їх за складкові гроші. Та я скористаю з найближшої нагоди і вишлю їх благородні останки до вас, щоби похоронити їх з усіми обходами і церемонїями в родинних льохах або домовім мавзолею. Тимчасом виставлю над дверима мойого дому на знак жалоби пару гербових ознак, а й ви, очевидячки, зволите учинити те саме в своїх кількох замках. Надто маю честь заявити вам, що наслідком сего сумного факту переходять на мене, як на одинокого спадкоємця, правом спадщини всі титули, почести, землі і добра нашого неоплаканого свояка, і що я, хоч і який се прикрый обовязок, швидко буду мусїв перед палатою льордів домагати ся привернення тих почестий і посїлостей, що ви їх неправно уживаєте яко титулярний граф.

Запевняючи вас про моє глибоке поважанє і щирю родинну прихильність, остаю вашого титулярного графства повільним слугою

Мельберрі Сельєрс граф Росмор.

— Боже милостивий! Ну, сей справді цікавий собі. Його безсоромність висна всякої міри, має в собі щось — щось величного. Чи як ти мовиш, Берклі?

— Ні! Здаєть ся, що сей не думає повзати по рабському.

— Повзати! Ні, у него навіть у словнику нема сего слова: гербові знаки вивішувати на знак жалоби! На спомин сего безсоромного дїдовада і його чесного близнюка. Попередній претендент був дурень, та сей новий очевидно якийсь божевільний. Що за імена! Мельберрі Сельлере, Мельберрі Сельлере — Сімон Летерс. Просто немов машини гуркочуть та ними ріжуть в ухах. Сімон Летерс, Мельберрі Сель — що, ти відходиш?

— Позволь, таточку!

Старий джентльмен стояв якийсь час в задумі при вікні по відході свого сина. Думав: він добрий і любий хлопець. Нехай робить що хоче — бо спиняти його не придало би ся ні на що, а могло би ще погіршити справу. Мої докази і тїтчині вмовлюваня не вдїяли нічого, побачимо, на що придасть ся нам Америка. Побачимо, як вплине рівність, братерство і пуста кишеня на духове здоровле молодого фантастичного англійського лорда. Зректи ся графства і стати чоловіком! Нехай і так!

II.

Полковник Мельберрі Сельлере — діяло ся се кілька день перед тим, заким він написав був лист до лорда Россмора — сидїв у своїй „бібліотеці“, що була також його „гостинною“, його „галерією образів“, а заразом „робітнею“. Називав він її раз сим іменем, раз другим, відповідно до нагоди і обставин. Складав якусь річ, що подобала на мистецьку механічну забавку і був очевидячки дуже зайнятий сею роботою. Був уже зовсім сивий, а зрештою, як зазвичай, молодий, моторний, жвавий, повний мрій і смілих плянів. Біля него сидїла з заспанним котом на колїнах його стара, любя жінка, плела вдоволенна на д्रोгах і думала.

Комната була обширна, ясна і мала привітний, дійсно „теплій“ вигляд, хоча меблі були прості і не було їх надто багато, а дрібниць і предметів, що служать до прикраси людського житла, було в нїй мало і то некомпотних. Та були там живі квіти і витало в нїй щось таке невідоме, чого нїяк не опишеш, а що свідчило про людину з щасливим смаком і діяльною рукою.

Навіть страшенні крикливі малюнки на стїнах не разили; їм справді неначе тут було місце і вони додавали комнаті принади, трохи не чару. Ви може й не бачили таких картин? Раз кинеш на неї оком і не можеш відвернути ся і не забудеш її до гробової дошки. Були між сими страхопудами краєвиди, кілька карикатурних видів моря, ярких портретів, та кожний з них, то був смертельний гріх против штуки. Всї портрети представляли померших визначних Американців, та при помочи надїплених смілою рукою карток вони фігурували тут як графї Россмори. Останній з них вїйшов із фабрики Андрія Джексона, а тепер мусїв вдавати з себе по змозї Сімона Летерса, лорда Россмора, удільного графа. На одній стїні висїла стара дешева залїзно-дорожна карта графства Вевік; її підписано тепер „Маєтність Россмор“. На супротивлежній стїні була иньша карта і се була найвиднїйша прикраса помешканя; завдяки своєму форматови вона звертала на себе від разу увагу гостя. Колись вона називала ся просто Сибір, та перед сим словом дописано тепер вираз „Будуча“. Знати було на нїй иньші додатки — червоним атраментом — чимало многолюдних міст розкинутих по околицях, де нїні нема нїяких міст ані людности. Одно з сих міст, що як було зазначено, чисило 1,500.000 населеня, пишало ся назвою *Libertyorloffskoizalińskie* (Орловськожалинська Слобода); а було там одно ще люднїйше, що лежало по серединї, яко місто престольне і носило назву *Freedomlownowich* (Вольнолюб-Йованович).

„Двір“ — як називав полковник звичайно свою хату — був то старий двоповерхній будинок, з двома крилами і був колись мальований, хоч сего не було майже по нїм знати. Стояв на краю розкинутої часті Уешінгтону і був колись запевне чисює віллою. Довкола него лежало занедбане

подвіре обведене частоколом, що дуже погребував підпори, а в нїм була вічно зачинена брама. На одвірку було кілька окремих написів на блясі. Одним з найбільше видних був: „Полковник Мельберрі Сельлере, оборонець судовий і заступник нотарія“. Інші давали знати, що полковник був також з фаху фізиком, гіпнотизером, приватним лікарем і т. ин. Очевидно був се чоловік, що вмів усе найти собі роботу.

До кімнати увійшов отсе сивий мурин в окулярах і знищених рукавичках і поклонивши ся поважно, повідомив:

— Містер Уешінгтон Гевкіне, прошу пана.

— Великий Шотляндець! Сюди його, Даниле, живо сюди!

Полковник і його жінка зірвали ся як стій на ноги і за хвилю стискали за руки кремезного, несмілого чоловіка, що взагалі виглядав на п'ятидесятилітнього, та судячи по його волосою присяг биць, що має сто.

— Но, но, но, Уешінгтоне, мій любий хлопче, що за щастє ще тебе оглядати. Сідай, сідай, розгости ся. А тепер — адже-ж ти виглядаєш зовсім не зле; трохи постарів, крихіточку, та пізнав би його не знаю де, неправда Поллі?

— Еге-ж, справді, Беррі, він виглядає зовсім як був би виглядав його батько, наколи-б ще жив. Звідки-ж ти взяв ся, любий, дорогий мій? Пожди, як давно, відколи ми —?

— Думаю, що буде яких п'ятьнайцять літ, добродійко Сельлерсова.

— Справді, справді, як от час летить! Ой так, так, і що за зміна —

Нагло урвав ся їй в горлі голос і почали тремтіти уста; мужчини з почуття делікатности чекали, поки вона переможе себе і говорити-ме дальше, та вона по короткій боротьбі відвернула ся, затулила фартушком очи і вийшла.

— Ти відай, мій милий, нагадав їй дітей, що померли всі, крім наймолодшого. Та годі нам журити ся, тепер не час на се, далі в житевий танець! Мій оклик: незакаламучена радість! А хоч може житє й не дасть нам

такої незакаламученої радості, то все-ж таки при таких погляді якось чоловікови лїпше жиє ся. Здоровійше якось, Уешінгтоне! Я дізнав сего на собі самому, а я прожив децю на сїм сьвітї. Та скажи-ж бо, де ти обертав ся за ті всі літа; чи ти живеш тут, чи де инде?

— Думаю, що нїяк не вгадаєш, полковнику. Я отсе просто з Чірокі Стріпа.

— Се-ж мій край!

— Як мене живим бачиш.

— Жартуєш! Справді живеш тепер там?

— Ніби так, коли хто хоче се так назвати, хоч се трохи надто сьміло говорити: живу, коли чоловік годуєть ся тільки дикими кріліками, праженим бобом, розбитими надїями і убожеством у всіх можливих відмінах.

— Люїза також там?

— Так; разом з дїтьми.

— І тепер там лишила ся?

— Так; не було як її спровадити!

— О, розумію! Ти мусїв їхати сюди, певно маєш яку претенсію до правительства. Не жури ся сам, я вже сю справу візьму в свої руки.

— Та ні, нема у мене нїякої такої справи.

— Ні! Так може хочеш дістати посаду почтаря? Се як раз добре; здай ся з сим на мене. Я вже се полагоджу.

— Але-ж мені до хрїну те почтарство здало ся! Ти зовсім на хибній дорозі.

— Га! мій добрий, ласкавий Уешінгтоне, чому-ж ти сам не скажеш мені відразу, чого тобі треба? З чим так криєш ся і таїш ся перед своїм старим приятелем? Може думаєш, що я твоєї тай — —

— Тут нема нїякої тайни, лиш ти не даєш мені прийти до сло — —

— Слухай мене, старий приятелю. Я знаю людську вдачу і знаю, що коли людина прибуде до Уешінгтона хоч би з самого неба, або навіть із Чірокі Стріпа — так се певне задля того, що їй чогось потрібно. Знаю також і се правило, що вона сего не дістане; буде ждати і пробувати чогось иншого, та і сего не дістане. Те саме діє ся

з другим, третім і четвертим; держить ся так довго, доки не зійде на крайню нужду, а тоді буде вже надто убогий і прибитий, щоби вернутн, хоч би й до Чірокі Стріпа. Нарешті бідолаха вмирає наглою смертю, добрі люде зберуть складку і поховать його. І так — не перебивай мені — я знаю, що говорю. Чи я й сам не мав ся гаразд, не жив щасливо на далекім заході? Ти знаєш се. На мене поглядав кождий з пошаною, як на першого з горожан Гевкаю, я був неначе самодержець, справдішній самодержець, Уешінгтоне. Однак не було ради. Як знаєш, наставляли усї горожане разом з намістником, що мушу прийняти місце амбасадора в Ст. Джемс і я пристав на се нарешті. Годі було їх спекати ся, я мусів уступити. От так я й прибув сюди, і подумай собі, прибув одним днем запізно, Уешінгтоне. Які то дрібниці нераз змінють історію сьвіта! Місце вже було занята. Та що-ж, я був уже тут. Я заявив, що згоджу ся поїхати до Парижа. Президентови було се дуже прикро і т. и., але се місце не належало ся заходови*) і я опинив ся знов на леді. На се не було ради, я мусів трохи понизити свої вимоги. Кождому з нас приходить ся з часом понижати свої вимоги, Уешінгтоне, і се ще не є найбільше лихо. Ну, понизити, то понизити. Я вже готов був прийняти Царгород. Уважай добре, Уешінгтоне — се щира правда, що тобі кажу! За місяць просив я Китай, на другий місяць просив ся до Японії, а до року зійшов так низько, що з слізми і трівогою просив ся на найнизшу посаду, якою розпоряжає правительство Сполучених держав, на посаду кресальника кремінних скалок в підземних льохах міністерства війни.

— Кресальника кремінних скалок?

— Так. Уряд сей утворено в минунім віці за часів революції. Кремінні скалки для мушкетів, які тоді вживала армія, доставлявано з Капітолю. Те саме діє ся й до

*) В Сполучених державах посольства по заграичних краях розділюють між поодинокими державами (штатами); на котру припадає яке місце, та й вислає на него свого виборного. Та звичайно на таке місце з кождої держави буває багато кандидатів, що вживають усяких протекцій і підкупів, аби його дістати.

нині, бо хоч скалкові мушкети вже давно скасовані, а тодішні кріпости порозпадали ся, сеї установи не відкликано, її пересліплено, про неї забуто, і ті місця, де колись стояла кріпость Тікондерага чи яка там пньша, дістають ще й доси що року по 6.000 кремінних скалок для карабінів.

Уешінгтон сказав по хвили з задумою:

— Дивні діла твої, Господи! Вніхав чоловік з дому, на посаду амбасадора в Англії з платою двацять тисяч долярів річно, дійшов до того, що не дістав навіть посади кресальника кремінних скалок!

— З платою по три долари на тиждень. Таке то людське житє, Уешінгтоне! В тобі вірний приклад людських змагань і боротьби! А кінець усього? Марши про палату, а гнєш в каналі.

Тут знов настала мовчазна задума. Потім сказав Уешінгтон з поважним співчутєм в голосі:

— І так ти прибув тут проти власної волі, з почути патріотичного обовязку, піддаючи ся самолюбному прилюдному голосови, і не одержав за се просто нічогоїсьнько?

— Нічогоїсьнько? — Полковник аж підекочив і випростав ся, щоби дати відповідний вираз своїому зачудуваню. — *Нічогоїсьнько*, Уешінгтоне? А скажи-ж ти мені: чи по твоєму се нічогоїсьнько — бути досмертним і то досмертним членом дипломатичного тіла, уповаженого в найбільшій державі на сьвіті?

Тепер прийшла черга зачудуваня на Уешінгтона. Він онімів; та широко отворені очи, повне пошани здивованє, що виявляло його лице, було вимовнішим від всяких слів. Вражена гордість полковника успокоїла ся і він сїв назад, утішений і вдоволений. Він подав ся наперед і мовив з притиском:

— Що належало ся чоловікови, що відзначив си у всесвітній історії пригодою, яка доси не трафляла ся ніколи нікому на сьвіті? Чоловікови, що одержав, так би сказати, на віки вічні всі дипломатичні посєвяченя, бо належав, хоч тимчасово і лише в формі просьби, до всіх дипломатичних становищ, які тільки має ся держава, почавши від надзвичайного посла і повновласного амбасадора при дворі Ст. Джемс — аж до консуля на якімсь там

скалістім островику в проливі Сунда, де платять не грішми, а гуаном островика, що в наслідок вулканічного вибуху щез як раз день перед тим, заким в реєстрі кандидатів прийшла черга на моє імя. Очевидно належало ся мені щось величне, відповідне до сего одинокого і незабутнього досвіду, і се я одержав. Загальний голос громади, однодушне бажане народа, сей могучий вираз волі, що переходить до порядку дневного над правом і законодавством, що від його ухвал нема відклику, признав мене досмертним членом дипломатичного тіла, репрезентантом всіх держав і народів цивілізованого світа при республіканськїм дворі Сполучених держав північної Америки. Мене відгела до дому процесія з смолоскинами.

— Се чудо, просто чудо!

— Се найвисший публичний уряд на всім світі.

— І я так думаю, а при тїм наймогутнійший.

— Отсе саме ти і трафив. Подумай лиш! Я зморщу брови і в тій хвилі війна; усміхну ся, а посварені народи складають оруже.

— Але-ж то страшна річ! То-б то одвічальність, полковнику, одвічальність!

— Се дрібниця. Одвічальність не тяжить мені зовсім. Я привик до неї; я двигав її весь свій вік.

— Але праця — праця! Адже тебе певно калчуть на всі засіданя?

— Кого? Мене! Або-ж російський цар буває на засіданях губернаторів провінцій? Сидить дома і тільки виявляє свою волю.

Уешінгтон мовчав хвилину.

— Який я був гордий перед годиною і яким нужденним видасть ся тепер моє дрібне становище! Полковнику, я прибав до Уешінгтону задяя того, що мене вибрано делегатом на конгрес, з Чірокї-Стріна!

Полковник зірвав ся на рівні ноги і понав в нечуваний ентузіазм.

— Подай же руку, хлопче! Се-ж величезна новина. З цілого серця бажаю тобі щастя! Мої пророцтва справдили ся. Я все казав, що тебе не минуть високі почести, бо ти їх варт. Спитаєш Поллі, чи я не казав.

Уешінгтона аж приглушила ся неждана демонстрація.

— Але-ж, полковнику, се зовсім марне діло. Заступати сей малий, вузький, пустий, безлюдний окраєць травни і ріки, загублений в далекій пустині широкого континенту — се так, як коли-б я мав заступати білярдовий стіл, тай то такий, що вже вийшов з уживаня.

— Цить, цить, се велике, значне становище, а особливо тут дає чималий вплив.

— Байки, полковнику! Я навіть не маю права голосованя.

— Се нічого; можеш виступати з бесідами.

— Ні, не можу. Там усеї людности ледво двіста душ.

— Нічого не вадить.

— Вони не мали права вибирати мене. Ми не творимо навіть території, нема акту прилученя, правительство офіційно нічого не знає про нас.

— Нехай про мене буде, як хоче. Я се переведу. Я справу доведу до кінця. Зроблю вас державно з'організованою провінцією.

— Справді, полковнику! Се вже за багато з твоєї доброти. Та твоя вдача все однакова, ти старий, щирий, вірний друже!

В Уешінгтонових очах показали ся сльози подяки.

— Справа така певна, немов би вже була у нас в кишені, мій хлопче. Дай руку! Запряжемо ся оба враз до сего воза, а вже хіба ми не ми будемо, коли не потягнемо його наперед!

III.

В тій хвилі вернула панї Сельєрсова, відзискавши спокій, і почала розпитувати про Гевкінсову жінку, його дітей, їх число і таке инше. З тих допитів вияснила ся досить докладна історія долі і недолі сеї сім'ї, її сумних і радісних пригод на далекому заході від пятнайцяти літ. Тут покликано полковника Сельєрса: в сінях ждав післанець і він вийшов розмовити ся з ним. Гевкіне скористав із сеї нагоди, щоби розпитати, як поводила ся доля з полковником за остатніх пятнайцять літ?

— О, все однаково, все однаково! Хоч би й сама хотіла, то не могла би поводити ся з ним инакше. Він не допустив би до сего.

— Розумію се дуже добре, пані Сельєрсова.

— Як бачите, він не змінє ся, ані крихіточки! Він усе той самий Мельберрі Сельєрс.

— Розумієть ся, се видно відразу.

— Все той самий, невичерпаний на вигадки і пляни, благородний, з м'яким серцем, повний надії, многонадійний, нічим незражений, невдалець, і все ще кождий любить його, як не знати якого щасливого.

— Його все любили і зовсім природно. Він такий услужний, привітний, таке збуджує в кождім довіре, що всякому легко попросити його помочи або послуги. При нім не почуваш того холоду, що знесьмілює людей.

— Так воно є й доси. Неодного се дивує, бо з ним нераз дуже погано поводити ся ті, що залюбки вилазили в гору по його плечах, мов по драбині, а потім відтрусували його, коли вже не був їм потрібний. Якийсь час се дуже прикро йому; вражена гордість бунтуєть ся і він обминає немилі спомини, не любить балакати про ту справу. Нераз я вже думала: Ну, тепер дістав порядну научку, буде потім обережніший. Та де там! За пару неділь йому се й не в голові, а нехай лиш навинеть ся перший ліпний пройдисвіт, Бог знає звідки, і скривить ся покірненько, та так і влізе йому в саме серце з чобітьми.

— Сего мусить вам бути часами за багато.

— О, ні, я вже привикла; і навіть волю, що воно так є, ніж би мало бути инакше. Коли я називаю його невдалцем, то се в тім значіню, що він невдалець для сьвіта, не для мене. Не знаю, чи мені хотілось би бачити його инакшим, та значно инакшим певно ні. Часом мушу насварити на него, навіть набурчати, але я знаю, що чинила-б се, коли-б він і був инакшим — се вже така моя вдача. Та я далеко менше сварю і більше вдоволена, коли у него є якась невдача, ніж коли вдача.

— Значить, йому не все поводить ся лихо? — сказав Гевкіне, радіючи.

— Йому? О, ні, борони Боже! Десь колись йому перепаде й „добра карта“, як він се називає. От тоді на мене спадають тисячі трівог і турбот. Тоді він мало що не розкидає грошей по дорозі. Хто перший трафить ся, той має його. Він не гаючись набирає повну хату калік і ідіотів, заблуканих котів і всіякого нещасного бідацтва; що иньші люди повикидали з хат, те він тулить до себе. А коли знов біда загляне до нас, то я мушу все те викидати з дому, щоб ми самі не погибли з голоду. Се робить його таким нещасливим, і мене також. От наприклад: маємо тут старого Данієля і стару Джинні, що їх нам шеріф продав був на південну неволю, коли ми ще перед війною попали були в невиплатність. Коли війна скінчила ся і всі невольники стали вільними, вони примандрували назад до нас, збіджені і знесилені роботою на плянтаціях, безпомічні і без іскорки охоти до праці. Ми були в такій біді, що мусіли числити ся з кождою кришкою хліба, аби жити, а він відчинив перед ними двері і прийняв їх так, неначе-б їх само небо зіслало на наші просьби. Я взяла його на бік і кажу: „Мельберрі, нам годі їх держати — ми самі нічого не маємо і не маємо чим їх годувати“. Він глянув на мене майже вражений і сказав: „Так що-ж, відправити їх? Адже-ж вони прийшли до мене з таким довірем і певністю, неначе-б... неначе-б — Бачиш, Поллі, на се довіре мусів я колись заробити собі чимось, я мусів, так сказати, виставити на него свій вексель, сего, бач, за дармо не дістанеш — якже-ж проте мені відпекати ся від сего довгу? А вони, бачиш, такі бідні, старі, самотні і —“ Та я вже сама за себе і перервала його мову. Я почувала в собі нову відвагу і сказала тихо: „Приймімо їх, Господь не дасть нам загинути“. Він зрадів і вже хотів вихопити ся одною з своїх огнистих бееїд, та тут же опам'ятав ся в час і сказав стиха: „Тай я також дбати-му“. Тому чимало, чимало літ, і, як бачиш, сі бідолахи ще й доси живуть у нас.

— Ну, вони-ж певно помагають вам децю троха при господарстві?

— При господарстві? Та де там! Охоти у старих бідолахів певно не брак, коби лиш сила була. Вони може

й думають, що дещо роблять. Данієль пильнує брами, або ходить часом з посилкою; часом він або вона вдають, немов би хотіли стирати порохи в покоях, та се тому, бо хочуть бачити, що тут діється і бажають десь колись віткнути й свої три дудки в розмову. З тої самої причини вони послугують також при столі. Та певна річ, що ми лиш задля них самих держимо молоду муринку і приймаємо ще одну старшу жінку для домашньої прислуги і для нагляду за тими старцями.

— Ну, в таких разі вони повинні почувати себе доволі щасливими.

— Се годі сказати! Вони весь час з собою сильно перечать ся, найбільше задля релігії, бо Данієль належить до Баптистів, а Джінні завзята Методистка; Джінні вірить в ненастанне провидіння, а Данієль ні, і вважає себе потрохи вільнодумцем. Вони грають і співвають разом гимни, що навчили ся на плянтаціях, балакають і обмовляють без кінця і міри, люблять одно другого щиро, а для Мельберрі мають найглибше поважаня. Ну, а він зносить терпеливо всі їх нечемности і дивацтва. Значить, остаточно вони щасливі. А мені се байдуже, я привикла до них, як загалом привикла до всего, що хоче Мельберрі. Я й не дбаю, що буде з нами далі, коби тільки він був здоров.

— Дай Бог йому всего доброго і нехай йому як найшвидше знов упаде добра карта!

— Щоби знов нагромадив мені хромих, сліпих і всяких калік і зробив з дому правдивий шпиталь? Він певно зробив би се зараз, я вже не раз і не десять бачила се. Ні, Уешінгтоне, я бажала-б, щоби йому вже до гробової дошки падали як найскромніші карти.

— Га, як знаєте. Та чи йому буде поводити ся добре, чи зле, чи зовсім погано, а приятелів, надіюсь, не забракне йому ніколи. На мою думку сего не буде ніколи — доки ще є люде, що його знають.

— Щоб йому забракло приятелів? — І вона підняла голову в гору з щирою гордістю. — Справді, Уешінгтоне, не знайдеш в цілім окрузі ані одного хоч троха тямущого чоловіка, щоб не любив його. Скажу тобі в чотири очи, мені не раз треба було немало набігати ся і наму-

чити ся, поки переконала його приятелів, аби борони Боже не вбрали в який уряд. Вони знали так добре, як і я, що він ні до якого уряду не здібний. Адже-ж він не відмовив би нікому хочби не знати чого. Мельберрі Сельлере урядником! Господи милосерний, ви знаєте, що би вийшло з того! Йй Богу, люде йшли би з усіх кінців світа, щоб побачити таке диво. Та я воліла-б тоді відразу одружити ся з Ніятарою і мала-б раз на завіди спокій.

Вона подумала хвилю, і вертаючи знов до попередньої теми, сказала:

— Приятелів? Справді ніхто не мав їх більше; і то ще й яких! Грант, Шерман, Шеріден, Джонстон, Льонтстрит, Лі, — чи раз то вони сиділи в тім самім фотелі, що ви на ній сидите.

Гевкіне аж підскочив моментально з місця і поглядав на фотель з набожним зачудуваням і з таким почутем, немов би стояв на посвяченім місці.

— Вони тут сиділи! — промовив він.

— Так, справді, і то не раз, не два.

Він усе ще глядів на фотель, зворушений, очарований. Перший раз в його житю запалав той окрасць сухого степу, що в його душі заступав місце фантазії і його обіляла огниста ріка, обмежуючи широкий краєвид і димом закриваючи небо. Йому зробило ся на душі так, як тому нетвердому в географії чужинцеві, що байдужно нудячись визирає з вікна вагону і нараз на одній стації прочитає напис: „Страдфорд над Авоном“.*)

Пані Сельлерсова балакала добродушно далі:

— О, вони слухають його радо, особливо коли їм самим стане занадто тяжко і вони раді би троха розвести душу. А у него так легко на серці, так свіжо, що освіжує й інших. Він, кажуть, є відрадою цілої околиці; не раз прозивають його генералом Сьміхотворцем — і се влучний жарт, можу вам сьміло сказати. У Шерідена очи зараз починають світити ся і він слухає Мельберрі Сельлереа так радо, як грому гармат. Головно тим він принаджує всіх, що такий майстер на всі руки, такий свобідний

*) Родинне місто Шекспіра.

від упереджень і підійде до смаку всюди і всякому. Він тому такий знаменитий товариш і популярний, мов нова скандальна історія. Спробуйте піти до Білої Палати на збірну аудієнцію президента; коли часом покажуться там і Мельберрі, то їй Богу, ви-б не сказали, котрий з них двох дає аудієнцію.

— Певна річ, се незвичайний чоловік, усе був незвичайним чоловіком. Чи він релігійний?

— До самого шпіку! Він читає і думає про релігію більше, як про що небудь инше, крім Росії і Сибіру. А до того він обіймає всі простори; вузкого фанатизму нема у него ані крихітки.

— Яка-ж його віра?

— Він — тут урвала і надумувала ся одну або дві хвили, а потім сказала просто: — Він, думаю, був минулого тижня Магомеданцем або чимсь подібним.

Уешінгтон пішов до міста принести свій клунок, бо Сельлерси не хотіли й слухати ніяких перепросин: мусів замешкати у них як дома на час сесії. Тимчасом повернув полковник і взяв ся знов до праці над своєю забавкою. Вона була готова, коли вернув Уешінгтон.

— Ну, ось воно — сказав полковник — готовісіньке.

— Що се таке у вас, полковнику?

— О, дрібниця, забавка для дітей.

Уешінгтон приглянув ся ближше тій забавці.

— Се мабуть якась „гра терпеливості“.

— Так, отсе-ж саме й є. Я назвав її: „Свинки в хліві“. Ану позаганяй їх! Та гляди, щоби позаганяв усіх!

По кількох невдалих пробах Уешінгтон таки позаганяв свинку і втішив ся тим мов дитина.

— Але-ж се дуже хитромудро змайстровано, полковнику, — гарно придумано і забавно. Я сам забавляв ся-б тим весь день. Що думаєш з сим почати?

— О, нічого! Візьму патент і кину в кут.

— Не роби сего! За се можна мати гроші,

Милосерна усмішка промайнула по Сельлерсовім лиці.

— Гроші, — о, певно! Як их мізерних кількасот тисяч доларів. Дрібниця, дрібниця.

Уешінгтон широко витріщив очи.

— Кількасот тисяч доларів, се у вас така дрібниця?

Полковник встав, скочив на пальцях через комнату, замкнув двері, що стояли до половини отворені, потім так само нечутно вернув на своє місце і сказав притишеним голосом:

— А вмієш ти заховати тайну?

Уешінгтон потакнув головою; він був так приголомшений, що не міг промовити слова.

— Чував ти коли про викликуване і втілюване духів покійників?

Уешінгтон чував про се.

— І певно не няв віри; і зовсім справедливо. Так як беруть ся до сеї справи нетямущі дурисьвіти, вона не варта не лиш дива, але і уваги. Непевне сьвітло в темнім кабінеті і купка сантиментальних недоумків, що у них і віра і дрож і сльози — все на верха; вічно одна і та сама мішанина товщі, протоплязми і гумбуґа, що грає ролю якої хто хоче особи: раз небіжечки бабусі, то знов внучечки, сестріниці Єндорської ворожки,^{*)} Джона Мільтона, Сіямських близнюків, Петра Великого і чорт зна яких ще некольких виплодів, — ні, се в-е не варто торби січки. Та коли компетентний чоловік пустить в діло найвисші наукові засоби, тоді справа стає в зовсім иньшій світлі, в зовсім иньшій. Дух, що явить ся на такий поклик, не щезне вже ніколи. Ти тільки розміркуй фінансову вартість сеї подробиці!

— Справді я — щоб — скажу вам щиро — не знаю, чи я докладно зрозумів вашу ідею. Думаєте, що такий дух, що не буде щезати, а лишиться на завсідн, розбудить більше зацікавлене у публики і що на його представлення будуть ходити за білстами по висшій ціні?

— Білстами! Представлення!... Слухай мене, любчику, а занри в собі духу як можеш найбільше, бо запотребуєш його зараз. До трех днів я доведу до кінця свій метод — а тоді нехай сьвіт каменіє з дива, бо побачить чуда.

^{*)} Про Єндорську ворожку, що викликувала духи покійного, говорить ся в сьвятім Письмі, див. I. кн. Самуїлова XVIII. віку.

Уешінгтоні, до трех — найбільше до десяти днів — побачиш, як я викликати-му мерців з усіх століть, вони повстають і будуть ходити. Та не те, що ходити, показувати ся людям... Вони лишать ся тут на завсідн і не вмруть більше ніколи. Віджиють разом з тілом і душею, у всій давній силі.

— Полковнику! Справді, се може дух захопити у чоловіка!

— А тепер бачиш, які тут капітали?

— Я — справді, я — ще не зовсім певний, не зовсім розумію...

— Подумай, великий Шотландче! Я буду мати монополію; всі вони будуть моя власність, розумієш? В Нью-Йорку є дві тисячі полісменів. Платять їм по чотири долари на день. Я заступлю їх покійниками за половину ціни.

— Чудово! Я про се ніколи не подумав. Чотири тисячі доларів денно! Тепер починає мені свитати в голові! Та тільки чи померші полісмени будуть здатні до служби?

— А хіба теперішні живі дуже здатні?!

— Ну, коли візьмемо се з того боку — —

— Бери з якого хочеш боку. Придумай які хочеш комбінації, а мої молодці все ще будуть лінші від них. Вони не захочуть їсти ні пити, бо сего їм не треба; не будуть зиркати за хабаром по норах гри і недозволених шинках; не будуть женхати ся до посьмітюх і кухарок; злочинці, що темними ночами на відлюдних заулках чатують на полісменів і вбивають їх підступно ножами або вистрілами пістолетів, моїм людям не пошкодять; ножі та кулі можуть хіба подіравити їх уніформи, а самі злочинці навіть тим слабим успіхом не зможуть тішити ся довше, як одну хвилю: мої люде бити-муть не схибляючи.

— Га, коли ти зможеш достарчувати таких полісменів, полковнику, то розумієть ся — —

— Певно! Я зможу достарчувати і всякого иншого товару в найліпшій якості. Візьми на приклад армію! Удержуємо тепер двацять п'ять тисяч люда коштом двацяти двох мільонів річно. Я повідконую Римлян, воскрешу Греків,

за десять мільонів річно достарчу нравительству десять тисяч ветеранів з побідоносних летій усіх віків — воєнків, що ненастанно будуть уганяти ся за Індіями на втілених конях, не потребуючи ані цента на їду і на праву знадобів. Та се ще дрібниця. Армії Європи коштують тепер річно два біліони; достарчу всім краям цілих армій за біліон. Я повідконую наймудрійших політиків усіх часів і країв і постачу державі конгрес, що з'уміє пройти сухо і поміж дощ — а знаєш, що від часу заяви незалежности наших штатів се ще ніколи досі не вдало ся. І не вдасть ся, доки замість теперішніх дійсно мертвих членів конгресу не поставимо товар першої проби. Я скріплю європейські династії найлучшими головами і найчеснішими душами, яких тільки зможу нашукати в царських гробницях усіх віків — що правда, сего добра буде там не дуже багато. Пенсії і оплати царям поділимо гарно і рівно, собі візьму лиш половину.

— Полковнику, та коли в сїм хоч половина правди, то се дасть мільони, мільони!...

— Біліони, братику, біліони! От воно що! Адже сам бачиш, річ така ясна як на долоні, така близька, тільки простягни руку і бери! Здасть ся, якби в сїй хвили прийшов до мене хто небудь і сказав: Полковнику, зо мною трохи круто, чи не могли би ви зробити мені вигоду і позичити два мільони доларів — — Прошу!

Се була відповідь комусь, що застукав до дверей. Війшов з розгоном замашетий мужчина з грубою текою в руці, виняв з неї письмо і подав його Сельєрсови з короткою увагою:

— Се сімнайцять і остатне унімненє. Сим разом я не уступлю ся, поки не дістану ті три долари і сорок центів, полковнику Мельберрі Сельєрсе.

Полковник мацнув себе по одній, потім по другій кишені, засунув руку тут і там воркочучи:

— А де-ж у біса моя портмонетка? Пождіть, нехай погляну — гм, — тут? ні — тут? ні — я мусів лишити її в некарні! Чекайте, я заразівінько — —

— Е, ні! Не трудіть ся! Лишіть ся тут, а то довго прийдець ся чекати. Давайте гроші!

Уешінгтон заявив наївно, що готов піти і пошукати портмонетки. Скоро вийшов, полковник сказав:

— Нема ради, мушу ще раз просити вас, Сатс: потерпіть іще троха! З дня на день чекаю грошевої посылки — —

— Хай її грім побе, ту вашу поспяку! Відколи ви ждете її, а вона не приходить тай не приходить. Ні, панцю! Годі вже тих байок. Давайте гроші!

Полковник поглянув з розпукою по своїм покою. Нараз його лице роз'яснило ся; він прискочив до стіни і почав хусткою обтріпувати з пороху один що найогидніший малюнок, зняв його зо стіни, з якоюсь пошаною подав вольному і мовив відвертаючи лице:

— Беріть отсе, лиш нехай не бачу, як воно йде в чужі руки. Се одинокий Рембрандт, який ще лишив ся мені — —

— Се дідько лисий, не Рембрандт! Адже се олійний друк!

— О, не говоріть так про сю сьвятість, прошу вас. Се одинокий справді величній оригінал, одинокий найвисший взір сеї могутчої артистичної школи, що —

— Артистичної —! Але-ж се наймізернійша бабранина, яку я —

Полковник подав ще одного такого богомаза, обтріпавши його запонадливо.

— Візьміть ще й отсей, найкрасшу перлину мосі збірки, одинокий правдивий Фра Анджеліко, що —

— Якась розмальована мазанина, тай годі. Давайте сюди! Будьте здорові! Ще люде подумают, що я пограбував циркульню якогось Петра.

Коли затріскував за собою двері, полковник крикнув за ним неспокоїно:

— Будьте ласкаві, накрийте їх — там вохко на дворі, а ніжні фарби Анджеліка —

Та вольний уже був далеко.

З'явив ся Уешінгтон і сказав, що шукав усюди, разом з панею Сельлерсовою і слугами, однак дармо. — Е, — додав — коли-б то мені наскочити тепер на одного чоловічка, то й не треба-б шукати за сею портмонеткою!

Полковник зараз зацікавив ся.

— А то що за чоловічок?

— Там у нас звать його одноруким Петром, у нас в Чірокі. Знаєте, він обікрыв банк в Телеке.

— В Телеке? Хиба там бувають банки?

— Так — був один банк. Отже на того Петра є підозріне, що він обікрыв його. Та хто там крав, то крав, досить, що Петро втік з сумою звиш дваццяти тисяч долларів. Назначено пять тисяч нагороди, хто його зловить. Ото-ж мені здасть ся, що я видів сего чоловіка, їдучи сюди.

— Та не вже? Скажи по правді!

— Се одно певно: першого дня, коли я всїв до вагону, бачив у поїзді чоловіка досить подібного до опису, бодай одягом і тим, що у него не було одної руки.

— Так чому-ж ти не велів його арештувати і не зажадав нагороди?

— Годі було. Адже-ж для арештованя треба було мати судовий наказ. Та я постановив собі не спускати його з ока, поки не трафить ся нагода.

— Ну?

— Ну, а він у ночи десь щез із поїзда.

— Ов до біса; се зле.

— Все-ж таки не так дуже зле.

— Дячого?

— Дятого, бо він приїхав до Бельтімора тим самим поїздом, що й я, хоча я сего спершу не знав. Коли ми рушали, я бачив його, як наближав ся до залізничної рампи з клунком у руці.

— Добре. Ми його спіймаємо. Треба зараз придумати спосіб.

— Може би післати його опне до поліції в Бельтіморі?

— Що? Що тобі сниться? Поліція зловить його і сама візьме нагороду.

— Так що-ж нам діяти?

Полковник задумав ся.

— Я тобі скажу. Помістити приватний аноне в Бельтіморській „Неділі“, на приклад такі слова: „А. На-

пиши стрічку, Петре“ — А гов! Котрої руки у него не стає?

— Правої.

— Добре. Так тоді: „А. Напиши мені кілька слів, Петре, хоч биєсь мав писати лівою рукою. Адрес: Х. У. З. Головна почта, Уешінгтон. Твій знайомий“. Так, на се він зловить ся.

— Але-ж він не буде знати, від кого се є, правда?

— Ні, та буде цікавий дізнати ся.

— Ага, справді! Я про се не подумав. Як ти наскочив на такий концепт?

— Бо знаю людську цікавість. Вона, братику, сила, велика сила!

— Так я йду до своєї комнати, напишу аноне, залучу дояра і попрошу надрукувати так, як випадє за сї гроші.

(Далі буде).

З англійського переклав *Іван Петрушевич*.

ФОТОГРАФІЇ З ЖИТЯ

Василя Стефанюка.

І. Засіданє.*)

Радні поволн стягали ся до канцелярії. Кождий, заки входив до хати, висїкав ся у сїнях, обтирав ніє полою від кожуха, а потім долонею ще доправляв. Отак кождий ішов межн люди. „Славайсеу — На віки слава“ тай сїдав на лаві, що стояла довкола хати.

Радних була вже з половина, старші сидїли близше до стола, а молодші трохи подальше. В кутї коло печн стояли сїнники один на другім, а коло них чорна бляшана банька. То був шпиталь. То як раз або два рази до року написав лікар письмо до громади, що того а того дня буде в селї, то вїйт кликав до себе поліціяна Тому:

— Уже, небоже, мусиш завтра прихарити**) канцелярию, бо адї, прийшло письмо, що дохтор приїде. Обшурєєш трохи підлогу, посишлєєш піском, розкладєєш сїнники по підловї, понакриваєєш їх лентухами, поналивєєш тої смєрдячої води з баньки по кутах — тай очн заткаємо. Є приписє, що шпиталь має бути на холєру тай мусє бути!

Отак поліцай робив раз або два рази до року з канцелярії шпиталь. А як радні потім сходили ся на раду, то всі пчихали і казали: „Але бо наскудно смєрдить!“ Тї,

*) В сих образках людє говорять покутєським диялектом; для читачів з російської України може децо буде незрозуміле, але мусяє памєтати, що всі диялекти мають однакове право там, де автор хоче подати реальний образок народнього житє. — *Рєс.*

**) Обчисити.

що були у війську, говорили, що певно лікар робив „реперацію“ і обмертвлював, та від того так вертить у носі. А Павло Дзіньо то вже добре мав ся. Він все дрімив на раді. То як радні пчихали від сонуху*) шпитального, то все казали:

— Павло мнѣгкий на голову тай ми лиш пчихаємо, а він таки спить. Треба дохторевн сказати, аби нам не обмертвлював радних, бо рада буде до нічого.

Павло не боронив ся, лишень глядів перестрашеними очима на радних, а лице его ставало ще чорніше, як було. Его поміркували в раді „намісць дурного“ — тай всі з него сьміяли ся.

Тепер радні сиділи на лаві тай балакали — повели, лїниво. Кождий сидів, як ему було лїнше і як навик. Іван Плавюк, що сидів коло самого стола і був найстарший, схилив ся на череву, склав руки як до молитви, всунув їх межі колїна тай плював, покурюючи люльку. Долонї, ніс і колїна сусїдували з собою. Отак він сидів та вповїдав за ярмарок.

— Дайте ми покій з такими ярмарками, як теперїнні! Жиди з панамн цїлий сьвіт займили. Хто продає — жид, а хто купує — пан! А люде дес-не-дес, що грубшу яку штуку продають. Тельитко, коровку — то ще, ще, але волів вже мало.

— Та бо тісно стало! А кождий собі гадає: куплю тельитко, прикохаю, дес трохи половн запарю, гарбузів кину тай, уважнєте, щос приросте на обкидок.***) Тїснї роки настали!

— Правда, шо тіснї. Дес давно то, бувало, ксьондзи гїйкали на нарїд, аби не пив, аби не гайнував, а тепер, видите, нарїд і не пє і не гайнує, а фрейцїря рівно не видит. Гет нарїд припер си, а на великдень таки рїдко котрий солоннну має. Так тьжко, вам кажу, як з камїня за тот фрейцїр!

— Всео перевекслювало си. Таже давно і сеї худоби не було видко. Тепер худоба сама перїста — тиролска,

*) Сморду.

**) Домашнї видатки.

а давно була сама біла. Я ще не такий дуже давний газда, а но жінці взывем такі білі воли як снїг, а роги мали такі, що в ворота не влїзали си. То, бувало, так бігли як конї. А як їхавем до міста, том дзумбелав. Казали, що то була венґерека худоба, як нїби за цу кажут, що тиролска. Тай тогди була тана худоба, де-де-де-е!

— Тано продавало си тай тано купувало си, але лїнше було Адї, таже то не лиш худоба инакша настала, а свинї-ж давно такі були? Були, видите, усїякої масти і шерсть по них довга і драґаннєтї на ногах, а теперїнні самї білі і гладкі. То як станеш на свинцкі торговици, то так ними усїяно, як білим цвїтом. Лиш Мадзурї*) помежи них з черевами похожают.

— То є відай усякий гатунок. А нїби люде всі однакі? Якоє бувем у Коломнї тай дивлю си — йде якоє таке як дїдько, Господн нї проси! Чорне лице гет цалком і руки. Гадаю собі: та цес аби де став у ночи на мостї, тай би кождому, що би переїздив, треба воду освїтити. Та бо бігме! Якоє жидок казав, що то такі люде є під сонцем.

— Та вже певне, що є усякий гатунок. Мій Василь як був у Вігнн при вєську, та казав, що видів такі свинї, що ані вух, ані рийки, ані нїг не видко, лиш таки тулуб.

— Є всеого на сьвітї, а бїдн найбїлше...

Бєсїда станула, бо вїт надїйшов.

— Та шо май чувати в мїстї, віте?

— Коби грошї, то в мїстї би добре. Вижу, пани лиш зайдут на ресторацию тай пют та поїдают що найлїнше і грошї мают. Коби хоть на тиждень перекинутн си в пана! — говорив вїт.

— Як у якого пана. Бо є такі, що на соломї сплут, а зубами обїскают си. Зверхн камазелька, а сорочки нема. Лиш притулит на груди трїшки полотенца тай убрав си! А неоди такий голоден, шо би макух їв, — казав Проць, що давно у дворї служив.

— Та ще бувем у секретаря їзза тої толоки. Шоє він минї там бєлендїв***) тай каже, шо коби, каже, у вашнм

*) Згнїшкн, звичайно з захїдної Галичннн, то на Покутю звуть їх Мазурами, хоч вони Русннн. **) Балакав.

селі менше люде тих газетів на пошті сироважували. То, каже, ошуканство. Мужиків, каже, є шос дуже багато. То як лиш двадцята пайка дасть по левови за газету, тай сп зробля тиїчі тиїченні грошій за дурно, за пусто. Такий панок, каже, все сам понанисує, тумана пустит, замастит, загладит, а мужики дурні, каже, читают та аж облизуют си, шо панцке поле на люди перейде.

— А ви певне стояли та потакували? — питав молодий радний Петро Антонів.

— Ні, бравем си з ним за-барки за якогос там латюгу, шо туманит людей! Добре ксьондз із Грушевої казав, шо нарід дає си на підмову всяким кримінальникам, а потім, каже, прийде шо до чого, а вони ізнирли, а дурний нарід сидит по арештах. А тож мало поносочили та покалічили?! Я лиш не люблю, як мніі хто під ніє підкидає. Ніби я громаду продав або зрадив? Ніби ихаю си у вібір? Вібираєте кого хочете, а я стою на боці.

— Ви би си ихали, але ми кричимо: ацю! Ви би ще й дітем ковбаси принесли до дому, — говорив Петро Антонів.

— Мовч, — закричав війт, — мовч, бо тыи скажу закувати, ти шмаркачу! Та давіт си, газди, ци я з ним свині пас?

— Ви мніі носа не обтерали, а на мою бесіду можете так потакувати як секретареви.

Сварка починала вже ставати бійкою і старий Іван вмівав ся в діло.

— Ти, небоже Петре, не будь угурний,*) таже знаєш, шо молодий мусит старшому змовчати. Один чоловік такий, шо не боїт си нічо, таки нічо, а другий тай боїт си. Я сам, газди, все за громадов стоявем і стою, але, бігме, на ваш збір не пішовбих. Якос я з осени був у місті. Надibaє мене злісний тай каже: ходїт на збір та хоть на старість подивите си, як мужики до купи еднают си. Кажу я ему: бігме бих не пішов! Воно добре, шо еднают си, бо як то приповідают, шо громада великий чоловік, але я не піду. Я, кажу, зріє і посивів, а ще в криміналі години не сп-

*) Упертий, непокірний.

дів. А тепер траба мніі на старість нечести? Таже здає си ми, шоби кожда маленька дитина в селі показувала: адї, вуйко Іван та в арешті сидїли! Не піду, тай не піду! Мій Николоай ходит, але я не піду.

Якось старий Іван сям та не тым тай улагодив сварку. Лиш гнів лишив ся однако.

— Але ми балакаємо та балакаємо, а ви, віте, не кажете, чого ви нас покликали? — питав ся Іван, аби сварка не обернула ся.

— Вже я вас не буду екликати, кобим добув свос тай плюю на уряд та най вам шмаркачі вітуют.

— Алé, алé, ви гадаєте, шо віта не найдемо, ми би з села на цілу околицу вітів настарчили, — не дарував Петро.

— Та шос старший брат має на радї казати — говорив війт.

Старший брат церковний Василь почав говорити.

— От не знаю, ци то в четвер ци в петницу та прибіг до мене писарчин парубок. Ой, каже, вуйку, я видів, як стара Романиха зпід церькови дошку несла. Пішов я на другий день під церькову тай якурат нема одной дошки. То ще з тих, шо від дзвінниці лишили си. Воно правда, шо то вже здрихлавіли ті дошки, але як то зпід церькови рунтати? Тай, видите, така стара жінка тай кив'є тото, шо не до неї. Пішов я до ксьондза тай уповідаю, а ксьондз кажут, шо має си на раду дати знати, бо, кажут, як то церькову обкрадати! Я би, до неа, вже нічо не казав, якби воно моє, але церьковне та траба его боронити — оскаржував Василь.

Всі радні мовчали, бо хто би то надїяв ся, шо стара Романиха та злодійка. Ніколи по селі не було за ню чутки, аби вона крада.

За хвилю увійшла Романиха. Стара, обдерта, з синім лицем. Станула коло дверей тай почала борзо кризь плач говорити:

— Я, газдики, вкрала ту дошку, таки-м украла, аби-сте знали, як мене мій син на старість обсербує!*) Та я

*) З латинського *observare*, шанує.

в хаті не маю віхтика солімки, аби хоть покурити! Я сижу на печі тай замерзаю. Цілому селови нию та прьиду тай пальці ми деревіют. Очи ми вже скаправіли. Та ще кілько я зашию, аби душу погодувати — нема грейціря на топлице. Та я своему синові всю свою крішку дала, лиш собі один кут лишила, а він навіть до мене раз на місяць не подивит си. Аби увійшов та: бісе ци чорте, шо ти дієш! Ні тай ні!

— Але зпід церькови красти? Таже ваші гонн, жінко, вже не довгі та памьтайте і на тот бік, аби сте шо принесли. Ви стара жінка, та я кажу, аби вас не замикати ані бити, лишень дасте лева на церькову тай йдіт собі з Богом, а більше аби я не чув за ніяку крадіжку, — судив вїт.

Романиха кинула ся як опарена.

— Ой, віточку, та я вмру та не буду лева мати! де мині лева, де, де, де?!

— Мус! — була відповідь.

Радні мовчали. Чули, що баба дуже бідує і знали, що лева не має. Але вкрала, що правда, то правда, тай ще зпід церкви! Вже мали гадку сказати, аби потрошки давала, по шусці,* по дві, як почав говорити Петро Антонів.

— Я би, люде, казав, аби таку бідну одову не карати. Церькова відай си не загреє одовиним левом. Дес то вповідает, що давно церькви западали си і робило си на тім місци озеро безконешне. Як би таких кервавих левів одовиних набрати та покласти в скарбону церьковну, тай відай би жадна церькова не стримала сліз одовиних. Це відай би було не по правді. Та замість аби церькова бабі дала, та ще ме від неї брати того студеного лева? Я якос був у баби за прядивом. Вхожу, а в хаті студеніще, як у газдівскі стайни. На опецку горить каганець такий, як зеренце пшениці, тай кілько всего вогню у хаті. Баба сидить та мене пальці як деревляні. Я би казав, газди, аби ви не казали єї платити того лева.

*) Шустка — з польського szóstka, стара монета 6 крайців конвенційних, а на нову валюту значила 10 кр.

Вїт злісно поглянув на Петра. Радним як коли би камінь із серця спав. Веї одним голосом заговорили, що не треба бабиного лева. І старий Іван сказав: а най Бог сохранил! Ще казали прикликати сина бабиного і старий Іван взяв єго картати.

— Мой, мой, таже вона тебе на лані під корчем ховала та холоду шукала. Мой, таже вона тебе обшрала і облатувала і плакала, як ти до бранки йшов, а ти єї віхтика соломи не кинеш? Ей, коби я був вітом, я би тебе на остатне вогниво скував! — проказував Іван.

II. З міста йдучи.

Перший:

— Лишень самого полотна зо пятьдесять звоїв по смерти лишило си. Такого богатиря пошукати. Хліб стояв від десять років немолочений — там були мастки! А кілька сума?! Таже небіщик рік від року продавав пару волів за штириста левів. Де та сума, де ті мастки? Тай не знати, хто тими іршми загрів си? — Прийшла смерть тай мус усе покидати!

— Бувало прийдемо до него колїдувати. Віколїдуєм шо віколїдуєм, а він виходит із хати тай: просе, братя, до хати, най вам файно подькую за коледку. Входимо до хати, пообсажує за стів тай каже: приймати-мете як є, бо як би я не одинокий, то жінка би якос прилагодила, а так най жінка з Богом спочиває на могилі, а ви вибачийте. Тай сам нас приймав. Бувало понакладає такі хліби, як точила, та такі білі, як з фунтової муки. А солонини як унесе, то така як долоня завгрубишки. Такої сегодні і в різничок не видко. Горівки вже кілько було, щоби вужі мали доста. То, бувало, пемо та їмо, а він просит як на весілю: пийте, братя, як не стане, то ще принесу, напийте си у старого! То пемо та колїдуємо старому:

....Будьже нам здоров пане Максиме в неділю,
В неділю рано дзелене вино сажене.
Вінчуєм тебе счистьим, здоровем в неділю,
В неділю рано дзелене вино сажене.
Чесний, велишний, а в Бога вдьшнний в неділю....

— То як вже віколїдуємо, а він не норцию до нас тай слози обтирає. Як стара моя, каже, жила, то ви і єї колєдку колїдували, а тепер нема кому заколїдувати тай старому сорочки віпрати. Я, каже, не знаю, у котрий кут головов ударити, де си притудити? То, знаєте, аж нам слози станут в очах, як він зачне за свою самотність уновідати. Так ми сидїли нераз добрих три годниї у Максима. Бувало вже зберем си, а він не пускає. Є, каже, в мене і їсти і пити, як яким казав: і хлїб і до хлїба — та ще забавте си, бо безпешно, як умру, то в ці хатї не мете написати си. Лиш мене, каже, припоряють, а мій Тимофїй все цуетит — шо до цинтля.*) Я, каже, старий, аби брехати, а ви, молодї, мете жити та мете видїти. Тай, адї, так стало си, як небїщик віщував.

Другий:

— Якос паламариха на сапаню вповїдала, шо він, небїщик, не любив до корини заходити. Лиш, каже, раз або два рази в рік вперїзував черес, клав у „злодїйку“ петку тай гайда до корини! Правда, шо не любив ходити до корини, але вже як пішов, то сороки й ворони пили — пив хто не хотїв! А дес по опівночи вертав си до дому вже добре горівчиний. То, каже, уєї сусїди знали, шо він їде до дому. Стане, бувало, на воротях у себе тай кричїт: на сироти, на бїднї зашшу, а єму не дам, шо довкола мїзинного палца обмотати! Тай ішов собі на присци. Як був пенний, то нїколи не входив до хати, ци зима, ци лїто — все на присци спав. Тай уповїдають, шо якес нечисте присцилювало си до него та мордувало на присци. Стогне, стогне, як худобина, тай сфатит си**) з присци до довкола хати бїжит, бїжит та кричїт: рабївники, злодїї, шо мою працу розтыгаєте!? Тай, бачу, ханав дручок та обгонив ціле господарство, як неє від якихос злодїїв. Дивнї си, а він знов на присци дрїмає. Ого, вже за мїнуту тай верещит, аж крїзь вуха промикає си: паршїку, а тож, мой, шо корову із колєшнї***) вїводиш?! Та я тобі амінь зроблю! Тай знов лїтає як несповна розуму по тоцї. То

*) Цинтель, а нїмецького Quintel — пята часть лута, маленька вага. **) Схопить ся. ***) Возівня.

казала паламариха, шо так цілу ніч божу нїм носило та мордувало. Спит на присци та крїзь сон гукає: адї, адї, вже лїцїтуют, вже бїют печытки, вже на бубень вікликають! Відай воно правда, шо він ще із за-молоду купив собі шевника.*) Він і до худоби знає, таже корови у него по дїйниці молока давали.

Третий:

— Якос незабавки, як Максим умер, та в мене хлопец заслаб. Гадаю собі: таже траба якогос ліку шукати! Умре, бїдний сьвіте, тай ховай ни знати з чим тай у чїм? Тай пішов-си до нашої брехунки,**) до Каспянихи. Якурат вона надїйшла, примовила хлопцеву тай, як то знаєте, пошита — сїла тай розповїдає. Ходит по селї та все знає, шо де дїє си. Тай уповїдає жінцї, шо, каже, тижем перед смертев та був у мене Максим. Слухаю і я. Ще відай, каже, і на день не займало си, як прийшов. Вчула я, шо хтос дверима ринув тай сфатилам си, кажу, певне до родїв. Дивлю си, а то старий Максим. Ти, бабо, дес каже єї небїщик, ще спиш, а то вже днина. Ёй, де, каже, днина! Сїв він на лавї тай такїй обмінений сидит, шо аж. Ти, каже небїщик, якає брехунка та дай мнї розвезок на сон. Саме, каже, в опівночи приенило си мнї, шо дес я віхожу з хати на двір, а то сподудня така чорна хмара, шо аж сина краями! Гадаю собі: ото зараз упалит град, бадю, бадю, нїде хлїб у нївець! Тай пішов-єм до хати, вїніє кочергу тай лопату тай склав навхрест. Та лиш я склав навхрест, дивлю си, а то зпід вугла вода проєїкає си. Став я тай дивую си. Є, табо то зпід другого, зпід третього, ба й зпід уєїх норї пустили! Дес я збояв си. Глинув-єм на тїк, а там такі норї***) грають, як на сїножьятах. Дес я побїг за рїскалем, дес я спускаю ту воду в став, дес та вода снопи підмулює, колєшнї підмиває. Відкидаю дес снопи тай аж упрїв-єм — тай пробудив-єм си. Ти якає, каже, брехунка, та розвези мнї цес сон, шо воно має бути з тими норами? Тай, каже Каспяниха, шо я єму сказала, то сказала, але він у тиждень тай умер. Тота відьма помогла таке Максимови, як мому хлопцеву. Але кобїх єї лише уздрїв, тайбїх не-

*) Чорта. **) Знахорка. ***) Жерела.

ревалив як суку! І гроші взйида і горівку пила, а хлопец до трьох день тай на лаві!

Перший:

— Знак тому, що був віщун, бо все сповнило си, як віщував. На єго подвірю якурат можут тепер норн грати! Ані хліба в оденках,*) ані худоби, все Тимофій поспродував. Пішло маєство як за водою.

Другий:

— Коли бо, видите, за жити він не злюбив сина тай слова доброго єму не сказав, а син як дірвав си до маєтку тай таке понаплітував, що ніхто тому кінца не найде. Банки, якіс вексі, жиди і вєька нужда. Пропадає на пни. Тай коби-сте знали, що Тимофій і не єс, лиш так му все з рук паде якос. Бог знає...

Третій:

— Але ци-сте чули, яку Тимофій має патороч**) із жінков? Та, бачу, вже єї добиває. Дєс ще з осени зїхала помісія з банку до него тай каже: або гроші або пускаєм маєток на вікликанє. Звертїв си, звертїв си, тай до жіночої пайки. Дурна жінка бери та підпиши си у нотаруша та дай євій ґрунт продати. Ніби дістала якис тот вексіль, вповідають люде, але тепер єї тот вексіль боками лізе.

Перший:

— Ой правда, що дурна! Друга жінка, тай дітий нема... Та най би чоловікови яка примха стала си тай шуруй, бабо, попід чужі плоти. Таже діти від першої зараз би нагнали. Тай шукай, бабо, права не знати де і з чим?

Другий:

— То вона, бачу, дала тот вексіль братови, а тепер приходит речинец платити тай дотискают. Та тепер там у хаті таке покаяніє, шоби птаха не єїла на хату. Як дізнав си, що вексіль вже у місті, та як прилетїв з міста, то й коні не розпирьгав, але влетїв до хати та до жінки.

— А вексіль де? — каже.

— Ой, я дала братови.

— То в тебе брат чоловік, ци я? — Та, бачу, бив, бив, аж ребра поломив. Як учув, тай розум стратив.

*) Стіг. **) Гризию.

— Клади, каже, голову на поріг, най рубаю, ти підєш єпру землю їсти, я на шибеницу, а діти жидам воду носити! А вона, бачу, молила та просила.

— Ой, каже, чоловіче, коби я з тобов мала хоть одну дитину, а найже тобі шо стане си тай я піду попід чужі вугли кукати?

— Меш, каже, кукати, як глуха зазуля, заки ты у гріб не зажену. — Тай лягли отак спати, він з краю, а вона від стїни. Шо години, бачу, вставав та бив. Кажут, шо болото зробив з жінки. А рано вона хотїла втечи, але їмив та привезав та мієив обцасами, як у глину. Най Бог боронит від такого!

Третій:

— Здурїв чоловік тай рєшта! Таже він рано відвезав єї тай казав, аби файно вбрала си, бо підут на храм. Тай поволочив, кальвін, таку збиту на друге село. Але вповідали люде, шо на храму вона скинула кнштар,*) а сорочка кервавїєька! Обєтушили єї жінки та питали, шо то єї таке? А вона бідна в плач! Вєї храмові їззирают си як на чудо. А Тимофій, бачу, встав їзза стола тай: жінко, каже, марш до дому! Та так вони похрамували. Як вертали до дому, то лиш один Бог знає!

Перший:

— Гєт люде падут у долину так, як би їх хто трутив у бульбону.**)

Другий:

— Таки небіщик Максим шоє знав до себе. Адї, норн знорили і єго маєство і невієтці норн но плєчах прєєїкают...

Третій:

— Таке знав, як і ми. А ніби так не пішли уєї го-сподарства? лиш Макєнмовє? Адї, ваш тато ще мав ґрунт і воли, а ви вже зарібний чоловік.

Другий:

— Та мав, але де тому кра-ай! Де, де, де-е!

Третій:

— От якос ми добили си до села. Рот ба сеї, ба тої — баду та баду, а ноги сараки їдут. А ви завтра де їдете?

*) Короткий кожушок без рукавів. **) Вир.

Перший:

— Та до двора!

Другий:

— А я до того паршивого Срулика, бодай его шлях*)
трафив. Ще від літа винен.

Третій:

— А я до ксьондза...

III. Вечірня година.

Не міг сісти, так его щось гнало від стіни до стіни. Ходив та ходив по хаті. Обстановка хатна і кути замазували ся і пропадали в вечірнім сутінку, а в голові зарисовували ся давні образи щораз виразнійше.

— Отсе така хвиля, коли малі діти вибігають з хати на толоку і грають ся дуже весело, нервово. В таку пору дівчата не хочуть гонити товару до дому, бо кажуть, що як зоря вечірня на небо виходить, то голос по росі стелить ся, — і сьпівають, аби голос стелив ся. А в зимі то мамі прядуть кужіль тай сьпівають свої дівочькі сьпіванки, але так сумно, як би банували за молодим віком. Діти сходять ся разом до купи і шепочуть на печи тай засипляють без вечері. Чудна якась вечірня година.

Ходив та гладив себе рукою по чолі, як би хотів усе свої думки замкнути у голові, аби не повидітали, бо щиро хотів їх перегадувати.

— Ба, не знати, що він діє? Такий був добрий товариш. Добре памятаю, як ми раз сиділи у него в садку. Відай тоді він говорив за ті білі хмарки. Біла хмарка, казав, з золотими берегами суне ся по небі та лишає поза собою білі лілії, а сама йде далі та сіє, сіє того цвітущу по синім небі — тай за годину нема ні хмарки ні лілій. Лиш голубе небо морщить ся, як голубе море. Правда, він тоді чогось сумував.

Ходив, а очи его ставали такі добрі, як у дитини.

— От, вже-м забув конець. Приходить ся вже мамині сьпіванки забувати! А ще до недавна тимив. Зараз. Я зай-

*) З німецького Schlag — удар.

ми з Марійкою вівці в поле, у сіножати. Марійка вишивала собі рукави, такі у фасольки. Фасольки вишивала на чорноно, хвостики синьо, а межі поміж фасольками обкидала чорною волічкою. Я мусів завертати вівці, бо Марійка була старша. Але була одна білоголова вівця та така влазлива, що жадній сїянци не дарувала. Тай я скинув крайку і ми її спугали. Був спокій. Я бігав розперезаний поїд верби та свистав та галасував на все поле. А потім Марійка мене закликала їсти. Їли ми хліб і сир з листка...

Вже сидів на мягкім кріслі і хлопячі спомини гонили его як сон на якісь цвітисті поля, що цвітів на них дуже багато і можна їх рвати, рвати.

— Потім прийшли до нас мама. Вертали ся з поля, бо їсти носили робітникам. Дали нам їсти молока і оглядали Маріїні рукави. Тай наказували Марійці, аби ніколи не брала три нитці, лишень дві поза іглу, бо фасольки будуть череваті. А мені казали, аби не качати ся з гори, бо сорочку підру, або собі черево покалічу. „Ти, парубче, не брикай, як кінь по полю, розперезаний, але сиди собі коло Марії та овець пильнуйте“. А я лежав собі коло мамі та дупив ногами в траву, а мама казали: „Ти не годеи ані годинки тихо посидіти?“ Тай тоді злетів бузьок на млаку таки коло нас. Мама ймили мене, посадили на коліна тай почали сьпівати:

Ой, не коси, бузьку, сїна,
бо ся зросиш по коліна.
Та най тота чайка косить,
що на бакир шанку носить.

Збірив усе сили памяти, аби нагадати решту сьпіванки і не міг. Очи посумніли.

— Зараз, зараз. Мама пішли до дому, а я бігав до вечера за бузьком та присьпівував: „Ой не коси бузьку сїна...“

Розбігав ся як той хлопець, що хоче яр перескочити і над самим яром все стримує ся. Говорив голосно перші вірші сьпіванки і не міг далі нагадати. Зітхнув і чорний обвід коло очий ще більше почорнів.

— Боже милий, вже не годеи я надточити тої нитки, що урвала ся! Вона вже тоді рвала ся, як мені мама мили

ноги і чисті онучки видирали з старої сорочки, а тато чобітки обтирали. Всі ми тоді плакали, бо мене пускали у світ на науку. І ходив я по тім світі і гнув ся, як лоза для кавалка хліба і чув на собі сотки гордих очий.

Махнув рукою, як би хотів відігнати ті горді очі.

— По довгих роках я поїхав до мами. Тата вже не було. Згорблена, стара, з костуром у руках сиділа на приємі та гріла ся на сонці. Не пізнала. А потім мене привитала. „Наша, синку, Марія вмерла. Я тобі не писала, абись не сумував. Та як умирала, то все за тебе допитувала. Ми єї дурили, що ти надїдеш. А таки того дня, що вмерла, то казала, що коби тебе хоть крізь вікно, хоть через поріг узріла. Тай умерла“. Отак рвала ся та нитка...

Несьвідомо говорив мамину сьпіванку: „Ой не коси, бузьку, сїна...“ — отак з десять разів повторив.

— Пішли ми з мамою на могилу. Ледви мама добила ся. „Адї, синку, отсе Марїїн гріб. Я вже насадила і руги і барвінку і хрест дала змалювати, але ще вишеньки не посадила, аж в осени посажу“. Сіли ми коло гробу і мама оповідала мені за біду Марїйчину. Чоловік злий, діти малі, біда в хаті. Вітер здував з вишень білий цвїт. Цвїт падав на гріб і на нас. Здавало ся, що той цвїт зростає ся з маминим білим волосєм і що роса з цвїту спадала на мамине лице. А я нагадував собі, як ми з Марїйкою вівці пасли...

Горячі сльози впали на стіл і він встав і пішов до вікна. Було вже темно.

— А потім мама вмерла. Грїб мамин недалеко від Марїїного. Цвїт з маминої вишеньки падає на грїб Марїї, а з Марїїної на мамин грїб. Був я там раз. Сидїв межі тими гробами і нагадала ся мені мамича сьпіванка. Коли не знаю вже кінця. Посидїв я там тай пішов з могили. Лиш вишневий цвїт з гробів летїв за мною, як коли би тим цвїтом сестра і мама просили, абим не йшов...

Ще довго ходив по хаті та несьвідомо шептав:

Ой не коси, бузьку, сїна,
бо ся зросиш по колїна.
Та най тота чайка косить,
що на бакир шапку носить. — —

З ПОЕЗИЙ ЛЕСІ УКРАЇНКИ.

Зимова ніч на чужині.

— Розваж мене, Музо, моя ти порадо!
Так тяжко в сей вечер на серці мені!
Де-ж ти забарилась? Колись ти так радо
летіла на поклик мій в кращї дні.

Муза.

Дарма нарікати! Не я забарилась,
я часто край тебе стояла, ждучи
твого привітання, але ти журилась
самогню, мовчазній сльози люючи.

— О Музо, не згадуй ту люту годину,
журби не буди, бо вона сторожка,
мов хижая птиця, — засне на хвилину
і во сну її кожний шелест ляка.

Настрій свою ліру гучну, невидиму,
струна струні стиха нехай промовля,
і в слід за тобою я голос вести-му,
а думка хай вільно по світі гуля.

Муза.

Сьпівай же за мною
про те, як весною
усе відживаєть ся знов,
про цвїти весняні
і речі кохані,
про першу весняну любов.

— Ні, Музо, ся пісня незграйно лунає,
чомусь я на голос її не зведу,
мій голос журливеє щось починає,
а струни твої на веселім ладу.
Лишімо сю пісню...

Муза.

Утнімо другої,
поки не розстроїв ся лад!
„Підківки іскристі!
Дівки таяцюркесті!
Гей, пари, ставайте всі в ряд!...“

— Ми, Музо, не щиро сю пісню сьпівали,
мені вона завжді чужая була, —
в той час, як навколо усі танцювали,
я тільки тасмніє слёзи лила.

Муза.

Нема нам з тобою
веселого строю,
судились нам иньші пісні.
Сьпіваймо поважно
про те, як відважно
герой умира на війні.
Він рад серед бою
лягти головою,
аби не впусить корогви,
він чесно поляже,
товаришам скаже:
„Я вдёржав, держіть тепер ви!“

— Ой, Музо! ся пісня двусічна, мов зброя,
і будить відвагу й жалю завдає:
ти згадуєш в пісні погибель героя,
я згадую в думці безсиле моє.

Поки я недужа, не клич до відваги,
в заржавілих піхвах меча не ворух.
Мені тепер сумно, я прагну розваги, —
прошу тебе, сьвіжої рани не руш!

Муза.

Химерні ви, люде! серця ваші хорі
від всього займають ся жалем страшним.
Згадай, як колись ти на ясніє зорі
зо мною дивилась під небом рідним.

Чи в сій стороні закривають так щільно
небесну красу кипариси сумні,
що пісня твоя не літає так вільно
до самого неба, як в давній дні?

Невже отсих гір золота верховина
для тебе сумна, мов тюремна стіна?
Замовкни-ж ти, пісне моя лебедина,
бо хутко порветь ся остатня струна!...

— Стій, Музо, ображена, горда богине!
Даремне твій сьпів безнадійно луна.
Скорійш моє серце раптово загине,
ніж в тебе порветь ся остатня струна.

Згадай, як у літній ночі безхмарні
крізь ті кипариси сьвітили зірки, —
були нашє мрії хоч смутні, та гарні,
немов у жалобі вродливі жінки.

Нехай же тепер тумани непрозорі
вкривають і море і серце моє, —
в піснях наших завжді сияє-муть зорі,
вони там лишили промінне своє.

Згадай, як ми сьпівом стрівали сьвітання:
мінила ся ясна зоря, мов рубін,
шаріло ся море від сонця вітання,
по той бік затоки лунав тихий дзвін.

Нехай тепер щастя зайшло як і сонце,
марою насунулась ніч дощова,
а завтра знов сонце загляне в віконце
і збуджене серце моє засьпіва.

Згадай, як у день ми стояли з тобою
на скелі горячій, на кручі стрімкій,
я вчила ся пісні в морського прибою,
а ти прислухалась, який в ньому стрій.

Нехай я отруєна злою журбою,
та в пісні на всяку отруту є лік;
ми слухали пісню морського прибою, —
хто чув її раз, не забуде по вік.

Згадай, як захід у вогнисті шати
верхівля гори одягав крем'яні, —
палали в гущавині квіти гранати,
а в серці мійому палали пісні.

Нехай мої сьпіви й садочки квітчаті
заснули, оковані сном зимовим, —
весною й пісні і квітки на гранаті
вогнем загорять ся новим!

Ялта 15. грудня 1897.

Жидівська мєльодия.

Ти не мій! розлучив нас далекий твій край
і вродлива чужинка забрала!

Ти там може знайшов незаказаний рай,
я-ж без тебе, мов квітка зівяла.

І зостались мені лиш пісні та думки...

Ті пісні наші бранці зложили,
прислухаючись, як край Євфрату ріки
вавилонські верби шуміли.

Ті пісні не сьпівались, у дві жалібні
арфи висіли смутно на вітах
і гойдались, неначе журились сумні
по веселих утрачених літах.

На мовчазних устах не лунав тихий сьпів,
він на крилах думок у пустиню,
у зруйноване божеє місто летів
і оплакував рідну сьвятиню:

„Ти в руїнах тепера, єдиний наш храм,
вороги найсьвятійше сплямили,
на твоїм олтарі неправдивим богам
чужоземці вогонь запалили.

Всі пророки твої від тебе відреклись
і левітів немає з тобою.
Хто погляне на стіни, величні колись,
покиває сумний головою.

Ти не паш, але вірними будуть тобі
на чужині ізраїльські люде, —
що Господь сам обрав за сьвятиню собі,
те до віку сьвятиною буде!“

Милій мій! ти для мене зруйнований храм.

Чи я зрадити маю сьвятині
через те, що віддана вона ворогам
і чужій, неправдивій богині?

Волинь 26. червня 1896.

ДІДУСЬ.

ОПОВІДАННЯ

Богдана Лепкого.

— Прощу в'омостя!

— А що там?

— До хорого. Чоловік чекає.

— До хорого, до хорого — говорив панотець, протираючи заспані очі.

— Най іде до дяка, щоби церкву відчинив і приладив все, що треба!

Служниця замкнула двері і чути було, як у кухні повторяла панотцеві слова.

Панотець повернув ся на ліжку і підняв ковдру, що зсувала ся на підлогу.

— До хорого. Га, що робити! Треба йти. А тут так добре лежати. Треба йти...

Але він не вставав; ще хоч хвилинку хотів полежати. Ніколи сон не здасть ся таким смачним, як тоді, коли нам не дають спати.

Легенько зсунули ся повіки на сонні очі, гадка про хорого навела спомин дзвонів і під вражінем їх глухого, далекого гомону панотець заснув наново.

— Прощу в'омостя, прощу в'омостя!

— А що там?

— Дяк уже пішов до церкви. Чекає!

— Чекає? Скажи, що я йду.

За малу годину вулицею з церкви в село, ішло двоє людей. Вони потопали в мори білої мраки і оден другого майже не бачили так, що прохожі лишень на знак дзвінка клякали, як годить ся клякати, коли сьвященик іде в Паном Богом. На дворі був осінний приморозок; сільсько, як тісто в діжі розмішане болото, стяло ся і сьвітло брудними хрусталими. Під ногами воно ломило ся і видавало легонький хруніт. Панотець почув зимно і скорив, дик собі поспішав і що третій-четвертий крок дзвонив. Так перейшли довженну вулицю, аж опинили ся за школою, біля керниці.

— То тут! — озвав ся дяк.

— Тут? — повторив панотець і відчинив ворота.

Єго здивувало, що на подвірю було зовсім тихо. Ніхто не вийшовзустрічати єго; не було сусідів, свояків, сільських лікарів і лікарок.

— А може то не тут? — поспитав панотець дяка.

— Ні, таки тут; старий Скрегота хоррий. Я прецінь анаю.

— Ну, як тут, то ходім! — І вони ввійшли у хату. У хаті тишина. Пусти як вимів. Лише постіль лежала розікрита, але недужого на ній не було.

— Гей, є тут хто? — крикнув дяк, заглядаючи до кухонки, комори і до сьвітлиці. Ніхто не відповів, лише кури озвали ся на поді.

— Нема що. Подождімо... Сіли на лаву і чекають.

А тут і сонце засьвітло і мрака піднесла ся повисше хлона. Сидять і ждуть, коли чують: на дворі якийсь крик: Ацю! Ацю!

Ввійшли на поріг. Старий дідусь, босий, просто-волосий, вганяв за годованими підсвинками і на сиду старав ся їх намовити або зневолити, щоби зайшли до кучі. Але годованці, немов насьмівали ся з безсильности та неповоротности старого, бігали собі по цілім подвірю і, видко, мали велику охоту заглянути в огород, що був забезпечений невисоким плотом і ворітцями з ріща.

— Ацю! Ацю! — кричав старий, бледаючи худими ногами. — До кучі!

Панотець дивився якусь хвилину, а там і став непокоїти ся. — А що то ви собі думаєте! Посилаєте по мене, стягаєте з ліжка, не знати на що і по що! Хто у вас хорий?

Старий подивився на панотця і кивнув головою.

— Та то я, прошу отця духовного, то я вмираю.

Отцеві було того за багато.

— Що то ви собі жарту з мене робите, чи що? Вмирає і за безрогами бігає по цілім обійстю!

— А якже, прошу отця духовного? Як вийшли, то прецінь треба загнати. Ацю! А то пішли би в город, або до сусіда. Ацю!

Хто знає як довго були би тривали ті перегони, коли-б не дяк. Він поставив дзвінок і червону ліхтарню на порозі а сам взяв ся помагати старому.

Годованці, як побачили таку поважну підмогу, зайшли зараз до кучі. Дідусь ще раз накричав на них і замкнув дверцята на грабовий кілочок.

Аж тепер підійшов до панотця і поцілував его в руку.

— Най отець духовні будуть вибачні і на мене не гнівають ся! Але, звичайно, вийшли, так треба загнати.

Панотець змяк. Гнівати ся не міг, бо мав серце добре і до людей прихильне, а в тім гнівати ся не було й за що.

— Я не гніваю ся, — озвав ся лагідно, — але все таки трудити мене, коли нема потреби, то несовісно. Ви прецінь такі здорові, що в неділю самі до церкви прийшли би та висповідали ся.

— Ох, Боженьку Ти мій! Де там в неділю! Де! Я ось хто знає чи до полудня дочекаю. Я лиш на силу жду на вас. Так мені Боже, що на силу!

— Добре на силу, — погадав собі панотець, входячи в хату.

Старий пішов до комірки перебрати ся в чисту одежу.

За хвилину вийшов чистий і причесаний. Панотець не спішив ся. Не бачив потреби.

Єму хотіло ся побалакати з дідусем, що був смертельно хорий і проте бігав по подвірю за безрогами.

— А здавна ви нездужаєте? — спитав панотець сідючи на осліні.

— О, з давна, з давна. Ніби так, боліти, то мене нічо не болить, але сила кудись поділа ся. Нічо її в костях не чую. І в грудях чогось так холодне. Виразно смерть.

— Ну, і якже, нікого у вас нема? Самі сидите як пустельник? І здоровому самому нудно, а не то хорому.

— Та я не сам, прошу отця духовного, є в мене діти; добрі діти, годі нарікати. Гріх був би нарікати, бо таки добрі.

— Добрі, а за старого не дбають.

— Дбають, отче духовний, дбають. Ще й як дбають! Нині жадне з хати не хотіло вийти. Обступили мене тай плачуть. Але я кажу: „Чого тут плакати? Ідїть кожде до свого. Мене не пильнуйте, бо ніхто мене не вкраде; а як маю вмирати, то і так умру. Без вас. Ти, Гриньку, кажу до старшого сина, іди на Змийну. Ріля готова, сїяти давно час. Ану-ж прийде похорон і знов не буде як, а тут уже і морози беруть. Іди мені зараз! А ти, кажу до доньки, йди до міста та накупи чого треба. Знаєш, прийде що до чого, то тут, у наших Жидів, в двоє дорожше. Невістку я післав на друге село, щоб давала знати своїм, а зять пішов по отця духовного та мав ще поступити до теєлів. Так лежу я сам, коли чую: підсвинки вийшли! Дивлю ся в вікно, а вони ридами підносять ворота. Не було що: треба було загнати. Підвів ся я та якось, славити Бога, загнав. А отець духовні най не гнівають ся на мене, бо я таки на правду хорий. Дуже хорий...

Він поцілував панотця в друге і впевняв о своїй хворобі.

— Ну, якже, і вам не прикро самому? — питав панотець дальше.

— І не лячно? — додав від себе дяк.

— А чогож би лякатись? — говорив дідусь. Перезжив своє, тай треба забирати ся. То так, як той робітник. Зробить роботу тай забирає ся з поля до дому, спочивати. Тай чи то мені не час? Вже другий місяць, правду сказати, хліб євятий марную. Деє так сила втікла і я не

годен нічо робити а за дурно хліб дітий їсти, якось не добре. В горло не йде. От славити Бога, що вже кінець. Чого мені боятися? Діти випровадив на люди, вивінував, розуму навчив, тай чого ще більше треба? Нема мені чого боятися...

— Можемо починати — обізвав ся сьвященник, зворушений словами старого.

— Починаймо в імя Боже — відповів дідусь і перехрестив ся тричі. — —

*

*

Що лиш панотець повернув до дому і забирав ся снідати, як з дзвінниці озвав ся дзвін: бам, бам, бам!

Старий Скрегота помер.

Пшениця засіяна, підвникки в хлівци, доньки з міста що лиш не видно, — він міг спокійно вмирати...

Д В І Д О Л Ї.

ПОВІСТЬ

Данила Морговця.

XIV. *)

В осени 1674-го року султан Мухамед IV. посадовив на галери п'ятнадцять тисяч яничар і Чорним морем з Капудан-пашою і другими пашами та мурзами післав їх у Крим до хана Селім-Гірея I. з приказом: піднявши всю кримську орду в сорок тисяч коней, у купі з яничарам, як тільки замерзне Дніпро з притоками, затонами і заводями, тихо, несподівано, нічною добою і доконче у велике сьвято, саме на Різдво, на другу або на третю ніч, сараною налетіти на прокляте запорозьке кодро, вирізати до ноги усе те гадюче царство, зрівняти з землею їх валки й окопи, попалити й пустити на вітер їх куріні, а самого „урус-шайтана“, Сірка, живцем у тяжких кайданах приставити у Стамбул на ясні очи падшаха.

За три тижні до Різдва стала зима, та така сувора, що аж земля від морозу тріскала, а Дніпро і всі його притоки й затони закувало ледом мов жезізом і приспало снігом.

Настало Різдво. Усі січовики зібрались до Січи на се велике сьвято. Покинули свої зимовники і ті з товарн-

*) Див. II, III і IV книжку.

ства, котрі зимою жили своїм хозяйством і з своєю худобою то по дніпровських островах і займищах, то на своїх пасіках.

Весело й бучно провели січовики перші два дні великого зимового сьвята. Греміли гармати й мушкети. Грали і сьпівали кобзарі й лірники. По курінях ходили школярі-сьпівачи, „яко волеви со звіздою нутешествоваша“.

Гуляли і день і другий, а того не знали, що п'ять-десятьтисяч заклятих ворогів їх на другу-ж ніч обгорнули Січ мов хмарою, накрили і порізали у темряві січову сторожу, що стояла кругом геть-геть від самого коша, і по степовій, і по дуговій стороні. Зоставили живим із сторожі тільки одного молодесенького вартового, щоб він показав їм ту „хвіртку“ чи „пролаз“, котру на сю ніч, по черзі, не замикали...

А у ту Січу не легко то було і векочити... Вона стояла за високим земляним валом, а її обступали, на схід есиця, чотири притоки Дніпра-Славути: Чортюлик, Прогной і річки Скарбна і Павлюк. Увишки вал був в шість сяжнів, височенький таки... З поля, на захід сонця, на валу були височезні острі палі чи то частокол, а в ньому бойниці. З другого боку, що на схід сонця, від Чортюлика і Скарбною до самісінького валу збудовані були із товстого брусу здоровенні копні, що засипані були землею, так що їх ніяке-б ядро не пробило, не то що кулі. У самій Січи стояла височезна башта, теж на захід сонця, двадцять сяжнів у обхід, а у тій башті, звичайно, добрі бойниці. Перед самою баштою глибочезний рів, а далі за ровом земляний городок, сто сяжнів у обхід, а в йому віконця, з котрих визирали на сьвіт божий січові гармати. У тих кошах, що були на схід сонця, прорубані були під бойницями вісім вузеньких „хвірточок“ чи „пролазів“, таких вузеньких, щоб тільки одному козакови пролізти з відрами по воду на Чортюлик та Скарбну. Мірою була Січа, як обійти її кругом, — більш дев'яност сяжнів — без малого дві верстви. Чималенький таки городок! — не десяти і не двадцяти тисячам можна було у йому сховатись...

Так ото як порізали татари й яничари у поли й у Великому Лузі січову сторожу і zostавили для себе, за язика, тільки одного вартового, то хан Селім-Гірей і уле-стив його обіцянками великого скарбу і волі — куди схоче, туди й іди, а укупі з обіцянками — і шаблею: не покаже охотою незамкнуту на ту ніч, по черзі, хвіртку — зараз і голову з пліч!

Зоставалось одно — показати нещасну хвіртку.

От завязали йому чадрую чи то рушником від татарської чалми рота, щоб іноді, часом, не крикнув коло самої хвіртки і не побудив би сонну Січ, яничари й повели його під руки, а він, з неволі, повів їх до тієї нещасної хвіртки.

Як вода у лотоки ринули яничари у той „пролаз“, і вже за перших півнів затопили своїм тілом і майдан, і всі уллиці й уллички поміж курінями і за курінями...

А у Січи — тихо як в усї. З вечера трохи потенділо, і вогкий сніг, мов борошно м'ягеньке, і не хруснув під ногами проклятучого бусурманського воїнства... Хоч в ухо стріль! От-от потечуть ріки козацької крові червоною...

А що-ж козаки? Після гульні, танців і скоків, підпили й потомлені, вони спали по своїх курінях, покотом чоловіка по півтора у кожному з тридцятивосьми курінїв. Хропу козацького було, мов у кінському табуні після водопою.

Тільки у васюринському курині деякі з козаків, не підпили й мало потомлені, сидючи коло столу у каганців, грали в карти. А у темному кутку лежали собі рядом наші знайомі Запорожці, що їздили колісь у Печерське з дарами від Сірка та бачили, як Юрась-архимандрит служив вечірню службу, — Павло Пелеха та Яким Яворницький.

Лежать вони та тихенько розмовляють про старовину, коли чують:

— Цитьте, цитьте! — шепоче Шевчик Запорожець, а сам білий як крейда. — Чи се не сон?... Господи! яке-ж страшне!

І він показує на зачинене вікно у квартиру, де була маленька щілинка.

Ті туди... Зирк! аж волосє сторч стало... Увесь майдан людьми затоплено, мов ото буває у церкві на велике свята... та усе яничари!... Кинулись і ті, що у карти грали... Так і єсть! Пропала Січ! пропало військо запорозьке!... Зараз тихенько давай будити увесь курінь... Повскакували... Де і хміль подів ся!... Скочили на ноги мов один чоловік — мовчки ухопили мушкети... А тут курінний отаман порядкує... У кожного вікна поставив по три, по чотири чоловіка, найметнійших стрільців, щоб вони без перериву стріляли у гурт, як у копницю, а другі щоб безперестанно набивали мушкети і подавали тим, що у вікон...

Помолились та разом і відчинили усі вікна куріня...

Торрох! аж по степену й лісом дуна розляглась... Торрох! торрох — і мов блискавка вилітало подума із кожного вікна, і мов від гromу небесного падали яничари, аж до неба, до самого Аллаха посилаючи передсмертні оклики і проклони... Падають, та й падати нікуди — так густо!

Від гromу мушкетів прокинулись і другі куріні — всі тридцять вісім!..

Сотки блискавок і гromів вилітали разом із усіх вікон, і яничари „акі козли между собою мятущи ся“ — як каже літописець — падали на землю і захлебувались своєю і братерською яничарською горячою кривцею. Самі вони у такій тісноті мусіли або стріляти на небо, у повітре, дурницею, або бити свого брата, бо куди не повернись, — стояла стіна із яничарів же...

Скоро і сі живі стіни повалились і стало вже не так густо: мерці загатили собою і вимостили труном і майдан і кожду улочку. Тоді із отаманського вибухнув гомос:

— До ручного бою, дітки, до ручного!

І разом у кождому куріні відчинились двері і Запорожці, як бджоли із улків, впеннали із курінів, і почалась страшна різанина рукопаш: у діло пішли тоді шаблі, ножі, турецькі ятагани-запояєники, келени. Се вже була чисто різницька робота. Турки вже мало і відбивались, бо думали, що так судив їм Аллах тут погинути.

— Алла! Алла! Алла! — здіймали вони руки на небо і надали мертві на своїх братів яничар.

Січ мов курилась туманами: то не тумани над Січю вставали, то курилась на морозі ще тепла кров турецька.

Ще тільки на світ почало благословлять ся, а вже у Січи не зоставалось ні одного живого яничарина. Усе червоніло турецькою кривцею — стіни святаї церкви, куріні, гармати... За червоним не видко було і снігу, хоч перед ранком і вдарив знов такий мороз, що пара з уст, здавалось, замерзала.

А тимчасом вернулись із погоні дві тисячі панцирників-козаків, котрі вже не догнали хана Селім-Гірея з його ордою в сорок тисяч коней і з рештою недобитих яничар, котрих спасла хвіртка, якою вони й дібрались у ночі в Січу, як вовки у кошару. Привели тільки одного язика-татарина: кінь під ним нав у погоні, і його взяли Запорожці за язика.

— Завів хан як собака і побіг у свої улуси з ордою, — тільки й удалось козакам добити ся від свого язика. Халат на собі розідрав... пику свою драпав нігтями... плакав, ай-ай! як плакав... Тенер ему надинах кесим башка, ай-ай! кесим башка!

Після служби божої і молебня на подяку Богу Запорожці перш усього перенесли своїх убитих у страшній „заверусі“ товаришів — як каже літописець — на братевке кладовище і передали тіла їх землі „честним і знаменитим погребенієм“. — Убито було п'ятьдесят чоловіка.

Полягло яничар у ту ніч тринадцять тисяч п'ятьсот! Два дні валили Запорожці їх труни в ополонки, пускали під лід — нехай пливають і ждуть слущного часу...

XV.

Сяк-так, перебули козаки Різдяні свята і водохрепце, перебули й ніст опієли мясницї, а тут вже й сонечко стало все вище та вище підбиватись. Прийшла весна. Ми-

нули і Великодні сьвята, пролинула й клечана недля, не далеко вже й до Петра.

Коли ось розсилає Сірко козаків-молодь по усіх плавнях, займищах, по пасіках і козачих становищах, щоб усе низове товариство, не гаючись ні хвилини, мерщій прибувало до Січи на велику раду.

Отаманське слово — велике слово. Козаки разом з усіх усеюд посунулись до Коша. Зібралась рада. Сірко, уклонившись до громади, ознаймив, що від славного війська запорозького низового хрещений люд, уся ненька Україна вимагає великого, сьвятого діла.

— За неньку Україну і за сьвяте діло ми раді положити свої голови! — озвались Запорожці. — Веди нас, батьку!

— Так от що, дітки, — додав Сірко — ідьте ви зараз до своїх становищ, де хто господарство має, занасіть ся тижнів на три харчами і усім, що до походу належить: щоб і коні були справні, і мушкетн, і уся козацька зброя. А потім, не барючись, вертайтеся до Січи, і ми підемо, куди нас Бог поведе... З Богом же, дітки, — скорше вертайтеся.

Козаки не дали на себе довго ждати. Через кілька днів Січа була як повний улик, так що ті з козаків, що трохи опізнились, вже не попали у саму ограду, а припинились перед Січю з кінями у полі.

Тільки вже тепер, як знов зійшлась рада, Сірко дав знати, куди він поведе своє військо. Він оповів, що поведе своє військо на Татар, та не через Перекоп, а таким шляхом, звідки їх Татари ніколи не виглядали й не виглядати-муть. Відібрав двадцять тисяч січовників, у котрих були самі прудкі коні, і пішов з ними через татарські степи, подалі від їх кочовищ, прямо на Сіваш, не спіткавши на тих стінах ні єдного Татарина.

Там, косою Арбатом перекинувшись на той кінець Сіваша, Сірко зупинив своє військо як раз там, де починав ся самий Крим, і розбив на дві купи своє військо: з одною, меншою купою, коний в п'яти тисячах, Сірко сам зостав ся коло арбатського „переладу“, а нятнадцять тисяч з Грицьком і Павлом Пелехами та Якимом Яворницьким післав руйнувати Крим.

— Розсійтесь по поганій землі як сарана і гнівом божим пронесітесь над нею, а на шостий день з здобичю і лепром вертайтеся до мене; а тут я сам зустріню хана і задам йому такого прочухана, що дітям і внукам закаже не будити лева, коли він спить, — сказав Сірко їм на відході.

І тяжке горе на той час спіткало усю кримську землю, таке горе, якого Кримчани й не зазнають. Один загон козаків з Яворницьким пустив ся на Карасубазар, другий з Павлом Пелехом вдаривсь до Козлова города, третій з Грицьком Пелехом — упав на саме ханське кубло — на Бахчисарай.

І якого то плачу було на той час по всій кримській землі! По городах і аулах пройшла така пожежа, що за димом і куривою сонце ховалось як за хмарами. Там голосили Татари й Татарчата, котрих чередами гнали у полон, а тут ревля худоба, іржали коні...

У Бахчисарай козаки вже не застали хана: дим пожежі так налякав його, що він з більшою частиною свого війська побіг у гори, а другу післав розвідати, що і як і звідки прийшов на його землю гнів Аллаха, бо від Перекоша ніхто не приходив.

Незабаром Селим-Гірей дізнав ся, що то Запорожці так страшно хазяйнують у його ханстві і що проскочили „урус-шайтани“ у Крим не через Перекоп, а Арбатом через Сіваш...

Селим-Гірей аж руки підняв до неба з радощів.

— Алла, Алла!.. Ли іллях іль Алла, Мухамед расуль Алла! — похваляв він Бога за таку звістку.

Він знав, що коли Запорожці вертати-муть ся з Криму через Сіваш, то як перестріти їх у самого переладу на Арбат, на ту вузьку косу, що тоненькою і довгою стрілкою простягла ся поміж гнилим Сівашем і Азовським морем, то там їх не трудно буде перерізати і перестріляти як шпаків або перепелиць — до одного, до послідної ноги...

І Селим-Гірей зараз погнав своїх чаушів у гори, за Чатирдаг, щоб усі султани, мурзи й агн поспішали до його у Чуфут-Кале, кождий з своєю ордою.

Як казав хан, так і сталося: Селим-Гірей обгорнув ся великою ордою за пятьдесят тисяч коней і сагайдаків.

Не втече тепер „урус-шайтан“, не втече! У вершущу головою попала і повороту їй не буде... Не втече „урус-шайтан“!

Але не так склалося, як жадалось...

Селим-Гірей з своєю ордою доскочив арбатського перелазу як раз у той день, коли й козаки мусіли туди-ж вернутись з ясиром і здобичю. Аж там ждав на хана сам Сірко.

Селим-Гірей і його султани ще здалека запримітили, що козаків дуже мало і що вони полягали за коней, як за живий окіп.

Було-б вам звісно, що Запорожці так було вимуштровували своїх коней, що коли скаже було: „кою, лягай тихо!“ — і химерний коняка зараз лягав на землю і лежав як мертвий, а Запорожець клав йому на спину свого мушкета і дущив ворогів неначе з прищиду.

Так от як побачив Селим-Гірей, що козаки полягали за коней, то зараз зведів і своїй орді зійти з коня і вдарити на козаків пішки, великими лавами, спершу пускаючи в них хмари стріл, а потім, зблизившись, на ножі, рукопаш!

— Алла! Алла! Алла! — заголосила орда, пускаючи у козаків дощем стріл.

Але Запорожці й не ворухнулись, бо Сірко залишив у себе тільки панцирних, у дротяних панцирях по під контушами, і татарські стріли не то що не дошкуляли їх, а майже й не вкодили, ні трощечки не вдрапнули. За теж Запорожці дали себе добре знати; кождий намітив із свого мушкета по ворогу — і разом не одна сотня бритих голів полягла на місці.

Не раз і не два кидалась орда на живі окопи і бриті голови валялись по полю вже не сотнями, а тисячами... Чотири тисячі трунів татарських — розказує літописець — полягло вже у доли, а Запорожці ні на малу пядень не подались назад.

Селим-Гірей велів відступити на мушкетний перестріл. Йому думалось, що Аллах не навернув ще на його милостивого ока.

— Алла! Алла! Алла! — радісно заалалакала орда у задніх рядах. — Аллах керім! Аллах акбер!

І було з чого радіти. На поміч їм рушила друга орда: то сам Аллах посилав на „урус-шайтанів“ своїх делібашів.

Але то не були Аллахові делібаші: то йшли Запорожці, ті самі, що — як каже літописець — „нещадно струснули“ увесь Крим.

Грицько Пелех і інші отамани-ватаги, довідавшись від татарського язика, котрого десь зпнали козаки, що хан потяг з військом-ордою як раз до арбатського перелазу, де засів сам „батько“ з панцирними лицарями, мерщій повернули своє військо з ясиром і здобичю трохи на бік, залишили там під охороною деякої сотні-другої козаків той яسر і здобич, а самі, розпустивши татарські знамена, що забрали у Бахчисараї, ринулись за ханською ордою, буцім то й вони — орда.

Але Сірко добре бачив, що то не орда, а пого-ж молодці-сичовики.

— На кінь, дітки! На кінь, панове-молодці! — крикнув він. — То наші братя йдуть... Ускочила орда межі молот і ковало! Рухайте, дітки!

Як яструби на шпаків понеслись козаки на Татарву. Орда не вдержала і кинулась у ростиць по степу, послаючи назад через ліве плече свої пернаті стріли. А там, у тому рідному їх степу, вже виглядала їх смерть немінуча. Селим-Гірей і його орда скоро побачили, що то Аллах не поміч свому людови посилав, а смерть...

Ще кілька тисяч полягло орди на рідному полі та кілька тисяч у полон ускочило. Не піймали тільки самого хана, бо під ним був кінь, подарунок падишаха, кінь, пращур котрого, кажуть, возив на собі самого пророка Магомета.

Того-ж дня усе козацьке військо, забравши свою здобич і тринадцять тисяч ясиру, пройшло арбатський перелаз і стало у степу коний понасти і самому їжею та спочинком трохи підкріпити ся.

Тут Сірко велів козакам наварити яко мога більше каші, так щоб сієї козацької страви стало й для усього яєпру.

Нагодувавши яєпр, Сірко звелів козакам розділити його на двох: осібн хрещених і осібн нехрещених бусурман, і бусурман звелів зараз, як звичайно, перевязати, а до хрещених, котрих було сім тисяч, козацький батько повів таку річ:

— Слухайте, хрещені! Хто з вас хоче, ідїть з нами у мир хрещений, у край веселїй, на тихі води, на яєні зорі, до городів християнських; а хто не хоче, вертайте ся у Крим.

Хрещені і ті, яких хрещені матери привели вже у Крим і котрих звали „тумами“, теж розділились самі на двох: чотири тисячі з них захотїли вернутись до дому, до рідної родини... А три тисячі — то все були молодїці, дівчатка-підліточки і діти — і ні одного козака або хлопця — ті захотїли вернутись у Крим... Гай-гай! За що-ж їм, бідним, докоряти тим Кримом нехрещеним! за що? У тієї молодїці може дитя там зостало ся; хоч воно й Татарча нехрещене, але-ж воно її дитинка, під її серцем зародило ся, на її-ж і лонї вигодувало ся. У другої молодїчки хоч і діток там нема, але до серця її може принав який чорнявий та кароокїй Ахмет або Селім, чи вже привикла вона у мурзи в гаремі до „розкоши турецької“, до „лакомства нещасного“... Та й дівчаточкам-підліточкам може декотрим з них упали в око які очі карі, брови чорні, та постать молодецька... За що-ж і їм докоряти тією землею бусурманською!...

Сірко пустив їх, здавалось, без докору... Але...

Він думав, він ще мав надїю, що може вони ще й вернуть ся. Так ні! Не вернули ся! Довго стояв Сірко на високій стеновій могилі, довго дивив ся у слїд їм...

— Вернуть ся, чи не вернуть ся? Хоч чи не оглянуть ся?

Ні! і не оглянулись... Так і зникли по край стєну широкого...

Довго стояв на могилі Сірко, довго думав, довго міркував з собою:

— Чи грїх, чи не грїх? На моїй душі грїх лежати-ме? А Україна-ненька? Невже-ж і їх діти шарпати-муть матір нашу? Ні! не бувати сьому, не бувати! Нехай на моїй душі та камінюка лежати-ме до спокути... Спокутую!

Він повернув коня і вернув ся до свого стану.

— Дітки, панове-молодїці, — сказав він: — я пустив наших Українок у землю невірну... Я мав надїю, що вони вернуть ся... Вони не вернулись... Тепер та погань розповзеть ся по невірній землі як черва... А та черва дасть дітїй-черву, і та черва невірна колись нас, козаків, і нашу неньку-Україну їсти-ме, на то вона черва плодюща... Так от що, дітки: скачіть деякі з вас мотор-ненько і знищіть усю ту погань до тла! Нехай та черва не розповзаєть ся між невірою.

І козакі, хоча й з великим жалем, зробили те, що велїв „батько“...

Трохи згодом, як вернули ся козакі, і сам Сірко метнув ся на коневі туди, де сотворило ся те зле діло — бездушна різанина...

Страшне видовище побачили його злі очі: то купками лежали мертві діти коло мертвих матінок, то сям-там розкидані по стєну мертві дівчатка, невинними очицями дивлячись на небо... За що? за що?

Сірко став на середині сього мертвого поля і обвів його очима, в котрих хоч би маленька іскорка жалю засьвітила ся... Ні, погляд холодний, суворий.

— Простїть нас, сестри й діти малі, — сказав він, оглядаючи мертве поле. — Самі-ж ви спочивайте тут до страшного суду Господнього, замісьць того, щоби плодитись вам поміж бусурманами на нашї християнські молодецькі голови і на свою вічну, без сьвятого хрещєня, погнїбель.

І хоч би сльозина одна, хоч би зітхненє від серця!

Такий був Сірко — син свого часу, свого віку. То був такий вік суворий, а Сірко — його правдивий вираз.

Покинувши мертвих Українок і їх дітїй на поталу звїру і птиці, Сірко повернув до свого становища і велїв зараз лагодитись у дорогу до Січи.

Не мале ж то й товпище потягнулось по стєну до Чортмлика. Двадцять тисяч Запорожців, тринадцять тисяч

ясиру та кримської худоби і овець вісімнадцять тисяч, та ще й козаські вози й татарські арби з козаським добром і цілими конницями усякої здобичі.

А от не за горами і Січ-мати. Вартова сторожа, що стояла по степу, давно уледіла, що Запорожці вертають ся з великим ясиром і здобичею, і оповістила у Кіш.

Тоді назустріч вийшли попи з корогами та образами, і сьвяченою водою окропили Сірка й отаманів і усе „христілюбиве воїнство“, а у самій Січі стрічали козаків гарматними та мушкетними громами і церковним дзвоном, як на сьвятий великдень.

Два дні потім гуляло військо запорозьке так, як і на різдвяні сьвита не гуляло, а після гульні дуваним здобич і ясир — здобич між собою, а ясир — на чотири дуванки: у першу дуванку пішли українські полонянники й полонянки, що були у кримській неволі; їх пустили у свої городи і села, до батьків і матерів, до свого роду-племени... У три останні дуванки пішли ясирні: одну частину їх нісдали гостинцем у Москву, другу до гетьмана Самійловича, а третю — чотири тисячі Татар і Татарок, полонянників і полонянок — zostали ся у Січі на викуп. Їм Сірко й курінні отамани оголосили — старому й малому, щоб кожде з них, коли бажає вернути ся у Крим, не галячись, клопоталось про свій викуп; а коли викупу скоро не буде, то їх мов худобу погонять у Москву на вічну неволю. Москва такою здавала ся їм страшною, що вони зараз стали торгувати ся з Сірком і з курінними — скільки кожде по своєму достатку зможе заплатити за викуп. Тоді усі через свого грамотія вислали в список свої імена і викупну суму та нісдали до свого хана у Крим з чолобитем, „писаним кривавими сльозами“. — —

XVI.

А що-ж тимчасом робить Юрась Хмельниченко?

Років з вісім назад, ми бачили його у темній темниці, у високій башті в Марієнбургу. А з того часу він на волі — скинув з себе клобок і чернечу рясу, і знов козакує. А поки ще він у Печерському поклоні клав та „Блажен муж“ що

вечора читав, Україну, як ті євангельські ризи, ділили між себе — колпінній джура Іванко Брюховецький та Павло Тетеря; а поки він томив ся у темній темниці марієнбурській, Тетеря одружив ся з його сестрою, ясноокою Стехою, що була перш за Виговським Данилою. Та не довго верховодив тогобічною Україною Тетеря, не легко воно показалось, і він забрав ся з України де спокійніше. За ним булаву перехопив Петро Дорошенко. Мав він крила ордині, і з „тогобічної“ перелинув на „сьогобічну“. Але-ж Дорошенкова булава мутила декому очи, і козаки другі булаву деє у очеретах знайшли і прокричали „лебединого віку та журавлиного крику“ проїді Суховієнку.

Чия тепер рука перетягне — чи Дорошенкова, чи Суховієнкова? Тогобічні козаки розбились на двоє — і за того, і за другого... І Дорошенко і Суховієнко ідуть на раду в Умань. Зібрались козаки. Дивлять ся — і Юрасько тут, та вже не ченцем, а козаком...

В радний круг вступили Суховієнко, Дорошенко, Юрась і Ханенко, уманський полковник.

— Положіть булави! — кричали Запорожці і тогобічні козаки. — Кого рада обере вільними голосами, тому й булава.

Суховієнко і Дорошенко положили булави. Ні той, ні другий не перетягнули: перетягнув Ханенко.

— Ханенко Михайло! Ханенко! — загула рада. — Лебединий вік та журавлиний крик... Бери булаву!

Ханенко взяв булаву і кланяв ся на всі чотири сторони. Тут же на раді і присягнув.

— Клянусь всемогучим Богом перед сьвятим Єго євангелієм — за вольности стояти і оплакану отчизну, скільки Бог помочи подасть, обороняти.

— Лебединий вік та журавлиний крик! — не перетавали козаки.

Суховієнко і Дорошенко зникли між громадою. Ханенко і Юрась за підмогою майнули у Крим. А Татарам усе одно — кого ні шарпати, аби шарпати...

Тепер уже й Юрась на козака трохи здав ся.

— Козак, козак, тільки чуб не так, — думав про його Ханенко, усьміхаючись.

Вони тепер коло Бахчисарая. Козацькі полковники і татарські мурзи і султани коло їх з корогами, а військо українське і ханське оточило їх, мов на огороді мак оточив шиші троянди. Скоро похід проти Дорошенка.

Юрась, трохи піднявшись на дорогому турецькому сідлі, повернув свого коня і замислив ся, глядючи на чарівну столицю Селім-Гірея, що так і тонула з своїми мечетями й високими, стрункими мінаретами у темній гушці кшарисів і стрільчастих топіль...

— Про що замислив ся, пане Юрію? — спитав Ханенко, повертаючи й свого коня до Юрасевого.

— Та от дивлюсь не надивлюсь на сю частину Едема, пане Михайло.

— А що? розкішне кубечко сплели собі хани?

— Та добре... Тільки-ж немало у се гніздечко пішло і нашої соломки і нашого піречка: скільки тут квізять-проквіляє нашого брата, козака-невольника!

— Скоро сього не буде: скоро жити-мемо з панамі ханамі, як рідні: їм — Крим з його розкошамі і морем, нам — Україна з зеленими садочками, з вербами над ставками, з барвінком та ротою... І будемо ми нестувати нашу заплакану неньку: ти сьобічну, я тогобічну.

— А чи може нам Бог укоськати того Дорошенка? Ох, боюсь, що поки ми тут, до його прилетять турецькі санджаки: він султанів услужник.

— Укоськаємо! та ще й як! До санджаків і Хима з Єрусалима не доскаче...

— А Сірко з Запорожцями? Він до Татар такий ласий, як дяк до книшів.

— Ні, пане Юрію, Запорожці мою руку держатимуть: я заглядав у Січ, так Сірко сказав мені: „Коли ти, каже, пане гетмане, заприсягав ся в Умані за вольности стояти і заплакану Україну обороняти, то бери й мене за хустку“... За яку хустку? питаю. „А чим, каже, заздаканий матери сльози утирати“.

Юрась похитав головою.

— Може тебе він і за хустку прийме, а як мене з тобою побачить, то й від хустки відкасеть ся; він давно на мене неклем дине.

Тими часами прибули з своїми ордами султани й мурзи зпід Акмечети, Карасубазара і Кафи. Військо Ханенкове й Юрасево двома загонами, минувши Перекоп, потягнуло сїтнами під Умань, де Дорошенко сидів на гетманстві з ласки падишаха. Як бояв ся Юрась, так воно й стало ся: падишаховим санджаком він підняв на ноги сілістрійського пашу, і той привів під Умань білогородську орду.

Вороги, що бились за „заплакану матір“, зустрілись під Стебловом і розпочали бій. Юрасеві Татари й Ханенкові козаки хмарою обгорнули Дорошенкове військо і мов тараном били у обидва крила. Земля стугонїла від кінських копит і крику татарського.

Батькове шалене щастє вернуло ся до Юрася... Татари топчуть один Дорошенків полк за другим. Коли як пронесеть ся щось страшне у Юрася за спиною...

— Урус-шайтан! Урус-шайтан! Сірко! Алла! Алла! Сірко!

То і був Сірко з Запорожцями. Як степовий вітер налетїли вони і разом підтоптали під себе не одного султана з ордою. Ніхто й не счув ся, як вони ударили і почали чесати.

Старий козарлюга, той, що перед Жовтими-Водами летїв до Тугай-бея з перстеном Богдана і тепер не покидав його дурного сина ні на хвилину — Васюта Макогін, полетїв був з паволоцьким полком проти своїх колишніх приятелїв і однокурінників-Запорожців, але де-ж було йому тягатись з Сірком!

Запорожці пізнали Васюту й Юрася.

— Здорова була, Юрасчина мати вусата!

— Агов! — кричали деякі до Юрася: — паніматка ігуменя! Коли у вас коса виросте, бо вуса у вас мабуть чорт мати-ме!

Спинилась і білогородська орда. Вона і Дорошенко з полками чигиринським і черкаським знов кинулись у сїчу.

— Сірко! Урус-шайтан! Сірко! — тільки й чути з одного боку.

— Або добути, або дома не бути! — гуло й стогнало з другого боку.

Кримські Татари не устояли і показали хвости своїх коний Запорожцям. Побіч з ними і Ханенко. Юрася оточила білогородська орда — і він нараз зник з очий Васюти Макогона.

Юрає у Суботові. Давно давно він не був тут, де колись маленькими ніжками бігав за батьком. Він тепер знов паном усеї України... Тепер і Демко Многогрішний і Петро Дорошенко і Суховієнко — усі під його ногою: як качок на гнізді він побрав їх, і тепер вони сидять у Суботові у кайданах, а завтра кат їм голови повтинає-посіче...

Тільки сьогодні, саме під Купала, вернув ся Юрає з походу у свою столицю, а за ним в кайданах вели отих гетманів.

Чудовий, чарівний вечір. Он за Суботовом горять купальські огні. Юрає стоїть на високому танку. У руці у його та булава, що король прислав його батькови. Коло Юрає військова старшина — полковники, сотники, осаули... А перед танком стоять у кайданах, без шапок — Дорошенко, Суховієнко, Многогрішний. За ними — кати-Татари з сокирами...

— Рубай голови зрадникам! — крикнув Юрає та й прокинувсь.

Що се таке? Де-ж Суботів? Він не в Суботові... Де-ж се він? Що се з ним? Лежить... мацає руками... Якась холодна кам'яна стіна...

Він не на танку, а на якомусь ліжку... Перед ним, у стіні, віконце з залізними ґратами... Та се-ж темна темниця... Ні, вона не темна: он у вікно з залізними ґратами заглядає сонце... Невже-ж він знов у Марієнбурґу?... Так то все було сон, і Суботів сон, і купальські огні — мрія сонна...

Через силу він встає з ліжка. Тіло його усе мов побите, поломане, і кісточки нема цілої. Хапаючи руками по стіні, він додибав, ледве-ледве додибав до віконця. Там, у низу, далеко під ногами, за темними кипарисами,

спніє широко-широка, як Дніпро, ріка. Тільки се не Дніпро і не Висла. Он там пливуть турецькі галери — де вони взялись? У людей на головах білі і зелені шеломи та червоні фесі. Се Турки... Чого вони тут? Се впять сон, мрії?... Ні, не сон. Його очі незаплющені — вони ясно бачуть: за рікою високий, крутий берег темніє кипарисами, тополями і невідомими деревами, а коло самої води — високі, розкішні палати...

Що-ж се таке? Де він? Чи не у Варшаві?

Ні... Щось мов ударило в голову... Він силкуєть ся пригадати, а що — сам не знає... Га! он воно що!... Се було під Стебловом. Татари обгорнули його неначе живою стіною... „Урус-шайтан!“ „Сірко!“ Військо його, як шапки від яструба, розлетілись, а його, Юрає, узяли Татари — сам сілістрійський паша. Його привели до Дорошенка. Кругом султани, мурзи, чауші...

— Ти зрадник, бунтівник! — каже до його Дорошенко: — ти підняв руку на рабів пана правозірних... За те будеш скараний горлом... Я велю відвезти тебе до порога Яєної Порти...

Так, так, все тепер пригадалось йому.

Мурзи і чауші везуть його у невідомий турецький город. Отсе-ж і єсть той Акерман, звідки вилітала на Україну білогородська орда сараною і шарпала села й городи християнські... Щось блакитне, безкрає кинулось йому тоді в очі... А! се Чорне море... Там, далеко-далеко, за його блакитними водами — той невідомий Стамбул — страшне кубло самого падишаха...

Рано вранці, тільки-що сонечко викотилось, мов із води вийшло, з того блакитного моря, з Акермана виходила турецька галера. Мов дівчина уквітчана вона киндяками й обведена по боках позолотою. А він стоїть по край галери і дивить ся, як упливає з очей його і город з високими мінаретами, і сама земля... От-от пропаде земля... пропадає-пропадає — і пропала... Зостались тільки море та небо, і між ними галера... Мов велика птиця пливе вона по морю і раз-по-раз бє крилами по воді: то весла, багато весел, а хто гребе тими веслами — не вид-

но; вони там десь, під верхнім помостом... І Юрась знає, хто вони: то козаки-невільники на турецькій каторзі.

Пуєто на мори, як у пустині. Хоч-би островок який, хоч-би друга яка галера!... Тільки чайки жалібно скиглять, та із моря виринає щось темне — чи то риба, чи то звір — і з плеском щезає під водою.

Так, стоячи у вікна і гляючи на Босфор, все згадав дурний син славного батька... Він догадав ся, що сидів тепер в Едикулі...

XVII.

Давно сидить Юрась в Едикулі, так давно, що вже дні і місяці порозгубив і сам не знає, коли який день, коли свята неділя, коли яке свято — чи велике, чи мале. Пливають дні за днями, місяці за місяцями; одна година здається за десять, а хвилинка — за цілу годину. Що ранку, сьогодні як і вчора, випливає сонечко десь там за Босфором, поєвітить яку годину у віконце, та й зайде за зубчасті стіни... Тихо як у домовині... А Юрась все чогось жде... Та чого-ж йому ждати!.. А вже-ж! коли нема місяченька, він жде його; молодика не жде, бо молодик ніколи не заглядає до його у віконце, а виглядає він повного місяця, або на ущербі... От він і знає, що пройшов місяць, а там другий, третій.

Що дня приходить до його стражник, приносить окрайок хліба і глечик з водою, і мовчки виходить. Думає був Юрась заговорювати з ким, так мовчить як риба, тільки головою мотає — звісно, німий. А скаже було йому що Юрась — розуміє — не глухий, може й не Турок; так, по обличчю його, здавалось, що не Турок і не Татарин... Або Сербин, або Волох...

І плинуть дні, місяці, може — роки. Підголене на голові волосє у Юрася вже виросло — довге як у молодого дяка, пасмами, і вже між пасмами завелось біле навутичне — сивіє Юрась... А йому ще нема й тридцяти... Десь скоро і у труну положать, а то й без труни викинуть у Босфор, як ото у мори викинули двох мертвих

гребців-невільників... З України були козаки, бо й чуби й вуєи закримітив Юрась.

Коли помічає Юрась, стали носити йому не хліб і воду, а добру їжу — і варене й нечене... До чого се? з якої речі?.. Та й стражник якось не так на його дивити ся став. Що за причина?

Коли от диво! сам заговорив до Юрася, німий заговорив!

— Добре ютро, господине! — каже якось тихо, входячи до його в раці.

Юрась так і занімів на місці... Чи не сон знову?

— Какво здраве, господине? — каже німий стражник. — Не від себе питаю про здраве.

— А від кого? — питає Юрась.

— От господині... Господиня знава господина і серцем боліє.

— Серцем боліє?... Хто-ж твоя господиня?

— Госпа моя — ханім Тугай-бея...

— Як Тугай-бея! мурзи Тугай-бея, колишнього приятеля мого покійного батька?

— Не вім, господине.

— Хто-ж він?

— Паша Едикула — господин Седми-Башта.

— А хто-ж його ханім, що мене знає?

— Ханім-бранка од України.

— Полонянка! бранка з України?

— Тако, господине... Лета два zde пребива.

— А як її звуть? Яке їй мення?

— Не вем, како звали на Україні... Зде она — Халіль-ханім.

— А яка вона з себе лицем, дітами?

— Лицем бела, лена, хубава, црнокоса, а возрастом — млада.

Дуже уразила серце Юрасеви ся звістка... Мов теплом і світлом повіяло у темній темниці. Здавалось йому, що він тепер не один, що чиесь друге серце беть ся оттут за стіною, рядом з його серцем... Довгими безсонними ночами здавалось йому, що ніби тінь яка заглядала до його

у віконце, або як мати коло коліски стояла коло його ліжка...

— Халіль-ханім, Халіль-ханім! прилинь до мене на хвилину.

У день він заговорював з стражником, хоч той і не дуже був говіркий; розпитував його — хто він, звідки... Той казав, що Сербин.

Приносить він якось до Юрася золотий хрест і подає.

— Що се? від кого у тебе? — питає Юрась, хоч і сам знає, від кого.

— То ханім, госпа моя, присла господину, да носи за Бога.

— Так і сказала?

— Тако говори: „покажи то, да узна Юри Хмельницьки“.

Здалось Юрасеві, що він бачив той хрестик у когось на грудях, мало того — цілував його, а у кого — забув, і коли й де се було — не згадає...

— Скажи-ж своїй господні, Халіль-ханім, що я пам'ятаю сей хрестик, — промовив Юрась, цілуючи його — але не згадаю, чий він і де, у кого я бачив його і цілував — не знаю.

Юрась думав, що треба вернути хрест, так стражник не бере.

— Госпа дає хрест господину — носити у недра до серця.

Юрась перехрестив ся, ще поцілував хрест і надів на себе. Щось ніби теплом обвіяло його, і темна темниця стала йому красною.

Він підійшов до віконця і став глядіти на Босфор, по котрому носили ся під парусами маленькі каюки та де-не-де пропливе галера, а її весла, мов величезні крила, каламутять воду... І він вже знав, що у кожного весла, там, під палубою, сидить козак невольник...

Глянув він і на зубчасті стіни Едікула, і на залізні гаки, здорові, як волові роги, що стирчали із тих стін... Може на такий так повісили колісць і Байду за ребро.

Коли через кілька днів стражник і каже Юрасеві:

— Мена прислала госпа-ханім: не хоче ді господин на волю, до України?

І моторошно і радісно стало Юрасеві за тії речі.

— Хто-ж не захоче волі?... І птиця у золотій клітці нудьгує по волі і скоро помирає... А то-ж чоловік...

— Госпа-ханім даде господину волю і сама з тобою убеже.

— А якже-ж вийти звідси?

— Я виведу до Босфору і госпу і господина, а тамо ми мамі каюк, а каюком на венеційскі корабль у Босфору.

— А як я тобі не йму віри?... Може ти від Тугай-бея підосланий?

— Ні, господине: я сам zde невольник і плакам по волі.

— Я тобі вірю, бо через тебе Халіль-ханім прислала мені отей сьвятощі. — І Юрась поцілував хрест. — Де-ж повезе нас той венеційскі корабель?

— У град Кафу, господине. А от-тамо — говори госпа — Нурредин-хан, яко держи за друга Дюрди Хмельницьки, доведе нас на Україну.

На Україну!.. Хиба-ж се не мрії — шалені мрії!.. Делекою понестись у Крим, до Нурредина-хана, а звідти з ордою ринутись, вибити будави з рук Дорошенка і Демка, — шалені, шалені мрії!

Що-ж! сказано: дурень думкою багатіє...

Одного ранку приніє стражник Юрасеві євнухову одержу — того євнуха, що доглядав гарема Тугай-беєва; у ночи Юрась мусів одягтись у се убрання, а вони з ханім прийдуть до нього, і тоді...

Кінци не бачив Юрась тому дневи; се-ж послідний день неволі!.. Здавалось йому, що сонечко як вийшло там десь за кипарисами і стояло над Босфором, то так і стоїть — ні з місця! Тай чайки над Босфором кричать якось то не так, мов дражнить, глузують з Юрася, а то ще й гірш... Вони ніби то голосять: „дивіть ся, він бігти замислив... Треба сказати Тугай-бею“... Нема кінци дневи, та й нема... Воно-б то й вечір недалечко, і сонце повернуло на захід, а тіни від кипарисів не тягнуть ся вздовж

а тінь від Едикула не простягаєть ся до берега, на Босфор, як було учора, позавчора...

А все-ж таки прийшов вечір.

За дверима щось зашуркало, та й стихло... І серце у Юрася остановилось... Ключ тихо-тихо брязнув... От-от скрипне... Ні, не скрипить... Тихо... Нікого нема...

Яксь невидима сила відчинила двері... У порога стояв Турчин, з голови до п'ят загорнутий у щось темне-чорне як ніч... Юрась похолодів... Волосся як живе заходило, заворушилось на голові... „І той ми предаде“, — згадалось із євангелія.

— Юрасю! Юрій! се-ж я...

Не Турчин се... Жіночий голосочок... Він чув колінь сей голосочок... А де? — на небі, як був ангелятком?...

Чорна кирея тихо сповзла з Турчина на поміст, і перед Юрасем стояла молоденька Туркения у червоній фесоці на чорнявій головці...

— Юрасю! коханий мій! ти не пізнав мене?

— Галя! серце моє! так се ти!

Халіль-ханім — вона-ж і була Галя — з тихим плачем кинулась Юрасеві на шию, та мов і залякла, тремтяти...

— Ти живий... ти не забув мене, мій гетмане, мій коханий!

— Галочко моя! щастє моє! так і ти у неволі?

— У неволі, годубе мій сизий... Мати Божа! та як-же-ж ти посивів!

Юрась обнімав її, тулив до себе, цілував і плакав...

У двері щось тихо стукнуло тричі.

— Годі, серце... нас ждуть...

Галя вирвалась... Юрась простягав до неї руки.

— Ідімо-ж скорійш, милий... Тільки-б за ворота, поки не вгледіли у гаремі...

Вона швидесенько накинута на голову чадру і відіпхнула ногою чорну кирею.

— А отрим мерціш натри собі лице, шию, руки; тоді здаєси ся на чорного Арабчина, — передавала вона Юрасеві якесь чорне зілля.

Той натер ся, хоч руки не слухали його.

У двері ще стукнуло. Галя раптово, палко перехрестила свого чорного євнуха — він і справді був з роду євнух! — і відчинила двері. Юрась ішов за нею. Понереду їх стражник малесеньким потайним ліхтариком світив їм на камяні ступені, що боковим вузеньким ходом вели у низ, до бантової брами.

Під брамою їх окликнув вартовий.

— Ханім... Та ще щось сказав стражник, і вартовий пропустив їх.

За брамою камяна стежка вела до Босфору. Утікаючи йшли мовчки. Вечір був тихий і теплий. За зубчасті стіни Едикула ховав ся золотий серп молодика. Чути було, як деєь на банті Едикула глухо стогнала якась птиця, мов кого дуєли там.

Стражник, ідучи попереду, тихо прогудів якоесь горлом, так, як ото у ночі на болоті, в очеретах, гуде бугай-птиця. З Босфору обізвавалось так само, прогуділо.

От і вода плещеть ся у берега. Там, ізза густого, похилого над водою гранатового куща виглядав остроносий каюк з наметом.

Мовчки посунулись до каюка. Юрась став уже на керму ногою і простягав руку до Галі, як ізза кущів вискочили якісь тіні і мовчки, без крику, накиннулись на Юрася, на Галю і їх провідника.

Не вєпіли вони й дихнути, як були перевязані.

— Тугай-бей!.. Мати Божа! ми прочали, — просто-гнала Галя. — Милій! я, проклята, погубила тебе!

От і Україна, гетманська булава, Київ, воля...

Ніколи не забуде Юрась цієї ночі.

Уранці чує він, як щось стогне за вікном. Він глянув...

Боже! на острому желізному гаку, що стирчав із стіни, ізвивав ся і корчив ся у страшених муках його стражник, а чорний Арабчин, гаремний євнух Тугай-бей, стояв під ним і плював йому в лице, в очі.

XVIII.

Років десять, може, нічого не було чути на Україні про сина Богдана Хмельницького. Казали тільки, що він пропав під Стебловом, де Дорошенкова сторона узляла верх над стороною Ханенковою. Казали, що Юрася у тій потребі кривавій вбито і татарськими кінцями у полі потоптано. Була й друга чутка, буцім то під Стебловом, Хмельниченка білогородська орда у полон забрала та на акерманському ринку продала у неволю аж у Арабську землю. Ще й така ходила чутка, що буцім то він потурчився — побусурменився і одружився з Туркенею, дочкою самого султана турецького, а вона, Туркиня, і привела йому не дитину, а змія, за те, бач, що він був черцем — у ангелському чині, а потім задля роскоші турецької й для лакомства нещасного турецьку віру прийняв і святий хрест під ноги топтав, і за те-ж султан замуrowав його з змієм у бочку і велів пустити в оціан-море, а дочку віддав у монастир.

Була й така чутка, що Юрась помер у Туреччині і що там і поховано його по турецьки сторчака, а що земля його не приймає і він день і ніч тиняється по світі, не знаючи спочину, та через те й відтоптав свої ноги аж по самісінькі кісточки. Ото й бачили його таким якісь жіночки з Умані, що ходили на прощу у Почаїв; отсе надійде він під самий Почаїв, щоб гріх свій спокутувати, а нечиста сила зараз підхопить його і віднесе від Почаїва верстов на двадцять, а він знову тюнає до святого монастиря, а нечиста сила знову його занесе чорт-зна куди... Ті жіночки бачили й саму нечисту силу: спереду мов Лях, а ззаду хвіст і курячі ніжки, і семого ребра не має...

Богато ще дечого казали люде про Юрася, а все зводилось на те, що нема вже його на світі: „погибе пам'ять його з шумом“, як казав Запорожцям старенький отець Паїсій.

Коли якось весною року Божого 1677-го по Україні пройшла звістка, що Хмельниченко не тільки живий, а й ще їде на Україну — „царювати“!...

Було воно так.

7-го квітня, у неділю, після обід, у Січи гуляли на майдані деякі Запорожці і чують, що у головній брами, на варті, вартовий козак з кимсь лаєть ся: і нечисту силу поминає і грозить ся стріляти.

— Якого біса він там репетує? Чи не Татари підступають?

— Та хіба ви не чуєте? Се-ж наш преподобний Петро на варті, Халява... Вже йому нечиста сила привиджуєть ся.

— Ану, підемо, послухасмо... Вже-ж він дурно не ляяти-меть ся.

Підійшли і чують.

— Та вже-ж його поховали, — каже Петро.

— Ні, козаче, живісенький! — чути ізза брами.

— Та нечиста сила... мара світова... Отець Паїсій каже: „Погибе пам'ять його з шумом“, — се знову Халява.

— Та отсе-ж грамота від нього до Коша, — чути за брамою-ж.

— Геть, чорти, з вашою грамотою з того світу! Стріляти буду!

Запорожці аж за животи беруть ся.

— Ких! ких! ких! Петре! Якого гаспида ти підняв таку бучу? — окликають вони Халяву.

— Та он якісь чорти принесли з того світу від покійного Хмельниченка якусь грамоту, — відказує Халява.

— Що-ж! От і цікаво подивити ся, як на тім світі пишуть; може по циганьски.

— Отакої! Он отець Паїсій казали, що з того світу ніхто не приходить, а вони он кажуть, буцім то іродів Юрася у Кизикермені... Якже-ж він з того світу прийшов? От і брехня!

— Тю на тебе, дурний Петре! А хіба-ж ти не чув, що Марко проклятий з пекла вернув ся?

Підійшов курінний отаман Яким Яворницький.

— Що у вас тут, панове? — спитав він. — Про якого ви тут Юрася?

— Та про Хмельницького, пане Якиме... Он там, за брамою, якісь розбишаки нашого вартового дражнять, а він сердить ся.

— Кажуть, буцім-то Юрій Хмельницький вернув ся з того світу і прислав з ними із Кизикерменя грамоту до Коша.

— От нечиста мати! То може які п'яні бурлаки шуткують, а ви знаєте Халяву: він за кудею не постоїть, певний вартовий, і коли-б ще, чого доброго, не вбив яку християнську душу, — сказав Яворницький і підняв ся на браму.

Чують козаки, що там гомонять.

— Здоров був, пане Якиме! з сьвятою неділею!

— Що за нечиста мати! Се, здаєть ся, старий козарлюга Васюта Макогін.

— Та я-ж — хиба не бачиш?

— От нечиста мати! Та чи ти ще живий? А ми думали, що тоді під Стебловом тебе, як і твого сина Юрася, татарськими кіньми затоптано.

— Овва! се вам сорока на хвості принесла... І я, і ясновельможний пан Юрій, його милість, князь український — живісенський. Його милість, князь Юрій, тепер з безчисленным військом іде у свою отчизну, нашу Україну — обороняти її від ворогів, а мене післанцем до вас, славного війська запорозького низового, послав з отсією грамотою.

— Що за нечиста мати! Ану, Петре, впусти їх... Треба батькови отаманови зараз сказати... Нехай вже батько з товариством на раді обміркує сю нісенітницю... Юрко живий! Юрко, князь український! Юрко з безчисленным військом... От!

Скоро брама відчинилась, і трое комонників показалося ізза неї. Один був старий козак, котрого ми бачили ще при Жовтих-Водах, Васюта Макогін, а двоє других — один Турчин, а другий Татарин. Деякі з козаків, молодята, зараз взяли у них коний і відвели у стайню, а другі козаки з післанцями пішли прямо до отаманського курія.

Сірко вийшов з курія де з ким із старшини. Побачивши Макогона, він зупинив ся.

— Кого я бачу! старого вовка... Яким вітром, пане Василю, занесло тебе у нашу і твою стару оселю? — спитав він, витаючись. — Хто се з тобою?

— Славного війська запорозького низового преславному отаману кошовому зо всім лицарським товариством низенько до землі чолом, — з повагою відповів він. — Його ясновельможність, Георгій Гedeон Венжик Хмельницький, з божої ласки князь український і сарматський, гетман і вожд малоросійського народу, вступавши з безчисленным військом до своєї отчизни України, посилає мене, Василя Макогоненка, до преславного війська запорозького низового післанцем з сією грамотою.

І він подав був Сіркові у зеленій шалевій хустці загорнуту грамоту, але Сірко грамоти не взяв, промовивши: „На раді віддаси, пане Василю“.

— Так Бог спас пана Юрія? — спитав він. — А ми вже й уся Україна думали, що його вже давно на світі нема.

— Ні, пане отамане, милосерний Бог сохранив для України сина славного Богдана на добро українському народові, — відповів Макогін.

— А де-ж тепер пан Юрій?

— У городі Тягині коло свого війська. А се його чауші. — І Макогін показав на Турчина й Татарчина, а ті мовчки доторкнулись руками до голови і до серця — звичайно, по бусурманськи.

Сірко зараз звелів довшишеви скликати товариство на раду. Та його нічого було й скликати: по усіх курінях пробігла як блискавка звістка, що Юрась Хмельниченко вийшов з того світу і прислав до Коша післанцем Марка проклятого (се вже Петро Халява з великого розуму розпустив).

Скоро винесли на середину майдана стіл, січову корогву, вийшов і Сірко при булаві з старшиною, стали під корогвою і покликали післанців Юрасевих.

— Панове молодці, славне військо запорозьке низове! — почав Сірко. — Відомо нам стало, що син славної памяти гетмана Зиновія Богдана Хмельницького, Юрій,

котрого ми давно вважали покійним, несподівано, проми-
слом божим, показався в живих і отсе прислав до вас,
війська запорозького низового, своїх післанців з листом.
Волите, панове молодці, прийняти той лист?

— Водимо, водимо, батьку отамане! Прийми того ли-
ста! — вигукнуло товариство. — Що він там ще учкур-
нув, гирявий?

Васюта Макогін положив листа на стіл, уклонився
на всі боки і відійшов.

Сірко розгорнув зелену шалеву хустку, виняв з неї
лист, розгорнув його, та й показує козакам і старшині.

— Он дивіть ся, каже, яка під ним печать — з зеле-
ного воску, не як у нас і у Москві, та й на печаті не
таке, як у нас: у нас на печаті, звісно, козак з мушкетом
і шаблею, як слід, і ратище коло його у землю встромле-
не, а тут он що: конем скаче.

Старшина й козаки почали розглядувати печатку.

— Так і є — конем вигравас, а у руді булава.

— Булава й єсть, та ще він і руку з булавою про-
стягає, мов сварить ся на кого.

— А коли з булавою, то се вже не простий козак,
а отаман, або й гетман.

— А он над кінською головою ще й якесь піре,
диво, а над пірем якесь яблоко, а на яблочці хрест... До
чого воно?

— Значить, не бусурманська печать, коли хрест...
Вже невіра хреста не поставить: вона хреста боїть ся.

— А отсе-ж тут і козак з мушкетом, як і внас.

І писар став розглядувати печатку.

— І тут одміна супроти нашої — каже. — У нас кру-
гом стоїть: печать славного війська запорозького низового,
а у него: печать княжества малоросійського.

Коли-ж козаки гаразд розгляділи печать, Сірко і каже:

— Тепер, панове молодці, послухаємо, що він до нас
пише.

— Добре! ставай на стіл, пане писарю! — голоси
на увесь майдан.

Писар забрався на стіл, узяв лист і почав читати:

„Квітня 5-го дня. Георгій Гедсон Хмельницький,
з ласки божої князь український і сарматський, вожд і гет-
ман малоросійського народу, славного війська запорозького
низового кошовому отаману Івану Сірку.

„Спасителю нашому все можна — низшого посадовити
з князями, смирного вознести, сильного низложити. Дихі
люди не допустили мене пожити у милій отчизні. Утіка-
ючи від них, перетернів я багато лиха, понав у неволю.
Але Бог подвигнув серце найяснішого цїсаря турецького:
він дарував мені свободу, удоволив мене своєю милістю
і князем малоросійським затвердив...“

— Князь! се вже он що, — заговорив хтось з гро-
мади.

— Та й не просто князь український, а ще й сар-
матський...

— А що се воно таке ото сарматське? може самар-
ське?

— Тю! той про цибулі, а ти про чосник!

Сірко помахав булавою. Писар читав:

„Коли я був на Запорожю, то ви мені обіцяли пока-
зати любов і прихильність, і вождем мене хотіли мати.
Сповніть же тепер вашу обіцянку і відправляйте післанців
своїх у Кизикермен задля умови і переговорів зо мною...“

— Овва! у Кизикермен! се у турецькаї город! не
діжде він сього!

— Найшов дурнів... Ми того блазня гаразд колісь
пізнали: як напив ся, то до криниці задом обернув ся...
Ні вже! нехай обдурює нас тоді, як рак свисне...

— Тото-ж! як вік настав, так рак не свистав.

— Ні вже, годі йому потурати; сказано, як пес ро-
бить, так пес в чоботях ходить.

Старий Макогін бачив, що коли вже пішло на при-
казки, то добра не буде, і хоч зараз оглоблі повертай.
Але Сірко лучше знав своїх „діток“ і водив їх куди хо-
тів за собою, як поведатор сліпих старців: дай їм у руки
іграшку, покажи яку цяцю, а тоді й бери голими руками.

Такою цяцькою у Запорожців був кобзар, старий
і сліпий дід Дармограй. Сірко давно вже умовив ся з ним,
та тільки так, що козаки не знали: як коли заведеть ся

у Січчї яка сварка між козаками, або на раді діло стане доходити до ножів, то щоб зараз, мов зненацька, повернувся Дармограй з своєю кобзою. Козаки, як діти до ляльки, зараз до старого, скоро тільки почують його треньканє.

Так і тепер. Юрасеві нісланці і Юрасева грамота прийшлись козакам не до вподоби... То казали, що Юрася мертвого земля не приймає, а тут, бач, від нього нісланці й грамота: ану їх тих нісланців сторчака у Чортмлик! нехай раків ловлять...

А тут як раз Дармограй мугиче та сам собі підморгує:

Гей гуляв козак-нетяга сім літ ще й чотири,
Та потеряв зпід себе три коні вороні.
На четвертий год наvertsає,
Козак-нетяга до города до Черкас прибуває...

— Як на четвертий, діду! — кричить Петро Халява. — Адже-ж ти співав, що він гуляв сім літ і чотири, а тепер тільки на четвертий наvertsає.

— Отак Петро! — засьміялись козаки: — та він у нас до десяти лічить уже, ще й не на пальцях, а своїм мозком.

— Так скільки, Петре, буде сім та чотири?

— Ну, ік нечистій матери, не глузуйте з його; нехай дідуся співав... Співай-но, старче божий!

Дармограй співав, мов його й не перебивали:

Що на козаку, бідному нетязі, три сіромязі:

Опанчина рогозова,
Поясина хмельова,
Одна негожа, а третя й на хлів незгожа;
А ще на козаку, бідному нетязі —
Сапаянці — видні пята й нальці,
Шапка-бірка — зверху дірка;
Хутро голе —
Околиці чорт має,
Вона дощем покрита,
Травою пошита,
А вітром підбита: —
Куди віє — туди і провіває,
Молодого козака та й прохоложає...

— Отсе-ж і є той Хмельниченко, козак-нетяга, що гуляв він сім літ ще й чотири, та потеряв зпід себе три коні вороні, три булави гетманські, — кумедно проголосив, мов старець, Павло Пелеха.

Пелеху покрив такий дружний репіт, що Сірко промимрив собі між снів вуси:

— Тепер, пане Іване, сідлай „діток“ і поганай хоч на той сьвіт.

XIX.

Наступив серпень місяць 1677-го року.

Тихий теплий ранок. Сонечко грає на золотих хрестах божих храмів Чигирина.

Стотисячне турецьке військо добуває город. Привів його під Чигирин „Шайтан-паша“, „паша Чорт“. Так прозвали страшного „Ібрагим-пашу“. На десятки верстів розляглося його військо від Чигирина на схід сонця і на полудень. На північ обгорнули його кримські й білогородські орди з ханами, султанами й мурзами. Цілий город наметів — і білих, і білих з червоним і зеленим — надалеки покриває собою поля чигиринські, а на тих наметах так і сяють золоті серпи півмісяців. Навкруги пасуться стадами горбаті з гадючими шиями верблюди і табуни турецьких і татарських коней. По окопах, на величезних колесах, стоять великі гармати, що от-от огнем пекельним ригати-муть скоро на город.

От на шинлі того валу виявився і сам Шайтан-паша. Під ним золотистої масти арабський кінь так і танцює, так і пряде ушима. Над Шайтаном повисло у повітрі щось зелене — то стяг пророка, сьвятиня мусульманського сьвіта. Шайтана обступують на конях паші, мурзи, султани, трубачі.

Шайтан майнув рукою до пушкарів. Зарокотали сотні горластих гармат, і від рокоту їх, здавалось, земля застогнала і вали під ногами ходором заходили. Хмари білого диму клубами носилися і тонули у повітрі, а з города доносився якийсь глухий стогін і плач. То вже плакали малі діти з матерями та ревля скотина.

А хто се на білому арабському жеребцеві виступас на вал і стає поруч з Шайтан-пашою? Над ним козак з сивими вусами держить червону корогву, а на тій корогві якийсь лицар з булавою конем вигравас і золоте яблуко з хрестом як сонечко сяс. Се Юрась, козак-нетяга. Се він, а не Шайтан-паша привів стотисячне турецьке військо і орди кримських і білогородських Татар добувати Україну.

Одним ранком відчинили ся двері його едиккульської темниці і до нього увійшов старий-старий і сивий, аж жовтий — сам Тугай-бей... На гак, на гак вінати прийшов, як того Байду, як Юрасевого стражника... „Отче! в руці Твої предаю дух мій!“ — простогнав тихо Юрась. А Тугай-бей чолом мало не до землі: „Аллах — каже він — волею своєю один зможе низшого і смирного піднести і поставити з владиками мира. Султан Махмуд, сонце вселенної — призивас тебе на престол України. Зніми з себе темничне дранте і надінь одежу радості. Нехай тоді стражник приведе тебе до мене“. — І вийшов, а стражник приніс йому „одежу радості“ — червоний на соболях халат. І веде його у покої Тугай-бея. А там вже жде його блажений Парфеній, святийший патріярх царгородський і великий везир з великими пашами. На Юрася надівають дорогі оксаміти і золото, а великий сердар передає йому князівські і гетманські клейноти: булаву, що аж горить дорогим каменем, — бунчук, червону з золотом корогву і берет — султанську грамоту на Україну і Сарматію. Він узяв те, що йому давали. Він не знав, а може й знав, що йому давали те, що утерав Дорошенко, те, що Москва вже лаптем своїм прикривала...

Юрась повірив, що він — один з владик світа сього. Універсали його летять на Україну, на Запороже. Замість себе він ставить наказного гетмана якогось Астаматія, а по просту — Лашка Евстахія Гиновського. Його післанці несуть його волю, ще ізза Дуная, на Україну, а він сам з Шайтаном-пашою і стотисячним військом темною хмарою сунеть ся здовж берега Чорного моря через Балкани... Велика хмара з Юрасевими громами вже переесунулась, гадюкою переповзла через Дунай. Сілістрійський

паша, той, що колись невільникком послав Юрася з Акермана в Царгород на турецькій галері, тепер прикладає руку до серця й до бритого лоба й витас: „селям алейкю“... Перейшли Прут, Дністер, Буг... Юрась припадає до землі і цілує свою землю — землю України.

І от Юрась під Чигирином. Його гармати ревуть і рвуть стіни того замка, що будував його батько... За пороховим димом він вже не бачить Чигириня. Не бачить, як Чигирин курить ся димом, та вже не пороховим, не димом гармат, а димом пожежі, як полумє лише стіни замка і огняні паша тягнуть ся з димом до неба.

Он турецькі й волоські копачі, мов звір під землею, міни собі риють, і у ті міни котять бочки з порохом, щоб і самий город і святи церкви і людей післати на небо.

— Князю! ясновельможний князю! — каже сивоусий хорунжий Юрасів, Васюта Макогін: — глянь на стіни... Там щось біле піднімають на ратиці — якесь полотнище... Чи не згоди просять?

А біле полотнище все мотаєть ся на стіні, а до його низу полумє, мов живе, так і тягнеть ся... От-от злиже огняним язиком.

Шайтан-паша велів зупинити пушкарів. Гармати замовкли.

На стіні, ізза диму, виявляєть ся сива як сніг голова. То святицник у чорних ризах осіняє город розп'ятем і по слущеній з замка драбні тихо сходить, лицем до своїх ворогів, на землю, держачи перед собою хрест. Старі ноги його ледви переступають, старі очі за слізми мало що добачають, а він все йде.

Юрась миттю скочив з коня і побіг з валу до святицника. Він пізнав його. Се був той сивенький протопоп, що, сімнадцять літ назад, вийшов з церковними корогвами назустріч Юрасеви, коли вони з Тетерою вступали в Чигирин, а Виговський, покинувши тут гетманську булаву, „яко тать вь нощи бѣгу яса“...

Юрась обережненько підняв батюшку і приложив ся до рознятя. Але батюшка глядів суворо.

— З миром і любовю прийшов ти, отче? — спитав.

— Розшарпана, заплакана мати твоя прислала мене до тебе, отче архимандрите...

Юрась перепинив його.

— Я більш не архимандрит — я великий князь український і сарматський.

— Знаю... Ти так пишеш ся і в сім листі.

І св'ященик дістав ізза пазухи універсал Георгія Гедона Венжика Хмельницького і показав Юрасеві.

— Ти так тут величаш себе — знаю... Але куди ти закинув ангельський чин твій? Як обнажив себе до наготи мирської?

— Мене розрішив від іночества і клятву зняв з мене блаженний, св'ятійший патріарх царгородський, авва Парфеній.

— Блаженний патріарх! — з презирством сказав св'ященик: — турецький наймит, пастух, що не дбає про вівці! А сам ти утікач, бродник, що утік із рати Христа Спасителя... На що ти навів на рідну землю ворогів хреста Господнього?

— На те, щоб знов її добути; вона моя, з ласки божої я дідич і владика України.

— Ти глаголеши, — мовив отець Йона словами Христа у Пилата Понтійського.

— Ти не ймеш мені віри? — сказав Юрась. — По волі і благословеню славного і вічно достойного пам'яті родителя мого, гетьмана Зиновія Богдана Хмельницького, я — владика України.

— Ти глаголеши, — знов промовив отець Йона.

— І по берету найяснішого падишаха, султана Махмуда IV-го, я — владика України.

— Ти глаголеши.

Гнівом спалахнули очи Юрасеві.

— Чого-ж ти, попе, прийшов до мене! Знущатись? Корить ся мені Чигирин?

— Ні, не корить ся... У нас у городі сили немало — і козаків і московських ратних людей і драгунії: відсидимось до прибуття з військом гетьмана Самійловича та царського окольничого, князя Григорія Ромодановського.

— Так ти за тим тільки й прийшов, щоб сказати мені отсе? — спитав Юрась.

— Ти глаголеши.

— Ти усе сказав, попе?

— Усе, ясновельможний князю.

— Так я умиваю руки... Підп і скажи Чигирину, що красше-б не родити ся на св'іт синам і донькам його! На то божа воля!

— Най буде Його св'ята воля, — сказав і отець Йона: — тільки пам'ятай, рабе божий, на страшному суді даси одвіт Всемогучому Богу за пролиту кров.

— На то божа воля, — у останнє сказав син Богдана і вернув ся під свою червону корогву.

І знов заревли гармати. А тимчасом копачі підрили ся під землю аж під самий замок... Город стояв над неклом, і треба було тільки маленької іскорки, щоби некло розчинило свою утробу і пожерло город.

Але надійшла ніч. Шайтан-паша не пустив у некло тієї іскри: йому не нічю, а у день хотілось бачити, як викине некло своє полум'я, як полетить під саме небо отсей город, як потім з неба падатимуть на землю люди, церковні дзвони, гармати... Такого дивовища він ще не бачив... Нехай же спить город у останнє, нехай сю ніч спить і його військо.

І ніч накрила і город і землю. Тихо і в небі і на землі. Город мов мертвий. Тільки де-не-де завис собака.

Мертва тиша і над турецьким станом. Погасли огнища, що ще з вечера палали й тріщали сухими очеретами і не блимало ніде, бо стан спочивав мертвим сном після тяжкої кількадечної роботи. — —

Ібрагим-паша опізнив ся з своєю „іскрою“ і його некло не кинуло до неба Чигирин з його церквами, стінами, гарматами, людьми... Сю ніч Чигирин справив кривавий бенкет, який і не снів ся Ібрагиму-паші: всі копачі були вирізані під землею, в траншеях, а бочки з порохом Чигиринці задли водою... Шайтан-паша скреготав зубами і рвав на собі дорогий халат, падишахів подарунок...

Займалась зоря. Юрась стояв на окоші проти старого міського валу, звідки виносили мертвих коначів, і потомленими безсонницею очима дивився на Чигирин. Там, по церквах, тихо, якось-то молитвенно дзвонили — мабуть до ранньої обідні, і ті дзвони рвали Юрасеві душу. Під ті дзвони колись, малою дитиною, він прокидався, було, і знов засинав, мов його мати під ті дзвони колесала.

А тепер йому не то що до тих церков, та й до городу стежка заказана.

(Конець буде).

НОВЕЛІ ЕЛІЗИ ОЖЕШКОВОЇ.*)

I. Анї кусника!

Що йно вчора приїхали сюди з міста і не натішилися ще блакитним небом, зеленю, тишиною, що наповняли їх очі і філею забути покрили клопоти і смутки. Вони не були з тих людей, для яких місто євєтить вічною ілюмінацією і танцює вічного вальса, але з тих, яким місто покриває чола потом праці, а груди наповняє тугою до висшних, чистїйших сфер, ніж кришталеві вікна найвисшних палат. Не менкали в палатї, і коли часом снували мрії про богацтво, то лиш про таке, серед якого тепер найшли ся. Одні з них нашіли ся вже доволї гіркого життя, иньші чули що йно солодкий смак єго на піднебїню, але, коли вчора, з гордом і слухом, повними гамору і міської куряви, у зоряний вечір упали на зрошену траву, всі довго мовчали, поки шепотом, що часом буває пристрастїйшим від крику, промовили:

— Дорога, гарна, солодка наша земле!

При тих словах думали не лише про темну землю, що на нїй спочивали їх тіла, але й про все, чому та земля своїми соками надає життя, що з неї виростає, що по нїй ходить, що над нею євєтить, злітає і євєтє, що в нїй спочиває глибоко, спить, а проте зітхає і згадає. Під зорями, на зрошенїй травї, цили запах цвєтучих рослин, подаваний їм червневим вечером у євєжих як роса чашках, поки на них спилили надїя і радїсть, чудовї ворожки, на лонї котрих відпочали ті, що були втомленї житєм,

*) Із збірника новель Е. Ожешкової п. з. „Iskry“, виданого в Варшаві 1898 р.

а ті, що вступали в житє, стали мрії снувати про борбу, побіду і славу. А вже діти — бо й ті були тут — так їх сьміх і щебетанє було таке веселе, що, почувши єго, сьвятоіванські хробачки всі разом побудили ся і розсипаними іскрами засьвітили в глогох, а хрущі, що перелітали від лип до визів і від визів до кленів, грубим але привітним басом загуділи:

— Здорові були, діточки, здорові були! Бавте ся весело тут, де нам також дуже мило час минає.

Так було вчєра. Нині, перед вечєром, галасливою громадкою збігли з узгір'я і зібрали ся на березі вільхового лієса, що впростав з долини, як з озера розтоплєних дияментів. До озера розтоплєних дияментів була подібна широка долина, дякуючи соняшному кружкові, що величаво скочував ся до заходу і слабим блєском перетикав трави і квітки. По правді були єє прості і звичайні розхідники, конюшини, вики, блющ, — сама розчєпірена, звїздиєста, зубчєста, перната дрібнєта, над котрою буали бронзові, буйні віхи мїтлиць, єрїбні пухи відцвїлих сосонок, водноєрєска показувала рубці як з білого атласу, а лієні трави похлядали на землю звої снїжних і жовтих коронок. А вільшинка, підшита ліщиною і напорєтю, що в лієнім єутїнку блєстїли шмарєдєвою зелєню, нїї мала позолочєні сонцєм, а гєлузи засєлєні пташиннами, що щебетали навзєводи. Сьпївали там щигли, цьвїркали горобчики, чижї і берєгульки, свєтаєли іволги, від завязєтого цьвїрєкоту аж занєсли ся чєчітки, часєм відєззєв ся трємтячий туркїт голубів, декєли снїзнєний єоловій кинув у воздух прєникливу ноту, єпрєбував голєсно защебетєти і замєвкєв, а тоді з трїємфєм куєкала зазуля тужними окликами і збитєчним сьміхєм наповнєла долину аж по берєги, дє починав ся ширєкий, золєтий лєн житє, на тємно пятнований вєрбєми, грушєми і дикими корчєми.

Дїти відлєтіли далєко і кинули ся на траву там, дє куєпа незабудьєк здавала ся куєсєм нєбє, що впєв на землю. Молоді і піддїтки, мїж котрими блїєло волєсє старєї жїнки і ще старшого від нєї мужєини, засїєли або полягєли на запашнїй постєдї, під вільшиною. Тодї з землї, нємєв бї зпїд плащє материнєскї руєки, добули ся

магнєтичнї силє і взєли їх в обїєми. Вони почувли сєбє спєєнними з землєю тєм огнєвом, що всєякий шпїд лучить з лєном родильнїцї і що єго нє можуть розбити нїякї штучнї молєти, бо у своїй бєзємертнїй рєбїтнї викуєла їх прїєрода; а зарєзєм в їх сєрєцє, з сьвїжєго і чїстєго окрєжєнє, спїєла таєа сьвїжїєть і чїстїєть, що зазнали почувтє новєго дїтнїєствє. Було їм так, якбї нє грїєшли, ані нє терпїєли нїєколи, ані нє дивїєли ся нїєколи на прєвїни і сьмєтєк сьвїтє. Землє-мєти зняла їм з плїєч тєгар житє і шєптєла: спїєнїть! Бурливє і кєламутнє озерє спємїнїєв з їх сєрєдєць прєлєєло ся в мєрє прїєроднї, і дуєшї, що вжє вєнуєли, віддїтхнуєли хвилєвим, алє повним забутєм всєго, що злєчїннє, болєчє і мєрнє. Такї хвилї нє зєтирають прєвїнї і нє гєєть рєн чєловїєкє, алє на довгє стєють прїє нїм, як стєрєжїє від прєвїнї і як лїєкарї від терпїєнь. Тї людєи так богєто думєли, що колї в їх мєзєку урвєло ся пєсємо, якє шильно снєувєло ся, мєзєк зазнав рєскєшнї спєчїнкє. Чїєлєннї потрєбє тїл і дуєхїв, що нєказують думєти, журїтї ся, запєнєдливо старєти ся, усунуєли ся в нєпрєглєднє далєчїннє; отжє тїлє і дуєхї нє бєжєли сєбї нїєчєго, лїєш віддїхєти, дивїтї ся, слухєти і відчєувєти, — відчєувєти і дякуєти Бєгу за тє, що сєтворїєв крєсєу, нєвїннїєть і тїєшїннє, землї за тє, що стєлє єє Гєго послєдшнїм оруєдєм.

— Я мєв бї вчєрє на сьвїт нєрєдїєв єя! — відєззєв єя сїєвнїй мужєинє.

— А я — завтєруєв молєдшнїй — колї-б нє сєрєм, лїєтєв бї з дїтєми по долїнї, як дїтєинє!

— Нє вєтїдєй єя і лїтєй, лїєш нє прєвєрєннї по дєрєзї яєго дєрєвє! — засьмїєлє єя однє з молєдїх жїнок.

Дїєчєтє на прємєгєи склєдєли бєкєтєи і вєзєли вїєкї, хлєпцї вїєклїєувєли з гєєю збитєчнєу або сьмнєу лєну; сїєвє жїєкє рєзпєвїдєлє прє збитєкї своїх дїтєчїх лїт, а тїє внєкї з крїєком прєгєнєєли єя від крєєу долїннї. Колї вжє буєли блїєзьєко, хлєпєць прєстєр рємєнє на стрїєчу бєтєковїх рємєн, а дїєчєтє дєцєм незабудьєк обєшєєли мєтїр.

Нєрєз, сємє зє нїми, озвєв єя дїтєчнїй, звучнїй, вєсєлнїй голєсєк:

— Пєнєвє! Мєжє куєпїтє сунїєць, пєнєвє!

Оглянули ся. На краю папоротяних корчиків, поміж вільхами, стояв стрункий, зграбний хлопчина в сивій свитці, в чобітках, з буйним ясним волосем над рожевим круглим лицем. На шиї мав червону гарасівку, що звязувала сорочку, а в смаглявій, онущеній руці держав поливаний блискучий збанок, повний суніць. Може мав тринадцять літ. Великі, ясні очи цікаво і сьміло пересували ся по лицях, що бачив їх, а звучний, веселий голосок повторив: — Суніці, панове! Може купите суніці?

Селянська дитина! Ще того їм не доставало! Старші нагадали собі нараз багато річей і почули ту тасмну звязь посвоєчєня, що в однім соняшнім системі лучить звїзду з звїздою, а на однім загоні колос з колосом. З иньших знову причин походила утіха дітей, але старі і малі були однаково раді прихожому і суніцям. А що червоне сонце западо вже до половини за край золотого поля, всі встали і пішли до дому так якось громадно і незвичайно, якби ніколи не ходили. Просто „незвичайно“, бо, збивши ся в громадку, одні одним майже наступали на ноги, одні одних тручали, одні одним вішали ся на шиях і руках. Наймолодшу дівчину несла на руках бабуня, старші хлопці майже несли на руках батька, а в тім натовпі вражінь, убрань, рухів, миготїла свитка селянської дитини, що відкривала ся і зникала що хвилі, і в хаосї питань, заміток, збитків і сьміхів виразно дзвенїв єго єрібний, балакучий хлопячий голос.

Двері до города, що чим раз більше темніє, відчинені навстяж; ними впадає легіт вечірний, холодить лиця розігріті проходом, мішас запахи зрошеного зїля з запахом суніць, що триюмфально царетвуют на середині стола до їди. Довкола тарїлки з суніцями, застєва достатна, хоч не дуже гарна. Купа румяних будок у посєрїблюванім кошику, мясо на подумнеку, жовте масло в начлину з формою лебеда, скляний дзбанок повен молока, решта фаяне і скло: річи скромні, хоч не менше прикрашували стїл блєском і красками. Заможности, богатєтва небогато, але знати достаток і єстетіку, і по одежі і по білій шкїрі на лицях

і руках. Наймолодша внучка, як особа найважнїйша з цілої родини, сидить на колїнах бабунї, найстарша, з повагою малої Пітїї, в парі, що бухає з самовара, помагає матери наливати чай. Дві молоді дївчини з волосем повним цвїтів взяли поміж себе підлїтка хлопця; другий хлопець, троха старший, сидить против них і пробує виявити свої примхи і задрїєсть. Збиточник у шкільній блюзці не хоче покинути батька, у котрого з другого боку сидить гїсть у сивїй свитці. Не хотїв був він сюди увїйти, просив, щоб дозволили сму піти до дому, засоромлений, хоч проте сьмілий, не слухав намов жїнок і дїтей та все повторяв перед порогом: — Не хочу! не піду! до хати піду!

Але сивий пан узяв єго лагідно за руку і впровадив до їдальнї. Хлопець усїв коло нього, підняв на нього яєні, бистрі очи і своїм тоненьким голосом спитав поважно:

— Чого ви, пане, так сьмієте ся до мене?

Трудно було вичислити причини, чому сивий пан мав справді веселий усьміх на поморщенім лиці, коли дивив ся на єїльського хлопця. Тай ціле товариство тїшило ся сьмілостю і балакливостю хлопця, що в дорозї до дому вже багато дєчого розновїв про себе. Називав ся Гриць, був родом з єусїдного села, мав батьків і три сестри, брата не мав, до богато робїт був уже здатний, від року борогував, від двох літ жав, а орати аж на другий рік нічне. Є також потроха фабрикантом: цілу зиму вироблює мїтли і заносить їх на продаж в недалеке мїсто. В мїстї клопїт: „у всіх білі зуби, але що за зубами, не знати“. Стрїчав нераз злих людєй, але се нічо! „Бїднєнький: ох! а за бїднєньким Бог!“ Минувшої зими спродав єїдїлько мїтел, що за них ось ті чоботи собі справив. Матери приніє з мїста сєди, сестрам гарні хустки на голову, а собі чоботи і перкалеву сорочку. Дуже любить порядну одежу і волить її як їду, бо „чоловік голодний ціле поле оббїжить, а голїй і за порїг хати не вийде“.

Старший з двох майже дорослих молодцїв сєгнув до кишенї по малїй записник і почав скоро записувати поєловіцї, що хлопець єпшав безнастанно. Иньші стали єго випитувати, але він нараз перестав уважати. Тї річи, що стояли на столї, заняли дуже єго увагу.

— Чи батьки твої мають свою землю?

— Але-ж мають, мортів з десять! От у вас на столі біленьке полотно... а яке тоненьке!

— А добра ваша земля?

Він засьміяв ся.

— Добра! Каміня, хоч убий себе, води, хоч утопи себе, хліба докупивши, жити можеш! Звідки ви стільки срібла набрали, мої ви миленькі? І самовар у вас такий великий!

— А що у вас ліпше родить: жито чи пшениця? Толоку масте? Коров у вас багато?

Гриць уже зовсім не чує сих питань. Ясними очима водить довкола з такою цікавістю, що забуває про хліб з маслом, котрого порцію держить в руках і вже підносить до губи.

— Велика хата! — каже навпів голосно і нараз тонким голосом виразно починає дзвонити про свою хату, котру на другий рік треба буде доконче поправити, а може і перебудувати. Вже давно ломить він собі голову, як і за що перебудувати стару хату.

— А що-ж поробляє твій отець, коли ти собі над тим голову ломити?

Довкола уст Гриця являє ся мудрий і троха сумний усміх, его очі стають також сумні, а брови гнівно зсувають ся.

— Батько! а якже! Той пшениця! чи єму яке добро в голові? Який гріш западе, зараз до коршми несе! Вже може від трох літ треба за нього думати... і ще часом бє; але й бити не допоможе: гроший ми єму не даєм, мати і я, за ніщо в сьвітї не даєм... Самі все і спродаємо і купуємо, а від нього ховаємо ся, як від злодія. Вибє? ну і що! Не довго вже так буде. Коли зовсім впросту, тоді побачимо, хто сильнійший.

При тім оповіданю черти лица у Гриця стають тверді і набирають завчасної, понурої енергії. Але нараз, в одну мить розбігають ся по них проміні дитячої радості.

— А-а-а! Що се? гуска! Єй Богу, гуска! Яка гарна!

При тім оклику нара смаглявих і худих рук простягає ся до маснички, що має форму лебедя.

Але в тій самій хвилі хтось подає через стіл посріблювану цукорничку. Гриць з заіскреними очима каже:

— От блищить! ай, ай, мої ви миленькі, яка-ж то гарна скриночка!

Дівчата з цв'ітами в волосою показали єму зблизька гуску і скринку, а найстарший пан сивтав:

— Матір може маєш добру?

Гриць забуває відразу фаянсову гуску і срібну скринку.

— Добра! — відповідає з радістю — не жарт, мої ви миленькі, яка добра! Терпить і терпить, ані одним словечком не поскаржить ся перед ніким. Хорує і хорує, а не наїсть ся ніколи до сита, бо що ліпше, то все дітям віддасть. В дворі землю під лен наймає і жне або поле за то дворови. Така маленька, худенька, самі, здасть ся, кісточки, а роботи з неї більше, ніж з двох великих і сильних! А-а-а! а се що у панночки на руці?

Побачив золоту брансолету на руці одної з дівчат і не скінчив оповіданя про матір.

— Як блищить!

По хвилі додав:

— От! „Яке-ж то диво, що король має гарну жінку!“ Хтось спитав:

— Мабуть сего року не заносить ся на врожай?

— А ні — відповів Гриць — жито вимокло... може картоплі зародять. „Не зародить мак, проживем і так“.

— Сей хлопець то мішок з пословицями! — сказав молодець, що нильно писав у записнику.

А Гриць голосно і скоро дзвонив даліше:

— Бо бачите, мої миленькі, земля, як мати: раз вибє, другий раз поладить. Одного року мало хліба, на другий рік багато. Чи добра, чи зла, коли є, то слава Богу! Коли маєш свою землю, то „хліб хоч їш з водою, але не з бідною“. На своїй землі все миле: коли на ню глянеш, то нараз аж поцілувати її хочеть ся.

Зібрані при столі почули охоту поцілувати его самого в ті усміхнені уста, але не стало часу, бо одна з дівчат подала єму тарілку з суніцями посипаними цукром.

— То ви ягоди цукром посипуєте! — крикнув здивований. — Смачне, — казав, їдаючи сунці — смачне! Таке солоденьке!

Діти і не діти, всі без винятку залюбки заїдали сьвіжі, що тільки зібрані сунці. Вони мали не лише свій властивий запах, але, мов би в каплях руминої роси, задержався в них цілий запах ліса, щось дике і таке, що відмолоджує, що пригадувало живицю, чебрик і безсмертників. В сьвітлі лампи виглядали як блискучі коралі, з білою плямкою з кожного боку, але їх вогкість, румяність і сьвіжість пригадували мокрі мохи і росисті ранки.

Гриць ставав щораз більше відважний і м'який. В его ясних очах видко було зичливість, а цікавість також з них не зникала. Споглядав на стелю і на стіни їдальні, на річи, що лежали на столі; видко, над чимсь роздумував і був непевний, аж поки потягнув сивого пана за рукав і, вдивившись ему в лице, промовив:

— Я би вас, пане, про щось считався.

— Кажі, мій любий! Що хочеш знати?

Всі замовкли і ждали заповідженого питання. А він обернувся до найстаршого з товариства і почав говорити:

— Адже ви наймаєте сю хату? Я знаю, що наймаєте. Дячого-ж так робите? Чи своя хата вам не миліша? Чому не живете у своїй хаті?

Випереджуючи батька, молодий чоловік відповів:

— Бо не маємо, любчику, своєї хати.

Гриць скоренько обернувся до того, що говорив, і з запалом, тонким голосом скрикнув:

— То збудуйте собі хату! Чому-ж не збудуєте?

Тимчасом сивий пан відповів:

— На чім же ми будували-б її, моя дитинко, коли не маємо землі!

Хлопець знову незвичайно живим рухом скрутив шию і лице в інший бік.

— Не маєте своєї землі?

Він похитав головою; не вірив тому, що чув. Жити і не мати землі — се не могло відразу помістити ся ему в голові; отже хвилину водив очима по всіх, що сиділи при столі і обернувся до найстаршої жінки з питанням:

— Не маєте своєї землі?

— Не маємо, моя дитино — тихенько відповіли їй зів'ялі, лагідні уста.

Знову, як на спружині, шия, що вихилалася з сірої свитини, тонка і обгоріла, обернула ся в інший бік, сям разом до молодця, що перше щасав був у записнику, а тоненький і завзятий голос промовив:

— Може так мало землі маєте, що велика хата не змістить ся на ній, то збудуйте собі хоч малу.

— Не маємо зовсім землі, маляк! Що се? Ти не віриш?

Тонка, смаглява шия знову обернула ся до сивого пана.

— Ані стілько, щоб малу хату поставити?

— Ані стілько.

— Ані стілько, щоби таку хатинку поставити, як наша?

— Ані стілько.

Тепер нараз аж кілька голосів відповіло на здивовані, вперті питання хлопця. І всі обличчя обернули ся до нього, а постаті подали ся троха наперед. В веселости, що доси витала над сям столом, проніла течія неспокою.

А хлопчина питав ся дальше:

— Ані шматка? Ані кусника?

Крім найменших дітей, течія неспокою зі всіх уст зірвала гуртову відповідь:

— Ані загіця! Ані кусника!

Вкінці повірив, замовк; очевидно закурив ся, похитав головою:

— А мої-ж ви миленькі, які ви бідні! Своєї землі не маєте ані кусника... ані кусника...

Нараз на его рухливим лицю радість затерла смуток. Блиснув очима, підняв голову. Виглядав так, якби винайшов або відкрив щось нове і дуже мудре. І всею силою свого тонкого голосу задзвонив:

— Ви пани, багаті, можете собі шмат землі купити! Чому не купите? Купіть собі!

По всіх лицах літав бистрими очима, очікуючи відповіді, але відповіді жадної не було. У сивого пана, що

перше так весело усміхався, звисли брови над спущеними повіками і покрили їх трохи не до половини; молодший — високий і сильний — так обернув ложочку в склянці, що вона на цілу комнату остро задзвонила; дівчата поспускали захмарені лиця; один з підлітків, як передчасний мудрець, схилив голову на долоню, другий — сей з записником — уже не вдавав жартовливих примх, але з передчасною зморщиною на чолі прикусував майже до крові румяну губу. По тих лицах, перше облитих погодою, проплила течія гніву.

Нараз, у тій тиші розлягся вибух голосного сьміху. Був се збиточник у шкільній блюзіці, котрого щось дуже розсьмішило, хоч не на довго, бо батько, майже з грізною іскрою в очах, простяг йому долоню по губах. Таким способом згасив на лиці малого сина полумінь веселости, бо крізь ті серця, що перше так радісно билися, пролила тепер течія смутку. Ідальню залягла тиша.

У тій тиші, крізь двері відчинені наветряж, виразно було все видко і чути, що діялося в городі.

Сьвятоіванські хробачки сьвітили в глогох і, моргаючи нечисленими золотими зірками, говорили:

— Кохані корчі наші! Як добре нам у вашій тині родити ся і бавити ся, рідні корчі наші!

Від лин до вязів, від вязів до кленів перелітали хрущі і лагідним басом гуділи:

— Добре нам тут, на наших рідних деревах родити ся і вмирати! Наше коротке життя ви робите нам безпечним і щасливим, рідні дерева наші!

Лици, вязи і клени похияли до себе і стиха шуміли:

— Корінами сидимо ми в нашій рідній землі, зогріває нас сонце, напоює вечірня роса! Благословенні будьте, наше рідне сонце, роса і земле!

В гадузях, що тихо шуміли, порушилися дрібні птахи і крізь сон защебетали:

— Гніздечка милі! Мягкі, теплі, кохані наші рідні гніздечка!

А збиточний вітрець упав з високої гадузи, як звинний вуж помчався травами і шелестів:

— Травички сьвіжі і запашні! Адже ви мої давні, споконвічні знайомі, рідні травички мої!

І жаби на краю долини озвалися хором і з гордістю заявили сьвітови:

— Добре нам тут! добре нам тут! Добре нам тут, над рідним нашим ручаєм!

II. Чи пам'ятаєш?

Виглядав як щасливий, а передовсім як поважний чоловік, і не лише виглядав так, але справді був зовсім задоволений з себе і із своєї долі, а поважним чоловіком був і з боку фізичного і сьрархічного. Коли-б так на одну важку покласти всі його титули і гідности, а на другу сго цвітуче здоров'я і величавий зріст, то не знати, котра важка підняла би ся в гору. Був фізично росту високого, товстий, рум'яний, а сьрархічно могучий, достойний і виливовий. Було йому вже пятьдесят літ, та проте він мав густе і темне волосся, гладке лице, свободні рухи, хоч притім і величні, а се диятого, що трицять літ ішов одною дорогою, з одною метою перед очима і з одною волею в нервах; мав се, що задовольало потреби сго владі, які в нім певно неремагали: високу рангу, титул високо осьвіченого чоловіка, приязні зносини з людьми, ще більш осьвіченими, славні обіди і приємну гру в найвеличавішнім клубі, дуже дороге футро, прегарний новіз, льокая, сані і верхового коня.

„Гей, гей! — думав він собі часом — куди се я зайшов! Звідки ввійшов, а куди зайшов! Родив ся я не на едредонах, і мати не колесала мене в золотій колесці! Чесна душа! Добра була з неї жінка: така лагідна, люба, аж тужно робить ся мені, коли її згадаю. І батько був не злий чоловік: а як він мене цідував, коли я остатним разом звідти від'їздав, як цідував, — аж лице мені обелинив, і мабуть чи не заплакав троха бідняка! Бідні були,

ну, хоч і не жебраки, але й не багаті! Фу-у! що за жите мали вони!... Нехай чорт побере! Вічні клопоти, заходи, праця, а хосен з того такий, що тільки плюнути на нього. Відмовляй собі всього, не уживай нічого, не май ніякого значіння на світі і гниї в нудьзі за життя так як по смерті зігниси у могилі, і то перед часом, бо вони перед часом померли, з журби або може і з нудьги — чи я знаю? Я і трох літ там не прожив би, їй Богу! В доб собі вистріляв би, або першого ліпшого йодона визвав би на дуель і дав себе убити, їй Богу! З такого долу вилізти і на таку гору влізти — штука! Коли я її доказав — то, видно, в мене здоровенна голова, а нерви, як корабельні ланки, скоро від таких трудів, які я мав, і таких неприємностей, які я перетерпів, не потріскали. Все треба було стерпіти, аби дійти... Все стерпів! Тай гаразд! Фі! фі! як добре! Чого мені ще треба?... Становище, почесні, зносини, доходи — маю! Чого то я не маю і до чого не дійшов! Славний з мене хлопець!“

З боку працьовитості він зовсім себе не перецінював. І тепер ще в бюрі інститудії, котрої був високо плаченим начальником, і в інших, в котрих займав місце почесного члена або добродія і протектора, працював що дня цілі години шпиро, жваво, енергічно. Мав також часто у своїй діяльності славні і самостійні гадки, а его пунктуальність, акуратність, обережність була звісна не лише широко, але й дуже високо. В абстракції він не вдавав ся зовсім; просто і на думку вони ему не приходили, він і про їх істнованє не знав, або забув. Але з такими річчями, як цифра, факт, дата, не жартував і признавав їх панамі світа і своїми. А якже! Адже без того не міг би дійти так далеко! За те, коли величній і погідній, якими звичайно бувають великі люде, сходяв на мармурових, парадних сходках великого будинку, голови підвладних — не леда яких — похилили ся перед ним, як колосє перед сонцем, і поглядами, усьміхами, прислугами жебрали погляду, усьміху, лаєкавого слова.

Щасливий! щасливий! потім... гей, гей! Скоро, рівно, з грацією, хитаючись то в сей то в той бік мчить ся гарний кінь по застеленій снігом величезній, довгій, про-

стій улиці величезного міста, а на пишних саях, тільки голову виставивши, з пухкого футра его високоосвіченість майже без ушину розсилає поклони пишним головам, що вистають з пухких футер, достойним, марсовим, або янусовим, так авреолами лисли як і слави освіченим головам, котрі всі, як рівні рівному, пересплають ему поклони, усьміхи, знаки приятельського довіря і товариського порозуміння. Бо се переїзджають его товариші в працях, змаганях і забавах; тепер же, так як і він, великою, білою від снігу улицю, поміж двома рядами величезних білих домів, під білим небом всі мчать ся в одну сторону: до клубу, де їх ждуть живі стерляди, що плавають в саджавках, і коші повні леду, а в леді — шампанн.

Щасливий! щасливий! Далі на нічне, темне небо виплине місяць, як кружок білого оплатка, пригашений і сумний, а при его світлі, по високих, снігових заснігах, трійка за трійкою, з бренькотом і дзвоненєм, полетять вони на край величезного міста, далеко, там, де співають і танцюють чорноокі, пристрастні Циганки, де ніч минає у зливі світла і в морі шалу...

Або опера! Нехай чорт побере, які там дорогі і модні співачки роззявляють роти! Про звуки, що добувають ся з тих ротів, дбав він дуже мало, бо музикального уха не дала ему природа і взагалі всі такі річи — просто дурниця! Але такі суми, які дістають вони за свій спів, спонукують его до поважання і цікавості, а з другого боку, в величезнім театрі позолочувані стінн, ясність аж за очі хапає, в льожах цілий огород гарних жінок, з котрих він знає добре сю, ту і тамту, — в кріслах цілий олімп достойних мужів, з котрих він знає сего, того і тамтого, — горячий віддих товни, жартовливі шепти, — тут бачити всіх і показувати себе всім, з рукою, спертою в антракті з грацією о поруче фотелю, з льорнеткою при очах... Щасливий! щасливий! І так далі, і так далі, день за днем, ніч за ночью, гучно і бучно, весело мчить ся життя, пиша на лавровій постелі перевертає ся з боку на бік і аж стогне з роскоші, а чутя поринають у море рож і всіми своїми півдрями пють їх солодкі та запашні олійки...

Одначе, може від двох літ, его високоосвіченість почав ставати вже не таким вдоволеним та веселим. Щось з ним стало ся таке, чого сам не розумів і що спершу поясняв фізичною немічю. Отже радив ся лікарів (великих і славних), їздив до Спаа і Остенде, уживав гідропатії, гімнастики і масажу: ніщо не помогло. Не чув ніякого болю; був такий сильний, що, як сам казав, вола п'ястуком убив би, а проте щось ему було, щось з ним діяло ся так очевидно, що се помічали й самі веселі товариші его та приятелі. І якже би не мали помітити таких очевидних змін? Его голосний, свобідний сьміх далеко рідше, ніж перше, наповняв клубову салю; і при найліпшій грі, а що більше, при такій грі, що була дібрана для нього найпочеснішим способом, не розяснявав ся, не жартував; раз на пропозицію поїхати до Циганок захмарив чоло, махнув рукою і воркнув нерадо: „Нехай чорт побере! Не хочу toujours de la perdrix!“ Іншим разом відсунув екоренько тарілку з сьєрлядами, прегарно приладженими і скривив ся: „Надоїло!“ Часом его очі, звичайно огнисті і биєтрі, виглядали як скляні і, коли нецорунно вдивляв ся ними в пустий простір, зубами прикусував кінці вусів, зовсім так, як се роблять не щасливі люди і пани сего сьвіта, але его зажурені і смутні робітники. На чолі, ще недавно таким гладкім, яким повинно бути справді достойне чоло, з'явили ся поперечні зморщини, спершу тонкі, як шовкові нитки, але потім щораз глибокіші... „Що з ним діє ся?“ — питали ся приятелі. „Що зі мною діє ся?“ — питав ся він сам себе і так приятелям, як і собі відповідав: „Або я знаю? Чи сьвіт змінив ся, чи я здурнів? Заложу ся, що сам не знаю, що зі мною діє ся!“

На глибокім, далекім, темнім зимовім небі сьвітлив місяць, як кружок білого оплатка, пригашений і смутний, бо блеск его перемагали ясні тазові сьвітла, що рядами, громадами, гірляндами горіли на величезній, від снігу білій площі величезного міста. По білім снігу, в яркім сьвітлі летять і в різні сторони перехрецюють ся тисячі чорних кронок, дрібних в порівнаню з величезною площею, але екорих, тихих кронок, що тільки побренькують упряжею.

Се рій санок розвозить силу людей від воріт театру, що, розчинені навстяж, стоять у блеску сьвітла.

Разом з иньшими був і він сьогодні в театрі, слухав опери, бачив усіх і в антрактах, сперши з грациєю рукою о фотель, показував себе всім. Потім скочив на санки, загребав ся у футра і кликнув на візника: „Пашов!“

Скоро, рівно, з грациєю колишучи ся на сей і на той бік, побіг кінь площею і улицею, а его пан на легких санях позіхав так широко, що з уст ему, як з коміна, бухала пара і вогкою імлюю скроплювала пухке футро.

Позіхаючи увійшов він до свого мешканя, розказав льокаєви, подібному до маєстатичного автомату, щоби подав чай, кинув ся на турецьку отоманку і зітхнув. Довкола нього були там прегарні знаряди, образи, лямпи, драперії, зеркала, коверці — одним словом все, що належить до комфорту, шку і моди. Апартамент справді пишній і пустий, бо крім маєстатичного автомату, що вийшов назустріч своєму панови, живої душі в нім не було. Пан апартаменту був безженним з різних причин. Був час, що хотів оженити ся, аби тільки розумно, добре. Але богата панна з одного сьвіта, котру сватав, відмовила ему; а панни з иньшого сьвіта, хоч і з високими зносинами, сам не хотів брати. Вже мав рішити ся на те, бо партия (з причини сих зносин) була чудесна, але нараз напала его якась непевність, неясна для нього самого, якісь гризоти, котрим піддав ся. Він добре розумів, що були се дурниці, але піддав ся їх упертим, хоч невиразним намовам: не оженив ся, і так уже остало ся на завсїгди.

Колі тепер ходив по пишнім і ясно освітленім апартаменті, очі мав знову скляні, прикусував зубами кінці вусів і кілька разів воркнув: „Нехай чорт побере таке жите!“ Отже він був невдоволеним з життя! Чудо! по таких трудах, мозолах, старанях, при таких зносинах, почестях, доходах, не бути вдоволеним з життя! Чудо! чудо!

Нараз підійшов до бюрка і в білі, пухкі пальці взяв нерозпечатаний лист. „Від Анульки! Йй Богу, від Анульки! Так давно не писала, я гадав, що вже ніколи не напише. Аж от, пригадала собі знову... Я радий з того, дуже радий!“

Та Анулька то була єго сестра, що жила десь у глухім куті, під біловезькою пущею, в невеличкім праїдівськім селі. Коли їх батьки померли, він був уже в половині своєї славної кар'єри і написав до сестри: „Бери собі все. Для тебе і твоїх дітей се правдиве щастє, для мене дурниця, на котру і пхнути не варто“. Тому й не просила вона у нього потім нічого і часом, в листах, називала єго своїм добродієм. Звиш дваїцять лїт зовсім не бачили одно одного; вона писала до нього мало коли, він відповідав коротко або й зовсім не відповідав. Минали місяці, часом і роки, коли сестра й на думку не прийшла єму. Одначе тепер, коли на коверті листу пізнав її письмо, був радий, дуже радий, а коли відчинив коверту, усміхав ся і зморщини щезли єму з чола. Сидячи при бюрку, обернений профілем до ляжни, що освічувала бюрко, першу половину листу перебіг скоро очима, але другу читав далеко помалійше і довше. Хоч зміст її зовсім не вимагав глибокої розваги і комбінації.

„Чи пам'ятаєш ти, — писала сестра з далекого сїльського двора — як тато вечерами вів довгі розмови з економом, а ми, ще малі діти, з кута комнати дивили ся на тїнь єго великих вусів, що рушала ся на стїні, і як нас се бавило? Мало тоді було нам потрібно до щастя. Чи пам'ятаєш ти, коли нас перший раз завезли у глибоку пущу, на лїсничівку, в гості, яку радість ми мали з сеї прогульки? В сїй лїсничівці я буваю нераз і тепер; нічого там не змінило ся. Осєни такі самі, прості, стрункі, високі аж до неба, як були тоді, і папороти такі високі, як ті, в котрих ми колись заблукали ся так добре, що батьки, при помочи иньших осіб, шукали нас кілька годин. Нічого дивного: ми сховали ся були в тих папоротях з головами і йшли, йшли вперед, цікаві, що буде дальше. Я лякала ся, правда, розбійників і диких звїрів, але ти впевнив мене, що оборонити мене, і се втихомпрювало мене зовсім. А батько і мати, замієць гнївати ся, що ми їм завдали такого клопоту, з великої радости, що згуба найшла ся, цідували нас і обіймали довго; а що та подорож по папоротній гуңавині втомила нас, то тато тебе, а мама мене занесли на руках до лїсничівки. Чи пам'ятаєш ти се, Влодзю? А па-

м'ятаєш ти шум пуці, що в нього ми велухали ся нераз на самітних проходах цілими годинами, коли ти вже був доростаючим хлопцем, а я чималим також підлітком? Та коли вже говорю про дерева, то чи пам'ятаєш ті три старі, кріслаті клени, під котрими в лїті їли ми звичайно сніданє і підвечірки, як на підвечірки давали нам хлїб з медом, і як ти сї ласощі любив? Ти так їх дуже любив, що я, хоч сама лакома, віддавала тобі половину своєї порції, а ти за се бігав у лїщину по орїхи, котрі знов я дуже любила. Пам'ятаєш? Ті клени щораз старші, більше розлогі, стоять і тепер там, де стояли; мід, як і давнійше, є в насїці, і орїхи є в лїщині, лише тебе, Влодзю, не видати тут уже ніколи, ніколи...“

Дочитавши до сєго місяця, він поглянув знову на верх картки і з дивними усміхами, що єму то блискали, то гасли на устах і в очах, перечитав те саме вдруге. Потім обернув картку, на котрій м'ягка душа жіноча, в якійсь тихий зимовий вечір розжалоблена споминами з ранку жити, писала далі:

„Чи пам'ятаєш ти нашу дитячу комнату, невеличку, з біленими стїнами і вікном, що виходило на городчик, в котрім мама сїла на лїки ріжне зїде, таке пахуче? Пам'ятаєш ти маму, як вона терпеливо і довго розмовляла з сїльськими бабами про їх клопоти і біду, або як напоювала зїдем бідні, бліді діти? У тій нашій дитячій комнаті вигодували ся і вирости з черги мої діти: Стасєво і Юльця, а тепер ми тут з Юльцею спимо. Стїни у ній, так як давнійше, білі і вікно виходить на городчик, в котрім я з черги сїю чебрик, сляз і мелїсеу; недавно навіть найшла я десь на поді твого деревляного коня, обчистила єго старанно і поставила в куті комнати. Пам'ятка по тобі... бо хоч ти, правда, живєш, але не для нас, не для нас...“

Тут він руки з листом опустил на колїна і, вдививши ся в простір, похитав головою. У комнату вступив ма-сстатичний автомат і, тихо ступаючи по пухкім коверци, внїс на срібнім, тяжкім підносї чай з ріжними приборами і додатками, поставив єго на столі і повідомив про се тихим голосом свого пана. Але пан ані не бачив єго, ані не чув, лише читав дальше:

— „А нашу стару няньку, Касю Голубиху, пам'ятаєш? Які вона знала різні забавні, а як тато казав, мудрі, по-словниці і примівки, а які мала темні, грубі, з вузловатими пальцями руки, хоч ними так старанно і делікатно одягала нас, чесала, гладила, коли нам щось долягало, до уст прикладала приємаки, коли на нас примха напала і ми самим гладженем не дали себе потішити! Золоте серце мала і дуже нас любила та проста селянка. Вона винянчила потім Стася і Юльцю і до кінця життя пробула в нас, в тій комнатці, в котрій-то, пам'ятаєш, давніше переховувалися на зиму яблука, і котрої вікно виходило на березовий гайок. Але ти, розумієся, не знаєш, що Голубиха вже не живе. Тому рік померла, а в недузї все тебе згадувала: „Чи Влодзьо не писав? поїхав він від вас! Нехай ним Пречиста Мати опікуєся і нехай его Бог благословить!“ Я знаю, мій Влодзьо, що се благословенство найпоїстарої няні зовсім тебе не обходить, а проте посилаю тобі его, і нехай воно буде з тобою і над тобою. Поховали ми її на тім кладовищі, що то, пам'ятаєш? під сосновим бором, над мокрою долиною сторчить хрестиками, де також наші батько і мати поховані. Але ти на тій могилці, під котрою наша Голубиха на віки спочила, певно ніколи не будеш...“

Знов опустив лист на коліна, задумався, а кождий з тих, що бачили его в бюрі, в клубі, в театрі й у Циганок, якби поглянув тепер на нього, то дуже би здивувався. Плечі мав згорблені, голову наперед похилену, очі пригашені і нерухомі, на чолі багато зморщин; виглядав старий, старий... По кількох хвилях недочитаний лист поклав на краю бюрка, і сам писав:

„Все вже я забув, моя Анулько, а проте все пам'ятаю і заложив би ся, що ніхто не зрозуміє, як се так може бути. Але чоловік, хоч з крінкою головою, то таке сотворіє, що ему не тільки все, але й самого себе трудно зрозуміти. Тепер здаєся мені, що я себе вже зрозумів. Доки я все вперед ішов і думав: ще туди зайду, ще туди, ще се здобуду, ще й те, доти була в мене боротьба і велика охота до боротьби і життя. А коли я вже все осягнув... Ей, погана-ж то шутка якась — се наше людське життя! Пра-

цюєш, мучиш себе, терпиш всякі неприємности, гониш як біснுவатий через гори, котрі розбиваєш, через моря, котрі перепливаєш, а коли вже схопиш то, чого так бажав ти, бачиш, що в руці держиш — мару. Коли-б я так при собі мав когось свого, може би мене і та мара довше радувала, а так фю-у-у! — щезло все й остала ся пустиня...

Як то добре, що ти написала до мене і що називаєш мене по давньому Влодзьом. Гарний собі Влодзьо, грубий як бочка, і старий, старий уже!... Се-ж правда, Влодзьо! А імен тата і мами не вимовив я вже з двацять літ... перший раз нині... От, дивна річ! доки я був молодий, було мені все одно і все мене радувало; а тепер, коли в жилах кров троха остигла, а в руці показалася мара, мені — хоч гинь — захотілося чогось пиншого, пиншого! Знаєш що? ти від мене щасливіша, Анулько! Тебе обходять різні справи: Стась, Юльця, маєток, усякі — і не твої навіть власні справи та історії; ти любиш свої білі стіни, свої клени, чебрик, оріхи, пуцу... Правда, що та пуца прегарно шуміла, а запах маминого чебрику так мені добре пригадався тепер, що аж мені в носі закрутив. Ну, скажи, чи можеш ти ще так багато оріхів з'їдати, як давніше? А ліщиновий лісок чей ще не дуже витягтий? А що сталося з нашим псом Бурком? чи давно згинув? Ей, поклонися ти від мене пуці, кленам, мому деревляному коникови і могилці старої няньки Голубихи! Або, знаєш що? Я приїду колись до вас! Тепер не можу: служба, справи не пускають, але скоро тільки літа діждуся, возьму відпустку і приїду. Ей, нехай чорт побере, може я й інакше... Ну, ще рік, два роки, і поклонюся гарненько всім тут і всему і зовсім таки поверну до тебе і до...“

На дальнє слово виала груба сльоза, розплила ся по нїм і зробила его нечетким.

Переклав О. М.

Із воєнних оповідань Детлефа фон Лілєнкрона.

I. П р о л о г.

I.

Перша битва скінчила ся. Переможець стояв табором на побосвиці. Дим з нечисленних огнищ вив ся під безхмаре, нічне, весняне небо. Деє далеко, між полевыми вартами і патролями, лускали рідкі вистріли.

Осторонь від властивого нобосвища Совванів лісок, облитий леним місячним світлом. Серед него стояв одноповерхий домок, мабуть лісничівка. Перед домком стелив ся великий травник, обрамований двома стежками, виспанними шутром. На другім кінці вільного простору, як раз напротив фронту будинку виступала на широкій підставі з піскового каменя Версальська Діана, немов би тільки що виринула з лісової гущави.

Тут була горяча боротьба. Двері і вікна були пошмаговані; скрізь по стінах сліди куль. Побиті гранатири, з виразом болю і лютої на лицьях, забризкали травник своєю кровю. Один опер ся підставу Діани. Його карк вигнув ся в зад; на лів отворені очі вдивляли ся в неї. Староїтальська богиня показала німецькому воякови дорогу до Вальгаллі.

Кілька кроків перед своїми волками, от-от перед розбитими дверима лежав простертий молодий офіцер. Бліде лице було нахилене на бік. Знід шолома висунув ся між запалі очі кучер густого, чорного волося. Права рука

держала ще міцно шаблю, як при житю. Ліва була притиснена до серця. Тільки одна крапля крови капнула йому в рани на руку і блискотіла при світлі зір мов рубін, насаджений на маленький золотий перстін на четвертім пальці.

Весняний супокій. Тихо так, мов камінь заляг на гробах. Тільки деє колись дихне вітер, зашепочуть гильки, не то сумовито, не то байдужно; се шуміла вічна пісня смерті — резігнації.

II.

Та сама весняна ніч укривала також ліси і поля, міста і села в північній частині нашої вітчизни. В маленькім містечку все вже поснуло. І в великім, подібнім до замку домі міського начальника все було тихо. Вікна були позаслонювані рулетами. Тільки в партері два вікна, що виходили на сад, були широко відчинені. Перський ковер покривав поміст комнати. На круглім столі перед софою стояла лампа і яро освітлювала комнату. Напроти вікон висунено фортелян. В нічних сумерках розливалася Імпровізація As dur, op. 142, ч. 2 Франца Шуберта. Середній уступ відіграно занадто швидко, занадто пристрасно; було в тій грі щось мов тривога і неспокій. Швидко прогомніли остатні акорди малого, гарного твору. В далекій далечині чути було снів. Раз виразнійше, раз слабше. Се співали вояки, манируючи шляхом до границі, де сими днями вибухла війна.

Ось до неї виразно долітають слова:

Гей піччя-ж то смерть не краса,
Як та воячка в бою наша!
В кровавім бою
В чистому полю, —
Ніхто там не плаче за тобою.

Хто на постели жре — сумує,
В темну країну сам мандрує;
Тут я не дбаю,
Кумпанів маю, —
Скошені мов сині цвіти в маю.

Вона слухала, дух у собі зашираючи. Уста розкрили ся троха. Очи побільшали. На чудовому личку визначила ся тривога і турбота.

Бють барабани, банда грає, —
Весело вояк умирає! .
В кровавім бою
В чистому полю, —
Ще й безсмертну славу собі має!

Слабше, слабше доносили ся остатні слова пісні:

В кровавім бою,
В чистому полю, —
Ще й безсмертну славу собі має! —

чулось їй ще раз виразно.

З чолом низько похиленим, з зажмуреними очима, — оттак вона вислухала остатніх тонів. А тепер довкола неї тихо, самотно. Звільна підійшла до фортепяна.

Гей ніччя-ж то смерть не краса,
Як та вояцка в бою наша!...

Вона града і співала сю стару, гарну вояцку пісню. Коли скінчила, права рука довго ще лежала на клявішах. Як часто він співав їй сю пісню своїм чистим, спокійним голосом! Вона акомпаніювала йому. А потім він з запалом оповідав їй про народні і вояцкі пісні. Як возили самі собі укладають мелодії, зразу лиш троха переминюючи старі церковні та народні мотиви. Як майже у всіх вояцких піснях основний настрій м'який, поважний; як усі вони навіяні тугою за рідним селом, нераз зовсім несвідомою.

Нічний метелик літав довкола світла. Вона встала і підійшла до вікна. Горішньою поверхністю лівої руки оперла ся о стіну і сперла на неї голову. З великих сірих очей ринули сльози, невпинно.

Десять колись зашумить вітер, зашедесть гилки, не то жалібно, не то байдужно. Се шуміла вічна пісня резигнації — смерти.

II. Чари полудня.

Між дванадцятою і першою йшла битва. На горбі, близько одинокого дому, що палав, подишений жильцями, стояв головний комендант, опертий обома руками на гудз сідла, стояв без руху отсе вже пів години.

Штаб стояв заслонений за домом. З усіх боків, швидко один за одним прибігали і вибігали на мокрих конях ад'ютанти, ординансові офіцери і ординанси з донесеннями. Ординанси мали донесення написані олівцем на карточках. Генерал веував ті чотирикутні карточки в торбинку при сідлі, навіть не прикликаючи до себе одним рухом руки нікого з офіцерів, що стояли за ним. Усе ще стояв без руху, тільки інколи прикладаючи люнету до очей або заглядаючи до мапи. Його великий темнокаштановатий кінь жвав ненастанно ліву трензлю і часом кивав головою. Серед нас дуснув гранат і розшарпав на кусники одного штабового капітана. Його кінь став високо на задні ноги, замахав у повітрі передніми копитами і впаав на землю страшенно пошматований. Ми всі мимовільно на хвилю розскачили ся в різні боки. Один офіцер під'їхав до генерала, щобні сповістити його про смерть капітана, котрого він цинив дуже високо. Генерал остав ся без руху, тільки поплескав по шні свого коня, сполошеного страшенним дускотом і об'їхав раз пологу вісімку.

Штаб стояв на тім самім місці. Страшенно покаліченого трупа прикрив штабовий ординанс різнобарвною ковдрою, що лежала перед палаючим будинком. Довкола тої ковдри лежали повикидувані з хати: млинок від кави, клітка з канарком, що цвіркотав і весело, не вважаючи на погане положення, дзюбав свою норозепнувану поживу. Далі перед домом лежали книжки, таці, жіночий чепець, побиті вази, образи, подушки, цигарниця з вишиваною торбинкою, гребінь, цукерниця і купа иньшої домашньої посуду і всяких потрібних та непотрібних предметів. Зрештою ніхто з нас не був ранений. Гранат мусів дуснути на гудзі від сідла капітанового коня. Від часу до часу пробреніла якась блудна карабінова куля підвистуючи

понад нашими головами. Ось одна вдарилась о паркан. Цуп! стукнула злегка. Мов жовна дзьобом о дерево.

Генерал стояв без руху. Його поважне, задумане лице було бліде. Чим дужше працювала його думка, тим більше він панував над собою на зверх. Ми офіцери раз-у-раз гляділи в люнети і перекидали ся короткими увагами.

Ранені шкитильгали попри нас або їх несли.

День був сірий, понурій, але вигляд тільки десь колись спинювали тумани від вистрелів. Ми могли бачити виразно перед собою і з права і з ліва обопільні лінії стрільців і колюми, що розбігали ся, коли підходили під огонь гранатів.

Нараз уся наша увага звернула ся на три піші баталіони на захід від нас. Вони йшли бік-о-бік вузьким видолинком, клубили ся якось безрадно і не могли розвернути ся. Нам здавало ся, що вони манірували розпуценими колюмнами до середини; компанійних колюмн не могли сформувати задля стрімких стін видолинка. Мов з ведра сипали ся на них гранати. І генерал побачив се. Він обернув голову до нас і кликнув мою назву. Майже одним скоком із свого місця я був коло него. „Екседенціє?“ „Бачите сей невеличкий горбик на право від нас?“ Він показав його, держачи люнету в руці. „Там стоїть одно одиноке дерево, бачите його?“ „Слухаю, екседенціє“. Я заходив ся успокоювати свого коня, що живо пер наперед. „Ідьте до 97-ої легкої батерії, нехай зараз займе там становище і палить. Зрозуміли мене?“ „До послуг, екседенціє“. „Ідьте самі з батерією на горбик і вияснить шефови батерії ситуацію“. „Слухаю, екседенціє“.

І вже я в дорозі до батерії, що стояла тільки кілька минут шляху від нас для спеціальної розпорядимости головного коменданта. Дорога була препогана. Треба було скакати через рови та окопи. Мій невеличкий гузарський кінь раз плив, то знов дранав ся в гору наспинами. Далі, далі! Що значать рови, хоч би й які широкі, що значать усіякі завади в часі битви! В кінці бачу батерію. Уже здалека махаю хусткою. Шеф батерії зрозумів се. Видав коменду; я зміркував се по руху і пораню, що счинило ся

коло гармат. Потім полетів вихром до мене, в товаристві трубача. Ми зустріли ся; його лице спалахнуло, коли я передав йому розказ — брати наперед. Трубач що духу погнав уже до батерії, щоби від капітана передати найстаршому офіцерови наказ — вести за нами батерію як мога найшвидше. Капітан і я пустили ся тропом наперед, та так, щоби не відбігати занадто від батерії, що мусіла переборювати багато трудностей терену. Я знав дорогу з ранішнього реконесансу. Ми мусіли переїхати через вузький, короткий та глибокий вивіз, як раз на стільки широкий, що одна гармата за одною могла проїхати. Іхати по дві в ряд не було місця. На ліво від того вузького провалу, навіть коли минути скалистий терен, було багно і мокрі сіножати; ані артилерія, ані кіннота не могла тамтуди рушити ся; на право треба було-б обгнати велике коліно і тратити багато часу. А баталіони! баталіони! — не сходило у мене з думки. Там людей валить десятками. Коли-б тільки наша батерія стала на своїм місці, то зараз французька артилерія мусить звернути ся против неї.

Горбик був досить довгий, так що гармати могли їхати в досить далеких відступах. Страти поменшали. Де те провалє, провалє? Довкола нас усе пусто, всюди руїна. Але далі, далі! Капітан і я, давши знак батерії, щоби поспішала за нами, скочили наперед, щоби швидко продерти ся на місце і виглядіти на горбі найкраще становище для батерії, коли приїде.

— Боже мій! — скрикнув капітан, зовсім не надто делікатний чоловік, коли ми скрутили в провал. — Боже мій! Але-ж сюди проїхати неможливо! Тут повно ранених!

Нам показав ся страшений вид. Навалені одні на одних лежали в провалі труни і ранені, хоч їх і не було багато. Ранені почули здалека туркіт нашої батерії і з крайнім напруженем повідповзали на боки, щоби втекти смерті під колесами. Перед кількома годинами мусіла тут лютити ся скажена боротьба.

Неможливо! Тут проїхати годі. Але баталіони, баталіони! Капітан і я стояли кілька секунд безрадно; батерія повзла на задиханих, закурених конях ближше, все ближше.

Неможливо! Та ось на мокрому коні садить до нас молодий штабовий офіцер від головного коменданта. Його чоло обв'язане білою хусткою, на чуприну насаджена шапка якогось мушкетера. Правою держить поводи свого коня, а лівою раз-за-разом обтирає собі кров, що знід хустки ллється йому на очі. Він ледво вже дивиться. Здалека кричить зовсім охриплим голосом: „Батерия, батерия нехай заїжджає! Де та батерия? Екецеленция дуже...“ Я скочив до него, щоби підхопити його; він склонився, майже зом'ялий, на гриву коня, пустивши поводи з рук; його рамена безсилно звисли довкола кінської шиї. Я не мав коли ратувати раненого, хоч би се був і мій рідний брат. От я гукнув на одного легко раненого, що сидів у рові і завизував собі скалічену руку, придержуючи один кінець хустки зубами. Ми оба зняли капітана генерального штабу з коня і злегка поклали на землю. Ще раз зирнув я на його бліде, закровавлене лице; на пів зом'ялий він ще рушав губами: батбатбатбат... хотів сказати: „Батерия наперед!...“ О ти щира, любя душе!

Не було що тратити ані секунди часу. Я скочив назад до капітана. І він уже зважився. Значить, наперед!

— Не оглядати ся! Не оглядати ся! — крикнув капітан. Ми оба як мога найшвидше рушили наперед. Раз тільки я озирнувся. Колеса крутяться і скриплять раз високо, в повітрі, то знов геть в низу; гармати і ось раз скісно, то знов криво, трупи і ранені вють ся під колесами, канчуки ненастанно дускають по кінських хребтах, лютість, розпука, прокляття, сніви, крики. Ось батерия виїжджає на горб. У спицях коліс волосе, мозок, кров, кишкы, шматки уніформів. Та виїжджає з чудовою прецизиею. Відскакують. Набивають. Направляють. І: „Перша гармата — пали!“ Дим стелить ся густо перед ливетами, ефекту не можемо бачити. Але вже по другій вистрілі просвистів над нами ворожий гранат. Се нашій батерії гостинець. Баталіони можуть розвернути ся. Попрошавши ся з капітаном я поїхав назад до генерала, оминаючи страшливе проваде. Коли я замельдував ся з поворотом, сказав мені головний комендант ласкаве слово. І я знов заняв своє місце серед штабу.

А генерал усе ще стояв без руху. За нами роздавали ся часті кавалерійські сигнали „тропа“. Ми не могли бачити швадронів, але мені живо причувало ся шпалане, сипане, брязкіт. Крики коменди долітали до могого слуху: га-гов... га-гов... і чим раз слабше і слабше: га-гов... Чуло ся все те, що чинить такими поетичними руху кінного полку, а особливо, коли сам чоловік є в ньому. Я чув усе те виразно, хоча довкола нас готіли ненастанні громи. Серед того гromу роздавали ся пискливо вистріли батерій, котру я отсе припровадив. Вона стояла недалеко нас. На просторі чотирьох миль клекотів карабіновий огонь, лопотів зовсім так, як кипяток у величезному розпадену китлі.

Коні без їздців, волочучи поводи, часом з сідлами під животом, бігали довкола нас. Звільна причаланавав мул і зупинивши ся перед генералом почав шукати трави на землі. На його хребті припнувані були два сідла з поручами, а на кождім сидів неживий Француз. Припнувані по-сами вони сиділи плечі до плечей, позвінувавши голови в зад, так що лицями зазирали один на одного. Горішні губи були троха підняті — бачилось, що сміялись один до одного.

А генерал як стояв так стояв без руху.

Аж ось із правого крила надбіг шеф штабу, що стояв там для докладного перегляду. Їздець і кінь від ніг до голови забризкані були болотом. Полковник їхав мабуть скаженим гальоном. З коня курило ся; знід рубців шабраки і за задніми вилицями стояла біла піна. Робив боками; здавало ся, що от-от звалить ся з ніг.

Ми придивлялися ся цікаво полковникови, коли сей зупинив ся коло генерала. Знати було по нім, що справа стоїть добре. Поки він говорив ще з генералом, то шукаючи і знаходячи щось на мапі, то показуючи пальцем на битву, надлетів з лівого крила ординанс. Його кінь був зовсім готов, не міг навіть вискочити на горбик і гепнув на землю разом з їздцем. Оба перекотили ся мов кулі. Та в тій хвилі з сего клуба вихопив ся молодий офіцер від стрільців з гарними чорними вусяками і з чаком поломаним при впадку. Він пролетів поуз нас, зо сміхом крикнувши нам: „Добре йде! Добре йде!“ Підчас короткої

дороги до генерала він видобув пару сніжно-білих рукавичок і сплуквав ся понадівати їх на пальці, поки добіжить. Та тільки ліву встиг надіти. З тим самим усміхом, з яким гнав попри нас, здав рапорт головному комендантові, а сей приязно подав йому руку. Потім векочив на невеличкого берберійського коня, якого тимчасом зловив йому ординанс, прийняв від нас остатній шматок холодної печеної курки, який ще був у нас і весело погнав геть, по дорозі жуючи м'ясо, а правою рукою сидкуючись вигладити фалди свого поломаного чака. Бачилось, що все те робило йому величезну приємність. Поздоров тебе, Боже, старий друже, коли тобі впаде до рук отсе писане! Правда, ти рідко коли читаєш вірші (я також), та все таки неможливе воно не є.

Генерал під'їхав до нас за згарища будинку, котрого дах і крокви власне з тріском завалили ся, і запитав: „Має хто з панів ще не остатнє цигаро?“

Йому подано цигаро. Потім ми обступили його довкола. Головний комендант дав декому з нас особисто розкази. Коли ми роз'їхались, несучи розкази „з усею силою рушати на місто“, він гальопом подав ся троха далі наперед, щоби зайняти новий обсерваційний пункт. При пожерищі лишив ся один ординанс; йому поручено завідомляти всіх, хто прибуде з донесеннями, про ново вибране становище генерала.

Чари полудня були зломані.

III. П а я ц.

Ми облягали велику кріпость.

Я отримав наказ о півночі з трьома підофіцерами і трицятьма людьми залатити фільварок La Grenouille, що лежав перед самою лінією наших постів. Раз там усаджував ся неприятель, раз ми. Вічна була шарпаннина. Тепер треба було зробити їй кінець.

О десятій вечір наказав я „Antreten!“, а за годину, завідомивши найблизшій таборіві сторожі про поручене мені діло, я вже був перед крайнім постом.

Ну, як би то сказати? Так якось немов би я в тій хвилі був далеко від землі, в повітрі, геть поза обсягом пашної планети у всесвітнім просторі. Ми були самієнькі, нікого не видно, не чути. Я попросив комендантів таборної сторожі, щоби не вислали повзучих патролів у поле перед постами, щоби не було якої помилки, а тепер довкола нас глухо і німо.

Місяць був у третій квадранті. Старий „вуйко“ був такий чемний, що сховав ся за хмари. За сю чемність я післав йому рукою поїїдуї. Було темно, та знов не так дуже, щоб усе аж тонуло в п'тьмі.

Далі... Пст... Кицька на ловах... Ані брязнути!... Обережно, обережно, помалу, повзком, зразу довго ровом, потім поїїд парканом, муж за мужем, часом „рачки“, часом одним скоком півнерек гостинця. Пст! Знов на почіпки, як до присюдів у танці. Гов... далі наперед! Що се там? Довго на місці... Нічого... знов далі... „В зад подати ся, тихо!... Маєр, не сопи так!...“ Далі... Пст!... Стій!... і — довго на місці... Тихесенько: „Сержант Барраль!“ „Ось я, пане лйнтнант!“ „Не вершіть так!... Ганзен за мною.“ Один приповз до мене... „Далі наперед!“ Я все на переді. Револьвер на поготові. Шаблю, як зайву, я відперезав у шатрі. За мною сержант Барраль і капраль Ганзен.

Далі... Ані мур-мур!... Кицька на ловах... Не брязчати!... „Стій!“ (Тихенько подаю ся в зад, один на другого гур-гур!) „Тихо, драби!“

Перед нами, ось-ось перед нами, мов із землі вискочили: замочок La Grenouille і дві офіцини, все серед великого саду.

Чи там є ворожа залога?... Стій!... Глибока тиша. Здаєть ся, чути-б, якби китайський цісар і його найяснійша мати цісарева в Пекіні чихнули.

Я повзу сам наперед... Що се? Барикада. Щоб тебе чорт! Назад. Шепотом: „Наперед.“ Знов ми при барикаді. Починаю драпати ся в гору. Легко, легко... Кождої хвилі може мене ворожа куля залоскотати понід ребра. Неприятель може побачив нас, і тільки жде, аж ми всі будемо в лапці. Щось хруснуло. Се я на серед барикади завяз

чоботом між спиці колеса. Удалось мені вилабудати ся. Моя коменда драпає в слід за мною. Ну, всі ми перелізли, стоїмо на подвірю. Ворога нема. А тепер усе мується зроби́ти ся мигом. Я беру Барраля і десять людей і розставляю їх перед будинками для забезпечення тих, що мають доконати підпаду. Заперши в собі дух я ведухую ся в п'їтму. Обік мене ліворуч стоїть Барраль, праворуч Ганзен. На хвилину виринає місяць. Я зирнув на Барраля, зирнув на Ганзена: їх лица бліді мов стїна, але напружені. Ганзен шепче стиха: „Пане ляйтнант! Пане ляйтнант!“ Що таке? „Ось спаги*“) перед нами.“ „Що ти верзеш, Ганзен!“

Ще не палає пожежа. Аж ось блиснуло в кріпости перед нами і мов на даний знак пролетїли понад нашими головами геть до табору величезні гранати. Вони лишають по собі довгі огнисті смуги. В люках каземат мигоче тут і там синє сьвітло.

Ось підлетїла одна одинока зелена ракета; там, о пів милї дальше, друга пурпурово червона. А все те так тихо, так тихо...

Та ось за нами вибухає подумя... здержувані крики... Свиня заквичала жалїбно. „Ганзен, скоч но зараз там і заколи ту свиню, щоб ані голосу не подала!“ „Слухаю, пане ляйтнант!“

Шарах! Шарах!...

Моє порученє сповнене. Я замельдував куди треба. „А знаєте вже, що Гельмсдорф сеї ночи тяжко ранений відломком граната“, — мовить мені полковник. „Нї, пане полковнику, не чув про се. Чи рана смертельна?“ „Не знати ще. Я велїв занести його до Дубса, куди не дохнуть гранати.“

Гельмсдорф мій щирий приятель. „Позвольте мені, пане полковнику, поїхати до него на пару годнє.“ „Навіть прошу вас, поїдьте. А як вернете, то прошу мене сповїстити, як йому там.“ „Слухаю, пане полковнику!“

*) Турецькі вояки з Африки, що служили в французькім війську.

Довкола огнища дому в Гран-Дубсе застав я стару бабусю, що їй засїяли ся вуся, а уста шептали молитви, двоє дітей і понурого господаря. Всї вдивляли ся в подуми. Се свої, хатні. Не мовлячи ані слова, батько підняв подикий палець правої руки і показав позад себе, на двері. Я вїйшов. На широкім французькім ліжку лежить Гельмсдорф. Заснув. Його лице сїро-жовтаве. Він не рушаєть ся. При ліжку стоять три лікарі і дві сїрі милосерні сестри з Німеччини. Шпитальний помічник, держачи обіруч велику миску повну аж до самого краю крови (або може винної поливки) власне спішить до виходу. Через плечі у него перевїшені ручники, намочені в пурпурі. Червона маса (може винна поливка) загусла і трясеть ся мов студенець і набирає чим раз темнійшого колїру; на серединї вона аж темно-синя.

Лікарі виходять на остатню нараду. Один із них, що дося мав рукави від сурдута і від сорочки зачочені више ліктів, тепер випростовує їх знов і захищає гудзїтки. Я попросив сестер — рїдний краю, цілуй кождий крайчик їх одежі! се твої ангели в часї війни! — щоб спочили на хвилю; я посїджу коло хорого.

Молодому офіцерови відірвав відломок граната все мясо з правого уда. Я сам коло него. Я прикляк коло його ліжка, взяв руку сонного в свою і притулив своє чоло до неї. Мої думки — се молитва, се горяче благанє до Бога: Не бери його до себе! Се мій одинокий, мій найліпший приятель!

Ось я ветаю, але не випускаю його руки. На його лицї миготить щось, мов слабенькі блудні огники. Якась тїнь пробїгає по ньому. Неначе тїнь птаха, що пролетїв десь високо. Він спить так спокійно; віддих іде так мїрно, правильно.

На столику край його голови сьвітить ся лампа. Вона закрыта умброю. На умбрі, оберненій до мене, танцює паяц у шапці з дзвіночками; студеним вахлярем він бє невеличкий бубен. Його лице погане-препогане.

Я дивлюсь і дивлюсь на лампу, без руху, щоб ані найлекшим шелестом не збудити раненого. Його рука все ще спочиває в моїй. На мене налягає непоборнима втома.

Ті безконечні полеві варті, моя коменда остатньої ночі, страшенні напруження, цілоденні лежанки в мокрих ровах для ненастанної оборони, всі ті вражіння в молодому серці... в часі битви... Не можу... вже... держати... голови... Вона... клонить ся... клонить ся...

А передо мною танцює і скаче паяц гейже і гонса! От розгуляв ся дурний котюга! Широкий його рот ще розширив ся поганим усьміхом. А я танцюю за ним, мушу повторяти кожний його рух.

Але я не хочу! А все таки мушу... Потвора зупинила ся, спочиває. І я стою мов заклятий. Паяц похиляє голову. Чого йому треба? Чи придивляє ся кротови, що порпає нору в землі? Чи придивляє ся, як росте квітка? Чи стежить, куди біжить компанка?... Він моргає на мене. Іду за ним, заглядаю в глибокий, великий гріб. А з гробу простягають ся до мене тисячі голих рук, в щупаковато-сірій барві, з пальцями позакорчуваними судорогою. Такі руки видав я нераз на полях битви.

А паяц сьмієть ся, регоче і вивертає ківли мов у цирку, і регоче і показує в низ. Мені хочеть ся побити його. Та я... не можу... руши...ти ся... з мі...сця... Псе!... Проклятий!... Закрий!... Закрий!...

Нараз я буджу ся. Я спав мабуть не довше п'ятьох мінут. Зриваю ся на рівні ноги. Рука мого товариша все ще спочиває в моїй. Воже мій, що се таке? Вона вохка, липка, не холодна, не тепла... ще крихітка остатнього тепла, мов у вистиглій печі... Його лице на лівім боці троха скорчило ся... Його очі... „Гельмсдорф! Гельмсдорф!“ кричу я і кидаю ся на него... Відчинили ся двері. Милосерні сестри входять стиха, лагідно... Одна, старша, нахиляєть ся до мене... Обнимаю її, як син рідну неньку. Вона говорить до мене так сердечно, лагідно, спокійно, говорить таким рівним акцентом. І на її груди я хлипаю мов десятилітній хлопчина.

З німенького переклав *Іван Франко*.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ПРЕТЕНДЕНТ.

НОВІСТЬ

Марк-Твайна.

IV.*)

День хилив ся до заходу. По обіді, щоб якось перебути довгий і тяжкий вечір, попробували оба приятелі рішити, що почати з п'ятьма тисячами нагороди, яка їх ждала на випадок, коли-б найшли однорукого Петра, зловили його, пересвідчили ся, що се справді він, видали його і завезли до Телесес на індійську територію. Однак тут показало ся стільки блискучих надій на готові гроші, що їм просто годі було на що небудь згодити ся і того держати ся. Врешті те все змудило ся пані Сельєре і вона сказала:

— Се просто нерозумно пачи крилика, поки його ще не зловили!

На сїм поки що справа стала і всі пішли спати. На другий день рано, полковник, за намовою Гевкінса, нарисував і описав свою ігранку і пішов виробити на неї патент, а Гевкінс, взявши саму ігранку, пустив ся розпитатись, чи не можна би її кому продати. Не потребував за тим далеко і ходити. В невеличкій деревляній буді, де колись мешкала

*) Див. IV книжку.

якась бідна муринська родина, найшов проворного Єнкі, що направляв дешеві крісла і такі інші домашні знаряди. Чоловік сей оглянув забавку спершу байдуже; але далі поспробував вдати штуку і побачив, що се не так легко, як думав; се зацікавило його троха, а потім і добре заняло; йому вдала ся врешті штука і він спитав:

— Чи се має патент?

— Подано о патент.

— Отсе і гаразд! Що хочете за се?

— По чому можна би се продавати?

— Ну — думаю — по дваццять п'ять центів.

— Кілько дали-б ви за се, щоб тільки вам було вільно продавати?

— Я не дав би і дваццяти п'яти доларів, якби прийшло ся мені платити готовими гріннами; але ви послухайте, що я вам скажу. Я буду се вирабляти на продаж і заплачу по п'ять центів від штуки.

Уешінгтон зітхнув. Ще одна його мрія розвіяла ся; отже годі було таким способом заробити гроші! Вкінці сказав:

— Нехай, згода і на таке! Спишім умову!

З умовою пішов він своєю дорогою і забув цілу справу — забув, щоб мати свобідну голову і роздумувати, на що найлучше би обернути свою пайку нагороди, на випадок, коли-б не можна було згодити ся на спільний спосіб її зужиткованя.

Не довго сидів він дома, як надійшов Сельлерс, на пів прибитий горем, на пів радісно зворушений, хоч давав собі, видко, легко раду з одним і другим чутем і впливав їх то разом, то на череміну. Зітхаючи, він спер ся на плече Гевкінса і сказав:

— О! Сумуй зі мною, приятелю, і з моїм оспроченим домом; смерть забрала мого остатного свояка і я тепер граф Россмор, гратулуй мені!

Він звернувся до жінки, що ввійшла як на те, поклав їй руку на плече і сказав:

— Ти се стерпиш, моя єдина; се мусіло стати ся, так було призначено.

Вона прийшла до себе дуже скоро і сказала:

— Невелика шкода! Сімон Летерс то був собі бідний, непотрібний добряга і про него нема що згадувати, а його брат таки не варт був торби січки.

Законний граф говорив далі:

— Мене аж занадто зворушили отсі суперечні чутя смутку і утіхи, щоб я був годен зібрати гадки і думати про справи; хочу просити нашого приятеля, щоби передав отсі новини телеграфічно або поштою пані Івендолсен і повідомив її, —

— Якій пані Івендолсен?

— Нашій безталанній дочці, що на жаль —

— Селлі Сельлерс? Мельберрі Сельлерсе, чи ти здурів?

— Але-ж — прошу тебе, не забувай, хто ти, а хто я; памятай про свою гідність, та віддай і мені належну пошану. Тепер, леді Россмор, було би найкраще залишити уживане мого родового імени.

— Господи милосерний, ніколи на се не згоджу ся! Якже мені тебе тепер кликати?

— Дома, між своїми, на звичайні форми чюлости я ще згоджу ся, — звісно, в міру; але при людях красше було би, коли-б ви, ласкава пані, говорили до мене: мій пане, або: ласкавий пане, а про мене: Россмор або граф, або лорд.

— Отсе придумав! Я до сего не привикну!

— Ти мусиш привикнути, моя люба! Нам треба зжити ся з новим становищем і завести у себе звичайні відповідні до вимогів нового становища.

— Добре, нехай буде й так, як ти хочеш; я ніколи не перечила ся з тобою і на своїм не ставала, Мельб—, мій пане, і тепер запізно починати того вчити ся, але на мою думку се така безглузда примха, що більшої видумати годі!

— Отсе сказала саме так, як моя ріднесенька жінка! Ну, поцілуймо ся і жиймо далі в згоді!

— Але — Івендолсен! Бог знає, чи я коли привикну до сего імени. Адже-ж ніхто не здогадас ся, що се Селлі Сельлерс! Се імя й за велике для неї; вона з ним як малий херувим в за великім плащи. До того се імя, на мою думку, таке дивоглядне, що годі.

— Але ви, пані, певно не почувте від неї, що їй імя не до вподоби.

— Може бути! Вона охоча до всяких романтичних видумок, якби така вже була з роду. Одно певне, що від мене сего не навчила ся. А жите їй в отсій глупій колетії не відовчило їй певно нічого — хиба противно.

— Чи ти чуєш, Гевкінс, що вона каже: Ровіне, Івенго-колетія, се-ж найбільш вибагливий і аристократичний інститут для науки дівчат в краю. Туди не приймають ніколи дівчини, коли вона не дуже богата або неблагородна, коли не докаже, що найменше від чотирох поколінь належить до знатної американської аристократії. Там найдеш укріплені мури, більші і менші вежі, імітацію водного рова, все прозване іменами з творів Вальтера Скота, все динше панським духом і стилем. Всі найбогатші дівчата мають свої фаєтони, своїх візників в ліберії, верхових коней і англійських льокаїв у високих капелюхах і тісних одягах, в чоботях з холявами і батожисками без батогів, що на шістьдесять три стопи ідуть за ними —

— І не вчать ся зовсім нічого гідного, Уешінгтон Гевкінс, нічогісіннього гідного, крім пустої половини та не-американської пихи. Та пішли по леді Івендолен — пішли; бо думаю, що графські звичаї вимагають, щоб вона приїхала до дому і жила самотою на знак жалоби по сїм дурисьвітї з Арканзас.

— Але-ж, любя! По дурисьвітї? Памятай — noblesse oblige.

— Ну, ну — говори до мене рідною мовою, Росс—, ти иньшої не знаєш і тільки калічиш її, коли хочеш нею говорити. О, нехай лиш тебе се не дивує, — се була з мого боку лиш похибка, а ніякий злочин; звичаї цілого жита годї переіменити в одній хвилі. Ну, Россмор — тепер заспокій ся, роби що хочеш, і жди на Івендолен. Напишете, Уешінгтон, чи зателеграфуєте?

— Він зателеграфує, любя.

„Я так і думала — промимрила леді, виходячи з комнати. — Треба, щоб адреса була видна на куверті. Ще дитина здуріє! А телеграма дійде до неї певно, бо коли там

які иньші Сельлерси, то вони не будуть мали до сего ніякого права. А вона з тим буде всюди носити ся і зробити велику історію. Ну, і нема чого їй дивувати ся занадто. Вона така бідна, а вони багаті; певно зазнала чимало глужованя від сеї голоти у ліберії, а думаю, що всякий хотів би почувати себе рівним з иньшими.

Дядька Данила післали з телеграмою; бо хоч у куті салюну видко було завішений на дротах телефон, Уешінгтон надармо силував ся докликати ся центрального бюро. Полковник пробурмотів щось, що „він вічно не в порядку, коли його як раз найбільше потрібно“, але не пояснив ближше причин, на приклад того, що прилад був сліпий і не мав полуженя з ніяким дротом. Все-ж таки полковник уживав його часто — при гостях — і, бачилось, діставав ним відомости. Замовлено жалібний папір і ляк і приятелі пішли спочивати.

Другого дня по полудни, заки Гевкінс, прошений о се, прибирав портрет Андрія Джексона в крєпу, законний граф листом, що ми його вже читали, виговів узурпаторови в Англії його права до родового імени. Урядови громадському в Дефі-Корнерс поручив також письменно, щоби тіла покійних близнюків забальсумував який спецп'ялієт з Ст. Люї і післав зараз за післяплатою узурпаторови. Потім вирисував на аркуши брунатного паперу герб і мотто Россморів і заніс се з Гевкінсом до столяра, що направляв меблі, а за годину вернули оба з парою величезних гербових ознак і прибили їх на причілку дому; ся вивіска зробила своє, бо була се як раз околиця лінивих дармоїдів Нетрів, пустої дїтвори і нездарних псів, що лише ждали на щось цікаве, аби, збивши ся в купу, мали чому приглядати ся.

Нового графа не зачудовало, коли в вечірнім виданю часописї подибав такий уступ (він витяв його і сховав до теки):

„З причини недавнього випадку смерти в родині, наш загально поважаний горожанин, полковник Мельберрі Сельлерс, досмертний дійсний член дипломатичного тіла, діст ав у спадщині третє з ряду між графствами Великої Британії, велике графство Россмор і постарас ся в палаті панів

завчасу, щоби відобрано титул і маєтки сьому, що уживас їх тепер незаконно. Як довго трівати-ме жалоба, звичайні вечірні принятя в замку Россмор не будуть відбувати ся.

Леді Россмор запримітила тут сама до себе:

Принятя! Люди, що не знають його, думали би, що се звичайна людина, та на мою думку він найнезвичайніший чоловік з усіх, кого я бачила. Думаю, що з боку скорости і гнучкості уяви нема йому рівного. Се-ж певна річ, що нікому не було би прийшло на гадку назвати отсю нужденну стару нору замком Россмор, а він витряє се як з рукава. Ну, без сумніву, се правдиве щастє така уява, що в яким небудь положеню все тебе з'уміє задоволити. Дядько Дев Гонкінє мовляв, бувало, що коли-б він був Джоном Кальвіном, то цікавий був би знати, куди піде по смерті; коли-ж би був Мельберрі Сельлерсом, то зовсім тим не журив би ся.

А законний граф так собі думав:

Се прегарне ім'я, прегарне! Шкода, що я не подумав про се, заки написав до узурпатора. Одначе я не забуду сего на випадок, коли відповість.

V.

На телєграму не прийшла ніяка відповідь, ані дочка не приїхала. Одначе се нікого не дивувало ні непокоїло; очевидно з вїємком Уешінстона. По трех днях дожиданя поспитав він леді Россмор, яка на її думку могла зайти тут перешкода.

Вона відповіла супокійно: — О! Про се годі знати: така вже її вдача. Вона Сельлєре на скрізь — бодай в деяких прикметах, а Сельлєре не скаже вам ніколи наперед, що зробіть, бо не знає сего сам, доки не зробив. Вона вже дасть собі раду, нема ніякої причини непокоїти ся задля неї. Скоро буде готова, приїде або напише, та годі сказати що, поки се не стало ся.

Вийшло таке, що прийшов лист. Його доручено в сій хвилі, а мати відобрала його без дрожі в руках і без горячкового поспіху або якого небудь иньшого обяву, зви-

чайного в випадку довгої мовчанки на телєграму з приказом. Вона супокійно і докладно протерла окуляри, балакаючи тимчасом весело, а потім отворила лист і стала його голосно читати:

Kenilworth-Keep, Redgauntlet Hall, Rovenia Ivanhoe College, Четвер.

Люба дорога мамуню Россмор! Ах, не вгадаєш, що за утіха! Знаєш, як вони дивили ся все з гори на наші претенсії і як я відпирала їх, задираючи і собі голову. Вони все казали, що се мусить бути щось пишне і величне — бути хоч би лиш законною тінею графської родини — або хоч бути лиш тінею тіни! — і тут повторили два або три рази: та, ба! Я все відтинала, що коли кого не стати на доказ чотирьох поколінь американсько-колоніяльно-голяндсько-крамарсько-сільно-содової шляхти, так се ще можна перенести, одначе коли кому треба признати ся до такого роду! — то тьфу! тьфу! Та що за буря зчинила ся з телєграмою! Післанець зайшов просто до великої салі на аудієнції Rob Roy Hall і закликав глибоко зворушений: „Телєграма для леді Івендолен Сельлєре!“ Тоді треба було бачити, як ся плаксива, торкотлива юрба кінчасто-шеских аристократів скаменїла! Я була сама, звісно, далеко в куті — там, де місце посьміткюсі. Взявши телєграму я прочитала її і силкувала ся зміркувати, що в ній написано, і се було би мені і удало ся, коли-б я була на се приготована; але ви знаєте, як се стало ся нагло. Одначе се дрібниця. Я вхопила ся першої ліпшої гадки. Притуливши рукавичку до очей я з плачем вибігла до своєї комнати і відходячи упустила телєграму. Притім зирнула оком і побачила, як юрба кинула ся на телєграму і, хоч пририта горем, полетїла я далі, наче щаслива пташка.

Потім почали ся кондоленційні відвідини і зчинило ся таке збіговище, що я мусїла прийняти відступлені мені Міс Авїустою Темплетон-Ашмор-Гамільтон комнати, бо в моїй і на двоє людей було тісно. І від тоді, приймаючи з усіх сторін слова потїхи, я мусїла просто оборонити себе від сих людей, що пробували признавати ся до своєцтва зі мною. І чи знаєте, що одна з перших принесла мені на продаж

свої сльози і співчує отся божевільна Скімпертон, що все глузувала собі з мене нікчемно, а в цілій колегії доби-вала ся першеньства і верховодства на підставі, що колись там, якийсь з її предків, був шляхтич. Се справді так, якби яка безкрила птиця в менажерії хотіла злетіти у повітря, тому, що її предок був птеродактилем.

Та вгадай, що було найбільшим моїм триюфом. Але ти сего не вгадаєш. От як се було. Отся мала дурна гуска перечила ся, як знаєте, з двома иньшими, котрій з них належить ся по черзі першеньство. Притім вони трохи не заморили себе голодом. Кожда признавала собі право встати від стола скорше, ніж ціле товариство, і так жадна з них не скінчила ніколи обіду, лише зривала ся в середині і старала ся вихопити ся перед иньшими. Отже на другий день по моїм смутку і самоті (я тоді приготувляла собі жалібну сукню), появилася я знову при столі, і тоді чи відгадаєте, що стало ся?

Отсі три гуски сиділи вдоволені, і, щоб нагородити собі подвійно довгий ніст, хлентали і хлентали, напихали ся і напихали ся, їли та їли, аж їм очі вилазили, та ждали, бач, покірно, доки леді Івендолен не встане перша. Тоді зазнала я справді солодких хвиль. І ви не вгадали би, ні одна з сих товаришок не мала серця поспитати мене, як мені до впадоби нове імя. У деяких треба покласти се на карб чемности, та не у всіх. Їх здержала не врождена ніжність, а дискреція з привички.

Скоро проте упораюсь лише з рештою упереджень і відотхну сям солодким кадилом, зберу ся і приїду до дому. Батькови скажи, що люблю його, наче своє нове імя. Не вмю виразити сего сильнійше. Се була сьвітла думка. Та у нього на вигадки не тяжко.

Твоя щира дочка Івендолен.⁴

Гевкінс сягнув по папір і перебіг по нім очима.

— Гарне письмо! — сказав — повне життя і певности себе, а при тім рівне. Очевидно мусить бути інтелігентна.

— О! Сельєрси всі інтелігентні! І всі Сельєрси були би такі, якби було їх більше. Навіть сї бідні Лєстерси були-б інтелігентні, коли-б були Сельєрсами, се значить

Сельєрсами чистої крови. Очевидно, вони мали в собі якусь жилку Сельєрсів, навіть сильну жилку, але змішане щиро все не є чистим вином.

Семого дня по висланю телеграми, Уешінгтон зійшов на пів сонний до сніданя і прокинув ся нагло, мов ударений громом утіхи. Тут находилася найгарнійша істота, яку бачив в житю. Була се Селлі Сельєрс, леді Івендолен; вона приїхала в ночі. Йому видало ся, що й її сукня найкраса з усіх, які досі бачив, а вже що до прикрас, уложень і гармонії барв, видумана, скроєна і ушита з найбільш вибагливим смаком. Був се лиш ранний і то не коштовний одяг, та він сказав собі англійщиною з Чірокі-Стріп, що се „річ просто незрівнана“. І тепер почув у душі, що зрозумів причину, длячого біда і недостачі Сельєрсового господарства мали в собі якусь принаду рожевого квіту, що чарує око і вдоволяє душу: отсе була ся чарівниченька; тут находила ся вона посеред творів своїх рук і надавала їм своєю особою властивий вигляд новної гармонії і досконалости.

— Моя дочка, майор Гевкінс, приїхала до дому на час жалоби. Прилинула до дому на вість про нещасте, щоби спільно з батьком-матірю пережити отсей тяжкий удар смерті. Вона щиро любила покійного графа, — боготворила його, пане, боготворила його —

— Але-ж, батечку, я його ніколи й на очі не бачила!

— Дійсно, правду каже; я думав про кого иньшого, — про його матір —

— Я боготворила отсю вуджену чечугу? Сю сентіментальну, бездушну — —

— Я мав на думці себе самого! Відняга, чесний хлопчиско, ми були нерозлучними товари.... —

— Чи чуєте ви! Мельберрі Сель-Мель-Росмор! — до біса з отсим поганим іменем — я чула нераз, я чула, як ви з тисяч разів повторяли, що коли-б отсей нужденний цап — —

— Я думав про... про... я не знаю, про кого я думав, але се не зміняє справи анї троха; його хтось боготворив, пригадую собі, неначе-б се було вчера і — —

— Батечку, я стисну майорови руку і, покинувши всякі вступні, станемо розмовляти свobodно. Я пригадую собі вас, майор Гевкіне, справді дуже добре, хоч була ще дуже малою, коли бачила вас останній раз. Я справді дуже і дуже рада, що вас бачу знову і що ви між нами, як у себе дома.

І споглядаючи йому просто в очі висказала вкінці, по сім щирім привіті, надію, що і він не забув про неї.

Його дуже урадувала її сьміла щирість, і він бажав відплатити ся їй запевненем, що не лишень пригадує собі її, але навіть памятає її ліпше, як власні діти, хоч на ділі сего не знати; тут застряг у заплутанім реченю, що як раз набрало значіння, бо в нім знати було несьміле і несьвідоме признане: її незвичайна краса вразила його ніби-то так, що не міг прийти до себе і впевнити ся, чи пригадує собі її добре, чи ні. Такі слова його взяли її за серце; та воно инакше і не могло бути.

Справді, краса сеї гарної істоти була незвичайна і се нехай нам стане за оправданє, коли забаримо ся на хвилину, пишучи про неї. — Краса її не лежала в тім, що у неї були очі, ніс, уста, борода, волосся, уха, лише в сім як вони були розложені. У справдішньої краси більше залежить на відповіднім уміщеню і розумнім розкладі черт, як на їх числі. Те саме дотичить барви. Той самий склад барв, що при вибуху вулкана додав би краси красвидови, може відібрати всяку принаду дівчині. От яка була Івендолен Сельєре.

Приїзд Івендолен доповнив родинний кружок і тому порішено, що тепер має почати ся офіційна жалоба, що вона має починати ся о шестій годині що дня (о годині обіду) і кінчити ся рівно з обідом.

— Се великий, старинний рід, майоре, величній старий рід і заслужив се, щоби по нім носити жалобу, майже по королівськи, я сказав би: трохи не по цісарськи. Поки що — леді Івендолен — ага! вона вийшла; ну, нехай там; мені треба родового дерева; зараз принесу його сам і покажу вам кілька річей, що докажуть вам наглядно, чим є наш рід. Я переглядав Беркі і провіряв, що з шістьдесяти чотирох природних дітей Вілема Заво-

ювателя — моя любя, чи не принесла би ти мені сеї книжки? Лежить на бюрку в твоім будуарі. Отже там, як кажу, перед нами на реєстрі стоїть лише сьв. Альбенс, Беклей і Крефтон. а решта британської шляхти, наступас чергою за нами. А, дякую вам, пані! Отже-ж повертаємо до Вілема і бачимо... А лист до X. Y. Z. Чудесно! Коли ти його одержала?

— Вчора вечером. Але ти забарив ся вчора до пізна, і я вже спала, коли ти прийшов, а сьогодні підчас сніданя місс Івендолен, як знаєте, вибила мені все з голви —

— Чудова дівчина, чудова; її рід видко в її ході, поведеню, в її чертах, — та що він пише? Скоро, се цікаве!

— Я не читала сего, Россем—, пане Россем—

— Мільборд! Кажі коротко: мільборд, як в Англії звичай. Я вже сам лист відчиню; так, тепер погляньмо!

„А. Знаєш від кого. Будь пересвідчений, що тебе знаю; поки ще десять днів; приїду до Уемінгтон.“

Зворушене завмерло на лицах обох мужчин. Хвилю трівала глуха задума, потім молодший сказав, зітхаючи:

— Ну, нам годі ждати десять день на гроші!

— Ні, сей чоловік не має розуму; адже-ж ми, говорючи по фінансовому, добрали ся до самого дна.

— Коли-б се можна було яким чином йому пояснити, що в нашім положеню саме на часі нам залежить.

— Еге, то то бо й є; а коли-б йому було на руку зараз прийти, то нам була би з того велика вигода і ми — і нам —

— І ми — і ми —

— Ну, ми потрапили би се справедливо оцінити.

— Так, і радо подякували би йому.

— Дуже добре, отем ми його спіймаємо. Напшиім йому так, бо коли він чоловік, то має які небудь людські почутя, симпатю, або щось подібне, і повинен явити ся в сих сторонах до двайцяти чотирох годни. Пера і перу, ну-ж, зараз йому напишемо!

Тимчасом зладили вони з двайцять всіляких оголошень, та ні одно не було добре. Всі мали одну і ту саму

хибу, що були нетерпеливі. Ся нетерпеливість могла пошкодити, коли-б її занадто було знати; Петро міг набрати підозріння, а підозріваючи не признав би ся до нічого і не здав би ся на ніщо. Врешті полковник покинув сю думку і сказав:

— З досьвіду, якого я набрав ся в літературі, знаю, що найтрудніше скрити свою гадку тоді, коли ви силуєте ся її скрити. За те, коли ви берете ся писати з чистим сумлінням, не бажаючи нічого скрити, то все напишете щось таке, чого і вибрані не зрозуміють. Так всі роблять.

Тепер Гевкіне покинув свою думку і оба згодили ся на сім, що треба так мудрувати, щоби сих десять днів перчекати. Врешті заблизі їм промінь відради: тепер могли числити на щось певне, отже могли правдоподібно позичити де гроший на рахунок нагороди, — одним словом могли перебути якось час, доки її не одержать; а поки що треба було докладно обдумати спосіб, як до того дійти, щоби позбутися раз на завєжди недотач і всяких клопотів.

Другого дня, 10. мая, склали ся між иньшими дві важні пригоди. Останки благородних близнюків з Арканзас відплили з Америки до Англії під адресою лорда Россмор, а син лорда Россмор, Kirkendbright Planover Marjoribanks Sellers viskaunt Berkeley, відплив з Ліверпулю до Америки, щоби передати графство в руки законного графа, Мельберрі Сельлєрса, з замку Россмор в окрузі Колумбія, U. S. A.

Оба єї важні кораблі стрічають ся пять день пізніше посеред Атлантики і минають себе, не знаючи про себе нічого.

VI.

Переїхавши море, дістали ся близнюки на місце; їх передано вельможному своякови. Не здало би ся ні на що пробувати описати лютість старого Россмора, бо ніяка проба опису тут не повела би ся. Все-ж таки, скоро минув у нього перший гнів, він заспокоїв ся, і розглянувши справу признав, що хоч близнюки не мали законних прав, належали ся їм деякі моральні права; вони були його свояки,

і не було би се чесно поводити ся з ними як з простими смертними людьми. То-ж похоронив він їх обік великого предка в церкві Чольмондлі, з невиданою пихою і обходами, і сам особисто віддав їм в імени родини остатну прислугу. Одначе про їх гербові ознаки не хотів нічого знати.

Нашим приятелям в Уешінтоні минали дні серед ждана Петра і вони засипали його імя докорами з powodu нещасної проволочки з його боку. Тимчасом Сельлі Сельлєре, що була рівно практичною і демократичною, як леді Івен-долен Сельлєре романтичною і аристократичною, вела дуже заощадливе і діяльне жите і робила все, що позволяла її подвійна вдача. Весь день у своїй робітні Сельлі Сельлєре заробляла на хліб для родини; а цілий вечір заступала честь дому Россмор. Весь день вона була практичною Американкою, гордою на твори своєї голови і рук і їх торговельну вартість; цілий вечір съвяткувала, перемешкуючи в людній країні тіней з титулованими і коронованими привидами.

За дня хата була для неї простою, невибагливою старою будою, — і нічим більше; вечером замком Россмор. В колетії навчила ся несвідомо ремесла. Дівчата спостерегли, як вона краяла собі сукні сама. Після того вона не мала ні хвильки вільної і врешті не потребувала її, бо вправа незвичайної здатности є найбільшим вдоволенням, а видко було, що Сельлі Сельлєре мала такий дар до краля одягів. До трох днів по приїзді до дому винайшла собі деяку роботу; а заки Петро міг прибути до Уешінтону і близнюки спочили в англійській землі, її трохи не засипано роботою і вже не треба було сплачувати довги родинними олійними образами.

— То діянт! — сказав Россмор до майора: — вдала ся в батька як дві каплі води; скоро до роботи головою і руками і не цураєть ся її; а зручна — за що не візьметь ся, все їй вдасть ся; така щаслива вже вдала ся; і з роду невдачі не знає: так вона на-скрізь справдішна Американка, бо зжила ся з американським народом; а рівночасно на-скрізь європейська аристократка з шляхетського походження і роду. Зовсім так як я: Мель-

беррі Сельлерс в справах грошевих і сириті; а кого бачите поза бюрою? Одежа в нього та сама, але хто в ній? Граф Россмор у власній особі!

Оба приятелі зазирали що дня на головну пошту. Врешті діждали ся нагороди. Під вечір 20. мая дістали лист для X. Y. Z. На нім стояла печатка Уешінгтону; лист самий дати не мав; у ньому було написано:

„Бочка на цюпіл за стовпом ліхтарні при алеї Block-Horse. Коли валні наміри чесні, прийдіть і сядьте на ній завтра 21; година 10, 22 минут, ні скорше ні пізнійше, і ждіть заки прийду.“

Приятелі задумали ся глибоко над сям письмом. Врешті граф сказав:

— Думаеш, що він боїть ся, чи ми не комісарі поліції з наказом арештованя?

— Чому, полковнику?

— Бо що-ж се за місце на сходниці? Місце непривітне і невідповідне. Крім того, коли хто схоче знати, хто сидить на бочці, то не потребує навіть ближше підходити; може собі спокійно і ніби байдуже станути на розі улиці і глянути в алею, щоб заспокоїти свою цікавість. Так, чи ні?

— Так, тепер його намір мені ясний. Се, видно, такий чоловік, що не вмє бути щирим і не може бути щирим. Поступає собі так, якби думав, — до чорта, нехай би радше сказав, як чоловік, і назначив який готель —

— Добре кажеш, дуже добре! Уешінгтон, адже він нам назначив готель!

— Назначив?

— Так, назначив, хоч і не думав про се. Отся аляска то малий пустий заулочок, що тягне ся з одного боку вздовж Нью-Гедсбі. Тут його готель.

— Звідки прийшла тобі така думка до голови?

— Як то — мені се відразу стало ясеним. Він наняв комнату саме насупроти ліхтарні. Завтра о годині 10 і 22 минут сяде собі зовсім вигідно за своїм вікном, побачить нас, як ми сидимо на бочці і скаже собі: Одного з сих я бачив у поїзді, а потім зложить за пів минути свій клунок і поплине на край сьвіта.

Гевкіне обернув ся прикро розчарований:

— Ах, любий, тепер все пропало; він так і зробить, полковнику, певно зробить!

— Ні! Не зробить!

— Ні? Длячого?

— Бо на бочці не будеш ти сидіти, лиш я. Ти в тій самій хвилі, як побачиш його, що надходить і починає балакати зі мною, надійдеш, так якби ти був перебраним офіцером від поліції, і почнеш зі мною розмову.

— Йй Богу! Але-ж бо у тебе голова, полковнику Сельлерс. Мені така думка ніколи в сьвітї не прийшла би до голови!

— І не прийшла би така думка ні одному графови Россморови від покійного Вілема почавши аж на Мельберрі скінчивши; се тепер, бачиш, у мене урядові години і граф у мене спить. Ходи, покажу тобі навіть його власну комнату.

Коло девятої години вечером вони зайшли в околицю Нью-Гедсбі і пішли вздовж алеї до ліхтарні.

— Ось ми на місци! — з триюмфом сказав полковник і рухом руки обняв цілий бік готелю. — Отсе тут — не казав я тобі?

— Казав, але як, Сельлерс? Адже-ж се шестиповерховий будинок! Я не зовсім певний, про котре вікно ти —

— Про котре небудь; про всі разом. Се вже нехай він собі вибирає, а мені тепер байдуже, коли знаю, де він сидить. Іди лиш, стань на розі і жди; я буду пильнувати готелю.

Граф походив сюди і туди по людних сїнях готелю, а врешті сїв собі недалеко вінди і чекав. З годину входила і виходила юрба людей; ні одному не бракувало членів. Аж нарешті заздрів Сельлерс стать, якої дожидав, а заздрів її з заду, хоч утомлений довгим жданем не вєспів поглянути їй в лице. Отсим одним поглядом схопив солом'яний капелюх, а понизше него шкочький плащ в доволі яскраві крати і пустий рукав, що держав ся плеча. Потім щез привид з віндою в горі, а стражник, радісно зворушений, побіг що духу до свого спільника.

— Він наш, майоре, маємо його зовсім певно. Я його бачив, добре бачив. Все одно, де стріну сего чоловіка

і коли, але я його все пізнаю хоч би з заду. Нам ведеть ся, як має бути. Тепер по полісмена.

Вони нашли його, намукавши ся добре, як то звичайно буває в таких випадках. Пів до дванадцятої прийшли до дому, веселі і щасливі, і лягли спати з головами набитими мріями про завтрашні великі події.

Поміж тими, що їхали віндою разом з підозрілою особою, був молодий свояк Мельберрі Сельлерса, але Мельберрі не закріпив його, ані не доглянув. Се був лорд Берклі.

VII.

Прийшовши до своєї комнати, лорд Берклі починав приготування до сего першого і остатного обовязку, до якого все почуває ся подорожний Англієць — записати в дневнику „вразія“ з остатного дня. Се приготоване було таке, що він перекинув цілий куфер, шукаючи пера. На його столі лежало обік каламаря чимало пер, але він був Англійцем. Англійці виробляють сталеві пера для дев'ять-найцяти двайцяти частей світа, але самі не уживають їх ніколи. Пишуть лише передісторичними гусячими перами. Наш лорд не лишень найшов таке перо, але й найліпше, яке мав від кількох літ — і написавши пильно якийсь час, написав вкінці такий уступ:

„Все-ж таки в одній річці зробив я великанську помилку. Мені треба було зречи ся свого титулу і змінити імя, заки я пустив ся в дорогу.“ Він сидів хвилию, любуючи ся своїм пером, а потім став писати далі: „Всякі заходи заміняти ся між простий люд і стати раз на все простолюдном не здадуть ся ні на що, поки я з своїм титулом не розстану ся, його не позбуду ся, і не появлю ся наново під певним захистом мого нового імени. Мені чудно і прикро бачити, як значно більша часть отсих Американців цінить знайомість з лордом, як запопадливо звертають вони на него увагу. Не стає їм, що правда, англійського сервілізму, але навчили би ся його скоро при деякій виправі. Мій титул дивним способом іде наперед мене. Вписую своє родове імя, без ніякого додатку в книгу отсего готелю і думаю, що мене будуть

мити за нужденного і незнаного подорожного, аж тут секретар викликає: „Повести пана графа на четвертий поверх під вісімдесять друге число, від фронту!“ І заки я дібрав ся до вінди, уже де не взяв ся репортер, щоби мене, як тут кажуть, „взяти на інтервю“. Так далі не сьміє бути! Я зараз завтра рано мушу віднайти сего американського претендента, полагоджу з ним свою орудку і тоді зміню мешканє та щезну з очей під прибраним прізвищем.“

Він полишив свій дневник на столі, щоби був під рукою на випадок, коли-б нові „вразія“ збудили його в ночі, і зараз заснув. Проїшла година або дві, як до його сьвідомости почали доходити поводи невиразні і тасмичі звуки, добиваючи ся входу до мозку; він за хвилию прокинувся нагло і звуки сї вірвали ся прожогом, з шумом і гуком розбурханої течії до його уха. Лоскіт відчинюваних навістяж віконниць; виломуване вікон і брязкіт розбжаного шкла; тупіт людей, що втікали сїньми, крики, благаня, глухі зойки розпуки в середині, захрипіли звуки комедви з надвору. Ломіт і тріск і гучний рев побідного полумя.

Луц, луц, луц до дверей і крик —

— Вставайте, дім горить! — Стук і голос утих. Лорд Берклі вискочив з ліжка і пустив ся крізь пітьму і густий дим як мога найскорше до шафи з убранєм, та пошнотав ся на кріслі і унав заголомшений. Він підняв ся и розпуці на руки і ударивши головою об стіл урадував ся глибоко, бо се пригадало йому, що стіл стоїть коло дверей. Ще схонив своє найціннійше майно, подорожні записки з Америки, і вискочив з комнати.

Віг здовж пустих сїней в сторону червоної лампи, що, як знав, означувала місце ратункового приладу. Двері від одної з бічних комнат стояли отвором. В ній горів ясно газ; на кріслі лежала купа убраня. Підбіг до вікна, та не міг його відчинити, аж розбив його кріслом і наткнув ся на ратунковий прилад; під собою на долнії побачив купу мужчин, заняту помпованєм води, і кілька жінок та хлопців, що товпили ся в червоनावім освітленю. Чи конечно сходити в отсїм нічнім одязі, немов мара? Ні — сей бік дому, з виїмком дальшої части ще не горів; він накине на себе отсе убранє. Так і зробив. Воно

було ще доволі добре і лежало на нїм незле, хоч крихітку було за вільне і занадто яркої барви. Також капелюх видав ся йому трохи дивовижним, бо мода з Бефельо не дійшла ще була до Англії. Сурдут на оден рукав убрав, але на другий, не ішло. Оден рукав був завернений і пришитий до плеча. Він пустив ся на долину, не ждучи аж поведе ся його відпороти, зліз щасливо, а поліція відохнула його просто поза ливну безпеченьства.

Пастуший капелюх і лише до половини убраний сурдут звернули на него трохи занадто загальну увагу, хоч у поведеню товни супроти него не могло бути більше пошани, щоб не сказати сервілізму. Він укладав собі в гадці повну розчарованя замітку до ранньої записки в дневнику: „Не здало ся се нї на що; вони пізнають льорда хоч не знати як перебраного і показують йому пошану, ще гірше: майже лякають ся його“.

Врешті один з хлопців, що стояли навколо з роззявленими з дива ротами, відважив ся завдати несьміле питання. Льорд відповів на се. Хлопці поглянули з зачудованєм один на одного і відозвали ся з ріжних сторін замітки:

— Англійський пастух! Ну, се справді цікаве.

От і ще одно варто затишити собі, до записаня в дневнику: „Пастух. — Що вони тим хочуть сказати? Може“ — Але граф запримітив, що заносило ся на дальші питання; тож він перебрав ся крізь юрбу, відонняв рукав, натягнув сурдут і пустив ся шукати бідного і нужденного мешканя. Найшовши його, ляг на постіль і незабаром заснув.

Рано оглянув своє убранє. Видало ся йому доволі дивним, хоч було нове і чисте. В кишенях найшов значну суму. В одній п'ять банкнотів по сто доларів. В другій майже п'ятьдесят доларів дрібними банкнотами і сріблом. Пачку тютюну також. Молитвослов, що не отвирав ся; показало ся, що в нїм була горівка. Нотес без підпису. В нїм якась непевна, невміла рука записувала умови, заклади, купно коний і таке иньше з людьми, що носили дивовижні складані імена — Sixfingered-Jake, Young-Man-afroid-of his-own-Schadow і так далі. Ніяких листів нї документів.

Молодий чоловік задумав ся, укладаючи собі плян на будучо. Його кредитовий лист згорів. Він позичить собі дрібні банкноти і срібло найдене в сих кишенях, уживе частину на оголошеня для властителя, а решту на удерманс, заки найде роботу. Потім післав зараз по часопись і став читати про пожар. Найбільша напись в рубриці некрольотів звіщає його власну смерть! Сама статя подає неї подробиці. Розповідає, як він, з вродженим його станови геройством, кидав ся в огонь ратуючи жінки і діти, аж врешті ратунок став ся йому самому неможливим. І тоді на очах всіх і серед загального плачу, станув з заложеними руками і недвижно дожидав приходу ненаситного ворога, і так стоячи серед розбурханого полумя і навислих клубів диму, молодой благородний дідич великої сім'ї Росмор пірваний в круговорот огненної авреолі, щез на віки з людських очий

Те все було таке гарне, благородне і лицарське, що йому стали слези в очах. Він сказав тепер до себе: „Тепер уже знаю, що мені робити. Мій льорд Берклі не живе — лишій його мертвим. Притім помер він чесно. Мойому батькови буде через те легше се нещастє перетерпіти. Тепер не потрібую звертати ся до американського претендента. Дійсно справа не могла вийти краще як вийшла. Тепер мені треба лише придумати собі імя і зовсім вільно розпочати жите. Нині перший раз віддыхаю справді вільною грудню. Який се свіжий віддых, повний і радісний! Нарешті я чоловік. Чоловік зовсім такий самий, як мої сусіди; власним, і то лише власним завзятем виблю ся на перед і світ про мене почує, або щезну йому з очий, коли сього заслужу. Отсе найбільш радісний, найнишнійший день з усіх, які коли бачили мої очі!“

VIII.

— Господь з нами, Гевкіне!

Ранна часопись випала з оmlтлої руки подковника.

— Що вам?

— Умер! Славний, молодой, талановитий, найблагороднійший з своєї славної сім'ї, — помер, помер в полудно, з авреолею безсмертної слави! помер!

— Хто?

— Мій дорогий, безцінний молодий свояк — Kirken-bright Llanover Marjoribanks Sellers viscount Berkeley, син і дідич узурпатора Россмор.

— Не може бути!

— Правда, гірка правда.

— Коли?

— Вчора вночі.

— Де?

— Тут, в самім Уешінтоні, куди прибув, як пише часопись, вчора вечером з Англії.

— Що ви не кажете!

→ Готель згорів.

— Що за готель?

— Нью-Гедсбі.

— Ах, Господи милосерний! Так ми втратили їх обох?

— Як їх обох?

— Однорукого Петра.

— Ах, там до біса, я забув зовсім про него. Я сподіваю ся, що ні.

— Сподіваєш ся... Ну, сподівати ся можемо... Без него нам годі обійти ся. Радше втратити мільон графів, ніж сю єдину нашу підпору і підмогу.

Вони переглянули дильно часопись і аж поблідли, прочитавши, що люде бачили, як однорукий чоловік у штанах перебігав коридор готелю, очевидно не при собі зі страху, а що не хотів слухати нікого і впер ся зійти сходами на нехибну смерть, то певно, що згинув без ратунку.

— Бідняка, — зітхнув Гевкіне. — А так близько мав приятелів. Колиб ми були звідти не відходили — може би були його вратували.

Граф підняв очи і сказав супокійно:

— Що він умер, се нічого не вадить. Перше він був для нас непевний; а тепер він наш цілком певно.

— Наш? А се як?

— Я його зматериялізую.

— Россмор, не кешкуй собі з мене. Чи задумуєш се справді? Можеш так зробити?

— Можу, так само певно як от тебе тут бачу. І зроблю се.

— Подай-же мені руку і дозволь її стиснути. Я загубив, а ти натхнув мене новим житєм. Бери-ж ся до того, ох, бери ся до того, як найскорше!

— Се забере трохи часу, Гевкіне, та нам не спішно, ні трохи не спішно серед сих обставин. А крім того впали на мене тепер деякі обовязки, що вимагають передовсім моєї уваги. Отсей молодий шляхтич —

— А, правда! Який же я безсердечний! Тобі знову прибило нове родинне нещасте. Очевидно, що тобі треба зматериялізувати перше його — я се добре розумію.

— Я — я — ну, я саме про те не думав, та — байдуже, про що я думав! Очевидно, що мушу його зматериялізувати. Ох! Гевкіне, самолюбність то основна черта людської вдачі; я думав лиш тепер, що коли син узурпатора вступив ся з дороги — але ти простиш мені сю хвилеву слабість, і забудеш про неї. Не згадуй при мені ніколи, що Мельберрі Сельлере був на стільки нікчемним, щоб думати, про що я думав. Я зматериялізую його — бажаю сего — і зроблю се, хоч би в нім сиділо тисяч дідичів і хоч би стояли тісним рядом звідси аж до загарбаних дібр Россморів та раз на все заступили до них дорогу законному графови.

— Отсе каже правдивий Сельлере — тамтой говорив не свої речі, старий друже.

— Гевкіне, мій ти любий, отсе приходить мені на думку справа, що забуваю про неї згадати — справа, що з нею треба нам бути дуже обережними.

— Щож такого?

— Нам треба абсолютно мовчати про сю матеріялізацію. Думаю власно, що не можна нам про неї пустити ні пари з уст — ні позначки дати. Не кажу вже, як би се вразило мою доньку і жінку — вони зденеровані, вражливі істоти — але Неґри не осталиб тут і хвилі.

— Справді, ні. Добре, що ти се сказав, бо коли мене не остерегти, то мій язык сам з себе не додержить тайни.

Сельлере простягнув ся і притис тузик від дзвінка в стіні. Впялив очи в двері і ждав. Притис його знову і ждав. І саме, коли Гевкіне запримітив з зачудуванем,

що в уживаню для своєї вигоди всіх новітних винаходів і приладів, полковник був найбільше жвавим і поступовим з усіх, кого знав, і додержував все кроку культурному поступови в великім розвою матеріальної техніки, сей покинув тузик (що не мав ніякого полученя з дротом), зазвонив великим дзвінком, що стояв на столі і сказав, що тепер для свого власного вдоволення пробував батерію нової конструкції, поки йому не знудила ся; а вкінці додав:

— Дзвінок Ірегема Біля до нічого, доки я його не випробую. Сам Ірегем Біль просив мене, щоби я дзвінок спробував, бо сам факт, що я його спробую, запевнить йому публично довіре і покаже, до чого він здатний. А я йому сказав, що в теорії суха батерія річ добра, просто чудова та скоро прийде до практики — шик і отсе результат. Говорив я правду чи ні? Що ти на се, Уешінгтон Гевкіне? Ти бачив, що я два рази пробував тузика. Не казав я правду? Отсеж то і є. Знав я, про що говорю, чи не знав?

— Ну, полковнику Сельєре, ти знаєш, як я тебе ціню і все цінив. Мені здаєть ся, що ти все про все знаєш. Коли-б сей чоловік був знав тебе так, як я тебе знаю, то був би пристав на твою гадку зараз і кинув свою суху батерію там, де її годилось.

— Ви дзвонили містер Сельєре?

— Ні, містер Сельєре не дзвонив.

— Так се ви дзвонили, містер Уешінгтон, а-ж добре чув.

— Ні, се не був і містер Уешінгтон.

— Ну, то хто дзвонив?

— Дзвонив лорд Россмор!

— А бодай-жеж мене, я знов забув се імя! Ходи-но сюди, Джінні, ходи-но сюди, стара!

Прийшла Джінні.

— Послухай, що пан наказує; я побіжу тимчасом на діл і почну вчити ся імени, поки його добре зашамятаю.

— Я маю слухати приказу? А хто-ж тепер став мурином? Дзвонили на тебе.

— Се все одно. Коли дзвонили, а старий пан каже мені —

— Забирайте ся звідси, розбирайте собі сю справу в кухні.

Галає суперечки зійшов тепер на віддалений шепіт, а граф додав: — Клопіт з старими слугами, що колись були нашими невізльниками і заєдно нашими особистими приятелями.

— І членами родини.

— Вони справді члени родини, дійсні члени родини, а часом навіть паном і панєю дому. Вони нечувано добрі і прихильні і вірні і чесні, вони обоє, але чорт би їх побрав, роблять, що хотять, втручають ся до розмови, коли їм сподобаєть ся, на добрий лад варто би їм карк скрутити.

Була се принадкова замітка, та вона підсунула йому нову гадку — як то в него звичайно бувало.

— Я бажав, Гевкіне, післати їх по родину і сповістити їй новину.

— О, задля того тягати ся зі слугами! Я піду сам і покличу їх на долину.

Коли він відійшов, граф роздумував над своїм пляном.

„Так — сказав до себе — скоро вже матеріалізація покаже ся успішною в практиці, скажу Гевкінсови убити їх і тоді будуть під ліпною контролею. Зматеріалізованого мурина можна без сумніву заіпнотизувати в стан зближений до німоти. І се було би тривке — так, а також можна би модифікувати се до волі — часом на дуже мовчазного, часом підкрутити на більше говіркого, діяльного, жвавого, — відповідно до потреби. Се пишна гадка; шрубкою або чимось таким можна буде се зробити.“

Тепер увійшли з Гевкінсом обі пані, а за ними, но-кликани, всунули ся мурини і почали все довкола тріпати та обмітати; видко, закримітили, що заносить ся на щось інтересне, і хотіли про се дізнати ся.

Сельєре оповів новину поважно і сьвяточно; остеріг насамперед делікатно пані, що на них упало нове нещасте, хоч вони ще не забули попередного; а потім взяв часопись і дрозжачими устами та тремтячим від плачу голосом відчитав їм картину геройської смерти.

Се викликало у всіх слухачів вибух правдивого смутку і співчуття. Старша пані заплакала, згадавши, яка горда

могла би бути мати сего великодушного героя, коли-б тепер жила і який тяжкий був би її смуток; старі слуги заплакали обоє з нею, висказуючи, з вродженою їх расі вимовною щирістю і простотою, свої похвали героєви і сердечний жаль Россморам. Івендолен була зворушена; у неї виступила вся романтична сторона її вдачі. Казала, що вдача отсего молодого чоловіка була незвичайно благородна, трохи не бездоганна, а з огляду на його благородне походження був він справді ідеальним; задля такого чоловіка вона була би здатною перенести, перетерпіти все, навіть жертвувати житє. Жадувала, що не могла його побачити. Найлекший, незначний подих такого духа був би ублагороднив її власний характер і учинив її потім на все нездатною до низьких думок і низьких вчинків.

— А чи тіло нашли, Россмор? — посинтала жінка.

— Нашли, то значить, нашли кілька тіл. Одно з них певно тіло Россмора, та годі розпізнати.

— Що-ж ти задумуєш робити?

— Піду туди розпізнати, котре з них, і пішлю його нещасному батькови.

— Але-ж, батечку, чи ви бачили коли сего молодого чоловіка?

— Ні, Івендолен, або що?

— Якже-ж хочете його розпізнати?

— Я — ну, як знаєш, пишуть, що не можна ні одного розпізнати. Пішлю батькови перше дїнше тіло, нема що відай вибирати.

Івендолен знала, що скоро її батько раз на що рішив ся, шкода було часу перечити ся далі, а до того він мав нагоду виступити прилюдно на місци смутку, як свояк, і міг приказувати. Отже не сказала бідьш нічого — аж він попросив у неї кошника.

— Кошика, батечку? На що?

— Може з него тільки попіл остав ся...

(Далі буде).

З англійського переклав *Іван Петрушевич*.

Гриць і панич.

Оповіданє з бурливих років 1846—1848

Івана Франка..

— 26 —

I.

Було се зимою, незадовго перед пуцанєм памятного 1846-го року.

Невелике гірське село Н. розкинуло ся широко по круглій долині, перерізаний гірським потоком, що тепер скований грубою ледяною корою та присипаний снігом тільки до-де глухо булькотів зпід леду. Маленькі хати чорніли ся купками на білому сніговому тлі, сполучені одні з одними хиба вузенькими в снігу протоптаними стежками. Величезними, важкими шапками зима сиділа на стріхах, ледовими сеплями звисала з окапів, купами білого пуху гніздила ся між гиялками верб, густо вкривала вбогі поля по збочах, придавлювала своєю вагою чорні смерекові ліси по довколишніх горах. Тїсно і важко робило ся чоловікови, коли бачив себе таким дрібненьким, слабим та відрізанним від решти сьвіта серед тих величезних гірських валів, серед тої маси снігу, а до того ще обгороджений з усіх боків тим чорним, могучим частоколом, що ноцями від вітру стогнав немов велитень конаючи в страшних муках, що в мороз тріщав та стріляв мов ворожий табор, а в бурю ревів, свистів та вив, засипаючи безмірними туманами снігу маленьке, вбоге село там у долині над потоком.

Серед села на горбику стояв панський двір, деревляний, з ганком, чисто вибілений і обведений високим пар-

каном. В тім дворі жив дідич села, пан Пшестшельський, старий вдовець з сином одинаком Нікодимом, парубком 28 літ, що скінчивши в Перемишлі гімназію від десятиох літ покинув школу і жив при батьковині помагаючи йому завідувати господарством, а властиво проводячи найбільше часу на польованю і поїздках по дальших і ближших сусідах, свояках і знайомих. Пан дідич Пшестшельський, 60-літній, крепко збудований і здоровий шляхтич старої дати провадив господарство сам і навіть не позволяв синові надто богато втручати ся до него, так що сей мав багато вільного часу і міг займатися „політикою“. Ще в гімназії він горячо переняв ся був ліберальними, демократичними польськими ідеями, що ширив у Перемишлі кружок Дмитрасиновича, а покинувши школу не перестав цікавити ся пропагандою, кілька разів гостив у себе революційних емісаріїв, що ходили по краю, що року їздив на пару неділь до Львова, щоби погуляти на балах і розвідати, як стоїть справа відбудованя вітчизни і в остатніх часах пробував навіть сам пронагувати ті думки не тільки серед околичної шляхти, але також між селянським парубоцтвом батьківського села.

Старий пан дуже не рад був тій синовій політиці — раз тому, що вона дещо троха коштувала, а по друге тому, що була небезпечна. Гостини польських емісаріїв в його домі наробили йому багато неприємности, хоч власти й не знали про все, що було на ділі. Комісар Курцвайль, завзятий ворог шляхти, кілька разів нагрожував ся арештувати його сина, скоро тільки щось найменше покаже ся на него. А найгірше те, що сам батько вважав синові погляди хибними, для шляхти небезпечними, згубними, комуністичними. Між батьком і сином бували часті суперечки, особливо від того часу, коли Нікодим почав збирати сільських парубків і голосити їм свою науку. Батько сердив ся, вговорював сина, вяснював йому, що він підкладає підпал під власну хату, та син не слухав, а ще жадав від батька, щоби поводив ся з селянами лагідно, скасував буки, зменшував данини, — мало що не жадав цілковитого дарованя панщини.

— Здурів хлопець! Чисто здурів, — повторяв заклопотаний батько. — Одинокий спосіб — оженити його з якою енергічною та господарною шляхтянкою, щоби порядно взяла його в руки.

Та такої пари для його Димця на разі не було видно, а „політика“ не давала самому паничеві думати про женитьбу.

Отсе власне старий пан, ходячи по покою, думав про те, що йому почати з сином і перебирав у голові всіх знайомих панночок. Надійшли м'ясниці, сама пора для весіля. Господарство в остатніх роках ішло слабо. Від часу бунту, що вибух був у селі в 1841 році, селяне роблять панщину нерадо, ціни на збіжжя нема, за деревом ніхто й не питає, а тимчасом податки плати, в селі був голод і треба було майже половину господарів ратувати на переднівку. Дуже придалась би гарна невісточка з гарним віном. І дін би скромно, ні на які видатки собі не позволяємо, і господарства, здасть ся, пильнуємо, а тимчасом усе йде як з каменя, довжок у сяноцьких Жидів росте тай росте і нема надії вилабудати ся з него.

Пан Пшестшельський був у хмарнім настрою. Поснідавши рано і обійшовши господарство та розділивши панщиняну роботу (до покою доносив ся з гумна густиий стук цінів, мов далекий компанійний карабіновий огонь) він пернув до покою і дожидав другого сніданя. В животі троха мліло, а до того небо було хмарне та непривітне, всі дороги і стежки завалені снігом, — чуте голоду, самоти та самотності придавлювало душу.

— Де панич? — запитав пан Пшестшельський підхляючи з покою двері до сіней і направляючи своє питання до супротивної отвореної кухні, де кухарка при помочи двох служниць порала ся коло печи.

— Деє тут недавно були, — відізвала ся одна служниця.

— Певно пішли до Тимкового, Гриця кликати, — додала друга.

— По що йому Гриця?

— Та видно хочуть десь їхати по обіді. Рано веліли фірманови зладити залубеньки.

Пан запер двері і знов пустив ся ходити по покою.

— І куди він хоче їхати по такій заметі? А тут не нині то завтра жди нової сніговійниці. Чую се добре, — ревматизм так і ходить по костях. Я певнісінький, що він до Сянока збираєть ся. Ну, та зрештою нехай їде. Може там збереть ся яке товариство, піде забава, панни будуть... ану-ж може котра й причарує його.

В тій хвилі надійшов паннич. Се був так само високий і статний мужчина, як і його батько, осмалений вітром, синьоокий, з довгими, по уланськи закрученими вусами. Подовгасте, сильно костисте лице свідчило про енергічну вдачу і сильну волю, а сині очі надавали сему лицю виразу якоїсь ідейности і замишування до мрій та фантазій. Він був убраний по господарськи але чисто, в „польських“ чоботях з високими, гуто поморщеними холявами, в штанах із грубого, сірого сукна, в короткім висше колін кожущку без ковніра. Боброву шапку з кляпами на вуха зняв при вході до покою, а потім поклав на комоді.

— Добрий день татови! — промовив мягким та звучним голосом.

— Добрий день! Ну, що? Де бував?

— Ходив до ліса, чи нема сьвіжого вовчого сліду.

— Нема?

— Ні. Після вчорашнього нема.

Нікодим скинув кожущок і передяг ся в чемерку, свій звичайний стрій.

— Збираєш ся їхати кудись? — запитав батько.

— Та мушу. Вчора лист прийшов із Сянока.

— О! — здивував ся батько. — А ти й не сказав мені нічого. Від кого лист?

— Та не говорив, бо то не татків інтерес. Граф К. пише мені — коротко, пару слів: Прибувай, важні вісти.

— Агі! Граф К.! Та не знати котрий, бо їх два є. Чи старий, чи молодий?

— Молодий.

— Ти з ним знайомий?

— Доси ні.

— Ну, і не догадуєш ся, чого тебе потребує?

— Догадую ся. Лист запечатаний не його печаткою, а нашою, меч і коса навхрест, а на полях чотпри букви: J. P. N. Z.

— J. P. N. Z. — а се що значить?

— Jeszcze Polska nie zginęła.

— Там до дідька! — буркнув старий пан.

— Що, не подобаєть ся тобі? — якось прикро запитав син. — Я думав, що се повинно тішити тебе.

— Як може мене тішити дурниця? Будьте собі патриотами, вірте всею душею, що Польща не пропала, працюйте про мене над її відбудованєм, але по що вивішувати свій патриотизм на печатках, викрикнути його з дахів, вибубнювати на вулицях? А надто ще коли знаєте, що уряд дразнить ся такими дурницями як бик червоним. Коли хочете справді зробити щось, то такі значки сто раз швидше пошкодять вам, ніж допоможуть.

— Ну, не можна так говорити, — боронив ся Нікодим. — Люде людьми, таточку, а Поляки Поляками. Їм не досить патриотизму в глибині серця, їм треба патриотичної одежі, кокард, печаток, фан і відзнак. Такі річи тигнуть до себе навіть таких людей, що в серці не богато мають дійсного патриотизму.

— О, певно, — мовив батько. — Се певно вони притягнули й того графика К. — марнотратника, неробу та гуляку. Даруй, мій сину, але справі, котрою кермує сей паннич, я не можу вірити. Бувши на твоїм місці я зараз би відкараєкав ся від неї.

— І мені се не дуже подобаєть ся, що він має в руках нашу печатку. В окружнім комітеті засідає купа паничів, котрі вже від давна балакали про те, що треба когось для „фірми“. Здаєть ся, що вони втягнули його. Ну, та я поїду, розвідаю, що там вони роблять і яке у них діло до мене.

Льокай покликав панів до снідання. В часі снідання, в присутности льокая, розмова перервала ся; тільки десь колись пани перекидали ся французькими фразами, хоч оба в французькій мові були не тверді і ширшої конверзації сею мовою не могли провадити.

По сніданню батько почав збирати ся до виходу, щоб оглянути господарство.

— Коли їдеш? — запитав він сина.

— Думаю сьогодні по обіді. У Косціцких в Д. підночую, а завтра буду в Сяноці.

— А довго там забавиш?

— Не знаю, як випадє. Може там яка забава склеїть ся. В усякім разі надіюсь вернути в суботу.

— А кого береш з собою?

— Гриць поїде.

Батько вже був готов до виходу, з шапкою на голові. Згадка про Гриця вдарила його якомсь неприємно.

— Не розумію, Димцю, — мовив він хмураючи брови, — чого ти волочини того Гриця з собою. Адже можеш узяти котрого будь слугу.

— Коли бо вони всі такі тумани! Ані один не вмєє з кіньми поводити ся як слід. Ні в чім не спустити ся на него. А Гриць — знаєте самі, який він до всего проворний і який вірний мені.

— Але мені то дуже неприємно, Димцю, дуже неприємно!

Нікодим, зайнятий пакованєм подорожної валізи, підняв голову і видивив ся на батька.

— А то чому?

— Я хотїв про се поговорити з тобою, та на се треба би вільнійшої години.

— Ну, що-ж, говоріть!

Старий опер ся на палиці, не сїдаючи, а син стояв на почіпках коло валізи.

— Ні, буде ще час, — мовив старий по короткім ваганю. — Приїдеш із Сянока, то поговоримо ширше. А тепер одно тільки скажу тобі: будь осторожний і з тим Грицем і з тими парубками — там — знаєш? — і з усім хлопством. Будь осторожний! Щось там варить ся і кипить між ними. Чую, що пахне чимсь недобрим. Ніби то вони гнуть ся і хилать ся і не грозять, а про те в очах і в голосі і в рухах видно щось таке, як було в 1841 році, памятаєш, перед бунтом!

Рік 1841 був памятною хвилиєю в житю пана Пшестшельського і його дідичного села. В тім році був у селі бунт, котрий треба було втихомирювати аж військовою екзекуцією. Пан Пшестшельський і доси без злости не може згадувати про сей проклятий рік і його погані наслідки.

Між громадою і двором ішла здавна суперечка за якісь толоки, за пустки, що були первісно рустікальні, а потім, ще за попереднього пана, були прилучені до двірського ґрунту, в кінці за різні кривди, на які жалували ся піддані. Ся суперечка довго ходила по судах, піддержувана головню кількома заможнійшими, письменними селянами, між котрими визначував ся Гнат Тимків, сільський пленіпотент, чоловік бувалий і досить добре обізнаний з правними приписами. Він довгі літа докучав панови різними процесами і деякі справді повигравав. Роздобувши в Сяноці якимсь способом відпис старих Йосифінських інвентарів, де були описані всі громадські ґрунти, повинности і данини, він в 1841 році счинив правдивий розрух у громаді і зажадав від пана звороту всіх загарбаних від того часу ґрунтів і відшкодованя за збільшені данини і надроблену панщину. Переляканий пан покликав військо; бунт усноковано різками і військовим постоем, що пробувши в селі дві неділі вичерпав усі засоби не тільки у селян, але і в дворі. Тимкового арештовано і в кайданах відвезено до Сянока. Коли виїздив із села, купа його прихильників кинула ся, щоби відбити його. Прийшло до бійки між селянами і двірськими посіпаками. В тій бійці найгорячішому з тих посіпак, двірському злісному Онникови Кострубови поломано обі ноги.

В селі настав спокій. Від Тимкового відібрано інвентар, котрого по закону йому не вільно було мати, тай його самого не стало в селі. Та на пана по тій екзекуції впали нові обовязки — запомагати цілу зиму обдертих із усяких засобів селян, платити шпиталь за Коструба, а надто опікувати ся сином Кострубовим Осипом і сином Тимковим Грицем. Хоча у обох хлопців були матері, то про те пан узяв їх обох до двора. Кострубиха була халупниця і справді не мала при чім держати парубка дома і була-б

муїла віддати його в службу, а Тимкового Гриця пан узяв на просьбу свого сина, даючи натомісьць Гнатисї наймита для веденя господарства.

Осипови було в ту пору 18, а Грицеви 13 літ. Осип був крепкий, рослий парубіка, незвичайно сильний, відважний і завзятий, але мовчазливий, скритої вдачі. Натомісьць Гриць, мамин пестїй, був хлопець незвичайної вроди, кров з молоком, з золото-жовтим волосем, що блискучими кучерями вилось по його голові і спадало аж на плечі, з синїми, лагідними очима, щирий, отвертий і добрий, видно, вихований в достатку і свободі. Батько змалку навчив його читати і писати і багато оповідав йому про те, що бачив і чув по світі, а Гриць, маючи незвичайно добру пам'ять і бистре око, засвоював собі все, що чув, придивлявся до всего, що бачив, одним словом, був появою наскрізь незвичайною серед мало розвитих, прїтупих, зляканих та брудних сїльських дїтей. Його не любили ровесники, дразнили паничем, за те панч Нїкодим дуже вподобав його і поти налягав на батька і на стару Гнатиху, поки його не взято до двора на службу. Панич відразу взяв його собі і не стїлько вживав до послуги, скїлько розмовляв з цікавим хлопцем, волочився з ним по лісах і потоках, їздив по сусїдах і до Сянока, брав навіть раз до Львова з собою, одним словом, зробив його своїм невідступним товаришем.

Гриць був вдячний паничеви. Він користав і з його розмов і з поїздок, а за його добрість відплачував ся йому такою вірною і старанною услугою, що панич не міг його нахвалити ся. І коло коней він умів ходити добре, і стрїлець з него був знаменитий і на довленє петругів у потоці знав тисячні способи, і по лісах та дебрах знав стежки, — одним словом, усюди Гриць умів бути паничеви пожиточним і услужним.

Зовсім инакше вів себе Осип. Хоча батько його був найщирїйший двірський слуга, чи то, як говорили в селї, найвірнїйший панський собака, у Осипа від малку була зовсім иньша вдача. Не знати, чи від матери, що була з роду шляхтянка і ввійшовши замуж за підданого муїла робити панщину і через те проклинала свій вік, чи від

сїльських дїтей, що повторяючи слова своїх батьків ганьбили і проклинали його батька, досить, що Осип набрав ся глухої ненависти до пана, до двора і всіх двораків. Служба в дворі була мукою для него самого і для всіх, що мали з ним діло. Упертий, непокірний і завзятий він нераз робив другим на збитки всякі пакости, псував те, що зробили иньші, навіть осьмілював ся бурчати на пана, відгрозувати ся паничеви, а Гриця де міг заскочити, ганьбив і навіть частував буханцями. Дїйшло до того, що раз Осип зайшов через се в сварку з паничем. Панич ударив Осипа в лице, сей віддав йому ще з підсишкою. Счинив ся крик, Осипа побили жореткою, заперли через ніч до шпїхліра, а на другий день відвезли до Сянока і віддали в рекрути. Гриць щиро плакав, чуючи й себе по троха винуватим тому нещастю, та Осип в понурїй мовчанцї, без жалю попрощав ся з рідним селом.

Се було перед трьома роками. Того самого року ввійшов Тимків із вязниці, а Коструб із шпиталю. Тимків постарів ся передчасно, послаб, зігнув ся; Коструб кепсько вилічений лишив ся до віку калїкою. Тїлько тепер він довідав ся, яка доля спіткала його сина, та панський дворак приглушив батьківське чує.

— Добре йому так! Нехай знає, драбуга, як шанувати панів. Не бій ся, стара, не пропаде він там. Буде добрий, то буде й йому добре, а буде злий — го-го! там із него швидко злість виженуть, хоч би мали при тїм і душу вигнати з тіла.

Не дуже потїшила бідну матір така промова, та що мала робити. Поплакала і перестала; треба було працювати і на себе і на калїку-чоловіка і ще й відбувати що місяця чотири дні панщини. Що правда, пан запомагав свого вірного слугу і хлїбом і стравою і збіжем, так що нужди вони не терпіли, але робити треба було. Коструб не можучи ходити цілими днями сидїв у хатї, плїв копї, сїти, рукавиці і тим хоч що-то заробляв на хлїб. Жінка зимою прала, а літом ходила на полеві роботи, найчастїше до пана за гроші і страву.

І в Грицевім житю настала переміна. Батько вернув з кримїналу зломаний, знеохочений, а чуючи, як по людськи

обійшов ся пан з його жінкою і як добре було синові в дворі, переносив ся з паном. Він учинив се не так може з щирої прихильности до пана, як для того, щоби по добру видобути з двірської служби свого лютого Гриця. Хоч як нерадо, панич згодив ся пустити Гриця до батьківського дому. Та про те він дуже часто брав з собою Гриця чи то йдучи в ліс, на рибу, чи їдучи десь в сусідство, а далі почав його кликати ще частійше, вечерами, на розмови, в котрих силкував ся викладати парубкам свої патріотичні ідеї. Гриць був більше підготований до сеї пропаганди від інших парубків, проймав ся нею горячіше і часто помагав паничеві, викладаючи його слова на мову більше зрозумілу парубкам. Та ані Гриців, ані паничів батько не були раді тій роботі. Старий Тимків був нерад, що панич надто вже часто забирає йому Гриця від роботи, а старий пан гримав на сина за його „комуністичну“ пропаганду. Правда, старий Тимків по троха рад був, що панич так любить його сина і не противив ся, коли панич брав Гриця з панщини — краще-ж хлопцеві гуляти та їздити, ніж потіти коло ціпа; але коли Гриць почав розповідати йому, про що балакає панич з ним і з парубками, старий почав дуже хитати головою.

— Синку, бій ся Бога, вважай! Держи ся на остерозі! — остерігав він. — Се чимсь недобрим пахне.

Гриць не міг зрозуміти, чим недобрим можуть пахнути обіцянки скасування податків, ревізорів, а навіть самої панщини.

— Гляди, щоби поза тими обіцянками не було якого польського повстання! — говорив старий плєніпотент. — Пани люблять так: завабити хлопа на красні слова і потому пхнути його в огонь: іди, бий ся, проливай кров за нас, щоби ми могли панувати!

Гриць задумав ся. Справді, се може бути! І він постановив собі по щирости розпитати панича, до чого воно йде.

Так настала зима 1845 р. Не довго перед Різдом в селі счинив ся рух. Із Сянока прибули урльопники. Несподівано для нікого їх пустили з війська на сьвята і то не на кілька день, а „до заволяня“, як говорили тоді.

Се була незвичайна ласка. Село оживило ся, загомніло: прибуло десять найкращих хлопців, між ними й Осип. Усі вони мали багато чого повідати про своє військове життя, про те, що бачили і чули. В селі повіяло якимсь сьвіжішим духом і старому панови здавало ся, що люде так як перед бунтом почали гордійше підіймати голови.

— Так що-ж, думають татко, що знов щось таке починаєть ся, як тоді? — запитав Нікодим.

— Нічого ще не думаю, бо нічого певного не знаю. Але мені здаєть ся, що той старий кримінальник Тимків знов щось рие між людьми. Дуже йому гребінь відріє через те, що ти з його сином так панькаєш ся.

— Се вам так здаєть ся! — з легковаженєм промовив Нікодим. — Я нічого подібного не бачив.

— Е, що ти розумієш! Ти нічого й не побачиш, бо тебе твої комуністичні ідеї засліпили. Ти будеш панькати ся з ними, поки вони не прийдуть з ціпами і косами і не вбють тебе.

— Ну, що татко видумують! Чи то годить ся таке видумувати! — скрикнув Нікодим.

— Добре, добре, — мовив старий. — Тільки я наперед кажу тобі, скоро щось такого довідаю ся, що в селі якісь бунти, якісь непокірні розмови йдуть, то не буду чекати на військо. Кого зловлю, велю так випарити, щоби йому відхотіло ся язиком молоти.

— Ей, татку! Бійте ся Бога! Не надто ви з тим паренєм розмахуйте ся! Уважайте, якій час надходить!

— Ет, дурень ти, тай тільки всего! — скрикнув старий і плюнув гнівно. — Тобі здаєть ся, що ти з них поробиш польських патріотів. А я тобі кажу, що се небезпечна гра! Ліпша стара метода. Хлоп має слухати, а не міркувати, не резонувати. Хлоп до ціпа, до коси, не до шаблі і не до патріотизму! Се моя думка і при ній я стою.

І він стукнувши палицею о поміст покvapно вийшов з покою. Нікодим тільки головою похитав і взяв ся далі пакувати свою валізу.

II.

Була субота. Вечеріло. Небо вияснило ся після кількоденної снігової замети. Тис мороз. З невеликої сільської дзвінниці на далеких кінці села почув ся власне плачливий голос вечірнього дзвона. Село в синявім сутінку лежало, мов вимерло. Ніде не було видно ані живої душі, не чути ані одного тону. Тільки понад стріхами вив ся білявими клубками дим, піднімаючи ся просто в гору.

За те в дворі було шумно і гучно. В stodолі, що стояла в глибині обширного гумна, розлягав ся на тоці до такту лускіт цїнів. Кільканайцять парубків кінчили власне чистити стайні. Інші носили міхами провіяне і вищияне зерно до шпїхліра. На другім тоці, де віяно і щиняно і відки котили ся густі клуби пилу, осїдаючи сїрою плахтою по снігу, чути було цокотане жінок і дівчат. Отамани та десятники з нагайками і костурами ходили від одної купки робітників до другої, жартуючи, покрикуючи, втишуючи надто голосні розмови або відразу на місці завдаючи кару непослушним. Пан дідич був у шпїхлірі і записував число принесених міхів, міру і якість виспаного в засїки зерна.

— Ну, годі вже! — крикнув він голосно крізь двері до економа. — Велїть кінчити! Вечірню дзвонять.

І він виняв з рота люльку на довгїм цибуєї, зняв шапку і перехресив ся, шепчучи „Anioł Pański“.

— Годі вже! Годі вже! — пішли з уст до уст панські слова і розрушана по всіх закутках обширного гумна сторука панцизняка машина почала звільна, не відразу, зупиняти ся. Перші жінки покинули решета, що ними щиняли провіяне зерно і висипали на гумно, обтрїпуючись від пилу, чихаючи та регочучись. Усі вони не зупинячись посунули півперек подвіря, попри шпїхлір, де власне стояв пан дідич з невідстунною люлькою в аубах. Кожда з жінок підходила до пана, кланялась йому доторкаючись рукою аж до самого снігу і цілувала його в руку. Пан ласкаво глядїв на них, до сеї або тої забалакав кілька слів.

— Ну, Оришко, а якже там твій чоловік? здоров?

— Та все однако, прошу ясного пана. Ніби здоров і їсти хоче, а на ноги не зведеть ся ані руш.

— А мисто що їсти?

— Та лікувати панській ласці маємо.

— Ну, тепер і Осина масто дома. Робить він що?

— Та робить, прошу ясного пана. Ходить молотити, а ввїні пішов в парубками в ліс, клонки рубати.

— Так? Ну, добро, добро. Тільки вважайте мені на слово! Він панський голова! Коли почую про него щось важкого погубо, зарва иншину до циркулу, щоби його вивели знов до міська і не пускали більше.

— Ой, паночку, забєдику! Та до там! Він тепер такий добрий, такий послухний! Я сама пораз не можу повірити вого. От і в тим Грицем Тимковим, як упоред не любили ся, а тепер Осин сїя пішов до него, перепросив ся в там.

— Так? Ну, то дуже мене се тішить. Видиш, як ти мене проклинала тоді, як я віддав його до війська, а тепер сама бачиш, що се вийшло йому на добро. Що було би з него тут у селі? Шибеник, дармоїд, кримінальник. А тепер може з него вийти порядний чоловік.

— Та дай Боже ясному панови здоровля! — кланяючи ся мовила Кострубиха, не знаючи що иншого сказати на сю морильну впроповідь. А коли пан не говорив нічого більше, вона поцілувала його в руку і пішла.

Майже рівночасно з жінками перестали стукати й молотники. Та вони не виходили ще зараз. Треба було поитриєсати приколотки, поскладати їх на купу, поїдмітати нимолочене зерно, повиносити трину до половника. Все те робило ся якось мляво, неохоче, мовчки, немов ті люде бажали проволікти час. Не видно було ані слїду тої радості, яка звичайно являеть ся у чоловіка при закінченю тижневої роботи.

— Ану, живо один з другим! Рушайте ся! Рушайте ся! — покрикали панські доглядачі.

Ще кілька міхів чистого зерна перенесено з току до шпїхліра, звязано кілька околотів соломї, постелено в стайнях і поприпинано худобу, напоено телят, насипано свиням послїду в коритця, накладено вівцям за драбники

пахучого гірського сіна, дрібного та зеленого як барвінок, і тижнева панщина була скінчена.

— Ану до пана! На обрахунок! — загуло по повітрю.

На небі, в безмірній темній безодні почали моргати перші зорі.

Пан Пшестшельський пихкаючи люльку замкнув шпідір і сів на колоді, що стояла близько дверей, під навислим дахом сего невеличкого, мурованого будинка. Звільна, тяжкими кроками сходили ся робітники від ційнів, вил та віячок, випростовуючи плечі, обтрясаючи з пилу довге, по плечех розсипане волосе, важко зітхаючи. Два слуги принесли дубову лавку і поставили її праворуч пана. Два отамани з палицями стали коло неї, знаючи свій обовязок. Економ подав панови тижневий рапорт. Пан глянув на него, поводив очима, а зупиняючи ся на однім місці підвів голову і грізно глянув на юрбу.

— Гнат Тимків!

Старий пленіпотент поклонив ся, виступив із купи сусідів і знявши шапку підійшов ближче до пана.

— Гнате! — мовив пан, — що се має значити?

І він тикнув пальцем у розложений перед ним рапорт.

— Ви знаєте, що тут записано?

— Ні, прошу пана.

— А що ви говорили економови?

— Що говорив? Усяке говорив. Що він мене питав, я йому відповідав.

— Чи лиш те? А тут записано, що ви відгрожува-ли ся на панів.

— Я не відгрожував ся, — спокійно, але рішучо промовив Тимків.

— Добре! От економ тут стоїть живий. Пане Дома-гальські, що говорив Гнат до вас?

Економ виступив наперед, випростував ся і мовив:

— То так було. Підходжу я до молотників, та чую здалека, що цїпи не бухають, а веде ся голосна розмова.

— Приколотки перетрясали, — втрутив Гнат.

— Став я за углом і слухаю. Аж чую, Гнат гово-ригь. „А я гадаю, що то не добром пахне, що пани знов

якесь повстане задумують. Занадто добре їм дієть ся, за-мало їх Москаль бив“. Був би ще далі говорив, але ко-трийсь побачив мою тїнь ізза угла і в тій хвилі розмова затихла.

— Чи то правда, Гнате? — запитав пан.

— Правда.

— Як ти сьмієш таке говорити?

— Бо так є.

— Так є? Відки ти знаєш, що так є? Як сьмієш говорити, що пани задумують повстане?

— А хіба не задумують? А хіба ваш панич від самої осени не намовляє наших парубків до повстаня? Таже ми, пане, не сліпі і не глухі, знаємо, що до чого йде.

Пан поблід як стїна при тих словах. Його руки дро-жали, губи рушали ся, мов говорили щось, але з горла не йшов голос. Осьмілені тим люде і собі-ж обізвали ся.

— Що правда, то правда! Ми то всі знаємо. Нам діти говорять.

Та пан уже переміг своє зворушенє і зірвав ся з місця.

— Мовчіть! Все те неправда! Панич з вашими си-нами добрий, учить їх бути чесними і послухними, а ви дурні от що з сего зробили. Ви самі бунтівники! Пахне вам кримінал, бо там їсти дають, а робити не велять. Ей люде!

Гнат затремтів при сих словах.

— Пане, — промовив, — коли нас попрікасте кри-мінальським хлібом, то дай Боже й вам закоштувати його!

— Хлопе! — ревно пан і вся накипіла злість про-рвала ся на верх у його душі. — Ти мені сьмієш таке говорити? Гей, гайдуки! На лавку його!

Гнат випростував ся.

— Пане, — промовив спокійно, — ви не будете мене бити.

— Певно не буду. Я маю таких, що се зроблять за мене.

— Пане! Памятайте, пожалуйте того!

— Ти ще грозити мені? Кладіть його!

Гайдуки приступили до Гната і взяли його за руки. Між людьми счинив ся гомін.

— Пане! Не маєте права! За що його карати? Що він злого зробив?

— Що? Ви бунтуєте? Забули вже недавнє? Гей там! Заприть браму! Всім по дваццять п'ять, а сему старому бунтівникови кілька влізе.

Та люде не перелякали ся. В них очевидно кипіло. Їх було стілько, що кинувши ся нагло могли ногами потоптати і пана і всю його двірню. Пан очевидно і сам бачив се, та злість засліпила його. Гайдуки стояли коло Гната і не знали, що робити.

— Берить його! Кладить! — кричав пан.

— Геть від него! Пане, опамятайте ся! Досить того збиткованя! — гомоніли люде. — Досить, бо буде лихо!

Гнат бачив, що у його сусідів зачинали в очах грати злі пекри, що кулаки стискали ся, а погляди звертали ся на купу ломачя, що лежала під парканом. Ще хвиля і могло прийти до нещастя.

— Люде добрі, — крикнув він. — Заспокійте ся! Нехай сей ворог збиткуєть ся наді мною! Будьте свідками! Я вам говорю, що вже не довго його панованя! Але ви будьте спокійні, не накликайте ще більшої біди на село!

— Заткайте йому рот! Кладить його! — кричав пан — і серед гробової мовчанки розпочала ся огидлива сцена панського самосуду над безпомічним підданним. Гната били до схочу; пан не мав охоти числити, а фукаючи і спльовуючи ходив по подвірю. Вкінці, коли крик старого перемінив ся на глухе стогнанє і крізь полотно почала бризкати кров, він крикнув:

— Досить!

Гната підвели. Він стогнав.

— Щоби ти знав на другий раз, як говорити з паном! — крикнув пан Пшестшельський. — Марш усі до дому!

І ще раз плюнувши він пішов двора.

III.

У лісі також скінчила ся робота. Лісничий дав знак трубкою, що час перестати. Звільна почали рубачі з гуца-

нини, з ярів і дебрів стягати ся купками на шлябант, при котрім стояв лісничий. Він держав у руці „квітаруш“, записав кожного, кілька хто нарубав, а на другій половинці картки виписував йому квіток, віддирав його і давав рубачеви. Рубачів було кількадесять, то воно тягло ся досить довго, поки всі отримали квітки. Ті, що мали квітки, не відходили, а чекали, поки всі будуть готові. Ліс був досить далеко від села і одинцем іти, а ще й смерком — неприємно. Ліпше купою.

Упоравши рубачів, лісничий пішов до своєї лісничівки. Надзорців не було ніяких, бо се не була панщина, а платна робота. Рубачі — самі парубки, довгою, гамірливою купою рушили до села.

— Хлопці, — відізвав ся Осип обертаючи ся до всіх, — та розповіджте бо, що се у вас за вечериці з паничем? Одного, другого питаю, та вони щось мені бовтнуть тай утікають. Ну бо, скажіть по щирости!

— Коли бо нам панич остро наказав не говорити нікому, поки час не настане на те.

— Ей хлопці! Вже з того видно, що воно щось не добром пахне!

Деякі парубки зацукали ся.

— Та справді, що воно таке і до чого? Панич говорить богато і не договорює.

— Ну, що-ж він вам говорить? — допитував Осип.

— Та що говорить, — нерадо відповів один парубок. — Говорить, що нам кривда, що нас податки тиснуть, що в рекрути беруть, що сіль дорога і що всьому тому повинен бути кінець.

— А про панщину не говорить, що нас тисне?

— Про панщину якось не так. На панщину більше Гриць відказує.

— Ага, то певно старий його навчив! — зареготав ся Осип. — Ну, але який же кінець хоче зробити панич із усею тою бідою?

— Та каже: всьому винні Німці. Від них уся біда.

— Он воно що! Хиба Німці завели панщину? — скрикнув Осип.

— Та панич каже, що Німці. Вони наказали писати лівентарі, а з лівентарів усе лихо.

— Німці в нашім краю збогатили ся! — додав другий парубок. — Послухай, якої сьпіванки навчив нас панич. Ану, хлопці, разом голосами!

І серед вечірньої тиші разом кільканайцять молодих голосів затягло пісеньку:

Прийшли Німці до краю
По своєму звичаю
З телячими торбами,
Тепер вони панами.
Дорога сіль, табака!
Кождий Німець собака:
Що з Поляка зрабує,
В свої сакви накує.

— Ха, ха, ха! Правда, гарна пісенька! — зареготали ся парубки, скінчивши сьпівати.

— Гарна, гарна, — понуро мовив Осип. — Тільки не дай Боже, щоби про неї не довідав ся пан комісар або який иньший урядник.

— Або що?

— Ну, сьпівали-б ви її собі по пару літ на Грай-горі.

— На Грай-горі? А то що за Грай-гора?

— То такий палац, що в нїм жпють закляті царевичі — а все в кайданах та до тачок приковані, а їх пильнують дракони — а все при шаблях і під карабінами.

— Господи! Що-ж воно таке? Ми гадали, що тільки в байках таке є, а ти говориш — —

— Ну, тай дурні-ж ви! — огризнув ся Осип. — Ну, то скажу вам на розум. Грай-гора а по німецьки Шпільберг, то такий фєстунк, що в ньому карають найтяжших кримінальників. А тепер такі накази острі, що за отаку пісеньку як нічого дістанеш пару літ тої Грай-гори.

— Ой Господи! — жажнули ся парубки. — А панич нічого нам не казав про се. Правда, він казав мовчати, але то тільки до якогось часу. Потому — каже — —

— Коли потому?

— Або ми знаємо! Казав, що незадовго мусить бути кінець усїй нашїй бідї.

— Кінець! А яким способом?

— Він того не казав.

— А ви його не питали?

— Та ніяково було. Але раз Гриць запитав, а він відповів, що швидко все нам розповість, а тепер ще не може.

— Ага! — мовив Осип. — Ну, так я вам скажу. Слушайте, хлопці, але також нікому про се не говоріть. Навіть татови анї мамі ні! Бо з того може бути велика біда.

— Ну, говори, говори! — гомонїли зацікавлені парубки і збїли ся в купу довкола Осипа.

— Пани приготують повстанє проти нашого цїсаря і хочуть і нас, хлопів, затягнути до него.

— Го, го! Не дїждуть! А то яким правом! — закричали парубки.

— Тихо, хлопці! — мовив Осип. — Знайте се кождий для себе, але ша, язик за зубами! А до панича на розмови більше не йдїть!

— Нехай його суха ялиця бе! — обїзвав ся один парубок. — Він нас горівкою частує, пироги каже варити, говорить так масно. Ми гадали, що в тім нічого злого нема. Адже панич учений, то борше повинен знати, що вільно, а чого не вільно. А коли то Грай-горою пахне, то хоч ти мені там марципанів давай, то я не піду більше.

— І я! І я! І я! — загукали парубки з усїх боків.

— Добре, хлопці, — мовив Осип. — Слушайте мене! Я вас на зле не наведу. А панич, кажете, добре з вами поводить ся?

— Душа не панич! Горівки дає що вечера. Гостить нас на вечерницях, хліба не жалує, говорить так солодко, мало не цідує ся з нами.

— Шкода, що в таку небезпечну справу вдає ся.

— Може би його остерегти?

— Але, гадавш, що то на що придасть ся? Вже як він собі раз узяв щось до голови, то й головою наложить, а свого не попустить.

Осип перервав сю розмову.

— А де ті ваші сходи́ни бувають?

- У старої фірманки, у Митрихи.
- У глухої?
- У неї самої.
- А коли мають бути найближші сходини?
- Та нанич казав завтра в неділю.
- Добре. Не йдїть же-ж ви ніхто, я піду сам.

В часї тої розмови парубки минули ліс і вийшли на поле. Перед ними в низу лежало село, повите сутінком; тільки де-де крізь пїтьму прорізувалися кроваві іскорки — се сьвітло з сїльських хат. Лісова стежка збігаючи в низ перед самим селом доходила до дороги, що злучувала село з дальшим сьвітом і йшла до Сянока. В тім місці, де стежка виходила на дорогу, стояли панські залубеньки заприжені парою гнідих. Віжки держав Гриць, а в залубеньках, obtулений важкою ведмежою шубою сидів панич Нікодим. Тільки його лице з довгими наостреними вусами видніло ся з посеред м'якого медвежого пуху.

- Добрий вечір, хлопці! — гукнув нанич.
- Доброго здоров'я паничеви! — відповіли парубки.
- А що, ви з ліса?
- З ліса.

Парубки проходили попри залубеньки кланяючи ся. Залубеньки стояли на місці. Коні форкали і перебирали ногами бажаючи бігти до стайні. Панич мовчав, немов надумував ся. Він очевидно хотів щось сказати парубкам і для того побачивши їх здалека і почувши їх голоси велїв зупинити коні. Та тепер, побачивши серед юрби Осипа завагував ся. Далї переміг себе. Коли вже парубки всі минули його, він гукнув їм в догін:

— А слухайте хлопці! Приходїть нинї! Розумієте, нинї, не завтра. Шо вечері приходїть зараз. Маю вам щось цікавого сказати.

Парубки йшли далї. Анї один голос не відгукнув ся на паничеві слова. Швидко вони вийшли в село і почали розходити ся по хатах, а панич з Грицем завернули в бокову вулицю, що понад ріку вела просто до двора. Не доїздячи до двора панич післав Гриця до старої Митрихи з наказом, щоби зараз лагодила вечерю для парубків, а сам узяв поводи і цмокнувши на коней вїхав на подвірє.

IV.

— Таточку, повстане буде! — скрикнув Нікодим не дуже то голосно і не дуже то радісно входячи до батькового покою.

— Маси бабо редути! — буркнув старий пан. — А коли?

— Вісімнадцятого лютого.

— Що, що, що? Вісімнай-ця-того...

— Так є. Речинець в Парижі уложили. Вибух має настати рівночасно в Галичинї і в Познанщинї.

— Чи вони подуріли? Вибух! Ну, хто і з ким має вибухнути?

— Кождий дїдич має узброїти своїх свояків здатних до оружя, своїх льокаїв, мандаторів, лісничих і всяких офіціалїстів і тягти з ними на означене місце.

— На зломану голову.

— Таточку, як ви говорите! Тут кровю пахне, тут історичний момент безмірної ваги...

— Іди до дїдька з своїми історичними моментами! — гнівно скрикнув батько. — Коли всі вони такі бездонно дурні, то я волю жити без нїякої історії.

— Таточку! Боже мій, що ви говорите!

— Ну, скажи, хиба не правду? Узброювати слуг і льокаїв! І вести їх — куди?

— До Сянока. Дня 18 лютого в ночі маємо зібратися з цілого циркулу, напасти на гарнізон, повязати вояків, забрати оружя, а тоді опанувати місто, уряди, каси.

— Шах, мах! Ори, мели, їдж! З льокаями і мандаторами напасти, забрати, опанувати... Ну, скажи менї, Димцю — і батько ставши перед сином узяв його обома руками за плечі і дивив ся йому просто в очи, — ти, здаєть ся, ще розумний чоловік, з глуду не зсунув ся... Скажи менї по щирости: віриш, щоб се дало зробити ся?

— Не дуже, — приниженим голосом мовив Нікодим.

— Не дуже! Значить, віриш хоч троха.

— Ну, що-ж! Так зовсім неможливий той плян не є, — живо мовив Нікодим. — Як би з нашого циркулу зібрала ся хоч половина шляхти, а кождий привів з собою хоч по

пять людей, то була би зовсім показна сила. Гарнізон у Сяноку малесенький, всего один батальон піхоти і дві шкадри драгонів. У ночі не трудно би було —

— І не вже твій головусий график піде на се?

— Видно по нім, що не дуже його серце тягне до сего. Але там Дембовский був. Ах, таточку, як би ви почули, як він говорить! Яким полум'ям бухають його слова! Як палять душу і пугають розум! Здасть ся, слухаючи його чоловік сам один з голими кулаками пішов би против гармат. Всі труднощі, всі вагання щезають. Сила волі, запалу, носьвяченя у того чоловіка величезна! По просту встидно робить ся сперечати ся з ним за дрібниці, коли бачиш, які широкі горизонти він обхоплює своєю думкою, коли знаєш, що ціле жите того чоловіка — то одно безграничне посьвячене для вітчизни, одна любов, одна боротьба, одно ходжене перед батнетами і шибеницями. Встидно, таточку! Ми зовсім відвикли від воєнного стану, від пороху, живемо в тихих норах, мов ніколи не думаємо вмирати. Жий ми так і тисячу літ, ніяка народня справа не рушить ся ані кроком наперед.

Старий пан понурив голову.

— Отсе й є нещасте! Нема на світі такої дурниці, такої безглуздої справи, котра-б не знайшла свого за-паленого апостола і свого мученика. А таки один тягне за собою тисячі навіть не дурних і чесних людей. І дурниця робить ся великою ідеєю, робить ся безсмертною.

А потім, пройшовши ся кілька разів по покою він нараз зупинив ся перед сином і запитав:

— А уряд знає вже про ваші пляни?

Нікодим поблід як стіна.

— Що ви, таточку! Як же можна! В тім ціла річ, щоб уряд не знав, щоби не міг приготувити ся, щоби за-скочити його несподівано.

— Несподівано! — з гірким насміхом мовив старий. — Де тільки тисяч людей знає про се, говорить про се, переписуєть ся про се, де навіть листи запечатають косами і повстанськими емблемами! Димцю, Димцю! Погану історію ви робите! Не подякують вам за неї ваші потомки.

— Так ви думаєте, що уряд знає щось? — мовив змішаний Нікодим.

— Що я маю думати? Я з урядом на розмові не буваю. Я тільки пригадаю тобі, що кілька разів у нас бували ті емісарі, уряд усе дізнавався про них.

— Догадую ся, що се Осип доносив.

— Осип, чи не Осип, а хтось із слуг, із хлопів. А тепер хлопів вже мабуть знають про ваш плян.

— Хлопи? Ні, не думаю. Я з парубками про всяку всячину говорив, але про близьке повстанє ніколи.

— А про те вони все знають. Тут у мене сьогодні історія була.

— Ну, що за історія? — ледво чути запитав Нікодим. Його серце тьохнуло, прочуваючи якесь лихо.

— Сьогодні вечером, — якось знехотя мовив пан Пшестшельський, — прибігає до мене Домагалський і говорить, що хлопів на тоці говорять про близьке польське повстанє. Які хлопів? Показуєть ся, що говорить твій коханый Тимків.

— Ну, і що-ж говорив?

— Те й говорив, що пани ладять ся до повстаня. Вечером я залитую його, що се таке і по що він говорить, а він до мене остро, знаєш, ставить ся так, мов він тут пан. А хлопів також за ним. Ну, сям разом я не дав собі по носі грати...

— Таточку! Бійте ся Бога! — скрикнув Нікодим. — Чей же ви не веліли бити Тимкового?

— А ти думав, що що? Було його по головиці погладити?

Панич обома руками вхопив ся за голову і мов божевільний почав бігати по покою. З його горла виривали ся глухі стогнаня.

— Ну, що дурієш? — понуро мовив батько.

— Не я дурію, а ви! — люто скрикнув син. — Адже-ж те, що ви робите, то стричок на нашій шиї.

— А дідько вас знав, що ваші шиї такі близькі стричка.

— Ні, я справді зовсім одурію з вами! Боже, ратуй мене! — з розпукою скрикнув Нікодим і вхопивши шапку вибіг із покою.

Старий пан довго дивився на двері, мов ждав, що він ось-ось верне. Потім він рушив до дверей, щоб іти за ним, але на пів дороги зупинився, вернув ся назад і сівши на софі закурив люльку. Він любив сина, але надто сильно привик ходити утертою стежкою, жити в старім, традиційнім ладі і світогляді, щоби міг зрозуміти подиви нового часу і його потреби. Клуби диму, що бухали з його уст, успокоїли його.

— Зле стало ся, що я велів побити того Тимкового, се так. Але знов так надто зло не стало ся. Непокірного хлопа домай в першій хвилі. Остро з ним! Без слабости, боз чутливости. *Rustica gens optima f'ens, pessima ridens.* А Димцьо позлостить ся і перестане, я його знаю. От з тим повстанем, то справді біда, але може то ще якось буде. Може воно обійдеть ся і без нас.

І він завзято зализкав, тягнувши що сили люльку і пускаючи такі клуби диму, що його голова зовсім закрила ся ними. Виглядав в тій хвилі як правдивий Гомерівський „Зевес Хмарозборець“.

V.

У баби Митрихи горить у печі. В великих горщиках узятих із двірської челядної кухні варить ся „мандибурка“,*) в иньших кипить окріп на стіранку, пражить ся молоко, в ринці смажить ся сир. Стара мієть тісто на стіранку. Гриць нарубавши дров доглядає печі. В хаті тихо. Чути тріск смерекових полін у печі і булькіт окропу. Гриць з тихим усьміхом дивить ся в огонь, держачи в руках коцюбу. Стара Митриха пораючи ся коло тіста звичаєм глухих людей думає голосно.

— От так, мої дітоньки! У старої Митрихи тепло. У старої в печі горить, у горщиках кипить... У старої Митрихи вечеря смакус. Їджте, дітоньки, їджте на здоров'є. Згадуйте доброго пана і доброго панича! Він наш поратівник, він наш опікун. Як би не він, то баба Митриха мусіла би ходити по жебранім хлібу, бо баба стара, заробити не може, чоловіка вбила суха смерека в лісі, а сво-

*) Картофля.

яків у баби нема, дітей нема, вуйків нема, стрийчаників ані тітчаників нема. Вей померли, саму бабу лишили на світі, саму як білинку в полі. Га, най з Богом спочивають. Може баба Митриха на щось Господу небесному потрібна, що її доси держить на світі. А ви, дітоньки, жийте! Поживляйте ся, а не нагваряйте ся!*)

Гриць в важкій задумі слухав бабиного роздебендюваня. Він чув його вже не раз і не десять разів, знав стару Митриху ще змалку. Коли його взяли до двора, вона опікувала ся ним, як своєю дитиною, не давала робити йому кривди, заступала йому матір, котрій нераз цілий тиждень ніколи було навідати ся до двора. Та тепер він, мішаючи щось у печі, нетерпеливо надслухував дожидаючи панича і парубків. Нині мала бути важна нарада. За дві неділі, 18-го лютого, мало вибухнути повстанє. Панич сказав йому се по дорозі; та дорога була така тяжка і небезпечна, що годі їм було розмовляти богато і Гриць сам не знав ще, що властиво мало стати ся і чого зажадає від него панич. Для того він і до дому не біг, поки не дізнає ся всего. На саму думку про повстанє серце било ся у него не то радісно, не то трівожно.

Повстанє буде! Підемо воювати! З ким і за що, — про се Гриць не думав богато. І моторошно і любо йому було подумати, як він обік панича йде в огонь, кидаєть ся на ворога, своїми грудьми заслонює панича від ворожих нападів, як вони оба здобувають ворожу гармату, як їх усе військо величає і хвалить.

Огонь тріщав у печі, приєкав та сичав, а в Грицевій уяві свистіли кулі, ревли гармати, лопотів густо карабіновий огонь, роздавали ся скажені крики. Він зажмурив очі і потонув у мріях і прокинув ся аж тоді, коли розбулькотаний окріп почав збігати з горшка. Скригнули двері і війшов панич. Гриць витріщив на него очі, немов бачив його перший раз в житю. І справді, таким він не бачив його ще ніколи. Панич був блідий як стіна. Мовчки він підійшов до стола і кинувши шапку на лаву сів, не дивлячи ся на Гриця. Від економа він довідав ся доклад-

*) Не сварить ся.

нійше про все, що стало ся сего вечера і був мов убитий. Одно те, що селяне очевидно знали щось про близьке повстанє, а друге те, що батьків нелюдський учинок викопав, як здавало ся, пропасть між ним і Грицем. Гриць знав усе, знав цілий плян і речинець вибуху. Тепер і він готов перекинути ся на бік противників, зрадити все урядови, а тоді очевидно пропала справа. Панич не знав, що йому робити, як говорити з Грицем. Сей очевидно ще не знав нічого про те, що стало ся з його батьком. Чи сказати йому се? А коли сказати, то як? І як доказати, що він, панич, не похваляє батькового вчинку, брідить ся ним? Панич ішов до Митришиної хати і елдував ся видумати щось, але війшовши до хати і побачивши Гриця він чув, що не видумав нічого.

— Грицю, — обізвав ся він по хвилі зломаним, зміненим голосом, але не міг сказати нічого більше.

— Що вам, паничу? На вас лиця нема. Чи стало ся якесь лихо?

Панич хотів розілакати ся, кинути ся Грицеві в обійми, сказати йому все, що стало ся і просити, на колінах благати його, щоби задля сего не покидав сьвятої справи вітчизни, а бодай не шкодив їй. Але його серце було мов стиснене кліщами, він не рушив ся з місця, з очей не потекли слюзи, а уста ледво-не-ледво промовили холодні, бездушні слова:

— Нічого... ні... Чи парубків ще не було?

— Ні, не були, але я надію ся, що зараз поприходять.

— Ні, серденько, не поприходять, — роздав ся в дверях різкий, насмішкуватий голос. До хати війшов Осип, що через підхилені двері чув остатні Грицеві слова.

— Осип! — з переляком скрикнув Гриць. — А ти чого тут?

— А тобі що до того? — відрізав Осип. — Чого ти тут? Я тебе питаю.

— Але-ж тебе не прошено.

— Але я маю діло.

— Діло? До кого?

— Ну, до баби Митрихи! — глузуючи мовив Осип. — Гей, бабо, бабо Митрихо! — кричав він над ухом старої. — Я вас сватати прийшов. Хочете замуж іти?

Баба зрозуміла ті слова і всміхнула ся беззубим ротом. — Замуж! О, а хто-ж мене, синоньку, візьме?

— Ха, ха, ха! — зареготав ся Осип. — Не каже баба: не хочу, тільки питає, хто її візьме. Я вас, бабо, візьму, чуєте?

Гриць не знав, що з собою робити, слухаючи тих Осипових жартів. Бін в тій хвилі ненавидів його, був би викинув його з хати.

— Фе, Осипе! — промовив він. — Приходиш сюди непрошений, видиш, що панич ось тут і навіть не поклонив ся, тільки дурні жарти строїш.

— Панич ось тут? — похопив ся Осип. — А, я й не бачив. Добрий вечір вам, паничу! — промовив, ніби й справді доси не бачив панича. Сей не відповів на його витанє, сидів мов отуманілий. Осип обернув ся знов до Гриця.

— Ти, Грицуню, на парубків чекаєш, — мовив він ідовито, підсолоджучи голос. — Не чекай, моя киценько, вони не прийдуть. Коли ти мав їм щось сказати, то скажи мені, я перекажу.

— А чому не прийдуть? Відки знаєш, що не прийдуть?

— Бо знаю. Бо я сам наказав їм, аби не приходили. І тобі, любчику, кажу, щоб ти зараз забирав ся відси.

— Мені? Що ти, здурів, Осипе? Я тебе не розумію.

— А я тебе зовсім добре розумію. Видиш, голубе мій, я знаю не тільки те, що ти знаєш, але також те, чого ти не знаєш.

— Ну, та знай собі, що се мене обходить? — гнівно буркнув Гриць.

— А повинно би тебе обходити, борше ніж мене, Грицуню. Я знаю, що твій тато умирає і тебе дожидає, а ти мабуть того знаєш, бо як би знав, то певно не сидів би тут і не заглядаяв у горшки бабі Митрисі.

— Мій тато! — скрикнув з переляком Гриць. — Мій тато умирає? Що ти говориш?

— Правду говорю. Нині по панщині мав від пана такий трактament, що муєли його занести до дому. А ти ще того не знаєш? Панич не мовив тобі нічого? То зле, то дуже недобре. Біжи, серденько, до дому!

— Боже мій! — скрикнув Гриць і немов сам не свій хопив за шапку і прожогом кинув ся з Митришинної хати.

— Ха, ха, ха! — зареготав ся в слід за ним Осип. — Ото дращює, мов не знати на яку гостину!

А коли продудніли Грицеві кроки, Осип з тим самим їдовито-насьмішливим лицем обернув ся до панича і стоячи насеред хати добру хвилю мовчки дивив ся на него. Панич сидів коло стола без руху, мов трун, з затисненими губами, з очима спущеними в низ. Він чув і розумів усе, що стало ся перед його очима, але був мов приголомшений і не міг здобути ся навіть на одно слово.

VI.

Стояла важка мовчанка.

Осип очевидно ждав, щоб панич промовив перший. Та сей не озивав ся, не дивив ся на него. Тоді Осип сів на стільчику одалік від панича і оперши ся ліктями на коліна, а голову взявши в долоні, немов споминаючи щось, немов казку кажучи якимсь малим дітям, почав говорити:

— Коли я був малий, то дуже любив наставляти пастки на щурі. Зловлю бувало таку бестію до пастки і маю забаву. Розпечу дріт і притулюю щурови раз до хвоста, потім до лапки, далі до риля, до ока, де понаду. А він усе: пі-пі-пі! А я регочу ся, як він підскакує, вєть ся з болю, пікає, крутить ся, перекидаєть ся і не може дати собі ради. І так мучу його нераз день і два дни, поки не замучу на смерть.

Панич стрепенув ся і плюнув, але не говорив нічого.

— А я й не знав тоді, — говорив далі Осип, — що той нещасливий щур у пастці, то я сам. Вийду бувало між сільські діти, почну з ними бавити ся, а вони скоро що, зараз до мене: „Панський собака! Панський собака! Іди геть від нас!“ А мене так як би розпеченим дротом,

але не в руку, не в око, а в саме серце. Прибіжу до дому, хотів би пожалувати ся мамі, виплакати ся коло неї, а вона сама сидить у куті на припічку тай плаче тай нарікає: „Ой, моя доленько! Чи на теж я росла, як квіточка цвила! Чи того-ж я ждала, що мене на старість погонять на панщину, що отаманські канчуки будуть гуляти по моїх плечах!“ Чую се і вже не плачу, сльози з горла капають назад у серце і печуть там і дусять і вертять.

Панич понурив голову, але не говорив нічого.

— Але раз мав я за своє. Зловив щура і взяв ся мучити його, але якось дверці від пастки не були добре заперті. Як я припик мого щура, як сей кинеть ся, як не відчинить дверець, як не скочить, та просто до мене, як не виєть ся зубами в мою руку!... Я зверещав, прибігла мама, ратує, рве скажену зввірюку від мене, та де тобі! Відірвала від руки, він за ногу вчепив ся, гризе, калічить. Ледво-не-ледво вбила його, а мене муєла водою віддивати та хлібом та навутиною рани затикати. Від тоді я зарік ся щурів мучити. Ну, а нині хотів би й сам мати де з ким такий обрахунок, як той щур зо мною.

— Вороже тяжкий, чого тобі треба? — обізвав ся панич.

— О, тут якась жива душа відзиваєть ся! — промовив Осип, перескакуючи в веселий тон і випростовуючись. — Се ви, паничу, коби здорові були?

— Чого тобі треба від мене, говори! — мовив Нікодим не дивлячи ся на него.

— Та я прийшов вам сказати, щоб ви не ждали на парубків. Вони вам краєненько дякують за гостину, але більше не прийдуть на ваші вечерниці.

Панич закуєнв уста.

— Ну, що-ж, не прийдуть, то як собі хочуть. Я їх доси не слухав і далі не буду слухати. Чи тільки сего ти мав мені сказати?

— Ні, маю ще дещо.

І він присунув стільчик близько до стола, сів напротин панича і дивлячись йому просто в очи, мовив притишеним голосом:

— Ви лагодите ся до повстаня?

Панич зірвав ся зовсім так, як той шур, котрому приложено розпечений дріт до ланки.

— Хто? Я?

— Ну, не ви самі, а загалом, панове Поляки по всім краю.

— Нічого не знаю про се.

— Ей, паничу! Говоріть по правді! Мене не ошукаєте.

— Хлопе! Як ти сьмієш...? — грубо крикнув Нікодим, хмураючи брови.

— О, о, о! — кенкуючи мовив Осип. — Так швидко ви забули всю... ту рівність і свободу, що проповідували нашим парубкам! Скоро що до чого, так зараз: „Хлопе, як ти сьмієш!“ Фе, паничу! Се не гарно. І без потреби. Мене тим не застрашите, а собі не поможете.

Панич затпенув зуби з лютої і розпущи, але мовчав. Він готов був кинути ся на сего поганця і роздерти, зубами гризти його, але здержував себе. Очевидно він знав щось і був певний себе, коли поводив ся так без церемонії з паничем. Що-ж таке знав він?

— Ну, не хочете ви мені сказати всеї правди, то я скажу вам, — мовив Осип. — Отже 18-го лютого має бути повстанє, відразу в цілім краю, правда?

— Боже! — скрикнув панич і вхопив себе обома руками за голову.

— Ага, донекло? Чекайте, я маю ще дещо! По ночі уоружені панове мають напасти на касарні, повбивати або повязати вояків, позабирати оружє — —

— Лотре! — скрикнув панич і кинув ся на Осипа. — Відки ти се знаєш? Я тебе не пущу відси живого.

Осип був спокійний. Він був сильніший від панича, а сей не мав при собі ніякого оружя. Зрештою він знав добре, що одним словом може розбити всю паничеву злість, мов вітер чорну хмару.

— Та ви, паничу, не гнівайте ся, — мовив він не боронячи ся, — і вислухайте, що я маю вам сказати, а потім уже робіть що знаєте.

— Ти ще щось маєш сказати?

— Ну, певно. Адже ще найважнійшу річ.

— Най-важ — — Боже, додай мені сили!

— От то, то, то! Справді, сили вам треба! Як ви думаєте, від кого я довідав ся про все те, що кажу вам?

— Від Гриця.

— Ну, то дуже помиляєте ся. Я з Грицем лиш тільки говорив, що ось тут при вас.

— В такім разі хиба від чорта.

— От то, то, то, то! Вгадали, бігме Боже, вгадали! — регочучи ся мовив Осип. — Ви були в Сяноку вчора, правда? А я був позавчора і довідав ся про все днем раніше від вас.

— У Сяноку?

— Ну, так, у Сяноку.

— Від кого?

— Ви-ж самі сказали, від кого. А но імю його називати не моя річ. Досить того, що не брехав, правда?

— Боже мій! — скрикнув панич у розпущі. — Що се все має значити? Не вже-ж би все було зраджено?

— Слухайте, паничу, — мовив далі Осип, переходячи зовсім у поважний тон. — Доси ви бачили в мені ворога. Але я не є ваш ворог. Що було між нами, то було, але мені жаль вас. Ви не злий чоловік. А при тім сама справа, до котрої ви замішали ся, дуже погана, сто раз поганіша, ніж вам здасть ся. Я хотів би остерегти вас.

Панич сидів понуривши голову, немов ждав ще нового удару.

— Видите самі, що всі ваші заходи дуже добре відомі там, де би не повинні бути відомі. Зрозумієте тепер, що в такім разі зачинати повстанє — —

— Але-ж се неможливо! — скрикнув панич.

— Гадаєте, що вас усіх переловлять, поарештують перед вибухом?

— Ну, певно.

— Отже ні. Будьте певні, що ні.

— А ти як се знаєш?

— Що вас то обходить? Я знаю щось далеко більше. Щось таке... Слухайте!

І Осип нахиливши ся до паничевого уха, шепнув йому кілька слів. Панич скочив мов опарений.

— Ти здурів, Осипе! Се не може бути!

— Се правда.

— Але-ж се — —

— Мовчіть! Знайте своє і мовчіть! Я остеріг вас. Робіть тепер що самі знаєте, але мене не видайте! Добраніч!

І він, насадивши кучму на чоло та схлипивши ся в низеньких дверцях бабиної хати, пішов геть.

— Осипе, Осипе! — кричала в слід за ним баба. — Ну, а що-ж буде з тим усім, що я наварила. Де мої хлопчики? Прийдуть зараз? Добре, добре, я зачекаю, — дала вона, немов відповідаючи на якісь слова, котрі підшепнула їй її власна душа.

А паннч довгу хвилю сидів на місці, мов остовпілий, не можучи ані ворухнути ся, ані зібрати своїх думок до купи. Він був блідий мов труп.

VII.

В хаті Гната Тимкового сумно, як у могилі. Господаря привели з панцини закровавленого, ледво живого, роздягли і положили на постіль. Стара Гнатиха ломлячи руки, плаче та заводить над ним, як над полкійником. Сусіди, що привели його до дому, потішають її як можуть, оповідають про те, що стало ся, проклинають пана. Гнат глухо стогне з болю, та не мовить ані слова.

Ось відчинили ся двері і влетів Гриць, блідий, переляканий. Він кинув ся до постелі, вхопив холодну батькову руку і почав цідувати її і обливати слізмами. Плакав голосно, як дитина.

— Таточку! Таточку! Що вам є? Обізвіть ся до мене! Промовте хоч слово! — приговорював він.

— Се ти, Грицуню? — промовив Гнат, обертаючи голову і обіймаючи сина поглядом повним любови і турботи.

— Боже мій, Боже мій! — ридав Гриць. — Ось що вони з вас зробили! Ось як вони нас люблять!

Сусіди помалу відвели його від хорого і розповіли йому все, що стало ся. Гриць слухав, мов остовпілий.

Сльози перестали текти, але з заціплених уст було видно, що в його серці починало закипати ся щось недобре. Він не хотів нічого вечеряти, довгий час сидів кінець стола, мов прибитий, потім мовчки пішов оглянути обійсте і хубоду, позамикав двері і вернув до хати. Мати ще сиділа на припічку, хлипаючи і втираючи платком запухлі від сліз очи.

— Ідїть, мамко, спати! — мовив Гриць мягко, але розказуючи, як господар хати.

— А ти, Грицуню?

— Я посяджу. Може татови чого треба буде.

— Не муч себе, дитино моя. Повечеряй і лягай спати. Я стара, борше встану, бо й так не засну.

— Ви про мене не журіть ся! — мовив Гриць.

Мати помодивши ся полїзла на піч і швидко заснула. В хаті зробило ся тихо. Гриць погасив огонь і сидів на запічку, по кінець батькової постелі. На дворі було ясно, місяць заглядав до хати крізь маленькі віконця. Під припічком тяг цівіркун свою монотонну пісеньку. Старий Тимків застогнав, заворушив ся на постелі.

— Що вам, таточку? — запитав Гриць, схопивши ся з місця.

— Се ти, синуку? Подай мені води.

Гриць подав йому дерев'яний кухлик. Батько напив ся.

— Чому не йдеш спати, Грицю?

— Не можу, таточку. Щось мене гризе в середині. Думаю собі, як то може бути, щоб чоловік чоловіка без суду, без права міг так мучити?

— Його право, синуку. Панщина!

— Хто йому дав таке право? Тай чи справді він має таке право? Не досить, що даємо йому свою роботу, всякі данни, а щоб іще він мав право відбрати нам здоровлє?

— Що зробимо, синуку, коли його сила. Адже-ж ми пробували спротивляти ся, тай що з того вийшло? Збили нас, зруйнували, по криміналах надержали ся, тай тільки всего.

— Ні, таточку, се не повинно, не може так довше бути! — скрикнув Гриць, підносячи троха голос.

— А що-ж порадимо, синку? Чи ти думаєш, що ті молоді паничі, що лагодять ся до повстаня, будуть ліпні для нас?

— Доси я так думав. Нині перестав. Знаєте, наш панич хоч певно знав, що стало ся з вами, а мені не сказав нічого. Певно хотів, щоби я помагав йому намовляти парубків до повстаня. О, та не дочекає сего! Аж тепер я бачу його щирість, його доброту. Поки потребує мене, поки я служу йому, поти він добрий і щирий!... О, але я вже знаю, що зроблю. Я їм дам себе знати!

Він говорив швидко, уриваючи, захлинувшись з гніву і обуреня. Старий батько взяв його за руку.

— Грицю, заспокій ся! Скажи по правді, що думаєш зробити?

— Слухайте, таточку! Я довідав ся від панича, що за дві неділі має вибухнути повстанє, що пани мають позбирати по селах своїх слуг або й сільських парубків, уоружити їх і з нами разом напасти по ночі на військові касарні, повязати або й повбивати вояків, а потім позахапувати веї уряди і каси. Се має бути початок повстаня. Чувсте, таточку, на що їм треба було нас? А я зроблю їм збитка. Зараз завтра їду до Сянока і все розновім комісареви, нехай арештує їх усіх! Нехай і вони законтують троха кримінальської саламахи!

Старий Тимків застогнав, немов щось уколало його.

— Так он воно що! — мовив він ледви чутно. — За дві неділі!... І тебе кликав панич?

— Ну, так виразно кликати не кликав, але я певний, що покличе.

— А иньших парубків?

— Мав нині щось говорити їм, але ніхто не прийшов.

— Ніхто не прийшов?

— Здасть ся, Осип остеріг їх. Бо тільки Осип один прийшов. Не знаю, що там він говорив з паничем. Я лишив їх обох.

Довгу хвилию стояла мовчанка в хаті. Далі старий простяг руку і взяв на помацки Грицеву руку.

— Слухай, синку, — мовив він. — Не йди ти до Сянока.

— Не йти? Дарувати їм те знущанє над вами?

— Що-ж, Божа воля. Нехай знущають ся, поки мають силу. Швидко може самі пожалують того. А ти своїх рук не погань! Свого сумління не обтижуй! Я певний, що се повстанє наробить їм біди, але по що ти маєш показувати себе злим і нечесним? Панич добрий з тобою, вірять тобі, — було би погачо зраджувати його.

— Ну, а коли він покличе мене до повстаня?

— Ні, синку, не буде того. Тепер бачу, що він не посьміє. І навіть Богу дякую, що таке стало ся нині зо мною, бо може сей принадок охоронив тебе від згуби. Тепер я певний, що анї ти, анї жаден парубок із села не піде до повстаня. І добре так. Нехай іде там, кому своя голова не мида. Але тобі, синку, метити ся на нім нема за що, зраджувати його непотрібно.

Гриць слухав батькових слів, похиливши голову.

— І все так, синку, йди. Може мене швидко не стане, то памятай собі мої слова! Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізащо, памятай, що їх Польща, то хлопське некло, — але коли тобі хто повірить щось, завірять себе і свою долю, чи то свій чоловік, чи пан, чи навіть твій найгірший ворог, будь усе гідним того довіри, не зрадь його ніколи. Тільки так дійдеш до того, що будуть тебе шанувати люде і ти сам собі не будеш мав що закинути. Спокійне сумління, синку, то найстарша річ. Маємо воювати з ними, то воюймо чесно, явно і отверто, але нечесних способів цураймо ся. Вони ніколи не помагають. Противно, вони можуть згубити і найчеснішу справу.

Гриць не мовлячи нічого нахилив ся і цілував батькову руку, обливаючи її горячими слізми.

VIII.

Того самого вечера досить пізною годиною старий пан Шестшельський сидів у своїй спальні над якимись господарськими рахунками, коли нараз з дускотом відчинили ся двері і влетів Нікодим, блідий, мов із хреста знятий. Не мовлячи анї слова, він знесплений упав на софу і вхо-

пив ся обома руками за чоло, стискаючи його, немов бояв ся, щоб воно не трісло. Батько дивив ся на него зпід доба, гнівний ще за вечірню розмову, але чуючи, як син важко дихає і закусує уста мало що не до крові, промовив:

— Що тобі, Димцю?

Нікодим мовчав. Тільки якесь важке стогнанє вирвало ся з його грудей.

— Сину, що тобі? Чи стало ся яке нещастє? — вже стурбований промовив батько.

— Страшне нещастє! Страшнійше, ніж я коли небудь міг надїяти ся.

— Що, що таке? Говори бо!

— Все пропало! — з розлукою в голосі мовив Нікодим. — Уряд знає про наше повстанє, знає речинєць, знає цілий нлян до найдрібнійших дрібниць.

— А видиш! Я не остерігав тебе? Я не говорив, що то дурниця — оті ваші печатки і змови і втиганє ріжних гулящих графіків, а? Ну, але скажи, відки ти довідав ся так на певно, що уряд знає все?

— Осни мені говорив от тепер.

— Осни? Ну, то в такім разі се брехня, — спокійно і рішучо мовив пан.

— Ні, таточку, не брехня! Осни семи днями був у Сяноці і розповів мені докладнісенько все, що ми задумуємо. Від кого міг се дізнати ся? Адже від мене ні, від Гриця також ні, бо Гриць не знає сего всего.

— Але дещо знає? — перебив його старий пан.

— Знає, — ледви чутно відповів паннич.

— То не добре! Ну, та вже все одно. Говори далі!

— Те, що далі мовив Осни, таке страшне, що хіба сам чорт у пеклі міг се вигадати. Слухайте! Урядники постановили собі не арештувати нікого з нас, ждати спокійно вибуху повстаня, але вже тепер пускають по селах наказ, щоб в хвили вибуху хлопи кинули ся на двори.

— Боже мій! Що ти говориш! — скрикнув старий пан.

— В тій цілі комісарі і старости потаємно скликають війтів і урльонників і видають їм накази. По селах мають стояти варті і не пускати нікого. А на випадок повстаня — слухайте, таточку! —

— Ну, ну! — говорив старий пан, увесь тремтячи мов осиковий лист.

— На час повстаня вже розпускають таку вість, що з Відня понадходили запечатані накази до кожного староства і мають бути розпечатані аж тоді, коли вибухне рухавка. А в тих наказах ніби то стоїть написано: дозволити хлопам через три дни нападати на двори, мордувати, мучити, грабувати все, що їм сподобаєть ся.

Ті слова, висказані Нікодимом холодно, різко, мов неохобний засуд, не прибили і не перелякали старого пана.

— Ну, се вже дурниця, Димцю, — мовив він. — Сего вони не зроблять. Сего ніякий уряд не зробить.

— А я боюсь, таточку, що зробить. Занадто люто вони ненавидять нас, щоб мали завагувати ся і перед сим страшним ділом. А коли би не думали зробити сего, то по що пускали би між хлопство такі поголоєки?

— Як то, то й се ти довідав ся від Осни?

— Розумієть ся.

— А йому хто говорив се?

— Не хоче сказати. Та нам байдуже, чи се говорив йому сам староста, чи комісар, чи який иньний урядник. Досить, що там є така думка і комусь залежить на тім, аби вона розійшла ся між народом.

Старий пан понурив голову. Аж тепер він почув, як його душу холодною гадюкою обкручувала тривога.

— Що нам робити, таточку? — питав Нікодим.

— Роби, що знаєш! — прикро огризнув ся батько. — Сам ти помагав заварити сю кашу, то сам думай, як її зїсти.

— Ви гніваєте ся, а тут не пора на гнів. Треба робити щось. Треба ратувати себе і иньних.

— Иньних! Тобі ще иньні в голові! — скрикнув батько. — Ах ти непоправний ідеалісте! Иньних ратувати! Ми самі на волоску висємо над безоднею, а ти ще иньних ратувати збираєш ся. І кого? Адже я певний, що з них самих хтось побіг до уряду і розповів усї ваші пляни! Адже через Духа сьвятого уряд не дізнав ся про все.

— Ну, я думаю, що поки що не маємо ще чого так дуже бояти ся, — мовив Нікодим. — До вибуху ще дві неділі. Зараз завтра я поїду до Сянока і остережу наших.

Розповім їм усе і буду благати, аби відкликали повстанє. Адже-ж се грозить загубою не самим повстанцям, а всій шляхті, тисячам невинних людей.

— А я думаю, Димцю, що то дурниця. Наплюй ти на них! Нехай радять собі, як уміють, а ми завчасу забіраймо ся відси і їдьмо за границю, хоч би тільки на Угорщину. Перобудемо там, доки не мвне небезпека.

— Ні, таточку. Я мушу попробувати! Адже подумайте: три дні різні! Я здурів би потому, як би, не дай Боже, справді прийшло до вибуху, а я знав би, що міг остерегти людей, запобігти сему нещастю, а не зробив того. Се було-б обридливо, нечесно з мого боку. Ні, я їду зараз завтра рано. Сам їду, ніхто нехай не знає, куди і до кого. Постараю ся справити ся як найшвидше. Може застану ще Дембовского в Сяноці, се було би дуже добре, бо в його руках усі нитки сходять ся. Та саяк чи так, я верну за кілька день і тоді поміркуємо, що нам робити далі. А ви тут — —

— Ну, ну, вже ти не давай мені ніяких наук! — понуро мовив батько. — Я й сам буду знати, що маю робити. Тільки ти вертай швидко, поки ще проїзд можливий.

На тім і стало. Серед важких думок батько і син попрощали ся і пішли спати, та довго ще один і другий неспокоїно кидали ся на ліжках, обмірковуючи, що їм робити в тих тяжких хвилях, що мала принести недалека будущина.

IX.

Минули два тижні від того часу, два тижні страшної непевности і тривоги для старого пана Пшестшельського. Нікодим як поїхав, так немов камінь у воду. Ні вістки, ні чутки про него не було. А тимчасом довкола вставали грізні хмари. Тривожні знаки показували ся скрізь. У селі йшли якісь потайні наради. Урльопники їздили то до Сянока, то до Балигорода, то по інших селах. Якись незнайомі фітури показували ся в селі, заходили до віята оминаючи двір. Сам, серед тої душної атмосфери непевности і вижиданя, старий пан сидів мов зачумлений у квантані.

Нуда його мучила, ніяка робота не йшла до рук, ніяка думка не клеїла ся в голові. Весь день він ходив по полях, мов неприкаяний. На подвіре, на гумно рідко заглядав. На хлонів якось не то ветидав ся, не то бояв ся й глянути. Панщина йшла по давньому, люде молотили, віяли, різали січку, чистили стайні, зносили зерно до шпихлів, але панови огидливо було навіть заглянути, що і як там робить ся. Він знав, що молотільники дармують, що віяльники крадуть зерно мішками, несуть до корини і пропивають, та його душа була розбита, знесилена, він не мав сили ані відваги зробити порядок. Правда, раз, коли бачив з танку, як один урльопник такт при ньому, без сорога і без боязни, набрав з купи жита в мішок, він хотів зірвати ся і кинути ся на провинника, та його зупинили словацького урльопника, що немов не бачучи пана вговорював злодюжку:

— Фе, Максиме! Не бери того! Не рушай! За пару день і так усе те буде наше!

Пан Пшестшельський аж задеревів, чуючи ті слова. Його неясні доси побоюваня тепер стали перед ним зовсім виразно, мов грізний привид. Сон його не брав ся в ночи, апетиту не стало. Він переживав страшні дні, поспів за ті два тижні як голуб.

А Нікодима як не було, так не було. Ані вісточка про него! Ані вісточка про те, чи буде повстанє, чи вже вибухло, чи відложено? На дворі сипав сніг, курило, дороги в горах були непрохідні, заметі страшні. Ані листи, ані газети не приходили до пана, — він жив мов у тюрмі, сам самітний зі своєю тривоگوю і мукою, серед тих понурих, злобних, як йому здавало ся, хижих і наострених на його загибіль селян. Що робити? Тікати з села самому, без сина? чи ждати на него? Ждати, та доки? Умовлений речинець вибуху повстаня вже зближав ся. А що, як Нікодим не верне і випадки заскочать його тут самого? Пан Пшестшельський надумав ся, що таки лінше буде самому, поки живий та здоров, перебрати ся на Угорщину. Одного вечера він повлякав візника і велів йому на другий день злагодити залубні і дві пари коней.

— Ясний пан хочуть десь їхати? — запитав візник, чухаючи ся в потилицю.

— Так, — мовив нерадо пан.

— А куди поїдемо, прошу ясного пана.

— На угорську границу.

Візник стояв і чухав ся, а помовчавши хвилю, додав:

— То буде трудно, прошу ясного пана.

— Чому?

— Замість страшенна.

— Коби до ліса, а в лісі заметі такої нема.

— Ба, коби до ліса! — мовив візник, моргаючи значучо.

— Ну, а що-ж, хиба се так трудно? Тягару ніякого, дві пари коней...

— Та я не про тес... З снігом би ми якось порадили.

— Ну, а що-ж там ще?

— Та не пустять нас.

— Хто не пустить?

— Люде.

— Які люде?

— Та от, хлопці. Хлонські варти.

— Які варти?

— Адже від учора по всіх селах на воротах варти стоять. День і ніч вартують. Нікого не пускають. Живої душі! Не вільно без насу, а як панів, то й з пасами беруть.

— Беруть?

— А так, арештують, вяжуть, і до староства.

Пана Шестшельського мов би ножом по горлі шес-леснув. От тобі й на! От і дочекав ся! Тепер клямка запала! Все пропало! Тепер він на ласці хлопства, може кожної хвилі ждати нападу, смерті. Йому пригадали ся слова урльонника на тоці: „За кілька день усе те буде наше“. У него дух сперло в грудях. Він сидів мов остов-пілий, дивив ся тупо перед себе і нічогоїєнько не бачив. А візник усе ще стояв коло порога, чухав ся в потилицю, хотів очевидно сказати щось та ждав лише, щоби пан заговорив до него. Але бачучи, що пан мов і не видить його, він в кінці заговорив сам:

— Прошу ясного пана.

— Га! Що? Ти ще тут? — немов зі сну проки-нувся пан. — Чого тобі треба?

— Та я би хотів знати, чи лагодити ся на завтра в дорогу, чи ні?

— В дорогу! Яка-ж то дорога буде? Ні, лишу ся вже тут! Маю гинути, то краще гинути дома, — подумав пан і перемагаючи себе ледво чутно промовив:

— Ні, не поїдемо.

— Добре, прошу ясного пана. Я думаю, що се буде найліпше. Нехай ясний пан не їдуть нікуди. Там небезпечно, дуже небезпечно.

І він наблизив ся кілька кроків до пана і боязко озирнувши ся позад себе, немов лякаючи ся, щоби хто за дверима не підслухав його, мовив притишеним голосом:

— Хлопці кидають ся на панів, бють, зневажають... Ай! бою ся, що ще гірше буде. Відгрожують ся страшенно.

— І наші також?

— Та наші не так, хоч с й між ними загорілі. Але по вільних селах. Страшне щось лагодить ся!

— Що-ж, божа воля. Що Бог дасть, те й буде, — мовив пан.

— Певно, певно! Та я боюсь, що буде страшне лихо. Коби тільки наш паняч — —

Він урвав. У старого папа, що сидів при столі, підперши руками сиву голову, бризнули з очей сльози, густі, грубі як горох і закапали на стіл. Візника вхопили вони за серце.

— Прошу пана, нехай пан не плачуть! — мовив він, приступаючи ще ближше. — Може то ще так зле не буде.

Старий пан сидів нерухомо, а сльози лили ся з очей мов дві річки.

— Знають пан, — мовив далі візник, — я би панови щось порадив. Може би воно так найліпше було. Нехай пан завтра скоро сьвіт велять покликати війта, приєзжних і ще кількох із громади, старших і поважнійших. Я думаю, що найліпше пан зроблять, коли віддадуть себе і все своє добро їм під опіку. А бодай нехай пан розмовлять ся з ними.

— Добре, сину! — ледво промовив пан. — А тепер іди!

Візник пішов. Пан Пшестшельський довго ще сидів нерухомо і думав. Сльози давно перестали плисти з очей, тільки спора калюжка їх ясніла перед ним на цераті до сьвітла двох воскових сьвічок, мов розбите живе срібло. Пан міркував про своє положенє сяк і так, та не міг надумати нічого лішого понад те, що прирадив візник. На другий день рано він велів покликати віїта і людей.

— Слушайте, війте і ви люде, — мовив пан. — Чую, що в селі відгрожують ся на мене. Скажіть мені по щирости, що маєте против мене, чого хочете?

Люде не надіяли ся такої промови і не знали що сказати. Далі війт надумав ся.

— Прому пана, ми не маємо проти пана нічого і ніхто проти пана не відгрожуєть ся. Ми тільки маємо острый наказ із крайзамту шильнувати, щоби по селах ніхто не бунтував людей, щоби ніякі бунтівники не волочили ся.

— У мене їх нема.

— Так то воно, так, але де-ж панів панич?

— Не знаю, люде добрі. Ще дві неділі тому поїхав до свояків і від того часу не знаю, де обертає ся.

— Ой, не до свояків він поїхав! — промовив один селянин.

— Знаємо ми добре, куди він поїхав! — додав другий.

— Повстаня йому забагаєть ся! Ойчизни! Цісаря і цісарських урядників із краю виганяти! — вже зовсім голосно крикнув третій.

— Тихо, люде! — крикнув війт. — Дайте, най я говорю. Чусте, пане, що люде говорять. Ваш панич бунтівник і ми мусимо його арештувати і відвезти до крайзамту, скоро тільки покаже ся в селі.

— Га, що-ж, коли такий маєте наказ — —

— Такий наказ! Острый наказ! — потвердили селяне.

— Бачите, люде добрі, — я сам, старий, немічний, до повстаня мене не кортить, до бунтів неохочий — —

— Ми пану нічого не мовимо. На пана ми не маємо ніякого наказу.

— А про те чую, що й на мене в селі відгрожують ся.

— Га, що-ж! Ми людям ротів не позатикаємо! — мовив війт.

— У неодного ще шкура свербить від панських канчуків і буків! — крикнув із заду сьмілий голос.

— Люде добрі, — мовив пан. — Признаю перед вами, що я нераз був занадто острый, занадто щедрий на ті буки, — га, що-ж, робіть тепер зо мною, що знаєте. Бачите самі, я старий, немічний, нікого при мені нема, я в ваших руках. Віддаю ся під вашу опіку. Я не був для вас таким уже надто злим паном. Неодного я ратував у потребі, неодному помагав у слабости — самі признаєте...

— Та то правда, правда, — озвали ся деякі голоси.

— Має хто до мене який жаль, зазнав від мене кривди, що-ж, я готов надгородити йому по змозі. У кого недостаток, їсти нема що, топлива хибує, — беріть із мого. Беріть кілька вам треба, тільки не марнуйте, не пропивайте, Жида не збогачуйте. Даю вам усе з доброї волі, то й ви беріть доброю волею. А почнете грабувати, то що з того буде? Мені зробіть шкоду, а собі невігоду, тай ще гріх будете мати перед Богом.

Люде вислухали сеї промови і попросили пана зачекати хвиличку. Вони вийдуть на гумно, нарадять ся і дадуть відповідь.

Яка вже там була нарада між ними, то була, досить, що по якімсь часі вийшли всі знов до покою і війт іменем громади дав таку відповідь:

— Громада приймає ся того, що пан кажуть. Громада не хоче пана руйнувати. Можуть пан бути безпечні. Що буде треба бідним на прогодовок, то з панського візьмемо і то не буде ніде записано. За те громада поставить від себе кількох людей, щоби шильнували двора: ані пану щоби ніхто не зробив нічого злого, ховай Боже! ані в дворі щоби щось злого против громади не ковно, -от як би панич вернув або які інші пани наїхали. А як би щось таке робило ся в дворі, в таким разі виразно пану говоримо, що громада ні за що не ручить. Є острый наказ усяких бунтівників ловити, вязати і відставляти до циркулу.

Пан Пшестшельський згодив ся на се. У него немов камінь звалив ся з серця. Прикро було жити під хлопською вартою і бути цілком у руках своїх підданих, але бодай не було тої непевности і вічної тривоги. До двора

йому вирадили трьох старших господарів, в тім числі й старого Тимкового і кількох парубків, в тім числі й Осипа. При них пан чув себе безпечним і вони заспокоїли його, що при них не стане ся йому нічого. От як би панич вернув тепер, то з ним могло би бути зле.

Пан Шпестшельський не розумів гаразд, яке то „зле“ могло ждати його сина. Аж геть пізніше він пригадав собі ті слова. Вони були сказані 20 марта; селяне мабуть уже чули дещо про різню по інших повітах, та не говорили про се нанови нічого.

X.

Було се д. 21 лютого пізнім вечером. Небо ще було вкрите низько навислими, оловяними хмарами, але сніг уже не сипав, вітер не шумів і не курив снігами. Мотеміло. В лісах тріщали смереки під вагою снігу, що грубезними плахтами лежав на їх гілках і тут то там з дускотом валив ся в низ. Було темно; тільки десь-десь на шпильках горбів або на стрімких берегах ярів ся сніг сніговатим фосфоричним блиском. У селі було глухо, та дивлячи ся з південного боку на ту низку хат порозкиданих здовж річки в досить великих відступах одна від одної видно-б було ряд золотисто-крававих цвьянків — се світло, що миготіло з тісних віконць. По хатах ще майже ніде не спали, та за те на подвірях було глухо, тільки пси гавкали та чути було, як у стайнях сопуть та зітхають воли. Тільки на обох кінцях села в дубяних колибах сиділи кунки людей, голосно балакаючи, та від часу до часу нерекликаючи ся; се були вартіві, що стерегли тут день і ніч. Нудно їм було, бо до їх відлюдного гірського села не доходила та кровава хуртовина, що так люто перейшла майже по всіх округах західної Галичини.

Того самого вечера Гриць Тимків був чогось дуже неспокійний. Він тепер сам був дома, сам мусів доглядати господарства, бо батько був у дворі коло пана. Розумієть ся, роботи в зимі для його здорових рук і прудкої вдачі не так то й багато і Гриць при помочи матери й служниці сяк-так давав собі раду. Та сего вечера якось усе

йому не йшло в лад. Чи то такий уже день був, чи може він почув звістку про те, як мазурські хлопн ріжуть панів, як великими чорнявами (кунами) ходять від села до села, грабують, палять і руйнують двори, мучать і мордують панів. Про все те вже в село прилетіла звістка, але наказу з Відня ані навіть із Сянока не було. Люде прирадили держати свого пана під дозором, на грабівництво не хапати ся, та держати острі варті і чекати, що буде далі.

Всі ті вісти кидали Гриця в дрож. Ось воно як! Повстане вибухло, та ті самі хлопн, що їх повстанці хотіли звільнити з тигарів і з панщини, кинули ся на своїх добродіїв, бють, мучать, ріжуть їх! Що се таке? Як могло се стати ся? Відки така злість, таке засліплене у людей? Гриць не міг зрозуміти сего і тремтів при самій думці, що й панич Нікодим мусів замішати ся в те повстане і певно вже десь лежить забитий, замучений, помолочений ціпами або проколений вилами. Він не міг вендіти в хаті і надівши кожух та кучму пішов обійти ще раз стодолу, стайню і всі хлівці.

Коли проходив коло стодолн, ловлячи вухом кождий хоч і найлекший шелест, він нараз зупинив ся. Чи йому причуло ся, чи справді на найблизнім оборозі щось замелестіло сіном, а потім немов зітхнуло? Одним позирком він окинув цілу місцевість і побачив, що справді до оборога досить високо накладеного сіном, була приставлена драбина.

— Як то може бути? Адже сей оборіг прищущений, сіна з него не берець ся, то й драбини до него я не приставляв. Значить, приставив хтось. Агов! Знов шелестить.

Не було сумніву. На оборозі хтось був, хтось чужий. Зміркувавши се Гриць в одній хвилі прискочив до оборога, вхопив драбину, відставив її до другого оборога, а тоді, певний, що незнайомий гісь без драбини не злізе, значить, сидить на оборозі мов у лапці, зашпав не дуже голосно:

— Гей, хто там на оборозі? Зла чи добра душа? Обзивай ся!

На оборозі було тихо. Ніхто не обзивав ся.

— Я чув, що там хтось є! — говорив троха голоснійше, але все ще здержано Гриць. — Обізви ся, хто ти,

бо нароблю крику і покличу варту. Втекти не думай, я драбину відставив.

— Чи се ти, Грицю? — здушеним нолушептом запитав хтось із оборога.

— Е, чи то один Гриць у селі! — відповів Гриць, не можучи пізнати по голосі, хто би се міг бути.

— Гриць Тимків! Се ти?

— Я. А ти хто?

— А ти там сам? Ніхто мене не вчує?

— Сам.

— Я панич, Грицю! — промовив голос із оборога, сльозами виразно і натурально, так що Гриць зараз пізнав його.

— Господи! — мало що не скрикнув нарубок. — А ви де тут узяли ся, паничу? Що з вами? Ми всі думали, що вас уже нема й на сьвітї.

— Грицю, голубе мій! — шептав далі панич, — я вмираю з голоду.

— Ах, Боже мій! — скрикнув Гриць. — Чекайте тут, я зараз принесу вам дещо попоїєти.

І Гриць поперед усього приставив знов драбину до оборога, потім метнув ся до хати і по хвили був уже на оборозі коло панича. Чарка горівки, горщик молока і кусень хліба підкріпили панича. Та Гриць не сподів при ньому. Він доторкнувши ся його зараз почув, що панич увесь мокрий і зараз же побіг знов до хати і приніс сухе шмате, чоботи, холошні, кожух, та тут же на оборозі допоміг паничеві передягти ся. Тільки тоді, прикривши продроглого сїном і обігрівши його, він почав розпитувати:

— Ну, що з вами? Де ви бували? І що там чувати у сьвітї?

— Страшно, Грицю, страшно! Не доведи Боже бачити, ані згадувати, ані оповідати нікому, що там діється! Та чекай! Чи бачив хто у тебе в хаті, як ти порав ся?

— Ні, не бійте ся! Ніхто не бачив. Тато в дворі, а мама і слуга сплять.

— Тато в дворі? Що-ж там робить ся в дворі?

— Та нічого! Громада приставила людей, щоби пильнувати двора. Не бійте ся, вашому татови нічого злого

не стане ся. Тільки вам не можна показувати ся ані в дворі, ані в селі.

— Знаю се і для того сюди занхав ся. Ти мене не зрадиш, Грицю, не видаєш на загибіль?

— Що ви, паничу! Я мав би... Ні, що там було, то було, але від мене ви не бійте ся нічого!

Панич ухонив Грицеву голову обома руками і почав цілувати його в очи, в лице, в чоло, а Гриць чув, як на його лице з паничевих очей капали горячі сльози.

— Та що ви, паничу! Заспокойте ся! Розповідайте, що було з вами? Як стоїть справа?

— Ах! — важко зітхнув панич, — пропала наша справа, на довгі літа пропала! Страшно пометилася на нас наша неогляданість. Скористали з неї вороги і поки ми снували рожеві думки про побіду, про відбудоване вітчизни, вони острили на нас ніж і віткнули його в руки темного брата, того самого, що ми хотіли потягти за собою і пошхнути на ворога!*)

— Значить, Осин правду говорив? — понуро мовив Гриць.

— Страшну, кроваву правду. Як би ти знав, що там виробляють з панамі! Як там катують, мучать, знущають ся! Як возами везуть накидані в сьміш тіла — повбиваних і ледво живих, а за возами по гостинцях кроваві річки лишають. Боже! Я бачив се на власні очі і здаєть ся, що від того виду ніколи в житю вже не засну спокійно.

— Ну, але де-ж ви були? Як виратували ся?

— Ах! Краще й не згадувати! — зітхнув панич. — Поїхав до Сянока, там нелад, ніхто нічого не знає, балакають багато, гуляють, мов на празник готують ся. Говорю їм, на що заносить ся — сьміють ся з мене, мов із дурня. Та знайшли ся два-три розумніші, кажуть: се може бути

*) Розумієть ся, н. Нікодим говорить тут в дусі тодішніх польських патріотів. Та треба сказати — і навіть оборонці австр. уряду не заперечують того: деякі урядники в ту пору поводили ся так, що серед селян могла поветати думка, буцїм то уряд бачає собі різні. Розумієть ся, балаканє про наказ із Відня, про фатальні „три дні“ і т. п. — легенда, а не історія.

правда, але ми самі не можемо нічого змінювати. Наказ є — 18 лютого починати повстанє і того мусимо держати ся. Час уже короткий. Але може би ще дало ся щось зробити. Їдь до Ясла. Поїхав я до Ясла — там те саме. Їдь до Тарнова — там головна коенда. Поїхав я до Тарнова. Се забрало тиждень часу, а що муки, невігоди, гризоти! Приїхав, поки допитав ся до тих коендантів, знов день минув. Говорю їм: так і так. Кажуть: бачимо й самі, що не добре, та вже пізно. Не спинимо руху по всім краю. Аж тут бух — із Кракова йде коенда, що не 18, а 20 вибух. От тобі й на! Настало цілковите замішанє. Кому давати знати? Хто повідомлений про сю зміну? Нічого не знати. А тут з усіх боків вісти, що народ по селах бурить ся, варти стоять і не пускають нікого, Жиди дають людям горівку задармо, старости скликають війтів і урльонників, балакають з ними щось до пізної ночі. Бачу я — біда! Згадав про тата, що тут лишив ся сам, і не дожидаючи кінця подав ся назад. Та вже в панській одежі годі було рушити ся. Перебрав ся за хлопа, бороду зголив, вуся обстриг коротко, роздобув воза без драбнок, піби по дрова їду, тай рушив. З тяжкою бідою добрав ся до Ясла, та тут уже наскочив на заупети. Понав у хлопську чорняву, в саме пекло. Як раз там пару дворів спустошено, кільканайцять людей помордовано. Вхопили мене з фірою і не питаючи богато, навантажали мій віз тими трупами. Я пізнав між ними кількох з тих, що перед тижнем балакали зі мною і сміяли ся з мене. Як то мені було везти їх на своїм возі! Я не міг витримати довше. На однім нічлізі, коли вся купа хлопів була п'яна, я взяв одного коня, віби веду його напоїти, та за селом єїв на него тай чкурнув. У мене був значок від ватажка той чорняви, хлопа Шелї. Де мене спиняє варта, там я покажу той значок і говорю, що везу шильні вісти в сяніцьке, щоби й тут починати гулянку. І всюди мене пропускали і бажали доброго успіху. От так я приїхав аж до Сянока. Але тут у однім селі мене пізнали. Щастє, що я був на коні. Кинула ся за мною погоня, та не догонила, але я зміркував, що далі годі мені їхати селами. Я продав Жидови коня і рушив у гори стежками. Три дни я йшов,

копаючи ся по снігах, не бачучи душі живої, ночуючи по оборогах. Сотки разів я вже лагодив ся вмерти чи то в снігових заметях, чи в вовчих зубах. Та дав Бог, що все якось минуло. Я добрав ся до нашого села вчора коло полудня, просидїв до вечера в лісі під смерекою, позпирючи в низ і не знаючи, що тут дість ся, бачив, як варти ходять по селі, а коли смеркло ся, прокрав ся на ваше обійсте і видіз на оборіг, думаючи: або вмру тут, або діжду ся тебе, Грицю.

Гриць з правдивим співчутєм слухав паничевого оповіданя і при кінці горячо стиснув паничеву руку.

— Ну, Богу дякувати, що ніхто не бачив вас, — мовив він. — У нас можете бути безпечні. Навіть як мої старі дізнають ся, то я певний, що вони не зрадять вас. Перечекасте тут, поки все успокоїть ся.

— Ні, Грицю, — мовив панич. — Се не може бути! Мені не можна чекати.

— Як то не можна? Боїте ся мене?

— Ні, небоже. Я-ж тобі казав, що в однім селі коло Сянока мене пізнали. Я певний, що зараз про се дали знати до староства. А в таким разі не нині то завтра можна надїяти ся в село комісаря з ляндредрагонами.

— Ну, і що-ж? Чей же тут не знайдуть вас! — мовив Гриць.

— Дуже легко можуть знайти. Всі в селі посвідчать, що я з тобою товаришував, ну, то вони не знайшовши мене в дворі — перша річ підуть сюди і будуть шукати.

— Так що-ж думаєте робити? — запитав стурбований Гриць.

— Мушу тікати далі.

— Куди далі?

— На Угорщину.

— На Угорщину! Бійте ся Бога, якже-ж ви тепер дістанете ся на Угорщину?

— Через верхи, бо на Сянок нема що й думати.

— А через верхи ще тим менше. Там сніги, стежок не видно.

— Що-ж діяти, коли мує?

— Ні, се не може бути! — мовив Гриць. — Я знаю

ті стежки не то що ви, а як би мені хто тепер казав іти на Угорщину, то я-б розсміявся йому в лице. Се-ж очевидна смерть. По горах тепер ще снігом курить, не то що тут. І не швидко там потепліє. Ні, про се нема що й думати.

— А я таки тут не лишу ся! — уперто твердив панич. — Подумай: зловлять мене тут, то не тільки моя смерть буде, але й татова.

— Ну, се ще хто його знає.

— Не потішай мене, Грицю! Тут не потіхи треба, а доброї ради. Я вже пізнав, що то значить потішати себе пустими словами. Ти мушиш провести мене на Угорщину.

— Се не може бути, говорю вам. За тиждень, за дві неділі, коли сніг на горах ствердне або стає троха, то ще сяк-так, але тепер, після такої страшної сніговійниці — ані гадки.

— Ну, то сховай мене в яке иньше безпечне місце, десь далеко за селом.

Гриць почав думати.

— Добре, — мовив по хвилі. — Се вже не те, що на Угорщину йти. Се вже можна. Знаєте, заведу вас під саму подонину. Там серед ліса є сіножать над потоком. На тій сіножати є кілька повних оборогів. Там собі угніздите ся і пробудете доки буде можна, а відтам можна буде вернути назад до дому, або й на Угорщину, коли настане ліпша хвиля. Відтам уже недалеко — через головний верх тай границя.

Панич згодив ся. Почали оба міркувати, що і як треба приготувати для сеї дороги. По довшій нараді стало на тім, що завтра Гриць піде до двора ніби то закликати батька до дому, а сам лишить ся в дворі, постарає ся оповісти все старому панови і зажадає від него для панича стрільби, пістолетів, пороху і набоїв — ану-ж звір у горах наскочить, або й лихі люде — троха грошей, кілька хлібів, сира, масла і що там ще можна буде дістати. Все те треба спакувати в бисаги і щоби до вечера було готове, а вечером, аби ніхто не бачив, Гриць забере все з двора, принесе сюди і смерком оба рушать у гори. А панич весь день пробуде на оборозі, відпочине і покрипить ся для нових невгод.

Як прирадили, так і зробили.

XI.

Два дні і одну ніч Гриця не було дома і ніхто не знав, де він подів ся. Пан пустив його батька з двора на господарство, тим більше, що громадських опікунів йому не було вже потрібно: в дворі були иньші опікуни. Тої самої ночі, майже в ту саму пору по заході сонця, коли Гриць з паничем, прокравши ся загумінками та горі потоком рушив у гори, з противного боку в село приїхала компанія вояків під проводом офіцера і комісаря від староства з Сянока пана Курцвайля. До староства донесено, що в околиці бачили небезпечного революціонера Нікодима Пшестшельського, що він утік в напрямі до батьківського села, от тим то староство зажадало мати його в руках і задля сеї мети вислало в село отсю незвичайну коменду.

Нема що й мовити, що коменда не застала вже панича в селі. Даремно вояки зараз по приході обступили двір, даремно комісар з офіцером, війтом і присяжними перешукував старанно двір і всі двірські будинки не виключаючи і оборогів, стогів сіна, стирт соломі і оденків, — панича не було. Ще більше здивувало пана комісаря те, що хоч і як остро він розпитував старого пана, людей, що вартували коло него, війта, присяжних і вартових, що днювали й ночували на вулиці, всі вони божили ся і присягали ся, що панича від кількох неділь не бачили на очі, що він поїхав геть і доси не вернув, а де тепер обертаєть ся, сего ніхто не знає. Комісар почав гнівати ся.

— Не може бути! Не може бути! Я маю певну відомість, що він перед двома днями пішки, в хлопській убраню вернув до села.

— Ми його не бачили, — вперто в один голос повторили селяне.

— Що-ж, хіба-б його де в лісі звірі з'їли? — кричав комісар.

— Та якось і про звірів тепер не чувати.

— Ну, то він мушиє бути в селі! Може хто з селян сховав його. Я хушу дістати його в руки і не вступлю ся з села, поки його не дістану. Війте, завтра скоро сьвіт ідїть, берїть моїх вояків і розвідуйте по селі, чи хто не

бачив його, а де би був хоч найменший знак, робить ревізії, шукайте і мені дайте знати! Я тимчасом квартирую в дворі. А вартіві нехай мені пильнують у ночі, щоб і жива душа не вискочила з сідла!

Та даремні були всякі пошукування і розпитування в селі: панича ніхто не бачив, ніхто не чув про него. Аж переходячи попри хату Гната Тимкового, що стояла на високій збочі за потоком, вїлт нараз мов догадав ся чогось і перейшовши кладку потюнав під гору, поки дійшов на Гнатові обійсте, а ставши коло вікна застукав костуrom у варцаб.

— Гей, ви, Гнате! Дома ви? — крикнув.

— Дома, — обізвав ся голос із середини.

— А вийдїть-но, щось вам маю казати.

Гнат надїв кожух і шапку і вийшов із хати.

— Чи дома ваш парубок? — запитав вїлт.

Гнат пошкробав ся в голову.

— А на що вам його?

— Та треба. Пришлїть мені його сюди.

— Та тяжко буде, пане вїйте, — мовив заклопотаний Гнат. — Десь як від учора пішов, так і доси нема.

— Як то нема? А де-ж пішов?

— Та не знаю. Вечером жінка прийшла до мене до двора, каже: ходи, старий, бо десь Гриця нема. Я вже вечером сам і худобу напоїв і їсти подавав, він і не ночував дома.

— Овва! — мовив вїлт. — Де-ж він міг подїти ся?

— Не знаю, пане вїйте, — мовив Гнат. — Ми вже з жінкою журили ся, не знаємо, що й думати.

— А панича тут у вас не було?

— Панича? А хіба-ж панич вернув? Я його не видїв.

Вїлт зацікавлений сею новиною вступив до хати, розпитав Гнатиху, далі слугу, — жадна з них не видїла панича, жадна не знала, де міг подїти ся Гриць. Вони обі вчора прями весь день. Гриць пообїдав і пішов кудись — думали, до худоби, та коли над вечір служниця пішла кликати його їсти, побачила, що худоба стоїть голодна, а Гриця нема.

Вїлт подумав хвилю, далі мовить:

— Га, куме Гнате, ходїть зо мною до двора!

Гнат зібрав ся і пішов. По дорозї вїлт оповїв йому про приїзд комісаря і вояків і про пошукування за паничем. Старий Тимків дуже перелякав ся і явив ся перед комісарем з таким заляканим видом, мов не знати який тяжко винуватий. Та комісар був тямущий чоловік. Він швидко побачив, що з ним старим нема що говорити довго, але оповіданє про Гриця зацікавило його. Почав розпитувати у селян, що се за Гриць і довідав ся таке, що в його голові відразу блисела думка: ось тут і є правдивий слїд. Гриць був найщирїйший приятель панича в селї, в останнїх часах його майже невідлучний товариш. Він звичайно їздив з ним до Сянока і по рїзних околичних панах. Та найбільше зацікавило його те, що вчора з дому він щез зараз по полудни, а в дворі бачили його над вечір, уже по відходї його батька до дому. Він приходив до батька що донь, то й ніхто не звернув на него уваги і ніхто не тямив, чого він приходив, коли і куди пішов. Усе те зацікавило комісаря і не надумуючи ся довго, він пішов з вояками і купою селян робити ревізію на Гнатові обійсте. Не довго й шукали. До високого, непочатого оборога ще була приставлена драбина, а вилїзши по нїй зараз знайшли гнїздо, де ночував панич, знайшли заритий у сїні його мокрий мазурський одяг; Гнат у коморі не дорахував ся своєї гуньки, кучми, кожуха, чобіт і шматя, одним словом, не лишило ся ані найменшого сумнїву, що панич справдї був у селї і то на Гнатовім оборозї і разом з Грицем в саму пору забрав ся.

Гнат і Гнатиха лиш руками об поли вдарились. Комісар не знав, що дїяти далї. Чи бігти в погоню? Та куди? Чи чекати на місцї? На кого? Панич певно не верне, а Гриць? Ану-ж оба вони втекли на Угорщину? Тай що властиво такого страшного зробив панич, щоби трудити за ним компанїю вїйска по горах і снїгах? Комісар пригадав собі точку своєї інструкції — „зібрати відомости про переступну діяльність Нікодима Пшестшельського в його ріднім селї“ і помістивши своїх вояків у дворі, почав „тягти протоколи“ з усіх, починаючи від старого пана, а кінчачи на сїльських парубках і дївчатах. Цїле село

тремтіло; по хатах голосили жінки, плакали дівчата, люде ходили як потроєні. Протоколи під військовою асистенцією в тих часах, то не була така проста і невинна річ, як би могло здавати ся. Як усюди в панщинних порядках, так і тут в роботі були буки; вошки не могли їсти хліба за-дармо. Кожда найменша суперечність у зізнанях вияснювала ся на лавці під буками. Вияснювала ся! Ні, плодила десятки нових суперечностей, тягла нових свідків на ту саму лавку; в міру пролитих сліз і поломаних патиків росла куна записаних (по німецьки!) аркушів паперу, а провинна панича Нікодима збільшувала ся від простого підозріння до розмірів злочину державної зради.

Першого дня до пізної ночі тягла ся та інквізиція, тягла ся й другий день. Нанаковано повен шпіхлїр людей, що з сеї або тої причини видавалнсь комісареві підозре-ними. Між першими арештованими була Грицева мати, хоч вона кляла ся і божила ся, що панича на своїм обійстю не бачила і нічогоїсьнько не знає. Арештовано й служницю. Старий Гнат сам один ночував у своїй хаті, коли нараз о півночі хтось злегка застукав до вікна. Се був Гриць.

Батько впустив його до хати, засвітив позаслону-вавши вперед вікна і зирнув на него. Гриць був увесь мокрий і присипаний снігом, але при тім спокійний і ве-селий.

— Де ти був? — спитав батько.

— З паничем, — відповів Гриць.

— А де-ж панич?

— Далеко, може вже на Угорщині.

— Ти відпровадив його?

— Так.

— А він не казав тобі йти з собою на Угорщину?

— Ні! По що мене там? Я допровадив його до границі.

— Ну, передягай ся-ж живо та обігрій ся! — мовив батько.

— А де-ж мама? Де Маринка?

— Не питай! Передягай ся! Ось тобі шмате. Ти певно голоден?

— А вже-ж голоден.

— Ну, то знайдемо щось повечеряти. Бачиш, я нині сам і за господаря і за господиню і за слугу.

Старий рад був, що син вернув. Він не турбував ся тим, що стара і служниця ночують у панськїм шпіхлїрі. Він знав, що вони нічого не винні і що їх пустять. А що буде з Грицем, про се він також не дуже турбував ся. Добре, що він тут, коло него, що вернув ся.

XII.

Другого дня поснідавши, обійшовши худобу і позами-кавши хату, старий Тимків і Гриць пішли до двора. Ко-місар уже був при роботі, пишучи протоколи. Коли йому донесли, що прийшов старий Тимків з Грицем, він аж під-скочив і кинув перо на стіл.

— Ведіть його сюди!

Десятники впровадили Гриця.

— А! — мимоволі вирвало ся з уст урядника. Гри-цева незвичайна врода і смілий, інтелігентний вираз лица зворушили його. Урядник встав і підійшов до парубка.

— Як називаєш ся?

— Гриць Тимків.

— Кілько тобі літ?

— Девятнайцять.

— Умієш читати, писати?

— Вмію.

— Хто тебе навчив?

— Мої татуньо.

Комісар пильно вдивляв ся в Грицеве лице. Воно було спокійне. Полонинський вітер ще нашів на ньому здоровим румянцем. Комісар сів на своїм місці, прилаго-див собі чистий аркуш паперу і обертаючи ся до Гриця, мовив:

— Слухай, хлопче, маєш говорити правду про все, що тебе буду питати. Розумієш?

— Розумію.

— Памятай собі: правду, чисту правду! Коли тебе виловлю на однім маковім зеренці неправди, то буде біда! Ти бачив на подвірю лавку і купу палиць?

— Бачив.

— Ну, то вважай же!

І комісар похилив ся над папером і розмахнувши ся написав титул, номер і вступну формулу протоколу.

— Ти знаєш панича Нікодима?

— Знаю.

— Товаришував з ним?

— Та... панич любив мене...

— Намовляв він тебе на що зле?

— Ні.

— А против цісарських урядників?

— Говорив.

— Що говорив?

— Говорив, що вони кривдять нарід, що їх би треба повиганяти з краю.

— Ага! — заскреготав комісар. — Повиганяти! А хто-ж то мав їх виганяти?

— Не знаю. Він говорив, що є вже такі люде, що змовили ся на те.

— Ага! змовили ся! А тебе не кликав, щоби й ти пристав до тих людей?

— Ні.

Комісар перервав допити і похиливши ся над папером записав Грицеві зізнання. Потім заложивши перо за вухо і вперши в Гриця очи, запитав:

— Ну, а де-ж він тепер є, той твій панич?

— Не знаю.

— Не знаєш? Хлопче, говори правду!

— Не знаю, прошу пана. Я вчора рано лишив його на угорській границі. Думаю, що нині він уже деє на Угорщині.

— Що-ж ти робив на угорській границі, що ти там його бачив?

— Я відпровадив його.

— Відпровадив? Відки?

— А віден, від нас.

— Ага, то він був у вас?

— Так, був.

І Гриць коротко розповів про свою стрічу з паничем на оборозі.

— А відки-ж він узяв ся у вас на оборозі?

— Прийшов.

— Та то певно, що не прилетів, але відки?

— Не знаю.

— І чому-ж власне до вас? Чому не йшов до дому, до двора?

— Видно бояв ся, а може думав, що двір спалений, так як по інших селах. А про нас знав, що його не зрадімо.

— Ага, не зрадіте! А знаєш ти, що твій обовязок був зараз, скоро побачив його на оборозі, завітідомити про него війта?

— Мій обовязок? Сего не знаю! Панич не злодій і не розбійник, нічого злого не зробив, не прибуду ніякий.

— Але бунтівник! Против цісарського уряду виступав! — люто крикнув комісар, тунаючи ногою.

Гриць замовк. Комісар писав, аж перо скрипіло, літаючи по сїрім, бібулястим папері. По добрій хвилі почали ся дальні допити.

— А ти нікому не говорив, що панич є на вашім оборозі?

— Нікому.

— Анї татови, анї мамі, анї служниці?

— Нікому.

— Анї старому панови? Говори по правді!

Гриць поблід і якось змішав ся, та по хвилі твердо промовив:

— Ні.

— Бреше, се видно по нїм, — подумав комісар, та не сказав нічого. Він і так уже мав твердо постанову, що зробити зі старим паном.

— Куди-ж ти запровадив панича?

— На угорську границю.

— В котрім місці?

— Не можу сказати.

— Якою дорогою ви йшли?

— Не можу сказати.

— Ага! Не можеш сказати! Значить, се не правда! Ти сховав його десь тут недалеко.

— Ні, пане комісарю, я завів його —

— Не бреш! — крикнув комісар. — Ви вийшли відси позавчора вечір, а до угорської границі відси сім миль. Хоч би ви йшли ніч і день і ще ніч, то тепер, по снігах, ви не зайшли би туди.

— А таки зайшли, пане комісарю, — спокійно запевняв Гриць.

— Хлопче, не доводи мене до гніву! — кричав комісар. — Скажи по правді, де ти дів панича?

— Кажу по правді.

— Брешеш! Виджу по тобі, що брешеш. І говорю тобі, що се тобі ні на що не придасть ся. Не хочеш добровільно сказати, то скажеш на лавці.

— Не скажу инакше, пане! Хоч мене бийте, хоч забийте, а инакше не скажу.

— Так? Ну, побачимо! Гей, там! Сюди!

На крик комісаря вийшли десятники.

— Беріть його! На лавку. Два вояки нехай бють. Я там зараз вийду.

Гриця повели, а пан комісар сів писати протокол. Він силкував ся писати спокійно, та се не вдало ся йому. Рука дрожала, перо було непослушне, думки не йшли, слова не вязали ся одно з одним. Ухом він ловив гукки, які доходили з надвору, та довгу хвилю не було чути нічого, крім невиразного шуму і стукоту людських кроків у сїнях. Щось так і тягло його встати і заглянути в вікно, та він переміг себе. Ні, нема чого дивити ся! Запираючи в собі дух, він у мішанім шумі дочув ся мірного лускоту, мов пари цїшів, що молотили десь далеко-далеко. Се був шелест здавна привычний для него, але звичайно його заглушували иньші тони — несвітський крик і лемент катованого чоловіка. Та сям разом крику не було чути, тільки лускіт палиць доносив ся чим раз виразнійше, немов усе в дворі, і люде і вітер і вогкий сніг під ногами і кури на подвірю, все, все притаїло в собі дух, затихло при тій страшній сцені.

Комісареві зробило ся недобре. Щось стисло його за серце. Він закусив зуби, нетерпеливо ждав першого крику катованого хлопця, щоби вийти на двір і закінчити його муку, а тепер, коли крику не було чути, не знав, що зробити з собою. Якась фальшива амбіція не дозволила йому виходити; йому здавало ся, що зупинити бійку, коли битий не кричить і не плаче, значило би подати ся перед ним, понизити себе. А з другого боку той ненастанний, мірний стук, що тепер мішаючи ся з тривожним стуканєм його серця, дуднів в його ушах і жилах, мов удари важких молотів! Він не міг сидіти на місці, не міг стояти, рвав ся кудись, судорожно стискаючи одну свою руку другою.

В тій хвилі прозогом відчинили ся двері і білі, розхрістані влетіли обоє старі Тимкові і бухнули комісареві до ніг.

— Паночку! Лебедіку! — голосила стара Тимкова. — Змицуйте ся! Вони забють його на смерть! А може вже й забили! Ой, Божечку! Божечку! Моя дитина! Пане! Моя дитина! Що вона вам зробила?

— Пане, він лежить як дерево! Він зомлів, а може вже неживий! — простогнав батько. — Він від коли жив, не мав прута на своїм тілі.

— А чому правди не говорить! — крикнув комісар і вибіг на подвірє.

— Halt! Genug! — крикнув він воякам, що поломавши на Грицевім тілі пару патикив власне взяли до рук другу пару і били без тям, без милосердя, як дві добре заведені машини. Десятники як дві колоди сиділи один на голові, другий на ногах нещасного парубка. На крик комісаря вояки перестали бити, а десятники поєтавали. Батько й мати прискочили до нерухомого, кровю облитого Гриця.

— Неживий! Боже мій! Неживий! — скрикнула мати, підводячи його голову. Грицеве лице було синє, зуби впили ся в долішню губу так міцно, що зпід них капала кров, руки сцїлені судорогою були холодні мов у мерця.

Комісар силкуючи ся бути спокійним підійшов ближше, встроїв свою руку за пазуху парубка і подержавши її на його серці, промовив холодно:

— Живий. Зомлів. Відітріть його! А потім приведіть до мене.

І не мовлячи нічого більше, обернувся і пішов до двора.

Минула добра година, поки Гриця відтерли і поки він на стільки прийшов до себе, що міг рушити ся з місця. Сам іти він не здужав; батько й мати, обливаючи ся слізми, провадили його по під руки як малу, немічну дитину. Гриць був блідий-блідий, очи без блиску, на посинілих губах видно ще було сліди крови. Комісар зирнув на него і зараз похилив очи на свої папери.

— Ну, знаєш тепер, що значить брехати? — мовив він. — Скажеш тепер правду?

Гриць мовчав.

— Скажеш, де є нанич?

Гриць мовчав.

— Хлопче! Не доводи мене до гніву! Я мушу знати, де він є! Я мушу мати його в руках.

— Таточку, — слабиим голосом мовив Гриць, — ведіть мене на подвірє. Ляжу на лавку і нехай мене б'ють на смерть. Я більше не скажу ані слова.

Комісар з виразом німої розпукки глянув на Гриця. Його бюрократична душа не могла зворушити ся героїзмом сего простого сільського парубка, він бачив тільки його впертість, непослух і злочинне завзяте.

— Так ти говориш? — мовив він. — Добре! То й я тобі иньшої засьпіваю! Гей, там! — крикнув він на десятників.

Десятники війшли.

— Маєте його пильнувати. Він поїде зо мною до міста.

Грицева мати заломала руки.

— Ой, горенько моє! Пропала наша дитина! Ой, синочку мій!...

— Мовчи, стара! — скрикнув комісар. — Ідіть до дому і принесіть йому що треба до дороги. Ми ще нині їдемо.

— Пане, куди ви його везете? Адже-ж бачите, він ледво живий.

— То мені все одно, Арештую його, коли не хоче сказати правди. А вмере по дорозі, то я не буду тому винен. Я його остерігав.

В тій хвилі війшов у комнату старий пан.

— Пане комісарю, — мовив він поважно. — Я був сьвідком того, що робило ся нині і вчора на моім подвірю. Памятайте, я постараю ся, щоби про се знали не тільки в Сяноці, але також у Львові.

Губи комісара поблідли і затремтіли.

— Herr Schlachzig! — мовив він, здержуючи свою злість. — Я власне хочу вам дати нагоду до виявленя правди. Поїдете зо мною до Сянока. Кажіть зладити сани для себе і отсего парубка.

— Як то? Арештуєте мене?

— А так.

— Добре. Я того й хотів. А ви, люде добрі, — мовив обертаючи ся до Гната і його жінки, — ідіть і прилагодьте для свойого сина, що треба для дороги. Не бійте ся! За те, що він зробив для мойого сина, що витерпів за него, я буду памятати його і вас. Ідіть і не журіть ся. Бог допоможе нам перебути сю лиху годину.

По обіді того дня комісар з вояками рушив із села. Серед компанії вояків їхали прості сани запряжені парою коней, а на них сковані кайданами за ноги і пообтулювані панською бараницею сиділи в парі пан Шестшельський і Гриць. Обік в'язника сидів пан комісар. Їхали мовчки, тільки вітер глухо стогнав у смерекових борах віщуючи близьку відлигу і коні порскали потіючи та бродячи в глибокім снігу.

По двох тижнях ті самі самі вертали назад у село, везучи самого пана. Його подержав комісар у арешті, доки міг, та коли врешті передано його судови, сей по першім переслуханю випустив його на волю.

Грицеві не довело ся вернути. Його просто завезли до військового шпиталю, а коли подужав від палиць, його на розказ потітичної власти поставлено перед поборовою комісарею і віддано в рекрути. Обсипали ся розкішні Грицеві кучері під капральськими ножицями і не було кому оплакати їх. Родичі аж через пана дізнали ся про долю,

яка зустріла їх однака. Даремно батько поїхав до Сянока, кидав ся з канцелярії до канцелярії, від одного пана до другого, даремно писав супліки і до генеральної коменди у Львові і до губернії і до самого цісаря. Гриць був відданий до війська „за політичне“, а для таких не було в ту пору жадної полекші, жадного милосердя.

А панч пронав без вісти, як камінь у воду. Може його батько й мав коли про него яку звістку, але не звірював ся з нею нікому. Помалу втихла страшна буря, що розбурхала тихе від віків сільське жите в те намятне пуццанє. Все пішло по давньому, тільки Гриців батько не робив уже панщини, хіба десь колєсь з доброї волї в горячі роботи виходив на панське до помочи. Про сина згадував як про покійника і не надїяв ся вже побачити його.

XIII.

Минули два роки.

Був горячий літній день. Над Львовом на заходї висїла чорна хмара, а сонце зсуваючи ся з полудня золотило її береги. Здалека чути було гуркіт грому. На львівських вулицях було душно. Фіякри гуркотїли піднімаючи за собою хмари куриави. Прохожі шукали тіни, холоду. Та про те по вулицях снувало багато людей. Від ринку носли ся голосні крики, на одваху чути було гуркіт барабанів, по пляцу Конституції (тепер Маріяцкім) з диким вереском бігла юрба вуличників.

— Niech żyje Polska! Niech żyje Polska! — верещали вони, граючи на носї перед поліціантом, що слякував ся втихомирити їх.

— Не вільно кричати! Розходїть ся! — не то кричав, не то благав поліціант.

— Як то не вільно! Конституція! Тобі не вільно, а нам вільно! Niech żyje Polska! — сипали ся окрики з юрби, до котрої приставало щораз більше перехожих.

Від ратуша надсунула нова юрба, зложена з старших, поважних людей, та й ті були всі мов пияні, мов самі не свої — капелюхи на бакир, руками розмахували, не то говорили голосно, а не то кричали.

— Niech żyje Dylewski! Hurra Dylewski! Nasz poseł Dylewski!

Се був день вибору посла з міста Львова до конституційного сойму, що мав зібратися у Відні. Вибраний послом молодий адвокат Дилевський був звичний як чоловік дуже здібний і горячий польський патріот.

— Hurra! Hurra! Niech żyje Polska! Niech żyje Dylewski! — заревла ціла юрба. — Далі! Перед дїм Дилевського!

Величезна купа народа звернула на вулицю Коперніка, а відси на вулицю Оссолінських, де жив новий вибранець народа в невеличкім партеровім домику. В одній хвилі маленьке подвірє перед домиком заповнила юрба, подомала штахети, потоптала цвітник, і знаку не лишила з грядок, оглушуючи при тїм цілу околицю окриками „гурра“, гомоном пісні „Jeszcze Polska nie zginęła“ і прокляттями на Меттерніха, Стадіона, бюрократів, шпїонів і Святиоурців.

Але героя сеї овації не було дома. Довїдавши ся про се юрба почала розходити ся, не попускаючи свого ентузіастичного настрою, коли нараз на кінці Оссолінської вулиці, саме там, де підіймаєть ся в гору вузенька Цитадельна вулиця, счинив ся крик:

— Łapaj go! Trzymaj! Bij szelme! Łapaj! Łapaj!

Всіх очи обернули ся в той бік, відки йшов крик. Ті, що стояли на краю юрби, могли бачити, як якийсь високий, уже шпакватий чоловік, в куцім чорнім убраню і білім цилїндри, зігнувши ся в дві погібелї слякував ся вирвати ся з рук ділої купи вуличних лобурів, підпростків та термінаторів, що почіплявши ся за його сурдут, за руки та ноги, мотлозили ся довкола него і кричали що сили:

— Trzymać go! Nie puścić go! To szelma! Szpieg!

— Хто се такий? Хто се? — запитав один панок, підбігаючи до сеї незвичайної групи.

— То Курцвайль! Курцвайль! — закричали вуличники.

— А, Курцвайль! Бувший комісар! — крикнув панок і не думаючи довго заїхав придержаного по шиї так, що йому злетїв цилїндер.

Його приклад був як зараза. Вся юрба кинула ся бігти на те місце.

— Курцвайль! Курцвайль! Собака! Шпіон! А бийте його! Рвіть! На ляматки його!

— Панове! Панове! — пищав приєдаючи до землі заатакований з усіх боків бувший комісар. Та панок, що перший збив йому циліндер з голови, вже хопив його за довгі бакенбарди обома руками і шарпнувши що сили підтигнув до гори.

— Пізнаєш мене, собако? — крикнув він.

— Ах, пан Нікодим! Пан Шестшельський! *Unizony sluga pana dobrodzieja! Aber ich bitte Sie, lieber Herr, was wollen Sie von mir?*

Дальшу конверсацію перервав цілий град стусанів та кляпсів, що посилав ся на голову і плечі Курцвайля.

— Бийте його! Бийте собаку! — ревіла юрба, а діточі голоси завищали проразливо насмішливу сьпіванку, передразнюючи німецький виговор:

*Poki Stadion we Lwow byl,
Poty Kurzweil dobrze byl;
Stadion siadal na woza,
Machaj Kurzweil do koza!*

Нещасливий комісар, котрого Нікодим усе ще держав за бакенбарди не даючи йому причикнути до землі, а котрого били і штуркали з усіх боків, з болю і з розпуки заричав не своїм голосом. Розжертва юрба відповіла диким реготом. Та в тій хвилі від Цитадельної вулиці почув ся мірний гуркіт і брязкіт. Се з цитаделі йшли дві компанії вояків і рушили просто в середину юрби.

— Halt! Розходіть ся! — крикнув офіцер поступаючи наперед з голою шаблею.

Юрба мов і не чула. Крик Курцвайля в середині не втихав.

— Weg da! — ревною офіцер і обертаючи ся до вояків закомендував:

— *Gewehr in die Balanz!*

Блисели до сонця багнети, брязнули карабіни і раптом лава вояків наставила перед себе сталеву щітину. Юрба розскочила ся мов опарена. Тільки наперед вулиці лишили ся

два чоловіки в незвичайній позитурі: Нікодим Шестшельський, посатанілий зі злости, все ще не випускав комісаревих бакенбардів і торгав їх затопивши в них свої пальці, а Курцвайль стояв перед ним зі зжогленими руками, пищачи мов дитина з болю і страху.

— Halt! Loslassen! — крикнув офіцер до Нікодима.

Сеї витріщив на него очі, мов і не розуміючи, хто і що до него говорять.

— Се якийсь божевільний! — буркнув по німецьки офіцер. — Хлопці, — додав по руськи, — а скочте-но два вас і розірвіть їх обох.

Один із тих вояків, що скочили розривати счіплених панів, зареготав ся, а другий сплеснув в долоні.

— Се-ж наш панич, Осипе! — скрикнув Гриць.

— А се той самий комісар, що катував тебе! — додав Осип.

— Паничу, пізнаєш мене? — промовив Гриць, злегка віднимаючи Нікодимові руки від комісарського лица. Та хоч як злегка він відняв їх, половина волося з прикрас комісарської фізиономії таки лишила ся в паничевих руках.

Офіцер підійшов до Нікодима.

— Herr, Sie sind verhaftet. Folgen Sie mir auf die Hauptwache.

Курцвайль підбіг до офіцера і почав притишеним голосом говорити йому щось по німецьки. Офіцер відвернув ся.

— Schon gut! Folgen Sie mir auch.

Та Нікодим уже отямив ся і запротестував.

— Арештуєте мене? — кричав він. — Яким правом?

— Ви робили галабурду на вулиці, — спокійно відповів офіцер.

— Не я, але отсей поганець!

— Schon gut! Там побачимо.

— Ні, не побачимо! Не діждете бачити мене там.

— Herr! — скрикнув офіцер. Та в тій хвилі надійшов відділ тварднї наредової. Комендант відділу салютував перед офіцером, а сей був рад позбутися клопоту і віддав йому Нікодима і Курцвайля для дальшого урядованя. Військо пішло в один бік, а тварднї з обома арештантами в другий. Їх завели до ратуша. Розумієть ся, що Нікодим,

свогого чоловіка, зараз пустили на волю, а з Курцвайлем списали протокол і по добрій годині, коли дощ лив як з ведра, його випустили. Не обійшло ся й без того, щоби в темнім ратушевім коридорі деякі патріотичні гвардіяки не дали йому на впроцане пару порядних стусанів по плечах та по карку.

XIII.

Кілька день після сеї незвичайної стрічі Гриць маючи вільний вихід ішов вулицею, коли нараз напротив себе побачив панича. Сей поспішав кудись і навіть не зирнув на него.

— Паничу! — окликнув його Гриць.

Нікодим обернув ся, зирнув і зараз пізнав його.

— Грицю! — скрикнув він радісно і стиснув руку волюкові. — От іще з мене сліпак! Іду тай не бачу. Ну, якже ся маєш? Давно у Львові?

— Спасибі! Маю ся не зле. У Львові отсе другий місяць, а доси були в Голомуці.

— Та що ми тут на вулиці стоїмо і балакаємо? — похопив ся панич. — Ти маєш годинку вільного часу?

— Маю.

— Ну, добре, то ходи до мене до хати, побалакаємо.

Нікодим Пшестшельський жив у невеличкій кавалерській квартирі на Сикстуєській вулиці. Салюник і спальня — отсе було все його поміщенє. Харчував ся в реставрації, та й загалом, бовтаючи ся повисше вух у вирі тодішнього політичного життя, він рідко коли бував дома, часто навіть ночував де инде, вічно бігав, агітував, демонстрував, організував, провадив горячкове життя, ненастанно готовий до виїзду не знати кудси і по що і день поза день відкладаючи той виїзд, не знати для чого. Здавало ся, що він кожної хвилі жде чогось несподіваного і конче бажає бути при тім, де і коли станеть ся воно. Бурливий 1848 рік багато людей, особливо горячих уже з природи, кинув у таку ненастанну горячку, і нею виясняеть ся величезна сила епізодів та подій, що стали ся тоді не під впливом розваги і постанови, але так якось негадано, були неначе

мимовільними вибухами загального горячкового настрою. Гриць пильно придивляв ся паничеві і дивував ся. Панич спільно постарів ся за ті два літа, похудів, посивів, щокви запали ся, тільки очи горіли мов два вуглі, а рухи зробили ся наглі, прудкі, непевні та уривані, немов усе, що він робив і говорив, діяло ся прихланцем, в поспіху, в горячковім ожиданю чогось далеко більшого і важнішого.

— Ну, ось ми й у себе! Сідай, Грицю! Розгости ся у мене. Побалакаємо.

Гриць сів, а панич неспокійно ходив по комнаті, виглядав у вікно, то знов немов шукав чогось у шуфляді.

— Ну, розповідж дещо! Як тобі жнеть ся, Грицю?

— Та що мені. От як то наша вояцька служба. День поза день однаково. От ви розповіджете, що з вами було? Як жили ті два літа? Коли вернули з Угорщини?

— А! Як жив? Бідував досить. Ну, а вернув, скоро тут засвітало.

— А що-ж тут порабляєте у Львові?

— Вітчину будуємо, — з усміхом, але при тім горячо промовив панич.

— Вітчину? Та яку?

— Ну, звісно яку: нашу, польську. Робимо те, що нам ворожі руки не дали зробити перед двома роками.

— Не зовсім вас розумію, — мовив звільна Гриць. — Чого-ж ви тепер добиваєте ся? Панищини вже нема —

— Е, що там панищина!

— Як то що? Се-ж найбільше лихо, проти котрого ви хотіли бороти ся тоді.

— А уряд зробив собі з него молота і хоче нас бухнути ним по голові. З давнього великого лиха зробило ся ще більше.

— Не розумію вас, паничу.

— Як не розумієш? Ми хотіли знести панищину самі і тим потягнути весь народ за собою, а уряд сам скасував її і бунтує народ проти нас.

— А так! Ви хотіли зняти з нас ярмо, щоби заложити на нас шлії.

— Дурний ти, Грицю, як я бачу, — нетерпляче буркнув панич і пустив ся знов ходити по покою. Оба

мовчали хвилию. Грицеві було якось прикро і сумно на душі.

— Та вже видно, що дурний, — мовив він, — коли не розумію, що робить ся перед моїми очима. Мені здається, що тепер, коли панщини нема, Німець не панує над вами, ви повинні би тішити ся, а ви тепер чимсь турбуєте ся, бігаєте, побиваєте ся гірше, як перед двома роками.

— Бо тепер ми ближше ціли, — з тасмничим притиском промовив Нікодим.

— Якої ціли?

— Слухай, Грицю, — промовив нараз зміненням голосом Нікодим, зупинивши ся перед Грицем і беручи його обі руки в свої долоні. — Я знаю, ти добрий хлопець... Знаю, що витернів за мене... Я повинен би тобі сказати все по правді і певно сказав би, як би не отсей твій мундур.

— Мундур? — зачудовано мовив Гриць.

— А так, мундур накладає обовязки. Значить, дїльше буде на тепер... Зажди ще троха, сам побачиш, до чого воно дійде, то й не буде треба тобі говорити.

Гриць не допитував далі. Почали говорити про инші річи, про рідне село, про батьків. Паннич мав учора лист від старого пана, Гриць також недавно отримав лист від свого батька. Старий пан нарікав на лихі часи, а Гриців батько радував ся і тільки одного жалував, що в таку сьвітлу пору нема при ньому лютого сина.

— А довго ви сидїли там на оборозі тоді, як я вас лишив? — запитав Гриць.

— Ат, і не говори! — неохоче мовив паннич, зайнятий очевидно иншими думками. — Сидїв, поки хлїба всего не з'їв, поки не потенділо троха. Ледво живий перебрав ся через Бескид. У Бардийові лежав хорий цілий місяць після того, що перебув у ті часи.

Розмова не йшла в лад. Гриць встав і почав прощати ся.

— Ідеш уже? — якось сумно мовив паннич.

— Та треба йти.

— А заходь до мене частійше! Не гнівай ся, що сььогодні так тебе холодно прийав. У мене тисячі клопотів

на голові. Колісь розновім тобі. Ну, бувай здоров! Як мати-меш вільний час, то приходи. Найліпше отак по обіді, то можеш мене застати дома.

Гриць сказав, що власне по обіді він ніколи не має виходу, хіба в неділю.

— Добре! Заходи в неділю. Буду тебе дожидати! Заходи!

— Прийду, паничу.

— Але напевно! Намятай, я жду!

Паничеве лице прояснило ся. Видно, якась нова думка стрїлила йому до голови і він сердечно стиснув Грицеву руку на прощанє.

XIV.

В неділю Гриць застав у паннич цілу куну панів. При столі заставленім полумисками новими накраяної шинки, ковбас та холодної телятини, тарелями, склянками і чарками сидїли серед голосної розмови, сьміхів і жартів ріжні люде, молодші і старші, в цивільних одягах і гвардійських мундурах. Гриць зразу подав ся назад і хотїв йти геть, та паннич вибіг за ним.

— Ні, ні, Грицю, не бій ся, ходи сюди! Ми тут чекаємо на тебе. Пани хочуть бачити тебе.

— Що се за пани? — шепнув Гриць.

— То наші. Потому розновім тобі. Ходи!

І взявши Гриця понїд руку, як дівчину до танцю, Нікодим попровадив його до комнати, де сидїло товариство.

— Мої панове, — мовив він голосно, — се є той парубок, про котрого я розповідав вам.

— А, браво, браво! Давай його сюди! Ану, хлопча, дай руку!

І багато панів, особливо молодших, повставало з крісел. Вони обступили Гриця, стискали його руки, любуючи ся його заклопотанєм, що густим румянцем розлило ся по його лиці. Тільки один пан, що сидїв на почесній місці кінцею стола, не рушив ся з місця і злегка прижмуривши очі, дивив ся на Гриця. Нікодим попровадив його до того пана, котрого тут усі вважали найважнішою особою.

— Генерале! — мовив Нікодим, клонячи голову перед тим паном, — отсе мій сільський адлятує, товариш у конспіраційній роботі, хлопець, що з незрівняним героїством витерпів важку кару, а не зрадив мене.

— Ну, ładny chłopiec! — якось цинічно моргаючи буркнув генерал. — Придав ся-б і до пняшого рода конспірації, а?

Гриць не розумів гаразд промови панича ані генерала, та з слів і моргань обох тих панів дихнуло на него чимсь непримемним, немов тим горячим, затрощеним духом, що йде від затхлоного багна. Він уже на стілько освоїв ся, що досить певними очима, по військовому придивляв ся тому, кого звали генералом. Сказавши правду, нічогісінько генеральського не було в його непочесній фігурі. Поперед усього фігура була не в військовім мундурі, а в звичайнім, досить зашастанім цивільнім убраню. А по друге — лице! Се було лице трупа, огидливе, жовте, аж зеленковате, з блідими губами, без крапельки крови, без виразу, аж страшне своєю мертвотою і бридкістю. Хоч волосе на голові вже геть було шпаковате, на лиці генерала не було ніякого заросту і се надавало йому ще огидливіший вираз. Тільки очі чорні, невеликі та блискучі бігали живо і, бачилось, пронизували чоловіка, вгризали ся в тіло і в душу, та в них грав вираз такої безсердечної холодности, такої погорди до людей і такої безстыдности, що вони робили більше вражінє очей їдовитої гадюки, ніж чоловіка. У Гриця дрож пробігла по всім тілі, коли його очі зустріли ся з поглядом сего генерала. Він не міг видержати сего погляду і похилив очі з таким чутєм, немов би його вшечено в саму душу.

Тимчасом Нікодим запрезентувавши Гриця ще одному високому, статному панови з великими сивими вусами, в гвардійськім мундурі, котрого він величав полковником, запровадив свого гостя на другий кінець стола, де сиділа молодіж, посадив його і сам сів коло него. Він заопікував ся заклопотаним хлопцем, наклав йому в тарілку мясива, налив у чарку вина і припрошував дуже сердечно. В його голові чути було давню щирість, що так подобала ся Грицеві ще в селі. Загалом Гриць завважив, що

сьогодні панич снокійнійший, ніж був перед кількома днями, говорить весело, навіть жартує, і чує себе як дома. І пняші молоді паничі, що сиділи близько него, були для него дуже чемні, припрошували його, щоби їв, стукали ся з ним чарками і шили на його здоровлє. Тільки підвівши очі і зирнувши просто здовж стола, Гриць побачив вперті в него гадючі очі генерала і знов почув, як мурашки забігали у него за плечима.

— Що се за генерал такий у вас? — запитав він шептом панича.

— О, се славний чоловік! — шептав Нікодим. — Знаменитий чоловік, великий воєк. Се генерал Йосиф Бем! Запамятай собі його імя. В ньому наша головна надія.

Гриць не чував нічого про Бема, то й не міг розуміти гаразд паничевої радості. Він пробував здалека уважно придивдати ся знаменитому генералови, але не міг, бо генерал майже не зводив із него своїх очей, а Гриць не міг видержати його погляду.

Поки гості їли і пили, розмова йшла гуртова, голосна і безладна. Та коли поїли все, що було на столі, Нікодим поналивав усім чарки, генерал добув із кишені срібну табакерку і задзвонив об неї ножем. В комнаті зробило ся тихо і генерал дав слово господареві дому Нікодимови. Сей говорив коротко, подякував гостям, що прийшли до него, подякував особливо генералови і вишив за здоровлє гостей. По нім промовив полковник, головний комендант народовой гвардії. Подякувавши господареві за гостину, він звів бесіду на Гриця, величав його як героя знід сільської стріхи, як надію кращої будущини.

— Доки серед нашого люду є такі золоті серця, така вірність, така любов до своїх панів, доти сьміло можемо голосити цілому сьвітови: *Jeszcze Polska nie zginęła!*

Сі слова повторили всі присутні з великим запалом, а деякі кинули ся знов обіймати і цілувати Гриця. Та ось генерал знов задзвонив, а полковник провадив далі свою перереану промову. Він підніє думку — зробити сему сердечному братови-селянинови невеличку памятку, щоби міг згадувати нинішній день і зложити для него що хто може. Всі прийняли сю думку з неменшим запалом, полковник узав

свою гвардійську шапку і сам пішов збирати датки. Та обивателі очевидно були не при грошах, датки спалили ся скупо і коли складка була скінчена, полковник почав шось шептати ся з Нікодимом. Зібрано грошей так мало, що встид було давати їх Грицеві, що весь той час сидів мов на терню і не знав, де подіти ся з заклопотаня. Нарада тягла ся досить довго. Покликано до неї ще кількох панів із товариства і порозумівши ся з ними полковник велів учасникам позабирати собі назад, що хто дав, а сам ніби іменем цілого товариства дав Грицеві гарний золотий перстін з блискучим червоним камінцем, що був у него на пальці.

— Носи його, сину, на памятку нинішнього дня! — мовив старий воєк, — на памятку тих щирих приятелів, яких ти нині знайшов у всіх нас.

Гриць не знав, що йому робити. Він був постановив собі не брати грошей, — перстень якось не випадало не брати. Уриваними словами він подякував за честь і за дарунок, та шептом висловив паничеві своє побоюванє: ану-ж побачивши у него такий дорогий перстін скажуть, що він украв його.

— На се є рада, — мовив панич, — дамо на внутрішнім боці перстня вприти твоє імя і прозвище, а тоді носи його безпечно.

Коли настав який-такій спокій після сего епізоду, промовив генерал. Його голос був сухий, уриваний, мов удари палицею по дошці.

— *Glupstwo to!* Говорімо про головне! На скільки ви готові до повстаня?

Ніхто не вмів гаразд відповісти на се питанє. По досить довгій і прикрій мовчанці полковник почав вичислювати генералови відділи гвардії у Львові і по провінціяльних містах, та генерал скривив ся і перервав його мову.

— *Glupstwo to!* Ваша гвардія не варта фунта ключа. Масте гармати?

Полковник здвигнув раменами.

— Гармати то ґрунт, — стукав своїм деревляним голосом генерал. — Поставлю дві гармати на Високім замку, а дві на платформі коло церкви св. Юра і маємо весь

Львів у руках. Гармати муємо дістати до рук. Гей, ти! — скрикнув він нараз обертаючи ся до Гриця, — ти, Грицю! Сюди!

Гриць підняв ся з місця, військовим кроком підійшов до генерала і станув перед ним по військовому.

— Кілько масте гармат на цитаделі?

— Не знаю, пане генерале. Я при піхоті.

— Муєши дізнати ся і донести мені за тиждень, розумієш? Сідай на своє місце.

Гриць відійшов і сів.

— Отсе не гвардія, — півголосом промовив генерал до полковника. — Таких Гриців муємо мати хоч кілька компаній. Зроблено заходи, щоб їх притягнути на наш бік?

Полковник здвигнув раменами.

— Не знаю, генерале. Се не моя річ. Я маю досить праці з гвардією, щоб яко-таким приготувати її. На військо я не маю впливу.

— А хто має?

— Не знаю, здасть ся пан Нікодим.

— *Diable!* — крикнув розсерджений генерал. — Полковнику, коли-б я був комендантом і ви дали-б мені таку відповідь, я велів би вас розстріляти. Ви комендант, ви повинні все знати, всім кермувати.

І обертаючи ся до пана Нікодима, він крикнув:

— Пане Нікодим!

Сей підбіг і став перед генералом.

— Як стоїть справа з військом? Кілько масте заповнених?

Нікодим увесь почервоїв і пару хвиль даремно сплював ся сказати слово.

— Поки що... поки що... я навізав зносини — —

І він похилив ся і сказав генералови шось шептом.

— *Glupstwo to!* — буркнув гнівно генерал. — Наша справа чиста і ясна, не повинна бояти ся денного світла. Просто до діля, то моя девіза. Гей ти, Грицю, — крикнув він обертаючи ся до Гриця. — Сюди!

Гриць сидів мов оголомищений. Він почав розуміти, про що тут іде річ. Шось холодне стисло його за серце, та швидко він перемиг себе і загартував своє серце тою

самою рішучістю, що була в ньому тоді, коли комісар віддав його воякам на катіване. Почувши голос генерала, до котрого тепер виразно чув якесь вороже успособлене, він підняв ся з місця і підійшов до него.

— Ти знаєш, про що тут іде річ?

— Знаю.

— Ну, про що?

— Хочете панове робити повстанє.

— А що-ж ти на се?

— Не знаю, проти кого воно має бути і чого хочете добивати ся.

— Хочемо мати свою, незалежну Польщу і відірвати ся від австрійського цїсаря. Що ти на се?

— Пане генерале, я австрійський вояк і присягав цїсареви на вірність.

— *Głupstwo to!* Як відірвемо ся, то присягнеш на вірність польському королеви.

— Пане генерале, я Русин і Польщі добивати ся не хочу.

— Со? Со? Со?

Генерал мов ухам своїм не вірив.

— Ти Русин? Що се значить?

— Ви Поляки — для вас Поляк те саме значить, що для мене Русин.

— Со? Со? Со? — загуло ціле товариство.

— Але-ж хлопче! — скрикнув добродушно полковник. — *Polak a Rusin, to wszystko jedno.*

— Русини, то тільки часть польського народа, — гукав хтось із товариства.

— То якісь сьвятоюрці набалакали йому дурниць.

— Польща, то наша спільна мати, Русинів і Поляків.

— Як може Русин не хотіти Польщі? То так як би не любив свого власного житя.

— *Głupstwo to!* — грізно крикнув генерал. — *Tu niema żadnych Rusinów!* Підеш з нами?

— Ні, пане генерале.

— Ні?

Сеї відповіді генерал мабуть не надїяв ся. Він з виразом дикого гніву зирнув на Гриця, а потім на Нікодима.

— Пане Нікодиме, — мовив він сухо. — Як би я мав у руках коменду, а ви запросили-б мені на довірочну нараду чоловіка несприхильного нам, я-б на місці велїв розстріляти вас і його.

— Але-ж генерале, Гриць не є наш ворог! — звиняв ся Нікодим. — Він чесна душа. Він піде з нами, я певний.

— Ні, пане, — мовив твердо Гриць. — Не майте тої надїї. Я не піду з вами. Я цїсареви присягав.

— Але з мусу, Грицю!

— Що-ж робити! А присяги треба додержати.

— Ми знайдемо такого, що тебе звільнить від неї.

— Хоч і так, але вам я не присягну ніколи.

Все товариство стояло при сих словах, мов само не своє. Всім було ніяково, прикре. Тільки генерал не зводив своїх блискучих очей із Гриця.

— Дай руку, хлопче! — промовив він, нерериваючи неприємну мовчанку.

— Ні, пане генерале, — не можу.

— Не бій ся! Дай руку. Люблю тебе за отвертість і щирість. Так і слід поступати воякови. Ми тебе слувати не будемо. Іди собі. А про се, що тут чув і бачив — ані слова! Розумієш! Скоро що писнеш, памятай, ми все будемо знати і тоді смерть твоя. Бувай здоров! *Kehrt euch, marsch!*

Гриць обернув ся і пішов. Тільки при дверех мов нагадавши щось він обернув ся, підійшов до стола і положивши на ньому свій „гоноровий“ перстїнь, промовив:

— Віддаю вам се назад! Може... знайде ся... хтось... гіднійший.

Він промовив ті слова уривано, задукуючи ся, мов на силу видушував їх із горла, а потім салютуючи обернув ся і вийшов геть.

Всі проводили його очима до самого порога, але ніхто не рушив ся з місця. А коли Гриць вийшовши запер за собою двері, генерал мовив:

— Славний хлопець! Нікодиме, до тижня маєте приєднати його для нашої справи. Се не легка річ, але можлива. А тепер замкніть двері і укладаймо плян кампанїї!

XV.

Нікодимови не довело ся більше бачити ся з Грицем. Два дні по тій гостині він одержав від батька лист: старий був тяжко хорий і просив його зараз приїхати до него. Нікодим поїхав і не вернув аж за місяць. За той час він встиг поховати батька і продати задовжене й без того село. Та у него тільки одно було перед очима: повстане, що готовило ся у Львові. Він їхав до Львова з рожевими надіями; мав кільканадцять тисяч ринських, можна буде розстарати дещо троха оружя, поставити в ряди кілька сот хлопців, а се, здавалось йому, вистарчить на початок, щоби захопити в руки цісарські каси. А там справа піде вже гладко.

У Львові застав цілковите безголовє. Гвардія без доброї коменди, вправляла ся більше в ніятках, ніж у воєнній дисципліні, полковник скинув ся коменди, генерал Бем знеохочений плюнув на все і виїхав до Відня. Та з другого боку серед людности зростав, як йому здавало ся, зашал до повстаня, німецькі урядники кунами тїкали зі Львова, військо не могло спокійно ходити по вулицях, сварки і бійки гвардіяків та міщанської молодіжі з вояками були щоденною справою, так що головний комендант львівської залоги генерал Гаммерштайн заборонив воякам виходити на місто. По касарнях стояло день і ніч оружне поготовє, на цитаделі набиті гармати були націлені на ратуш, де урядував революційний „Міський виділ“, і на театр, де галасувала неменше революційна „Рада Народова“. Обопільне роздразненє змагало ся. Всі почували, що муєнь прийти до вибуху, та ніхто не хотїв починати.

Вибух явного повстаня на Угорщині долив оливи до огню і прискорив катастрофу. Угорські вояки, що стояли постоями в Галичині, кунами кидали службу і з оружєм утікали за гори, щоби стати в рядах повстаня; се ослаблювало сили уряду в Галичині. Та з другого боку бігло на Угорщину чимало Поляків ласих на всяку революцію, і се ослаблювало силу сподіваного повстаня в Галичині. Міський виділ вислав своїх делегатів до Пешту, щоби порозуміти ся з Кошутом про сильний вплив ділана; з дру-

гого боку Гаммерштайн розпускав по Львові вісти, що в разі вибуху повстаня покличе руське селянство з околичних сіл і затопить місто в крові повстанців. При урядовій заохоті і підмозі організували ся по містах руські гвардії, а по селах збирало тисячі підписів на петиції за поділом Галичини. Поляки чули, що земля горить у них під ногами і робили шалені скоки, що прискорювали катастрофу.

Нікодим, так сказати, з головою кинув ся у ті спінєні, розбурхані хвилі революційного руху. Він був душею всего, бігав, говорив, платив, підмовляв, приєднував, плакав і грозив де було треба. Невеличкий запас оружя був уже на поготові; були деякі надії на зраду в гарнізоні, була майже певність, що Русини не є небезпечний противник, були обіцянки воєнної підмоги з Угорщини, скоро тільки удасть ся перший удар.

Було се д. 1 листопада 1848 року. Сей памятний для Львова день хилив ся вже до вечера. На Високім замку гриміли гармати. Ратуш тільки що розсипав ся в розвалини від гарматних куль. Академія і театр з сумежними будинками палали величезним огнищем. Ціле середмісте було як пекло. Крик, писк, біготня, тріск меблів викидваних на вулицю, гойканє гвардіяків, ремесників і всякого дрібного люду, що зривав тротоари і з навалених меблів, повозів та каміня робив барикади. Лускіт вистрілів, зойки ранених, стогнана конаючих.

Військовий відділ обсадивши готель Жоржа з боку зайшов до гирла Галицької вулиці, що була заперта барикадою проти теперішнього склепу Балабана. Дві полеві гармати бухнули в той отвір градом картечів, та барикада остояла ся. За неї повстанці відповіли не густими, але влучними карабіновими вистрілами. Кілька вояків упало, решта розскочила ся на боки. Знов заграли картечівниці, — барикада ще стояла, але вистрілів ізза неї не було чути.

— До штурму! — роздалась коменда і укриті доси за каменищами вояки збігли ся на вилеті Галицької вулиці і пустили ся бігти до барикади. Та в тій хвилі грюкнула зза барикади сальва вистрілів, роздали ся крики в рядах вояків, кілька ранених упало, решта муєла знов відступити.

Тільки один лишив ся. Се був Гриць. Він стояв на місці, мов прикований тим видом, що розстилав ся перед ним. На барикаді підняла ся рантом висока, зачорнена порохом фігура панича Нікодима Пшестшельського. Його очі горіли диким огнем. У руках мав він біло-червону хоруговку з вишитим на ній польським білим орлом. Піднявши її високо і махаючи нею в напрямі до вояків, він крикнув що сили:

— *Niech żyje Polska niepodległa! Za mną, bracia!*

Щось страшне, болюче ворухнуло ся в Грицевій душі. Перед ним промигнуло батькове лице, сумне та знесилене, як було того пам'ятного вечера після панських побоїв і його слова: „Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізащо, намятай, що їх Польща, то хлопське пекло!“ І чи не правду мовив батько? Адже ось тут коло него лежать постріляні хлопські сини, а їм бач чого забагасть ся!

Се міркуване не було й міркуване, се були якісь наглі блиски в Грицевій голові, якісь конвульсійні рухи в його серці. Рівночасно з ними, майже несвідомо, машинально, його руки вхопили карабін, підняли його, навели... Майже не мірячи він потягнув за курок. Грюкчув вистріл і трафлений в саме серце Нікодим Пшестшельський на лице повалив ся з барикади.

В тій хвилі сильна рука з боку вхопила Гриця за плече і потягла за ріг каменниці. Була крайня хвиля, бо в той самий момент ізза барикади гукнула ще одна сальва, а з противного боку ще раз гаркнули картачівниці. З хрускотом упала барикада, з скриком розскочили ся повстанці. Нова коменда — і вояки одною сальвою очистили вулицю аж до самого ринку. Повстане було спінчене.

Гриць ішов в ряді, робив усе на коменду, але не тямив нічого і ніяк. Вистріл, що повалив панича, бачилось, прошиб і його власне серце. Довго ще потім він ходив мов сам не свій, не тямив ані того, що говорив при рапорті — здасть ся, за него говорив Осип, — ані що було з ним, коли йому перед цілим полком голосили відзнаку і припинали медаль за хоробрість. Тільки тоді отямив ся, коли йому оголошено, що за його незвичайну заслугу і на просьбу старого батька йому дасть ся необмежений урльон

з військової служби. Сам генерал Гаммерштайн зібрав між офіцерами сто ринських для него на дорогу.

Усе те в Грицевій тямці промайнуло мов дикий, важкий сон. Він вповні отямив ся аж тоді, коли дихнув рідним гірським повітрям, уцілував руки батька і матери, привитав ся з рідною хатою.

ПОЕЗІЇ В ПРОЗІ.

Р О Ж І.

У склянці, тонко різаній, прозорій, наповненій аж по сам край свіжою водою, стояли вони...

Темночервона, окружена листками, що недбало звисали, горіла пурпурою. Розцвіла ся роскішно, упоювала ся сама собою, принаджувала до себе і ждала неспокійно.

Зараз коло неї, мов під охороною маленьких, трохи потвердих, темнозелених листків, тулила ся блідо рожева рожа, що тільки на половину розцвіла ся.

Вона ще перед кількома хвилями була пупінком, а тепер немов від одного сильного віддиху ранного повітря розцвіла ся і виглядала так, якби сама з себе стала такою пишною, коли тимчасом вона все ще була пупінком.

Вона була повна поетичного передчуття рожа, до котрої усміхасть ся полудень зі своїми ріжнобарвними метеликами...

Крайні листки її були напосні темнорожевою краєю, але середуці тільки якби почервоніли ся від рожевого подиху. Ніжна і запашна і неказано непорочна, сперла ся вона на темночервону рожу, притулила ся і неспівідомо допоминала ся, аби її взяти в обійми.

Коло них стояла біла.

Обтудена свіжими зеленими листками вона тонула в собі, а проте чула, що живе. Ледви прочуваючи своє барвне

окружене, сияла невинністю і чистотою і пахла так чудово, що зелені листки здержали свій віддих і в нестямі пили її солодощі...

Коло сеї рожі і центіфолії заховав ся один-однісенький матово-жовтий пупінок.

Чи так виглядали пупінки?

— — Та рожа звисала геть поза край склянки.

І великі майже блискучі листки хилили ся довкола неї ніжно та намагали ся як найблизше притудити ся до неї. Але вона, тяжко засумована та пририта незаспокоєною тугою, і поглядом на них не кинула. Все дивила ся в низ, схиливши головку, як би лякала ся з якого боку несподіваного блиску або щоб який упертий промінь сонця не заглянув в її зачпнену думу, чого вона ніколи в світі не стерпіла би.

Її великі листки з краю скрутили ся, незаметно потемніли і перед часом зівяли...

Коло неї дві грубошії дикі рожі з яснозеленими листками.

Стіл, що на нім склянка стоїть, з білого мarmору.

Гло — брунатно-золоте.

Тут же і приклонена засвічена лампа.

Повітрє — парне.

Чи вони дримали?

Ледви. Виглядали так, якби радше ждали чогось нового, чогось казочного...

— — Напротив стола навстяж відчпнене високе, вузке іотичке вікно, за ним тонуть у темряві велити-дерева, а над ними простерло ся небо, покрите грізними хмарами, з заслоненим до половини місяцем — так за вікном.

Поміж деревами тихий шум.

Спершу ніжний і лагідний, але потім щораз сильнійший, далі переходить в потасмний пристрастний шепіт — і вікінці свіжлий жвавпий легіт впаде вікном.

Летить просто туди, де стоять рожі, доторкає ся всіх сміло, немов цілус їх, так що груба цоломінь лампи з перенолоху палахкотить і тремтить... Потім знов настає тиша...

Майже чутно впали листки темночервоної рожі на білу плиту марморову.

Спершу один листок, потім три, чотири, далі ще більше, нарешті майже всі.

— — З їх упадку тиша, що довкола панувала і все у себе приймала, зложила казку про долю рож...

А К О Р Д И.

Геть далеко і високо, де ясні зорі, там мабуть є щастє моє. Звідси туга у мене, що мені її Бог поклав у серце, а ніхто не міг утихомирить.

Жду ангела смерті.

Я чую его ось тут і тут... як він іде... то тут з'явиться ся то там... небавом почую, як він перейде попри мої двері...

А зорі з неба так привітно усміхають ся до мене!

Там певно є щастє моє.

*

У ліс зайшла я.

Так тихо довкола.

Тут тиша і холод — такі великі, що аж мені лячно.

Теплими словами хочу оживити его і себе і кажу ті слова.

Луна не йде.

Так тихо й пусто, як перше... так мертво у буйній зелені, що жаль знаходить на мене.

Ще раз кличу голосно з повної груди найгорячіше слово, яке є на світі... і невже? по довгій хвилі йде луна, крок за кроком, якби з холодної пропасти добував ся веселий подорожний: „Люблю тебе!“ — пішла лісом — і жила ще довго в пам'яті всіх цвітів, хоч сама давно загинула...

*

Кожний чоловік раз в життю зупиняє ся і не знає, куди завернутись. Я свою дорогу знаю. То самота. Вона влягла свої грізні, холодні очі в мене і моргас до мене.

Я йду.

Я тобі буду служити, ти велика безсерденна самота, і пісні свої покладаю у ніг твоїх.

Усміхнись мені тоді!

Він такий пожаданий... такий добрий... оттакий солодкий усміх для втомленого серця, що даремно благало о него людей...

*

Від мене до тебе — стелить ся ясна дорога.

Як срібна стяжка.

Нею легеньким кроком ідуть делії мого серця. Остатні делії моєї молодости. Опустивши зажурені головки, вони оглядають ся і пращають ся: „Ми вже ніколи не повернемо, горде жите!... ми вже не повернемо... ми остатні... дай хоч дні прожити...“ І тихо ступають тихою дорогою до тебе, щоб там зів'язати...

Ольга Кобилянська.

Д В І Д О Л І.

ПОВІСТЬ

Данила Мордовця.

(Конець).

XX.*)

Того-ж року, на другий чи на третій день після зимного Миколи, у Сірка в куріні сиділа січова старшина та три значні Запорожці — Леонтій Корж та Яким Яворницький з Павлом Пелехом. Запорожці тільки у той день вернулись у Січ з далекої дороги.

— Так, так, — казав Сірко, сидючи коло столу, на котрім стояли чималий боклаг з зеленого скла, срібна дорога чаша, а коло них закуска: хліб та вялена риба. — Так, так... Сказано: з великої хмари та малий дощ, — казав, осьміхаючись, Сірко. — Ану, панове, випийте з дороги ще по чарці, та розкажіть, з чого-б то на такого вояку, як Ібрагим-Шайтан-паша, та напав заячий дух? Я про „козака-нетягу“ вже й не питаю.

— Та воно так було, батьку отамане, — почав Пелех. — Я майже не відходив тоді ні від Шайтана-паші, ні від Хмельниченка. — Так ото як двадцять третього чи двадцять четвертого серпня Ібрагим-паша надумав вже через підкопи знести город, я, приложившись до хреста,

моргнув отцю Іоні, як тільки він повернув від Хмельниченка, що вранці Чигирин попаде у пекло. Так ото отець і приніс моє тайне слово у город, а Чигиринці, не дождаючись пекла, у ту самісіньку ніч несподівано вибігли з города, деякі з боклагами води, та зараз у підкопи, вирізали до ноги усіх там копачів і порох залили водою... Так після того я сам бачив, як Ібрагим-паша лютував мов звір і сам шматував на собі свій дорогий халат, а Хмельниченко вискочив з свого намету мов несамопитий і стояв роззявою, дивлячись на Чигирин, неначе корова на нові ворота. Коли дивлюсь, мов опечений летить старий Васюта Макогін з деякими козаками, весь у пилу й поросі, вуси осмалені, шапка кулями прострілена, і через силу вимовляє: — „Москалі йдуть! — Грицько Ромодан веде, а за ним і гетман попович з козаками!“ „А далеко?“ питає Юрась. — „Вже у Дніпро лізуть“. — Юрась зараз метнув ся до Шайтана, а той через сурмачів покликав Нуредина-хана і велів з ордою гнати у мертво голову, щоб не пускав через Дніпро ні Москалів, ні козаків...

— Де вже! — перебив його Яворницький. — Ми тоді з паном Леоном і деякими з наших братчиків були саме там, по сім боці Дніпра. Так де вже було орді зупинити Москалів! Вони там, по тім боці, поставили, саме на березі, свої домові гармати і спилють желізними кавунцями та оріхами на сей бік в орду, мов у галич. А деж було Татарві з своїми стрілочками супроти желізних кавунів! — А там вже й човнів і чайок вздовж берега видимо-невидимо: хоч би тобі один рибалка з своїм дубом або з душогубкою пристав до сего берега — усі, мов качки, майнули туди, до козацьких човнів... Бачить Нуредин-хан, що не передивки, зараз гонить до Шайтана своїх вітроногих чортів: „Не вдержу — каже — Москаля, — ратуй сам!“

Сірко скинув очима на старшину і покрутив головою.

— Ну, а що-ж було далі?

— А далі було ще гірше, — сказав Пелех. — Як прибігла Татарва від Нуредина, як сказала, що Москаль і на воді не тоне і на огні не горить, Шайтан миттю за-

*) Див. II, III, IV і V книжку.

брав усею своєю силою, а намети і обоз покинув коло Чигирина, щоб у городі не догадалися, що він утікає, та звелівши стріляти із гармат до городу, метнув ся до Москалів.

— А Хмельниченко? — спитав Сірко.

— Хмельниченка він оставив під городом. Та не довго він і стояв. Шайтан не зупинив Москалів і козаків. Увесь день двадцятьнятого серпня, в суботу, стріляли Турки із гармат на той бік Дніпра, щоби не підняти Москалі до води, та тільки гетман понович добре у шори убрав Шайтана: він велів спустити у низ по Дніпру козацькі чайки та човни, а нічю козаки усі чисті й перевезлись на сей бік. Так ото вранці, у святую неділю, як оглянув ся Шайтан, аж козаки вже смалють його у потилицю, а Москалі з другого боку знай залізними кавунами обешпають. Не вдержав і він, та знов до Чигирина, до свого обозу й наметів, та вже крадькома, мов собака з осмаленим хвостом, поза Тяемном, і тільки нічю добравсь до Чигирина. А що тут було — і сьміх і горе! Всею ніч велів стріляти до городу, а ранесенько, коли ще було поночи, і учкурнув зпід Чигирина, тільки пятами покивав, звелівши підняти свій стан — усе, що не венів з собою забрати... А Хмельниченко аж волося на голові рве. Вдарилесь вони зпід Чигирина за Інгул, та не добігши трохи до Бугу, розбились на двоє: Ібрагим-паша з Хмельниченком потягнули за Буг, до Акерману, а сердешний Нурединко-ханок...

— Тепер наш сват до якого часу, — осьміхнув ся Сірко: — він, дякуючи нам за ласку, вже прислав з Кирикерменю і борошна гаразд таки, і самопалів і зіля та олова... Наші хлопці, тоді, як він утікав з ордою до себе, перевозили його й мурзаків з агами на своїх байдаках через Дніпро, — і орді допомагали перелазити на той бік... За те-ж вони і гостинця нам прислали — і борошна, і самопалів... Ну?

— Так ото турецьке військо до Акерману, а ми за ним... А що потім там було, — і не дай Мати Божа!... Ніколи-б не хотів я у турецькі наші пошити ся. Аж мороз за шкурою, як згадаю...

— А що? — спитав писар — було весіля, та й з друзками й з боярами?

— Було, пане писарю, ще яке було! — аж скрикнув Пелех. — У нас, як часом було провинив ся поганий козарлюга або й сама ледаца старшина, так її кіями забють, або камінь на шню, та у Дніпро, чи то в Чортомлик раки ловити, а там — не дай Боже! — надивились ми, як очі не повилазили.

— Ну? — зацікавив ся писар.

— Та що вже й казати! — махнув рукою Яворницький. — Як ото добігла до султана звістка, що Ібрагим-паша не добув Чигирина, то так розлютував ся, що прислав кождому з них по шовковому очкуру.

— Знаю я ті очкури, — тихо промовив Сірко.

— Аж чотирнадцять їх прислав султан Махмуд у Акерман: дванадцяти пашам — кождому по шовковому шнурку, та по шнурку Ібрагиму-паші і Нуредину-хану...

— Як! і Нурединови! — аж підкочив Сірко.

— І Нурединови, батьку отамане; самі ми, здорові були — і пан Павло і пан Левонтий і я — своїми очима бачили те, бодай ніколи не бачити!... Ось як воно було. На поли, коло Акерману, вирштувалось лавами усе турецьке військо, що було під Чигирином — яничари, семені, снаги, Молдаване, Волохи, копачі — уся турецька сила — з пашами, мурзами, агами і беями. Попереду під червоною короговою, Хмельниченко, білий-білий, як крейда. Тут же, перед військом, трохи осторонь Ібрагим-паша, Нуредин-хан і дванадцять пашів, сказати би, отаманів чи то полковників, або й повисше. У самого Ібрагима-паші лице мов попелом сірим приешпане. І другі паші не красиві. Над ними полощеть ся у повітрі зелена корогва пророкова, а на ній золотий серп молодика. Перед лави виступає значний чауш із Царгорода, гонець паднишаха з фірманом на золотому блюді, котре держить у руках чорне-чорне як вуголь Аранча у червоному з жовтогарячим убраню, а чотирнадцять яничарів, у синьому з білим, вносять перед військо на чотирнадцяти срібних блюдах по шнурку — шнурки червоні, зелені, чорні, блакитні... Хмельниченко глянув на ті шнурки і позеденів, мало з коня не

впав. І його шнурок там, думає, який? — червоний, зелений? Чауш бере з золотого блюда фірман і читає... Ми вже бачимо, до чого воно: удавити кожного тим шнурком, як цуциня... І підносять яничари кожному по шнурку... Тільки Юрасеви не було шнурка...

— Не було? — спитав Сірко. — Не варт і шнурка — не заслужив... Ну?

— Ми вже й не дивились, що там потім було — гідко стало, — і вернулись до Юрасевого намету.

В сю хвилину у курінь увійшов Петро Халява, і перехрестився на образ.

— З п'ятницею були здорові, — уклонився він.

— Ходи і ти здоров, Петре, — обізвався Сірко. — За яким ділом, козаче?

— Та он там якісь люде до брами підїхали — чи воно Москалі, чи воно Ляшва... Я вже й не второпаю, батьку отамане, — чи бити кого, чи не бити: то кажуть — Москаля бий, а завтра — не бий Москаля, бо Москаль — свій брат... То, бувало, я Татарву бив, а тепер не знаю — чи бити, чи їй браму відчиняти... Майже і Ляшву — не знаю — чи бити, чи не бити... Такі порядки настали...

Всі заєсміялись, бо давно знали, що у Халяви — „не всі дома,“ а козак щирий.

— Спасибі, Петре, — сказав Сірко — ти у нас вартовий на всю губу. Кажі, що воно там таке?

— Та таке, батьку отамане, що я й головою своєю не розчовпаю. Підїжджає воно під браму, чи то вона Москва, чи то воно Ляшва легкодуха. Я й питаю: що воно за людина? — А воно: Я піддячий з Москви, каже. — А який там піддячий, коли в него й коси чорт має. Я йому й кажу: Який ти у іродового батька піддячий, коли в тебе коси чорт має? — А воно як зарежоче, а я як крикну: пугу! пугу! пугу! — та зараз і наставив йому мушкета саме у його мурло, межі очі... Тут вони всі, що з ним були, так і покотились. — Я — каже — Артем Золотар з товариством від ясновельможного пана гетмана, а він піддячий Омелян Шостаків з царською грамотою до пана кошового і до війська запорозького низового. — Так який

же він піддячий, коли без коси! — От я й прийшов спитати — чи бити його, чи не бити?

— Ні, козаче, не бий, а впусти у браму, — сказав Сірко. — Іди, спасибі, що так шильно доглядаєш нашої матери Січч. Мало у нас таких щирих вартових, як ти, Петре. Без тебе пропала-б Січа.

Петро похнюпився мов дівчина, до котрої залицяється парубок, і вийшов з куріня, промовивши: „щасливі зіставайтеся, панове“.

— От дурне, а щире, — сказав Сірко. — А що воно там таке, з Москви? — Яким то вітром звідти дуче? — Побачимо.

XXI.

Через яку там годину Сіркови сказали, що приїхав з Москви піддячий Омелян Шостаків і що вожами собі із Батурина узяв він Артема Золотаря з товариством, а увійшовши у Січу, став у батуринському куріні, у Гречина Павла. Того-ж дня він появився у Кошу і просив, щоби його допустили до кошового. Тоді сам отаман пішов до него у курінь. Звичайно, поздоровкались. Сірко, як слід, спитав про здоров'я його царського пресьвітлого величества, і хотів віддати грамоту тут-же кошовому на руки, але Сірко грамоти на руки не прийняв.

— Дякувати його царському пресьвітлому величеству на милостивій грамоті, — сказав він. — Але у нас, війська запорозького низового, того не завелось, щоби грамоти приймати на руки. Пехай пан Омелян — ласка пана — винесе грамоту на Січову раду, завтра, і на очах військового товариства віддасть її кому слід.

Не вєпів Сірко вийти з батуринського куріня, як до його вже біжить вартовий Петро Халява.

— От лихо, батьку отамане, ще якогось там Грода принесло: чи бити його собачого сина, чи не бити?

— Та хто там такий? — спитав Сірко.

— Та якась Татарлюга. Очи йому оттакі! з годубяче яйце.

— Чого-ж йому треба?

— Каже, що він ханський осавула, задля окупу татарських полонянників.

— Так впусти, мерщій впусти його, Петре: у нас на Кошу залилось тих грошенят, як кіт наплакав.

Халява метнув ся до брами. І справді то був осавула нового хана, Мурад-Гирей, що наставили замість Нуредина. Його зустрів військовий осавула, Іван Шило, і повів був до батуринського куріня на постій, де стояв піддячий Шостаків, але Москаль і руками й ногами: не хоче з бусурманом одним духом дихати. Треба було Тегає — так звали ханського післанця — вести до иншого куріня.

Поки йшов торг, минув день, а на завтра, у суботу, мусіла бути у козаків рада.

З самого ранку довбиш виніс із церкви котли і став дрібушкою бити у довбні. Тоді вийшов із свого куріня осавула, Іван Шило, теж увійшов у церкву, увзяв там велику військову корогву і став з нею на майдані.

А тими часами царський післанець, піддячий Омелян, умившиє і помолившиє Богу, виглядав із свого куріня у віконце на майдані.

Довбиш у друге забив у котли, і Запорожці посипали з курінів на майдан.

Довбиш ще вдарив двічі. Тоді виходила на майдан старшина: кошовий Сірко з булавою отаманською, судня Кудлай з великою печаттю, військовий писар з срібним каламарем і орлиним пером. Усі без шапок — і старшина, і козак.

У курінь увійшов Павло Пелех.

— Його милость кошовий отаман з всім військом запорозьким низовим запрошують пана Омеляна на раду, — сказав він, ввічливо уклонившиє.

Піддячий вже був одягнений як слід і з шапкою у руці. Він помолив ся, поклав три поклони, погладив свою руду, лопатю, бороду і вийшов у слід за Пелехом.

На майдані він підійшов до старшини, уклонив ся по московськи з повагою і подав грамоту кошовому.

— Шапки на землю, панове, — сказав Сірко і положив перед собою шапку на землю.

Положили свої шапки на землю судня Кудлай, писар Забродя і осавула Іван Шило. На шапки положив осавула і військовий прапор — корогву.

Тоді Сірко розгорнув грамоту, поцідував печать і подав грамоту судні, а той вже писареви.

— Прочитай, пане писарю, до ради грамоту його царського пресвітлого величества: нехай ми послухасмо, — сказав Кудлай.

Писар читав: „Від великого государя царя і великого князя Теодора Алексієвича всеї Великої і Малої і Білої Руси, его царського пресвітлого величества, самодержця і обладателя“...

— Стій, стій, стій! — мов опечений крикнув московський післанець. — Як ти прочитав останнє слово, пане писар?

— Як? — трохи здивував ся Забродя. — Прочитав, як воно тут написано: я читати умію — не по складах.

— Так прочитай знов останнє слово — як ти його читаєш, — сказав упертий Москаль. — Прочитай же по правді.

— Як ще там по правді! — вже трохи сердив ся писар, бо він добре вчив ся у київській академії, а тут будім то на простому московському „обладателеви“ сніткнув ся.

— Ну, обладателя...

— Ай-ай-ай, Господи! — переляканим голосом говорив післанець. — Яку наругу вчинив ти, писарю, імені великого государя! З великого государевого титула виняв дорожній діамант — одну букву пропустив з титула, а за се по указу його царського пресвітлого величества, у нас на Москві піддячих і дяків бють батогами без пощади.

І старшина і козак не знали, що й подумати. Не вже-ж то їх писар читати не вміє? Яку він там „наругу“ царському імені вчинив? — який „діамант“ украв?...

— Я вже не знаю, як і читати, — розвів руками писар. — От халена — сором на усе військо.

Московський післанець підійшов тоді до писаря і, водячи пальцем по грамоті, промовив:

— Видиш — тут написано по правді, грізно і чесно по старині: „самодержца і облаадателя“ — облаадателя — з двома „азами“, з сугубим „азом“, а ти один „аз“ із царського пресвітного титула, вкрав, може і ненароком — і то тобі, писарю, провина.*)

Старшина й козак аж о поли руками вдарились.

— Он який він московський „аз“ — за него батогами там людей чешуть — ну „аз“! — смикнув за рукав Целех Яворницького.

Сяк-так, а грамоту дочитали до кінця. Тоді старшина і військо били чолом великому государю за його милостиве слово, а відбивши чолом, прохали государевого післанця говорити про справи, по яких його прислано до Січі. Післанець скидав ся на те, що він з дороги дуже потомлений, не зможе як слід довести до війська волю його царського пресвітного величства, що тільки через день він знайде в собі на те силу, але отаман і старшина прохали його „не чинити московської волокити“.

— Трудно буде зібрати козаків для другої ради, — сказав Сірко: — бо вони мусять зараз розійтись із Січі задля рибного промислу — за недостаткою у Коша хліба, козак тільки рибою й живуть — більш нічим годуватись товариству. Так нехай буде ваша ласка!

Тоді післанець сказав — звичайно по московськи:

— Відомо вам, війську запорозькому низовому, що великий государ, платичи вам, отаманови і всему війську низовому, своє „жалованіє“, приказав вам в часі ворожого нападу на Чигирин іти зі своїми ротами против ненаприятеля, а ви не тільки не пішли під Чигирин, а і над кримським ханом, коли він утік ку Дніпру, промисла не чинили. Чому ви того не зробили?

*) Се не авторські вигадки, бо справді у всіх урядових актах XVII столітя, у царському титулі слово „обладатель“ невідмінно повинно було писати ся двома а, і за пропуск у титулі одного а, як і за всяку у титулі помилку, писарів люто було карано, наче за державний вчинок, „за поруху“, мовляв, „і умаленіє государевой чести“.

— Тому, — спокійно відказав Сірко: — під Чигирин ми не ходили тим, що війська на Коші було мало, та й тим ще не ходили, що Турки й Татари попри Чигирин на Січу приходили думали, а добувши Січ — осадити і своїми людьми укріпити і самий город у мислях мали. Щоб випередити сей злий намір, ми з ханом помирились, маючи при тім гадку — продати їм татарських полонянників, бо військо наше, не мало ні здобичи, ні запасів і було голодне...

— З голоду пухли — от що! — чути було сердиті голоси з громади.

— З дободи хліба не вчинши, а сила у нас татарська з Криму.

Раду мов вітром колихнуло. Сірко підняв над головою булаву.

— Дітки! Дайте мені договорити за вас, — сказав до громади, а потім до післанця: — та й задля того помирились ми з ханом, щоб нашим рибалкам вільно було йти в море і на річки за рибою, а ще й тому, що не раз і не два ми до гетьмана Івана Самійловича посилали, щоб царське величство прислав до нас своїх ратних людей на оборону, як прислав цар Олексій Михайлович... Та ще — говорив Сірко — писали ми, щоб гетьман сам пустив із городів до нас козацтво, або який полк і запасу прислав; але гетьман козацтва не пустив і запасу не прислав нам, — тим наші козакі мусяли тільки одною рибою годуватись. А як ми з ханом учинили згоду, тоді й за Татар-полонянників великий окуп брали і за сіллю до моря вільно ходили; а коли-б з ханом не помирились, то чисто усї з голоду померли-б. А турецьких і кримських людей, котрі знід Чигирини утікали, не громил ми длятого, що війська у Січі мало було; усї наші козакі, маючи надію на згоду з ханом, чисто розійшлись по промислах, та й тепер у Січі війська мало: усї чисто по промислах.

Сірко помовчав трохи, а потім, обертаючись до осавули, сказав:

— Пане Іване! Візьми з шапок корогву сьвяту: нехай вона сяє над нашими головами, бо те слово, що

казати-му зараз, буде на наші голови: де моє отаманське слово — там і наші козацькі голови.

Іван Шило підняв корогву і став коло кошового з нею. Сірко, не глядючи на післанця, а звертаючи очі на північ, мов би то до Москви, сказав:

— Бсмо чолом великому государеві, щоби государ пожалував нас, військо запорозьке низове, велів би прислати до нас ратних людей, а гетману казав би вислати до нас полтавський полк, і ми, по весні, як тільки військо і запаси до нас будуть прислані, згоду з ханом подімо і на Крим війною підемо.

Коли Сірко говорив таке, то ні сам він, та й ніхто з козаків не бачили, що робилось за спиною козака Павла-Гречина, у котрого, у батуринським курині, став на постій московський післанець. Там Тегай не зводив своїх очей з московського післанця. А як Сірко сказав, що по весні козаки воювати-муть Крим, Тегай ухопив ся за шаблю і так глянув на московського післанця, що коли-б Москаль побачив ті очі, то не тільки-б згадав Іверську, а не забув би й до Казанської засьвітити сьвічку завбільшки за кінську ногу.

Того вечера в батуринським курині весело забавляли ся Запорожці з московським післанцем, паном Золотарем і Татариним Тегаєм. Коли рип двері — у куринь увійшов осаула Іван Шило.

— Бувайте здорові з суботою, панове, — привітав ся він.

— Ходи і ти здоров, пане осавуло, — відказали козаки. — Ану-мо по кухлику, пане Іване, — сказав Запорожець Павло-Гречин. — От частуємо сього злого Татарюгу за те, що він нам грошей привіз за своїх полонників та полонянок... Ану, пане осавуло, не сором ся, черкни кримської.

Випили, а Шило і каже до Золотаря:

— Я до тебе, пане Артеме, від батька кошового: кличе тебе до себе у куринь, щось йому до пана гетмана потрібно.

Сірко був один у себе у курині, як до його прийшов гетманський післанець.

— Я хотів з тобою, пане Артеме, поговорити на самоті: от і покликав тебе до себе, — почав отаман. — Бачу я, що ясновельможний пан гетман не йме мені віри, і те мені дуже прикро. Богом істинним закликаюсь тобі: прискорбна від того душа моя даже до смерти, бо якими очима на мене пан гетман дивить ся, тими-ж очима і його царське пресьвітле величество на мене взирає... З того-ж і прискорбна душа моя.

Сірко раптово розетебнув свій аркуш, розкрив на грудях сорочку і, виймаючи з-за пазухи хрест, з палкостію заговорив:

— Ось — на сім хресті божусь і заприсягаюсь, цілюючи сьвяті ніжки Рознятого іже за ни, що я царському величеству ніколи зрадником не був, а з Хмельницьким мирив ся задля того, щоб його піймати і як злодія заслати до Москви. Для тогож я й посилав і під Чигирин і в Акерман значних і вірних козаків — Якими Яворницького та Павла Пелеха з товариством, аби вони за ним, як за вонючою хохулею слідком ходили, щоб заманити ту хохулю у канкан — у Січ. Передай се моє слово будь ласка, пане Артеме, і його милости, пану гетману. А завтра я передам тобі перед військом і листи наші, війська запорозького, до його царського пресьвітлого величества і до його милости пана гетмана.

XXII.

Минув місяць, другий. Ще при початку 1678 року по Україні пройшла чутка та забігла й в Московщину, що Турки знов дагодять ся йти на Україну й на Москву, що мовляв з усеї Туреччини і з підручних султанови царств — вавилонського, єрусалимського, арабського, армянського й македонського, з Великого і Малого Єгипту, з Малої Азії і Анатолії, з земель болгарських і сербських, з Волощини і Мутянщини, — усе, старе й мале з 12-ти літ, султан посилас на Україну з Хмельниченком, що в одній Волощині й Мутянщині велів він припасти задля походу

60.000 тесниць та 60.000 сокир, лопат і залізних сап. Здавалось, увесь світ піднімав ся на бідну Україну!

Минуло ще кілька місяців — і чутка обернулася в видиме страховище...

Хмельниченко вже знов під Чигирином. Тепер у него спли — неосвітимо, нечислимо. Замість Ібрагіма-Шайтан-паші, того, що на шнурку удавили, з ним сам великий везир — Асан-Кара-Мустафа-паша, великий вояка, та суворий християнський різник Каплан-паша, та п'ятнадцять тисяч яничарів, п'ятнадцять тисяч семенів, п'ятнадцять тисяч копачів, десять тисяч турецької султанської твардїї, три тисячі спатів самого султана, дві тисячі самих пушкарів, та десять тисяч Молдаван і Волохів з їх господарями, п'ятдесят тисяч кримської орди з їх ханом, з новим, з Мурад Гиреєм, бо Нуредина-хана шнурок не впів зашморгнути, і хан утік до Черкесів. Був з ордою і Калга-султан.

Та й то ще не все. По тридцять дві пари величезних чорних буйволів волокли під Чигирин чотири страшенні „ломові“ гармати на таких тяжких колесах, що на лів аршина вдавлювали собою степову землю-цілину, та ще п'ять тисяч двогорбих верблюдів і дромадерів та сотні тисяч коней — сотні табунів проволокли на собі двадцять сім батерейних гармат, сто тридцять польних, шість мортир під бомби в сто двадцять пудів, вісім тисяч возів з боєвими запасами, десять тисяч повозок з сухарями. Самих пастухів і погоничів пригнали кілька десятків тисяч.

Таке страховище! А він — Юрась, один як перет, та худий, блідий, а голова все сивіє й сивіє... Невже-ж і не доля?

Кругом Чигиринна — тисячі наметів. Цілий город наметів! — де вже Чигирину до самого тільки стану Юрасевого! Оком не окинеш всего! — табун коней, гурти верблюдів, буйволів, овець — буде чим годуватись окрім того, що можна грабувати для їжи й для лакомства по всій Україні.

На сонці вилискують ся, аж горять, македонські й турецькі щити, арабські списи, панцири; цілий ліс корогов полощеть ся у повітрі.

А намети Юрася й Асан-Кара-Мустафи-паші! Се якісь храми не намети, храми з куполами, з главами, з золотими на главах яблуками і подумісяцями... На десятки верстов горить золото подумісяців... Подумісяці так і кричать: „все наше! — половину світу вже забрали — заберемо й Україну“...

Юрась сидить у своєму наметі на багатім турецьким дивані і щось пише. Рука йому прудко бігає по золотобрізнному папері, мов силкуєть ся піймати що: — що ж друге, як не думи свої! — Потім рука зупиняєть ся, сам він мов щось згадує, до чогось прислухуєть ся, чи придвляєть ся до чогось далекого і невидимого...

У намет входить хтось чорнявий — не то Волошин, не то Гречин.

— А — се ти, пане Астаматій.

— До нуї панських, ясновельможний ксьонже.

— А що у Кара-Мустафи? — скоро наші гармати заговорять?

— Чекаємо Каплана-паші.

— Добре. А я намірив ся перше ознаймувати про себе універсалом. — Нічого не чути з Запорогів?

— Приїхали звіди деякі ватажки — Пелех, Яворницький.

— А сам Сірко?

— То якийсь хамелеон: — і Москаля самого, і московського гетмана, і нас самих за носи водить, степова лисиця.

— Так я думаю ту лисицю курятиною виманити із нори — універсалом. Я вже й написав його.

У намет увійшов Іван Яненко, родич Юрасів.

— Добридень, яєний князю!

— Бувай здоров, Івасю. — Маси новини до мене?

— Маю, яєний князю. — Чути, що до Москалів прийшла підмога — Комлики з князем Каспулатом Муцадовим... Час би й починати.

— Час, і я думаю. А все-ж я ознаймую про себе універсалом. Він у мене готовий. Возьми ось прочитай голосно, а ми з паном Астаматієм послухасмо. Сідайте, панове.

Юрась подав Яненкови свій універсал. Той став читати:

„Божою милостию ми, Георгій-Геден-Венжик Хмельницький, великий князь український і сарматський, гетман запорозький український і всеї України дідич.

„Славному війську запорозькому низовому з кошовим отаманом Іваном Сіркою, і кому відати належить, всему курінному отаманню і всему товариству старшому і молодшому, панам полковникам і всій старшині полковій, і всему православному духовенству, всему козацькому війнеству і поспільству ознаймуєм сим нашим листом нашу волю і найсердечніше поздоровленє.

„Відомо вам всім, до якого понижєня вороги наші, видячи непевність снів України, довели її“ —

Але їм не прийшлося дочитати. Скрізь по стану завил сурми до бою.

Усі наші були вже на конях, як Юрась вискочив із свого намета. Корогви мов вітром носило по полю, бо треба було перестріти Ромодановського й Самойловича, що вже з своїми силами на орди Мурад-Гирея і Калгисудтана, мов сарана, несподівано налетіли і мало у Тясьмин не загнали. Та може й загнали-б, коли-б від Мурада-Гирея не прискакав до Ромодановського ханський осавула, знайомий нам Татарин Тегай.

Ромодановський і Самойлович керували боєм через своїх трубачів і гінців, стоячи рядом на високій могилі, як перед ними, мов із землі виріс Тегай. Його козаки допустили до Самойловича й Ромодановського, яко післанця ханського. Тегай подав Ромодановському якийсь клаптик паперу. Той розгорнув паперець, накинув очима, затрусив ся на сідлі і трохи з коня не впав.

— Де мій син? — не своїм голосом спитав він Татарина.

— У обозі його милости, Мурад-Гирея-хана.

— Боже! Іван Самійлович! — веди перестати бити ся!

— Чи ви при розумі, князю Григорию Григоревичу? — нам переставати бити ся, коли мої козаки скоро вею орду і з обозом загонять у Тясьмин!

— Обоз.... Христом Богом прошу — перестаньмо!

І сам Ромодановський велів своїм трубачам трубити спокій, а гінці його полетіли в тим-же приказом.

— Видиш? — сказав князь Тегаю: — гони до хана і доложи, що я сповнив його... він не знав, що сказати... його просьбу... його волю...

Татарин як птиця полетів до Мурад-Гирея і до обозу.

— Що ти заповідяв, князю! — сплеснув руками Самійлович.

— Сина спас... Чи не спас?... Може його голова уже на списі...

Боярин князь Григорій Ромодановський мав сина Андрія. Усі надії свої, усі свої гордощі, славу свого роду — усе те старий князь покохав у своєму Андрійкови. Молодий князь був і вродливий, і щирий, і відважний воєк. І сю надію старого князя спіткала зла недоля.

Ще за гетманів Дорошенка й Многогрішного, у кривавій потребі на Чорному Шляху з ордою, молодий князь попав у полон, і вже десять літ пив воду бакчисарайських фонтанів, а інколи й доповняв їх слізми своїми. Ніякого окупу не хотіли брати Татари за молодого княжича, бо був він для Криму дорогим закладом: — через сина-полоняника вони грізного батька в узді держали.

Так і тепер, 3-го серпня 1678 року доля України була в руках у Ромодановського, а він її випустив, покинув на ігранку темної сили, бо у руках Мурад-Гирея-хана була голова його сина, його гордощів.

От як він крикнув — „Христом Богом прошу — спокій! приказую спокій! — і ото як Самійлович, заломивши руки, аж простогнав: — що ти заповідяв, князю!“ — Ромодановський подав йому той клаптик паперу, що привіз Тегай. На тому клаптикови Мурад-Гирей написав, що як тільки Ромодан перешинить йому дорогу до Чигирина, то нехай жде від хана кривавий гостинець: — „обдуплену і набиту соломною кожу з голови його сина-полоняника“...

— Мій син там, в обозі Гірея, — сказав князь, показуючи на берег Тясьміна, де билась козакми й Москалі з Татарами.

А під Чигирином в той час було чисте цекло. Ломові гармати й мортирі вже кинули в город більш тисячі ядер та до чотирох сот бомб. Город і замок палали як страшенні панікадила.

Юрась і Асан-Кара-Мустафа-паша стояли на правому березі Тясьміна і дивились на бій там, за Тясьмином, де Ромодановський і Самійлович, здавалось, от-от задавлять московськими ратями й козаками орди Мурад-Гірея та султанових яничар і спагів з Волохами й Молдаванами. Мов демони із самого цекла носились від краю до краю кривавого бою, сиплючи дощем стріл, косоокі Комлики. Кара-Мустафа-паша гнав що хвилини своїх чаушів з своїми приказами то в той, то у другий кінець кривавого поля.

„Шнурок, шнурок!“ — мов живе щось колотить ся під черепом у Юрася і піднімає йому на голові волосся. „Сивіє, сивіє моя голова!“ — І перед його очима Акерман і задавлені шнурками тринадцять панів.

— Що-ж се таке? І Юрась і Кара-Мустафа не ймуть очам своїм віри... І московські і козацькі легіони б'ють відбій... Якась мішанина... Щось невимовно... Назад посунулись страшні легіони...

— Алла! Алла! Алла! — пронеслось там по полю.

Юрась і Кара-Мустафа стояли разом, черкаючись стременими.

— Аллах керим! Аллах акбер! — і Мустафа, перегнувшись на сідлі, обняв Юрася. — Україна — твоя!

І в той же мент під ними колихнулась земля... Цекельне полум'є з димом, здавалось, піднесло Чигирин, і город і замок до неба і кинуло з неба на землю...

Чигирин не стало!

XXIII.

Не стало Чигирин — не стало й правобережної України. Понесли тогочасні Українці свою душу і все, що з душею і з житєм людським з'єдналось, на сей бік —

у Полтавщину, Чернигівщину й Слобідчину. Нескінченими валками-обозами потягнулась тогочасна Україна у свою нову обітовану землю. Покинуті зістались церкви святі й хати зруйновані, і ставочки й садочки. І стала тогочасна Україна — пустиня... І прозвались ті часи України — „руїною“. Зістались на тім боці тільки два малесенькі клантики України — святий Київ і самостійна Січ-Запороже, і в тих клантиках заховалась душа України...

Який же то невимовний плач счинив ся в Києві і у Січі, як над ними прогрімла звістка, що Чигирин вже не стало. Плачем великим плакали Запорожці, плакали як діти, навіть Сірко плакав, плакав Петро Халива!

Чи давно-ж поховала у сиру землю Україна свого сина, першого сина, котрий на який-то час утер був заплакані очі своєї матери; всього двадцять літ пройшло з того часу, як вона його поховала; а що зісталось від того часу, що він був дав їй? Що сталось з його Україною, тогочасною, котра пишною трояндою розцвила після Жовтих-Вод, і зараз зівала, як тільки його положили в домовину?... Тепер з тої України і сліду не стало.

Де-ж тепер той, задля кого тогочасна Україна „руїною“ стала? Чи щаслива-ж його доля?

Обернувши в „руїну“ цілий край, Турки й Татари з великою здобичею, з достатками цілої України повіялись геть-геть у свою сторону... А Юрась учинив город Немирів своїм престольним городом.

Але де-ж та Україна? Де його, Юрасево, княжеське військо, де полковники, сотники, де корогви, гармати, де його пушкарі, джури, де вся гетманська челядь? Нічого і нічого нема!

— Чом же вони не йдуть де мене? — питав сам себе князь України, виглядаючи із вікна свого „палаца“ в Немирові.

Щось зде закипає на душі у Юрася.

Ще як Турки й Татари не повертались з України, він через своїх гонців порозсилав універсали по всіх городах, де ознаймував, кому видати належить, що він кривавим бенкетом, кривавим вином упоїв ворогів України — Москалів і лівобережних „зрадників“ — козаків, і тепер

вельть всім полковникам і старшині поспішати до Немирова, щоб присягнути своєму князеві за всю Україну і за військо.

І посланці його пропали!... Чом же не вертають ся? Чом не вертають ся до нього батькові полки? Боятъ ся Турків?

— Так я-ж на що? Турки тепер — моє військо!

А вже й Турків нема, ані посланці не вертають ся, ні полковники не йдуть.

Він посилав Астаматія, свого „наказного гетмана“, з невеличкою купкою козаків, що держались ще старого козарюги, Васюти Макогона, щоб „канчуками зігнали“ до нього „тих лайдаків — полковників і сотників“, і козаки як горобці від яструба розлетілись.

Вернув ся Астаматій один. Очи йому позанадали, потомлений такий, сердитий.

„Чорт мене злигав проклятим налігачем з отнем дурнем!“

У „палац“ до Юрася... Той аж позеленів...

— Де-ж мої полковники?

— Нема полковників, ксьонже.

— Як нема! — А сотники?

— І сотників нема — нікого нема.

— А люде? поспільство? а городи? села? — що вони?

— Ні людей, ні городів, ні сел — нічого нема...

Нема України...

— Як нема України!

— Та нема-ж...

— Га! — ти сьмієш ся вже з мене, собако! — і ти!

І Юрась, мов несамовитий, своєю дамаською шаблею — подарунок самого падишаха — з усієї сили затинає по голові свого „наказного гетмана“. Дамаська криця зробила своє діло: і череп і лице Астаматія розчакнуті на двоє до самих пліч, мов правобережна і лівобережна Україна від Київа до Січи.

— Га, ти сьмієш ся з мене! Отсе тобі! Сьмій ся, сьмій ся, сьмій ся тепер!

І він кривавим палашем бє мертві щокви Астаматія, а далі давай топтати ногами мертве тіло свого „наказного гетмана“.

— Гей! хто там? — крикнув він у вікно на двір: — яничари!

У покої князя України, брязчучи шияблями, увійшли велетні-находки. То були яничари-Волохи.

— Уберіть се падло! Киньте його собакам!

Яничари мовчки нагнулись, узяли за ноги мертвяка і поволокли з покоїв, зіставляючи на помості криваву стежку.

— Пошліть до мене Берендія! — зараз!

Се вже був не Юрась — таких на ланцюху держуть — такі на людей кидають ся...

Увійшов Васюта Макогін. Се і був Берендій, як прозвав його Юрась.

Юрась здіймає з пальця дорогого перстень і подас Васюті.

— Ось тобі перстень великого везиря. Гони зараз до Криму, покажи перстень Калги-султану: нехай мерщій скликає мурз і беїв та йде до мене з ордою... Ми підемо добувати тогочасної України...

Васюта і очам своїм віри не няв: се не Юрась перед ним, а хтось другий...

Чи не помутив ся він розумом?

— А яничарам і семенам вели зараз сїдлати конї...

Я їду сам доглядати мою Україну, моє військо... Сей зрадник замислив сїсти на моє місце, каже: нема війська, нема України, нічого нема!... Та он яку криваву стежку зоставив на помості... Я йому не Дорошенко: я й гетмана поповича за ноги з коня зволочу — і з булавою... Іди-ж!

Макогін вийшов і головою поник. Незабаром вийшов і Юрась.

Волохи й семенн вже ждали його. Юрасеві підвели осідланого коня. На сьому коневі він добував Чигирина, а тепер поїде до Суботова.

Юрась їхав попереду, а за ним, не слідком — він того не любив — а здалека, назирци, їхали яничари й семенн. Но багато їх було! Та йому й хотілось на самоті побути — одному, з своїми думами... І він знайшов сю самоту, та ще й яку! Так тихо у полі, ніби в домовнінн. Ні птиці, ні людей... Кругом, скільки не кинеш оком, степи і поля непоорані, незасіяні... Де стоги сіна, де скирти

хліба? — нікого й нічого... Хоч би проскрипів у полі який віз, хоч би де орачі на нивах манячили... Ні вітряка ніде, ні сліду людського... Старі ниви й лани широкі лежать пусткою, або потоптані кіньськими й верблюжими копитами. Ставки заросли травкою, заглушені ряскою, зеленою цвілью. Ні гуртів овець не видно, ні чабанів з палицями. Не сяють ні коси, ні серпи на сонці, не стугонять ціни по буйному колосу, не чути ні пісні, ні ріжка чабанського, ні сопілочки, ніже плачу людського. Вимер степ, пустинею став. Пропливе инколи над мертвим полем білий сокіл, та й та летить туди, на схід сонця, на той бік... Тільки в полі могили бовваніють... Он високо-високо у небі летять гуси і гають, чуючи осінь... Он і журавлі ключем тягнуть ся на полудень і кричать... А разом тиха, мертва пустиня...

Скільки не дивить ся Юрась, скільки не прислухається ся — мертва поле, мертва тиша... Він підняв ся на могилу — чи не узрить його око хоч дзвінницю далеку, або церквцю біленьку... Могили, далеко бовваніють могили...

Ще дальше щось видно — не то ліс темний, не то село погоріле...

А ось і близько — ніби то село... Він озирається... Так і єсть — одно попелище... Де були хати й будинки — одні димарі чорні у небо глядять... Знати тільки, де були улиці... Он і від церкви zostались одні руїни, обгорілі головні, як після татарського кочовища... Тини у садочках розкидані, яблуні й грушки порубані і поломані, улики без бджіл на землі валяють ся, копанки й криниці землею і гноем закидані... Одна ціла яблінка — і на ній гойдається ся одиноке червоне яблочко...

Пустиня, руїна... Зостались де-не-де хрести на кладовищах, та й ті поломані, то самі підгнивають і падають.

Вже над вечір якось Юрасеві на далекому крайнебі ввиділось, що там — щось живе, щось мотається у повітрі, наче крило вітряка. Так і єсть: то вітряк, то млинок над селом з вітром розмовляє. А де млинок, там певне й люде будуть. Юрась шпигає острогами свого, вже потомленого, коня. Хочеть ся йому мерщій побачити живих людей, почути живий голос. От він вже близько. Вітряк все махає

крилами. Але, піднявшись трохи на горбик, Юрась бачить ту-ж руїну: село попалене, зруйноване... А все-ж хоч вітрячок живе — крилами з вітром розмовляє... Він, Юрась, вже коло вітряка, коло крил... Вони все махають, мов живі шумлять... А людей нема. Хоч би собака загавкала. Юрась кличе:

— Ей! хто там живий чоловік?

Ніхто не озивається. Тихо, тільки крила шумлять мов живі, та в середині самого вітряка щось стукотить і гуде, звичайно, вітряк меле. Юрась об'їхав вітряк, спинає коня коло невисокого рундучка.

— Ей, чоловіче! озовись, хто єсть тут живий!

Ніхто не озивається. Чути тільки — гуде й стукотить...

— Мабуть не чують... А може — старе, глухе... Діду! агов! озовись!

Мертва тиша... Ні, не мертва: гуде й стукотить.

Юрась злізав з коня і піднімається по східнях рундучка до дверей. Двері відчинені. Він увиходить. Темно, нікого й нічого не видно. А вітряк, колеса, цівки, ступи — усе працює як слід.

— Хто тут? чоловіче! діду! глухий, чи що?

Хоч би словечко — нема людського голосу. Юрась придивляється. Шестирня крутиться, аж гуде. Камінь бігає кругом мов живий. Рукав над ларем трусить муку, але мука не трусить ся у лар. Заглянув Юрась у лар: лар порожній, хоч би жменька, хоч би пилина муки — одно павутиння... Глянув у право — товбачі мов живі стукотять, піднімають ся, падають у гнізда, а там хоч би зеренце...

Вітряк мертвий... Мертвий, а живе, дине, ходить, стукотить...

Юрасеві страшно стало, аж волосся на голові завуршилось... Се вітряк живе невидимою силою, темною силою, нечистою... Ні душі живої, ні номольців, ні зерна, ні помолу, — а живе...

Чи не те-ж саме й Україна правобережна? Ні людей, ні городів, ні сел — один Юрась, як отсей вітряк, покинутий, забутий людьми... Йому здавалось, що серце його, котре так нило і щеміло, — се та шестирня покинутого,

забутого людьми вітряка, і камінюка, така-ж важка, як ті жорна, привалилась до серця Юрасевого...

Мов несамовитий вискочив він з страшного, проклятого кимсь вітряка, і, не озираючись на його крила скажені, поскакав конем сьвіт за очима.

Ніч застигла їх на узлісі темного бору, де вони знайшли і пашу для коней на сіножаті і водопій у маленькій річечці, що бігла по камінцях і мов розмовляла та шопотіла про щось усею ніч з побережною травницею.

Вже на другий день вони були коло Суботова.

Тут тільки Юрась ніби прокинувся і згадав, чого він їхав до Суботова — найти своє військо, своїх козаків. Ні війська, ні козаків, ні України — нічого не зосталося — одна руїна! І Суботів — руїна! Юрась заломив руки.

— Або на сьвітї не бути, або ту, тогочісну Україну добути!

І він повернув назад до Немирова — дожидатись Калги-султана з ордою.

Сірко не пережив сорому і погібелі правобережної України. Тяжко занедужавши душею і тілом, він замовив собі труну — свою вічну домовину, і вже не спав на ліжку у себе в куріні, чи то у полі з сідлом під головою, як було перш спочивав у походах або у Січи, — труна була його м'яким і вічним спокоєм, а 1-го серпня 1680 року божого його не стало.

А Юрась? Не добув він собі ні слави батьківської, ні сьобочісної України, а добув — тяжко й вимовити — султанський шнурок!

Ось він — знов у Едекулі.

— Тату, тату! За твої хибн я несу кару люту... Але — на то божа воля...

У відчинено віконце Едикула залетіла ластівка.

— Чи не з України ти, моя ластівочко, вісти принесли? Що тепер там — там, де тихі води, де ясні зорі, де мир хрещений, де край веселий?

За дверима щось брязнуло. То увіходить Тугай-бей з яничарами.

— На золотому блюді — шнурок...

— Господи! Прийми дух мій... Прощай, Україно!...

ІЗ ПОЕЗИЙ ПОЛЯ ВЕРЛЕНА.

I. ПОКУТНА ПИСАЛЬМА.

Мій Боже, ти зранив мене любовою,
І доси рана та тремтить, болить!
Мій Боже, ти зранив мене любовою.

Мій Боже, страх твій поразив мене,
І ще нече удар твого грому.
Мій Боже, страх твій поразив мене.

Мій Боже, я пізнав, що все маріє,
В душі моїй твоя царює слава,
Мій Боже, я пізнав, що все марис.

Скупай мій дух в вина твого хвилях,
Най хліб з твого стола мене годує,
Скупай мій дух в вина твого хвилях.

Ось кров моя ні за що не пролита,
Ось плоть моя негідна для стражданя,
Ось кров моя ні за що не пролита.

Ось те чолó, що встидом лиш палало,
На підніжок для ніг сьвятих твоїх,
Ось те чолó, що встидом лиш палало.

Ось руки ті, що діла не робили,
Нехай горять на вугіль, як кадило,
Ось руки ті, що діла не робили.

Ось серце те, що билось для пустого,
Хай б'єть ся об терни вінця твогого,
Ось серце те, що билось для пустого.

Ось ноги ті, що бігли до розпусти,
Нехай біжать на крик твоєї ласки,
Ось ноги ті, що бігли до розпусти.

Ось голос мій, той гук брудний, брехливий,
Нехай луна докорами покути,
Ось голос мій, той гук брудний, брехливий.

Ось очи ті, що лиш на блуд ясніли,
Нехай заллють ся жалоців слезами,
Ось очи ті, що лиш на блуд ясніли.

О Боже жертви, вибачливий Боже,
Якаж то я невдячності кривниця,
О Боже жертви, вибачливий Боже!

Грізний мій Боже і сьвятий мій Боже,
Ох, чорну ту моїх провин безодню —
Грізний мій Боже і сьвятий мій Боже!

Ти, Боже мира, радощів і щастя,
Увесь мій страх, всю сліпоту мою —
Ти, Боже мира, радощів і щастя,

Ти знаєш все оте наскрізь, наскрізь
І знаєш, що з усіх я найбільшійший! —
Ти знаєш все оте наскрізь, наскрізь.

Що маю, Боже, все даю Тобі.

II. САНТИМЕНТАЛЬНА РОЗМОВА.

У парку старезнім, самотнім, холоднім
Дві постаті поруч ідуть.
Їх очи завмерлі, уста їх безкровні,
Розмови їх мало що й чуть.

У парку старезнім, самотнім, холоднім
Двом тіням тим снить ся колишнього тїнь.
„Чи тямш колишні радощі наші?“
„А по що їх тямить? Амінь!“

„Чи все ще у тебе так серденько б'єть ся,
Як тільки мій голос озветь ся?
Чи все ще мене ти видаєш у сні?“
„Ні“.

„Ах гарні бували ті дні,
Несказана розкіш і вічно нова,
Коли то з устами уста зустрічались“.
„Овва!“

„Яке було синє те небо над нами
І кілька безмірних надій!“
„Пропали надії мов хмари хиткії
У чорній безодні онтій“.

Ішли вони звільна і ледво хилилась
Під ними зівяла трава;
Лиш темная нічка там чула
Їх тихі слова.

З французького переклав Іван Франко.

Ж А Б А.

Нарис

Єміля Золя.

—*—

Коли мене відвідає молодий писатель, що починає пробувати своїх сил — а вони часто приходять до мене і я приймаю їх дуже радо — то перша рада, яку даю їм, є та:

— Працюйте багато, правильно, коли можна — кожного рана і то однакове число годин. Не будьте нетерпеливі і ждiть десять лiт на успiх i на продажy. А поперед усього не копіюйте нас, забудьте про свої взірці.

Потім друга моя рада незмінно буває ось яка:

— А маєте ви добрий літературний жолудок? Розумієте, такий солідний жолудок, щоб стравити всі дурниці, всі обридливі брехні, які будуть писати люде про ваші твори і про вас?... Ні, бачу по вас... ви стрепенули ся, ваше лице облило ся румянцем... ви ще занадто молоді і чутливі, ваше сильне, природне обриджене наробить вам ще немало прикрости. Ну, в такiм разi з'їдайте що рана, скоро встанете, натще серця живу жабу. Їх продають на торговниці, кухарка буде купувати вам їх. Видаток малесенький — штука по три су, купуючи тузин відразу. За кілька лiт будете мати такий літературний жолудок, що зможе без найменшої відрази перетравити й найпоганіші виплоди сучасної критики.

Молодий писатель позирає на мене стурбований, коли я провожаю його і доказую хосенність сего способу, що мені самому став у великій пригоді.

— Та, мій Боже, я не говорю, щоб се було надто приємно, особливо в перших часах. Але помалу привикнете, привикнете, молодий друже. Добра жива жаба дуже покритить вас, коли тільки здужаєте стравити її, загартує вас на всі мерзоти, на всяку погань, на всі простацтва. На цілий день чоловік мов націплений против усіх можливих брудот. Чоловік, що кожного дня проковтне жабу, се чоловік сильний, котрого ніщо не виведе з рівноваги. Послухайте мене, заживайте день у день по одній жабі, а колись певно подякуєте мені.

Я сам від трийцятьох лiт, поки сяду до праці, кожного рана ковтаю жабу, прочитуючи сiм чи вісім газет, що ждуть мене на столі. Я певний, що вона є в них; швидко перебігаю очима стовпці і рідко трапляє ся, щоб не було її. Коли не в одній, то в другій газеті сидить собі та надуває ся та жаба: тут вона — брутальна напасть, там образлива легенда, там знов ціла калюжа дурноти або брехні. І я ковтаю її з апетитом.

Певна річ, зразу се не було мені приємно. Та мушу признати ся, що у мене був якийсь особливий дар, бо я швидко привик до них. Зразу ще я кривив ся та морщив ся, але при третім або четвертiм тузині я вже був твердий як сталь. А тепер, коли я постарів ся, се йде як з маслом. Навіть таке вийшло, що мені не ставало б чогось, як би що ранку не було для мене жаби. Їй Богу, я був би подібний до тої бабусі, що їй не дали звичайного її сніданя, кави з молочком або шоколяди; вона через те весь день ходить мов сама не своя. Не дістань я своєї жаби, я був би м'явлий, неспокійний, незадоволений, без найменшої відваги, одним словом, ні до чого не здатний.

Еге, ніхто не знає, скільки здорової сили додає мені жаба, від коли вийшла на денний порядок мого життя. Стара людова рецепта говорить: жаба скріпляє жолудок. Ніколи не працюєть ся мені так добре, як коли та жаба була найбільш обридлива і бризкала з себе багато трути. Тоді вся моя духовна істота почуває правдивий ляск батога, щось шарпає її наперед, шнигає з заду, щось пристрасно жене мене до писемного стола, розпалює в душі скажене бажанс — бути теніяльним. Еге-ж! Жаба не тільки дає

моєму жолудкови легкість і силу, щоб міг ковати зневаги і підлости як бомбони. Ні! Вона чудово підбадьорює мене в моїй щоденній праці, скріплює, гартує і розширює мозок; їй я певно завдячую той огонь, який горить у найкращих написаних мною сторінках.

Зрештою я заживаю не тільки ту одну жабу що ранку; я заживаю їх більше, о! далеко більше. Більше як від 20 літ присилає мені мій накладчик, мій добрий, старий приятель Шарпантьє що дві або три неділі пачку статей про мої книжки. Він абонує ся в одній агенції*) для своєї книгарні і розділює приєзди авторам. Таким робом окрім статей, що знаходять ся в щоденних газетах, я дістаю до рук майже все, що пишуть про мене. І се вже не одна одинока жаба, се ціле багно, ціла копиця жаб, де вони так і перевертають ся в огидливій суглоді.

Я не можу без зворушення подумати про ті пакети доброго Шарпантьє! Вони були правдивим бенкетом і найздоровішою гімнастикою моєго життя. Через них я здобув собі найвищі правила мудрости, навик до терпеливости, відваги, резиманції, розналив ся любовю до правди і справедливости. Одна тільки їх вина: вони зробили мене троха гордим. Адже-ж ніхто не вгадає, кільки в них брутальности, ненависти, несправедливости і помилок, а особливо кільки в них бездонної глупоти. Я рад би рознакувати прилюдно один із тих пакетів і показати людям, як якась напасть, вийшовши з якоїсь „поважної“ часописи, розбігає ся по провінції, летить за границю, а відти знов вертає до мене, переливаючись у всі можливі форми. Колишні вороги поробили ся моїми приятелями і за те колишні приятелі побільшують ряди моїх ворогів. А далі йде сміте: безглузді фрази, що від 15 літ повторюють ся без зміни, брехливі обмови, вічно пережовувані фальшиві обвинувачення, за які автор дістав тільки а тільки від стрічки. Чоловік, бач, мусить жити. Від чверти століття зміст тих пакетів не змінив ся, і ще й нині вони так само товетючі,

*) В Німеччині і Франції є спеціальні агенції, котрі за оплатою доставляють інтересованим вирізок із газет цілого світа про якесь цікаве для них питанє. — *Ред.*

як тоді, коли я починав, купа марно потраченого паперу, з котрого я ніколи не міг видусити ані крапельки пожитку.

Раз — буде тому 15 літ — я думав зібрати в одну книжку вибір що наймаснійших компліментів, які понадвала мені критика і видати її під написом: „Іх лайки“. Можу запевнити читача, що ся збірка була би цювієїнським підручником для всіх будущих запустних жартів. А можете подумати, яка нова скирта нароста від того часу! У мене в Медані є комірка, заповнена тими пачками аж до самої стелі, а найгірше те, що скирта росте раз-у-раз, що та річка бурхас так само щедро нині, як бурхала вчора, що ніщо не втишає її, ані мої твори, ані старші літа. Тій слоті нема кінця, небесні епусти порвали ся, жаби дощем падають.

Можна би написати справді цікаву працю про ту страшну купу статей, яку літературна праса день-у-день публікує про деяких писателів. Не говорю тут про нечисленні, на жаль, дуже рідкі студії, писані совісно, з любовю і пошаною для літератури. Говорю про ту низьку зайлість, про обурену глупоту, про всю ту завидющу злобу, яку викликає успіх писателя, особливо грошевий успіх. Може колись попробую розібрати елементи того брудного водонаду, що бухає на голову всякого писателя, скоро тільки сей почне вибивати ся на верх. Тепер задовольню ся характеристикою трьох родів статей, що стрічають ся найчастійше.

Ось поперед усього глупа стаття. Її ще найшвидше можна вибачити. Пише її звичайно дуже молоденький чоловік, а іноді старий баламут, що вже зійшов на дитинячий розум. Той критик нічого не відчув, нічого не зрозумів, читаючи книжку, про котру судить, і він пише спокійнісінько не маючи ані найменшого понятя, про що властиво йде річ у тій книзі. Він не розуміє авторових намірів, обвинувачує його в злочинах, яких сей не словнив, підсуває йому обридливости своєї власної, очевидно на всяку погань дуже плідної фантазії. Повторюю, усе те з глупоти, не з злоби. Але яка-ж то шкідлива ся глупота, як легко веде вона до брехень, до складання безглуздох легенд! Я міг би навести двацять таких прикладів, що ніколи

один дурень здужає опоганити довгу, гарну книжку, поки колісь — але геть пізно — правда не вийде на божий світ. Нераз мені пригадують ся слова, що давно колісь в моїй присутности вимовив Тен, коли я приніс йому з порученя фірми Гашета пачку статей опублікованих про його недавно перед тим видану „Історію англійської літератури“. На него нападали люто, а особливо церковні часописці кидали ся на него з безмежною ненавистю. При кождім нападї, що свідчив більше про пристрасть, ніж про талант, він тільки здвигав плечима і мовив усміхаючись лагідно: „Се статя якогось сільського пароха“. В його розуміню се була статя доброго чоловіка, але тіснозорого, засліпленого, котрий нічогосінько не розумієть ся на річи, про яку взяв ся говорити. Проста, звичайна жаба.

Друга в рядї — затроєна статя. Для сеї треба вже троха таланту; її автор звичайно освічений, читаний чоловік, бо щоб затроїти писателя, на се треба освіти і зручності. Головна річ — вперти в статю все, що може зранити, пошкодити: виконати слова, які колісь сказав автор і про які давно забув, звести до купи крикливі виривки з його тексту, щоб надати їм злочинне значінє; з усіх лєтенд повитягати те, що є в них убійче, на кінці кожного реченя поставити вовчу ступицю, поміж рядками пустити цілу річку укритої огидливости, під кождим словом укрити караїбську стрілу, що вбиває при найлегшім екаліченю. Знаю двох-трех таких людей, що нездібні ані любити, ані подивляти; їх похвальні статї, се правдиві гадючі гнізда прикриті рожами. Вони зовсім природно видають із себе хитру злобу так як соєна живицю. Яка сила лютоєсти мусить кружляти в їх жилах, як важко мусить давити їх почутє власної немочи, коли так плюють на кождий твір! Маєш тут перед собою безвісні полози, бридкі і чорні душі, гультай, що гризучись мізеротою власних творів роблять собі полекну, опоганюючи твори иньших. Статя такого чоловічка, се як на мій смак — найліпша жаба, бо вона покрита плямами зависти, набрякла отрутою ненависти. Коли писателеви пощастить ся проковтнути таку жабу, тоді він загартований на цілі місяці, не чуткий на самі кровні зневаги.

Вкінці маємо ще божевільну статю. Розумію статю сектяра, що порвав усякі звязки з політикою і вірою. Ах, яка-ж то нужда, ота нетолеранция, ота слїпа пристрасть, що затуманює чоловіка, вбиває вську правду і справедливість! Знаєте її, неправда? Власне в імя тої справедливости і тої правди вона вийшла до бою і доконує найогидливішого діла — брехні, денунцияції. Вона засуджує людей без ніякого доказу, приймає низькі вигадки за доказані факти, в разї потреби видумує докази, чіпляє ся дітей, жінок, без помилуваня, без милосердя, без найменшого слїду розваги, з якою иньші люде прощають людські слабости, від котрих не вільний ніхто. І які-ж твори полїшають вони, твори, що бодай по їх думці повинні-б бути справедливі, здорові, спасенні! Ану, нехай десять літ по їх смерти якийсь відважний дослідник запусить ся в ту баюру лайок, де нагромаджені цілі вали клевет виплюсканих в нападах очевидного божевїля. Тепер ще ми можемо вияснити їх собі, але якже мають зрозуміти потомки ту надміру підлоти, те харкютиє, котрим кидано в лице найбільшим, найчеснішим людем? Намі внуки довершать правдивого діла справедливости, віддадуть кождому робітникови належне йому місце, і який же се буде суд над напастниками, що не вмїли робити нічого, як тільки напастувати завтрїшню блискучу славу. Ах, оті обридливі, зеленковаті, гладкі жаби смакують мені так солодко, як пастильки амброзї, що мають передсмак безсмертности.

Сказавши по правді, я дивую ся тим критикам, тим невтомним продуцентам жаб. По що до біса вони займають ся такою поганою роботою?

Щоб пошкодити авторам, котрих обкидають болотом? Але-ж ся спекуляция зовсім нерозумна! Вони не шкодять, навпаки, вони допомагають їм. Не вже-ж вони самі не можуть сказати собі ту доказану, безперечну правду, що писатель, на котрого нападають, робить ся великим писателем? Найбільші бувають ті, на котрих нападали найбільше, а скоро перестали нападати на них, то й вони хилили ся до упадку. Доказ неохибний: на мене нападають, значить, я ще стою спільно. Правдива літературна смерть починає ся тоді, коли люде мовчать про книжку і про писателя. От-

так-то нападники в дійсності тільки мов труби розтрублюють славу писателя, провожаючи заїло його триумфальний похід.

Коли-ж очевидно вони хочуть шкодити, то одинокою відповідною тактикою була-б мовчанка. Але тут проявляє себе непереможна справедливість фактів. Вони не можуть мовчати; вони мусять гавкати, як пес за переїзним возом. Я переконаний, що провидіне, в котре сим разом хочу вірити, дало нам писателям критиків-нападників, як кораблеви вітер, щоб надував його вітрила і як найшвидше гнав його до славної пристані будущини. Що вечера повинні ми просити небо, щоб дало нам на завтра добру найку критиків-нападників, бо може тільки через них істнуємо й ми. Я особисто говорю собі нераз у своїй скромності, що мені дарована аж занадто гарна найка тих нападників, що рознесли моє імя на всі чотири часті сьвіта і не перестають ще в початках моєї старости додавати мені помочи своїми сніжевими голосами, голосячи уважним народам, що я все ще стою непоборений; бо-ж їх уперті напади самі доказують, що вони все ще не взяли мене під ноги.

Але-ж скоро вони не можуть шкодити тим, на кого нападають, то кому-ж вони шкодять? Мій Боже, негодять самим собі. Статі, які лишає по собі критик, се лихі сьвідки; бо коли він помилив ся в осуді книги, то лишаєть ся віковичний доказ його помилки. Можна собі подумати, яке місце займе його недотепний і несовісний осуд супроти величнього твору. Часом пригадуєть ся мені Сент Бев, що певно в намяти потомків жити-ме як автор багатьох цінних і непохитних критичних осудів; та коли-б він знов вернув на землю, то якже-б злюбив ся він бачучи ту безмірну вагу, яку здобув собі Бальзак, те незаперечене панованє, яке має він на полі сучасного повістарєтва — той самий Бальзак, котрого він так поборював завзято, осуджував так різко. А Барбе д' Орвіллі і більше важний та справедливійший Плянш, — як добре, що вони не встають з могил і не бачать, що більша часть їх осудів скасована, а писателі засуджені ними на смерть, живуть у вічній весні людського ієнія.

Уперед згадав я про брудну калюжу, в котрій потоне маса статей подишених деякими нападниками і фанатиками лайки. Та не знижуючи ся аж до тих нещасних, котрих долю наперед можна вгадати напевно, я все чудував ся констатуючи, що найбільша часть критиків майже зовсім не турбуєть ся тим процесом, що мусять перевести ся між їх осудом і критикованими творами перед трибуналом потомности. В тім процесі остоять ся тільки розум і справедливість, а кожда критика видана без них, наперед засуджена на загибіль. Вона тільки покриє соромом свого автора. Одиноким облекшенєм може бути хіба „добра віра“, що тоді буде мати назву „брак зрозуміння“. А всі инші, що критикували з пристрасти, з зависти, з ненависти, можуть бути певні, що про них скажуть: се були погані душі. Ніколи я не міг читати тих злбних і завидющих статей про сю або ту мою книгу без глибокого, сердечного жалю над бідолахою, що написав їх. Ось іще один, що і в могилі хоче мати славу поганой людини, тоді, коли оба ми не будемо між живими і коли я в своїй могилі спати-му спокійно з тим почутєм, що я сповнив свій обовязок як добрий, чесний робітник.

Пади-ж раз-у-раз на мене, добродійна жабяча зливо! Додавай мені відваги дивитись людям просто в очи і не попадати в розпуку! Нехай що рана перед працею знаходжу завєди на столі в ранішніх газетах привичну свою жабу, що здавна помагає мені переварювати наші дикі літературні порядки. Чую се, що ся гігієна темер дуже потрібна мені для скріслена. І коли одного дня не стане мені тої жаби, то се буде знак, що близький мій кінець, що написана остатня моя гарна сторінка.

І так учора жаба, сььогодні жаба, і я нетерпляче дожидаю завтрішньої жаби, що так конче потрібна мені на здоровлє і на втіху.

Переклав *І. Ф.*

АМЕРИКАНСЬКИЙ ПРЕТЕНДЕНТ.

ПОВІСТЬ

Марк-Твайна.

IX.*)

Граф і Уешінгтон пустили ся в жалібну дорогу і йдучи розмовляли.

— І як звичайно.

— Що, полковнику?

— Було їх в отсім готелю сім акторок. І всі очевидно погоріли.

— Згоріла котра з них?

— О, ні, виратували ся; вони все виратовують ся; та ніколи ні одній з них не вдасть ся вхопити з собою перли.

— От диво!

— Диво, кажеш; се найбільш неімовірна річ на світі; досвід не вчить їх нічого; видно, що можуть навчити ся чогось хиба лиш з книжки. В деяких припадках переслідус їх доля очевидно. Возьмім наприклад отсю першу дівчину, що то грає сі славнозвісні гучні, блискучі сцени. Вона здобула собі просто незмірну славу лиш тим, що погоріла в готелях.

— Якже се могло виробити їй славу як акторці?

— Отсе їй слави не зробило, лиш рознесло її імя по всім усюдам. Люде бажають бачити її гру, бо її імя звісне,

*) Див. IV і V книжку.

хоч що саме зробило його звісним, не знають, бо забули. Спершу була на найнижшій щаблі, в крайній нужді — з платнею тринадцяти долярів на тиждень і на своїй власній солонині.

— Солонині?

— Еге-ж, мусіла причепурити свої костюки, щоб видавати ся більш повновидою і принадною. Ну, лучило ся їй погоріти в однім готелю і потерпіти шкоду в диямантах на суму 30.000 долярів...

— Вона? Звідки-ж їх взяла?

— Господь знає! Одержала певно від якого залюбленого молодого жовтодзюба, або старого а моторного лісця з партеру. Всі часописи лиш про отсе писали. Зажадала більшої платні і одержала її. Ну, трафило ся їй погоріти знову і втратити дияманти, від тоді пішла в гору і стала збирати лаври.

— Гарно, одначе коли її слава залежить лиш від пожеж готелів, так се, на мою думку, дуже хитка слава.

— Не у неї. Ні, ніяким чином. А се тому, що має щастє. Під щасливою мабуть зблиздою вродила ся. Коли де небудь трафить ся пожежа готелю, вона є в нїм. Знайде ся там все; а коли не може бути сама, так там її дияманти. Отже не найдете тут нічого иньшого, крім одного щастя.

— Я не чув ще нічого подібного. Вона мусіла втратити сих диямантів неодну квартиру.

— Квартиру! Вона тратила їх цілими гарцями. Дійшло до того, що готелі набрали проти неї упередження. Не хочуть її приймати. Думають, що вибухне пожежа. Крім того, де вона перебуває, устає асекурація. Останними часами їй почало ся було троха гірше поводити; та ся пожежа поставила її знов на ноги. Вона потерпіла минувшої ночі шкоду на 60.000 долярів.

— Хиба вона божевільна! Коли-б я мав диямантів за 60.000 долярів, я не відважив ся-б держати їх в готелю.

— Я також ні; та акторку сего не навчин. Отєї акторки погоріли трийцять пять разів. А нехай вибухне в Сан-Франціско пожежа готелю сеї ночі, а вона, спімнете мое слово, буде мати знов шкоду.

Скоро прийшли на місце згарища, нещасний старий граф поглянув на понуре гробовище і відвернув лице під вражінем сего видовища. Він сказав:

— Ніде правди діти, Гевкіне, про розпізнанє нема й бесіди, ні одного з сих п'яти не пізнав би найблизший приятель. Виберіть ви, бо я не годен...

— Котрого-б тут найлучше...

— О, котрого небудь. Беріть першого-ліпшого.

Все-ж таки урядники запевнювали графа — знали його, як знав цілий Уешінгтон, — що з огляду на положенє, в яким отсих п'ять тіл найдено, годі й вірити, щоб котрий з них міг бути його благородним свояком. Вони вказували йому місце, де він мав загинути, коли опіс часопнен був докладний. Далекі звідти показували йому місце, де міг би загинути молодий чоловік на випадок, коли-б був удусив ся в своїй комнаті; показували йому ще третє місце, зовсім далеко, де міг був найти смерть, коли-б старав ся був вихопити ся одним з задніх виходів.

Старий полковник втер сльозу і сказав до Гевкінеа:

— Виходить з того всего, що було щось віщого в моім неспокою. Так, справа стала на попелі. Будьте ласкаві і поступіть до склепу та возьміть ще пару коників.

Вони набрали з пошаною по конику попелу з усіх отих від тепер сьвятих місць і понесли їх домів, порадити ся, яким би чинном найлучше післати їх до Англії, а також щоб можна їх на знак пошани нарядити, що полковникови з огляду на високий стан небіщика видало ся доконче потрібним.

Поставили коники на столі в комнаті, де перше була бібліотека, гостинна і робітня, а тепер саля на авдиєнції, і пішли на гору до магазину поглянути, чи найшла ся-б де британська фана, щоб її можна ужити до прикраси при нарядженю покійника. Хвилю пізнійше війшла з улиці леді Россмор і побачима коники саме тоді, коли стара Джінні навинула ся їй на очи. У неї зовсім не стало терпеливості і вона сказала:

— Ну, ще чого не стало? Яким сьвітом прийшло вам до голови класти на стіл отей коники з попелом?

— З попелом? — І вона оглянула ся. Її руки заломили ся патетично від зачудуваня. — Ну, я ще ніколи чогось подібного не бачила!

— Не бачила?

— Хто, я? Нехай мене Бог скарає, як я се не перший раз задріла, міс Поллі. Се Данило. Сей старий нездара зсунув ся з глузду.

Та се не був Данило, бо коли його прикликали, він заперечив.

— Се годі вгадати... І хто-б се міг таку чудасію вгадати, хіба кіт...

— О! — і леді Россмор проняла дроз від стіп до голови. — Я вже знаю все. Не зближайте ся до того — се його.

— Його, пані?

— Так — нашого молодого Марса Сельєрса з Англії, що згорів.

Вона не вспіла й оглянути ся, як остала ся сама з попелом. Тоді пішла за Мельберрі Сельєрсом з наміром знівечити його програму, яка-б вона не була, бо, казала до себе, коли в него що небудь на серцю, то він не припам'яті, і годі передвидіти, яке дивацтво зробить, скоро лишити його самого. Відшукала його. Він знайшов корову і ішов з нею. Почувши, що в него на думці „нарядити останки і запросити правительство і публіку“, зганила се. Вона сказала:

— Ваш намір — як звичайно — сам по собі добрий, хочете віддати честь останкам, і в сїм певно ніхто не найде нічого злого, бо-ж він був вашим свояком; та ви обрали до того хибну дорогу і побачите те самі, скоро станете і подумаєте. Вам годі стояти над коником попелу, силуючись удавати зажуреного і прибрати справді урочистий вираз, бо кождий знає, що чим більше міна урочиста, тим менше на таку похожа. Так було-б з одним коником; три рази так було-б із трьома. Ну, і виходить, що коли-б не виглядав урочисто один чоловік, не виглядала-б і ціла процесія — а ту було би п'ять тисяч люда. Не знаю, та се вийшло би трохи чи не сьмішно; на мою думку, було би

сьмішно. Ні, Мельберрі, їх годі наряджувати, се не вдало-б ся. Залиши се і подумай про що инше.

Так він се залишив і то навіть без вагання, коли роздумав і набрав пересвідчення, що її інстинкт був добрий. Він порішив лише сидіти при останках — сам з Гевкінсом. Навіть се видалось його жінці непевним способом віддання почеси, та вона не піднесла ніякого закиду, бо видно було, що він лише з доброго і щирого серця бажав поступити собі по дружньому і чесно з отенми покинутими, бідними останками, що від него одного могли надіятися якої небудь гостинности на сій далекій землі, між чужими. Він розіпняв корогву над коншиками, обвинив замок при дверях куснем крепу і сказав з вдоволенем:

— Тепер для него зроблено все, на що нас було стати в сих обставинах. Лише — так, тут здало-б ся ще одно — якою міркою міримо, такою будем відбирати — отсе йому належить ся.

— Що, мій любий?

— Гербові відзнаки.

Жінка знала, що фронтови дому гербів не бракувало; перспектива ще одної крикливої гербової прикраси драгувала її і вона жалувала, що така думка прийшла йому до голови.

Вона сказала, надумуючи ся:

— Одначе я гадаю, що така почесність належить ся злише дуже близьким своякам, що — —

— Справедливо, правду кажете, моя пані, зовсім справедливо; але ближших свояків, як свояки узурпатори, нема! Тут не порадимо; ми невольники аристократичних звичаїв і мусимо їм піддати ся.

Гербові відзнаки аж занадто впадали в очи, бо кожда з них була завбільшки простирала і мала різнородні, яркі краски; але вони подобали ся варварським очам графа та вдоволяли його почуте гармонії і симетрії, закриваючи фронт дому трохи не зовсім.

Леді Россмор і її донька сиділи при вмерлім трохи не до півночи і помагали чоловікам роздумувати, що тепер чинити з останками. Россмор думав, що належить ся їх — з відпоручниками і з письмом — відослати зараз до Ан-

глії. Одначе його жінці не припало отсе до вподоби і вона сказала:

— Хочеш всі ті коншики посилати?

— О! так, всі.

— Відразу?

— Його батькови? О! ні, ніяким чином.

— Подумай, що за зворушенє. Ні — лиш по одному; пішлю йому поволи.

— А зробить се пожаданий успіх, тату?

— Так, доню. Зваж, що ти молода і елястична, а він старий. Коли-б ми післали йому все нараз, він може й не мав би сили стерпіти таке горе. Та звільна, по однім коншику, з довгими відступами, він привикне до того, заки все дістане. І на всякий випадок безпечнійше посилати йому трома кораблями, з огляду на розбите і бурі.

— Мені сей плян, отче, не припав до вподоби. Коли-б я була його батьком, то мені страшно було би діставати його такими-такими —

— Ратами, — піддав з повагою Гевкінс, гордий, що мав змогу помогти.

— Справді, страшно бачити, як він приходить так — по кусневи. Я весь час терпіла-б муки непевности. Жити в сій трівожній, непевній гадці, що жде нас похорон, що відкладаємо його, заки все буде готове —

— О! ні, дитинко, — запевнював льорд, — того всего зовсім не буде; чоловік в його віці не переніс би такої проволочки. Будуть три похорони.

Леді Россмор поглянула зачудувано і сказала:

— Яким чином йому буде легше се справити? На мою думку, йому від того тільки гірше буде. Його треба би поховати цілого відразу. Се-ж ясна річ.

— Я думав би так само, — сказав Гевкінс.

— Зовсім певно, що так, — додала донька.

— Ви всі помп'яєтесь, — сказав граф. — Зрозумієте те самі, коли подумаєте. Він лиш в однім конши.

— Дуже гарно, — сказала леді Россмор. — Коли так, то найліпше похоронити той один кіш.

— Певно, — сказала леді Гвендолен.

— Добре, добре! — сказав граф, — а чи ми знаємо, в котрім він конику? Нам відомо те одно, що він лежить в однім з них. Отже бачите, що правда по моїм боці. Нема виходу, лиш треба трох похоронів.

— І трох гробів, трох памятників і трох напсеїв? — спитала донька.

— Ну, так, на добру справу. Я сам зробив би так.

— Годі так робити, тату. Кождий з тих напсеїв подавав би те саме імя і ту саму подію і казав би, що він лежить під веїма трома памятниками, — так не можна.

Граф порушив ся в кріслі несупокійно.

— Гм, — сказав він на те, — отсе справді закид. Се серіозний закид. Не бачу ніякого виходу.

Настала загальна мовчанка, аж Гевкіне обізвав ся:

— Мені здасть ся, що коли-б веї три коні змішати разом — —

Граф вхопив його руку і стиснув її з вдячності.

— Отсе розв'язує цілий проблем, — сказав радісно. — Один корабель, один гріб, один памятник, се чудова думка. Честь вам, майоре Гевкіне, се визволило мене з вельми прикрого клопоту і журби, і заощадить бідному прибитому батькови чимало болю. Так, він поїде домів в однім конику.

— Коли? — спитала жінка.

— Завтра, зараз, очевидно.

— Може би почекати, Мельберрі?

— Почекати? На що?

— Адже-ж не схочеш розбити серце сему бездітному старцеві.

— Господь бачить, що не хочу.

— То радше зажди, аж він прише по останки сина. Не посилаючи попелу, ти не будеш потребувати завдавати йому останнього і найбільш болючого удару, який тільки знає серце батька; ти не даси йому певности, що його син не живе. Бо він ніколи не прише.

— Дячого ні?

— Тому, що післати — і дізнати ся правди — се видерло-б найціннішу річ, яка йому остала ся: непевність,

хитку надію, що, все-ж таки, може бути, син його не загинув, і він ще побачить його коли-небудь.

— Якже так, Поллі; адже він знає з часописей, що син згорів.

— Він не йме часописям віри; він буде збивати кождіський доказ, що син його не живе. І буде держати ся того і в сій надії жити аж до смерти. А так, коли-б останки сина справді приїхали і їх покладено перед його бідну, з слабою надією душу —

— О! Господи, ніколи! Поллі, ти спасла мене від злочину, і за те буду тебе вічно благословити. Тепер знаємо, що робити. Ми поховасмо попіл з пошаною і він не дізнасть ся ніколи, що стало ся з його сином.

X.

Втягаючи свіжий воздух свободи ніздрями, молодий лорд Берклі почував себе дуже сильним на новім шляху; а все-ж таки, коли би борба вийшла спершу дуже важкою, коли-б знеохотила його, втомила занадто його непривичасні до боротьби моральні сили, він міг би в хвилі знесля забити піддати ся. Правда, годі було того сподівати ся, але се могло стати ся. „І се зваживши“, сказав він до себе, „се буде обережність, яку можна пробачити, коли спало за собою мости“. О, без сумніву. Йому треба почати оголошенем до властителя сих грошей, а гроші зложити так, щоби поки-що, під натиском обставин, годі було йому вийняти їх знову. Пішов отже в місто, подав оголошене, а потім зайшов до банку і віддав 500 долярів в депозит.

— На чие імя?

Він завагував ся і спалахнув трохи; забув яке небудь імя придумати. Подав отже перше-ліпше, що майнуло в голові:

— Говард Трасі.

Скоро пішов, писарі, здивовані, казали:

— Сей коровячий пастух почервонів був.

Перший крок був уже зроблений. Гроші були ще в його власти і він міг ними розпоряджати ся, але він

постарався зараз і отсею перешкоду усунути. Пішов до другого банку і виставив на перший банк чек на суму 500 доларів. Гроші стягнуто і записано другий раз на імя Говарда Трасі. Його попросили лишити кілька примірників свого підпису; він се вчинив. Тоді відійшов, гордий і тим разом повний відваги, і сказав собі:

„Тепер ні звідки сподівати ся мені помочи, бо сі гроші годі вже відобрати, не справдивши тожсамости, а се стало ся, по закону, неможливе. Ні на що тепер мені покласти ся. Від тепер до кінця мені або працювати або згинути з голоду. На се я готовий і — не страшно мені.

Потім вислав до батька ось яку телеграму:

Вийшов цілим з готелю, що погорів. Приняв видумане імя. Здоровлю.

Вечером, веитаючи ся по одній з дальших частей міста, подибавав невеличку цегляну церков, а на ній картку з віддрукованими словами: Нарада клюбу механіків. Запрошує ся всіх. Бачив, як входили туди люде, що в більшій часті належали до робітничої класи, пішов за ними і заняв своє місце. Була се мала, скромна церковця, без ніяких прикрає.

В середині стояли лакеровані лавки без подушок, а амвони властиво не було, лиш естрада. На естраді сидів проповідник, а біля него чоловік, що держав в руці рукопись і мав міну таку, як той, що має відограти головну ролю, але поки-що жде. Церков заповнилася ся незабаром супокійною і порядною громадою відповідно одягнених і скромних осіб. Провідник промовив отсими словами:

— Бесідником винішнього вечера є всім знаний бувший член нашого клюбу, Мр. Паркер, співредактор „Демократа“. Темою його бесіди буде американська преса, а за текст возьме кілька вибраних параграфів з сьвіжої книжки Мр. Матія Арнольда. Перший параграф такій:

Іете каже в однім місци, що „дріж страху“, се-б-то „пошана“, то найлучше зі всего, що є в чоловіку.

Іньший параграф Мр. Арнольда каже:

„Хто шукає найлучшого способу знївечити і зменшити в цілім народі привичку по-

шани, сему, на мою думку, годі вибрати що небудь лучше, як американську пресу“.

Мр. Паркер встав, поклонив ся і його привитали горячі оплески. Тоді став читати повним, звучним голосом, проголошуючи слова виразно і зважаючи пильно на наголоси і павзи. Коли скінчив, роздали ся голоси признаня.

Бесідник виходив з такого становища, що в кождім краю найважнішим завданєм є ширене народнього почутя і гордості на народне імя — вщиплюване народови любови до краю і його питомих інституцій, а охорона від впливу чужих і ворожих систем. Він зазначив способи, якими сповняє отсе завданє покірний турецький або російський публіцист, один з великої „привичної пошани“ до „бастонади“, другий до Сибіру. А далі мовив:

Найголовніше завданє англійської часописи те саме, що всіх часописей на сьвіті. Для деяких річей треба їй будити у загалу подив і на них його очи звертати, від інших же пильно відвертати. Вона мусить на приклад звертати очи загалу і будити пошану до слави Англії, її блискучої величності, що сягає своїм безперервним ланцюхом темної давнини і сяє від тисячи літ принадним сьвітлом з її стигів; відвертати-ж мусить пильно очи від факту, що вся отся слава зросла для збогаченя і піднесеня деяких вибраних і уніврілейованих, коштом крові і поту і нужди занедбаних мас, що її здобули та не мають змоги її досягнути ні ужити. Вона мусить звертати повний любови і тривожної пошани погляд публіки на трон, як на річ сьвяту, а відвертати пильно від факту, що ніякий трон ніколи не засновано на свобідне бажанє більшости народу. Вона мусить приучувати очи горожанина, щоби гляділи з пошаною і покорою на отсю цікаву вигадку брутальної політики, державну церков і цинічну суперечність між рівноправністю горожанина а дідичним шляхетством; церков проклинає горожанина, коли він не носить її ярма, а чи він його носить чи не носить, обдирає його під лагідною назвою оподаткованя*); держава загарбує всі почести, звалюючи на горожанина всю працю.

*) Тут мова про порядки державної англійської церкви.

На думку бесідника бистре око і ще бистрійший розум Мр. Арнольда повинні були зауважити, що саме ті прикмети, яких в американській пресі з жалем не добачив, — се-б-то поважанє, пошана — могли би отсю пресу зробити безхосенною для Американців — але як раз їх недостача відріжняє отсю пресу в цілім світі і чинить її справді вартною для Америки, бо її щире і веселе маловаженє є на кождий випадок найціннішою її ознакою. „А її місією — сего Мр. Арнольд не добачив — є стерегти свободи народів, а не їх нісенітниць і ганьби. Коли-б на його думку можна виставити інституції старого світа на смілий і глумливий огонь такої преси, як американська, то монархія і злочини, що з нею ідуть в парі, щезли би з християнського світа.

На останку сказав:

Ну, ціла хіба в сім, що в нашій пресі задержало ся ще трохи тої старосвітської прикмети, се-б-то пошани. Справді, будьмо вдячні, що се так. В своїй обмеженій пошані віддає вона звичайно почесть хоч сим річам, що будять почесть і в народі, і те вповні вистає; що инші народи поважають, се для нас зовсім природно байдуже. Наша преса не шанує королів, не шанує так званих благородних, не шанує признаної державою церковної неволі, не шанує законів, що обдирають молодшого сина, аби нагодувати старшого, не шанує ніякої зради, ні ганьби, ні підлоти, нехай вони будуть собі й не знати які старі, збутвілі та усьвячені, скоро лиш вони ставлять одного горожанина висше від другого задля ріжницї уродження; наша преса не шанує ніякого закона ні звичаю, хоч би він і який був старий, зівалий та святий, коли він зачинає перед найліпшими в краю найліпші місця в краю і заперечує їм споконвічне право добивати ся його власними силами. В розуміню Гете — того покірного величальника трикаратового*) провінціонального королівства і шляхти — певно, що наша преса підупала як уважати на „дріж страху“, се-б-то пошану. Можна

*) Нязькопробного.

справді надіяти ся, що отся поява раз на все такою остане ся; на мою думку, критична байдужість се жерело і оборона людської свободи, а знов її контраст є творцем, поживою і найуспішнішим оборонцем всіх форм неволі людського тіла і духа.

Трасі сказав, ні — майже скрикнув до себе самого: Я радий, що прибув до сего краю. Я вчинив як слід. Зробив розумно, що винайшов край, де в людських серцях і умах живуть такі здорові впринципи і теорії. Лиш подумати, яку силу неволі заподіяла пошана не на місци! Як гарно він отсе розказав і кільки в тім правди! В пошані лежить очевидно дивна сила. Скоро поведе ся вам збудити в людині почесть для ваших ідеалів, то вона вже ваш невольник. О, так, споконвіку приучувано пильно європейські народи обминати гадку про ганьбу монархії і шляхти, обминати ближні досліди над ними, привчено їх поважати; отим то і вишло зовсім природно, що пошана стала в них другою натурою. Щоб її захитати, доволі зацепити в їх тупих умах противну гадку. Споконвіку всякий вираз так званого непошанованя на їх устах брали їм за гріх і злочин. Кільки в тім всім підлоти і облуди, буде кождому ясно, хто лиш подумає, що йому одному прислугує повне право рішати, що гідне пошани, а що ні. Бачите, я про се ніколи перше не думав, але се правда, незбита правда. Яке право має Гете, яке Арнольд, яке перший-ліпший словар пояснити мені слово „нехтованє“? Мені байдуже, які в них ідеали. Я сповняю лише свій обовязок, коли поважаю свої ідеали, а коли мені сьмішно з їх ідеалів, се не є ніяка профанація. Мені вільно гдузувати з чужих ідеалів, кільки сам схочу. Се моє право і привілей. Того ніхто не має права мені заперечити.

Трасі ждав, чи не почує дебати над сею темою, але не було ніякої.

Голова відозвав ся, для поясненя:

Для відомости зібраних тут гостей хочу сказати, що нашим звичаєм над нинішньою темою буде дискусія на найближших сходах клубу. І се для того, щоб наші члени мали змогу приготувити ся до того, що мають сказати, письменно, бо-ж ми по більшій часті механіки та непривичаєні до бесідуваня. Нам треба вперед написати, що бажаємо сказати.

Тепер відчитано кілька коротких рефератів і проголошено кілька бесід без приготування в дискусії над темою, читаною на остатнім засіданню клубу; якийсь запрошений професор ведчав висшу шкільну науку і великі користи, що плинуть звідти для народа.

Один з рефератів прочитав чоловік майже середного віку, що, як казав, не мав висшої шкільної освіти, придбав собі освіту в друкарні, а звідти дістався до бюро патентів, де чимало літ був писарем. Отсей говорив далі ось що:

Референт порівнював нинішню Америку з давньою Америкою і певно, що порівняне показало могутчий поступ. Однак думаю, що він трохи перецінив значіне висшої шкільної науки в витвореню того успіху. Можна, без сумніву, доказати легко, що колеїї причинилися до духової частини того поступу і то в чималій мірі; та кождий признасть, думаю, що материяльний поступ був без порівняня більший. Я отсе переглянув спис винахідників — творців того дивного материяльного розвою — і бачу, що се не були люде вчені в колеїях. Є, очевидно, тут і виїмки — як професор Генрі оф Принстон, винахідник телеграфу системи Морсе — та таких виїмків небогато. Можна без всякого побільшення сказати, що могутчий материяльний поступ сего віку, одинокого віку, в яким варто жити, відколи винайдено час, є витвором люде без академічної освіти. Нам здається, що бачимо, кілька отей винахідники зробили: але нам видна лиш зверхня частина їх роботи, що внадає в очи; його більша пайка закрита і байдуже око його не догляне. Вони підняли сей нарід, переробили його і, мовлячи образово, помножили його число так, що майже годі се число висказати. Я поясню, що в мене на думці. З чого складаєся людність краю? Чи се лиш число куснів мяса і костей, що з чемности звуться мужчиннами і жінками? Мав би-ж мільон унцій міді і мільон унцій золота бути рівної вартости? Приймім мірну більше правдиву: міру творчої здатности якогось чоловіка для його часу і народа — діло, на яке його стати, отже возьемо число нинішньої людности і помножимо тим, що нині годен зробити один чоловік більше, як його дід. Коли отсю міру приложимо, покажеся, що в порівняню з нашими часами сей

нарід три покоління тому складав ся з самих калів, паралітиків і мерців. В 1840 р. наше населене числено на 17,000.000 душ. Зважмо для доказу, взявши округлі, але певні числа, що з тих мільонів чотири складало ся з старих, малих дітей і иньших нездар, а решта, 13,000.000 була розділена і занята ось як: 2,000.000 прядільників бавовни; 6,000.000 жінок, що роблять панчохи; 2,000.000 прядільниць льну; 500.000 слюсарів; 400.000 женців; 1,000.000 молотільників; 40.000 ткачів; 1.000 шевців.

Висновки, до яких я на основі отсих дат доходжу, могли-б видати ся побільшеними; та ні. Я взяв їх з документів другого засідання 45-того конгресу; вони автентичні і певні. Нині, працю сих 2,000.000 прядільників бавовни виконує 2.000 люда; працю 6,000.000 робітниць панчих виконує 3.000 хлопців; 2,000.000 прядільниць льну 500 дівчат; 500.000 слюсарів 500 дівчат; 400.000 женців і т. н. заступає 4.000 хлопців; 1,000.000 молотільників 7.500 люде; 40.000 ткачів 1.200 люде; а роботу 1.000 шевців сповняє 6 люде. Коли додамо сі числа, виходить, що 17.000 осіб сповняє нині працю, яка пятьдесять літ тому вимагала тринадцять мільонів люде. Ну, кілько-ж тих неуків — наших батьків і дідів — при їх незугарних методах треба би, щоби сповнити працю нинішних часів? До сего потрібно би сорок тисяч мільонів — сто разів тільки, що населене Китаю — двацять разів тільки, що сучасне населене земної кулі. Ви глядите довкола себе і бачите, здається, шістьдесяти-мільонової нарід; та справдішнє населене Републики, заховане в їх руках і мозках і невидне для ока, а число його виносить сорок біліонів. Отсе чудний витвір сих простих, невчених винахідників, що не мали академічної освіти — честь їх пам'яті і слава!

Яка в сім велич — сказав Трасі, забираючись до дому. — Що се за цивілізація і які чудові її успіхи! — а вони ділом рук зовсім простих люде, не вихованих в Оксфордї аристократів, лише люде, що стоять плече в плече в сірих рядах життя і працею своїх рук заробляють на кусник хліба. Я ще раз радий, що тут приїхав. Я нарешті надбав

край, де можна взяти ся до діла грудь при груди з своїм ближнім, вибити ся власними силами на верх, стати чим небудь і бути тим гордим, а не тим, чим зробив нас предок сто літ тому.

(Далі буде).

З англійського переклав Іван Петрушевич.

З ГРУЗИНСЬКИХ ПОЕЗИЙ.

I.

* * *

(Дуту-Мегрелі).

Кому страшній народа рух могутний
І хто хотів би з легкою душою
Навіяць сон на його безпробудний, —
Нехай сьпіває йому пісні спокою.

А я — вірву з очей його оману,
Я розбуджу його зі сну тяжкого,
Я роздражню його болючі рани, —
Щоб він почув весь бі в стражданя свого!...

II.

Л ю б о в.

(Кн. Ілля Чачавадзе).

Як ясний промінь розуміла
Мою лиш душу освітив, —
Я в глибині свого сум'їня
Почув любови чистий сьпів.

Любови голос незабутній
Весь вік брешить в душі мої;
За його покликом могутним
Пройшов я шлях свій житевий.

Переклав О. Білоусенко.

Сучасна Англія.

Нарис розвою її політичного життя 1814—1896 рр.

III. Сеньвобоса.

I. Англія перед реформами 1832 р.

Англія в XIX віці була взірцем політичного життя для Європи. Англійський народ витворив політичний механізм сучасної Європи: конституційну монархію, парламентарну управу і запоруки свободи; інші народи тільки переймали у Англії. Партії характеристичні для політичного життя XIX віку (конституціоналісти, парламентаристи, радикали, соціялісти) повстали в Англії швидше ніж у інших краях. Оттим то зовсім природно політична історія сучасної Європи починаєть ся Англією.

1. Старий устрій Англії.

„Сполучене королівство Великої Британії і Ірляндії“ встановлене в 1814 році було впливом довгої війни, що тягла ся майже від 1793 р., збільшила англійські володіння колоніяльні і скріпила внутрішню організацію. „Стародавня Англія“ (old England) XVIII го віку остояла ся і не почувала потреби ніякої зміни. Щоби зрозуміти сей старий устрій, треба пізнати організацію англійської управи, склад англійської суспільности і окремі відносини Ірляндії.

Публичне життя Великої Британії мало собі три осередки, три групи стародавніх інституцій, здавен давна злучених так тісно, що видавали ся нерозлучними. Се були: центральний уряд, місцеві власти і церков.

Англійський центральний уряд, розширений від 1707 р. на Шотландію а від 1800 на Ірландію, був зложений офіційно з трьох властей: з короля і его ради, з палати панів і з палати громад. Се були давні корпорації, скріплені ще від XIV в. в традиційній організації.

Король, дідичний і нетикальний, був офіційним паном королівства. Він був репрезентантом держави, укладав трактати, вів війну, робив замирення. Він був „жерелом справедливости“, іменував суддів, що робили справедливість в его імя. Він був верхником уряду, іменував усіх урядників, скликав парламент і розвивав його, подавав йому до ухвали бюджет і проекти законів, санкціонував его ухвали. Він усе ще мав ті самі права, які мали его попередники в середніх віках і так само як вони мав собі для помочи раду, котрої всі члени були ним іменовані.

Палата панів (лордів) складала ся так само, як у середніх віках, з дідичних лордів і з нових, уставлених королем, але також з правом передавання сего титулу своїм наслідникам. Її засідання відбували ся по давнім формам.

Палата громад, зложена з послів вибраних по стародавнім формам на сім літ, відбувала свої засідання по старим звичаям. Обі палати засідали в тім самім місці, в Вестмінстері і разом творили парламент.

Власть короля, ради і парламенту була ограничена звичаями. Англічане не мали писаної конституції¹⁾ ані книги цивільних законів і гордили ся тим.²⁾ В політичних справах вони кермували ся прецеденсами і традицією, а в приватних справах держали ся звичаєвого права (common law).

Формально король усе ще був одиноким головою правительства і все робило ся его іменем; парламент був тільки его помічником і не міг навіть зібрати ся без его розпорядження; міністри були тільки его дорадниками. Але три звичаї, що зміцнили ся в XVIII віці, радикально змінили форму правління.

1. Король, наділений усіми родами власти, не виконував особисто жадного. Всякий політичний акт підписаний королем, мусів

¹⁾ Закони конституційні основували ся на трьох окремих постановках: на т. зв. Habeas corpus з р. 1679, на білю правнім з р. 1689 і на інсталяційнім акті з р. 1700.

²⁾ Артур Юнг в р. 1789 сьмієть ся з Французів, котрим би то здасть ся, що є якась „рецепта“ на уложеня конституції.

бути контрасигнований міністром; король не порядкував державою, а лишав порядковане своїм дорадникам.

2. Міністри не поступали кожний з окрема, але сходили ся разом на „кабінетову раду“, на котрій ухвалювано способи правління. Ся рада була тільки фактичним звичаєм і ще й нині назва „кабінет“ не може вживати ся в урядових актах. Та фактично збір міністрів, міністерство покликане до правління іменем короля зробило ся чільною корпорацією в державі (його називали по просту „адміністрацією“). Про те воно не було інституцією урядово признаною, число його членів не було ніколи твердо встановлене і міняло ся від 12 до 20. Деякі міністри мали стародавні назви (лорд скарбник, великий канцлер, канцлер фінансової коллегії), иньші називали ся секретарями державними (назва „міністер“ не є урядова). Від XVIII віку міністерство вважало ся групою солідарною, утвореною з людей, що провадили однакову політику. Один член був провідником і промовляв іменем усього міністерства; його визначував король, а він добирив собі товаришів; його називали першим міністром (премієром), але се була тільки популярна назва; ще в 1806 говорено, що англійська конституція противить ся самій думці, щоби хтось міг бути першим міністром.

3. Король вибираючи міністерство, не поступав самовільно. Особисто він був неодвічальний; в Англії встановила ся така фікція, що „король не може зробити нічого злого“; коли він зробить щось зле, так се тому, що йому зле наряджено, значить, тільки дорадники поносять одвічальність. Ся фікція довела до того погляду, що міністри, дорадники королівські, одвічальні перед парламентом. От тим то практично міністерство не могло держати ся без згоди більшости палати громад. Коли вона захотіла усунути його від урядованя, могла змусити його уступити не потребуючи навіть ставити його в стан оскарження; досить було не ухвалити йому бюджету або ухвалити нагану. Таким робом король посередно був змушений узяти на міністрів проводирів більшости в парламенті, бо тільки вони могли мати за собою більшість у палаті. Надто війшло в звичай брати бодай стількож міністрів з палати лордів, як і з палати громад. От так то король відступив правління міністерству, міністерство зробило ся делегацією більшости парламенту і таким чином посередно парламент виконував королівську власть.

Коли б палата громад була лишла ся при своїй первісній власті — ухвалювати бюджет і разом з лордами укладати закони, то була б лишла ся другорядною силою, якою є й досі в конституційних монархіях таких як Прусія або Австрія. Не виконуючи легально свою законодавчу власть, але присвоївши собі по звичаю ексекутивну власть, яку виконував кабінет іменем короля, палата громад витворила парламентарне правління. Це правління власне тим визначається, що переносить дійсну власть короля на більшість парламенту, лишаючи королеви тільки почесне верховодство, в дусі французької формули „Le roi regne et ne gouverne pas“ (король панує, але не порядкує справ державних).

Парламентарне правління видається нині таким характерним англійським явищем, що дехто любить забувати, яке воно недавнє. Воно існувало вже за панованя двох перших Джорджів, від 1715 до 1760 р., але на практиці не було ще твердо встановлене, та й сама єго теорія не була загально прийнята, коли Джордж III. поспробував звалити його. Два перші Джорджі добровільно вибирали міністрів зпоміж більшости і віддавали в їх руки керму правління. Але се їх поступуванє не нарушувало легального права або т. зв. королівської прерогативи, тож не диво, коли їх наслідник забажав зробити з тої прерогативи иньший ужиток, ніж вони. Джордж III, опираючись на королівську прерогативу, забажав виконувати сам свою власть і в часі свого довгого правління (1760—1820) вернув ся до старої практики, згідної надто з офіційною доктриною про рівновагу між трьома властями: короля, лордів і громад. Він не приймав без застереженя ані одного з нових парламентарних звичаїв. Він особисто проводив на кабінетових нарадах твердячи, що „хоче бути сам своїм першим міністром“ і не хотів підписувати постанов нелюбих йому особисто; два міністерства (в р. 1800 і 1806) мусіли уступити через те, що король не дав їм полекшити закони против католиків. Довгий час він пробував не допустити до твореня одностайних міністерств і систематично мішав до купи міністрів покликаних із ріжних незгідних з собою партій. Він навіть не почував на собі обовязку робити міністрами проводирів більшости.

В боротьбі з парламентарним правлінням Джоржеви III. допомагав сам парламент. Стародавня роялістична партія, що зробила ся партією торі, не переставала піддержувати королівську

прерогативу і поборювати парламентарне правління, за яким обстоювала партія вігів. Факт є, що в XVIII віці торі мали за собою більшість виборців, бо вся шляхта (gentry, сільські дідичі) і духовенство англіканське (clergymen) були торі. Віги для підпори свого правительства, що було в їх руках від 1715 р., зробили були в палаті послів штучну більшість. Та коли король сполучив ся з торіями, партія торі здобула собі в палаті величезну більшість і мала її протягом цілого пів столітя (1783—1830). За весь сей час міністерства були торійські і урядували шануючи королівську прерогативу.

Таким робом Джордж III при помочи партії торі міг вести особисту політику і накидати її міністрам бодай в часі своїх lucida intervalla. Коли-ж він зовсім збожеволів і єго місце заняв від 1811 р. єго син яко регент, а від 1820 до 1830 яко король Джордж IV, він застав конституційні звичаї занедбані. Англія хитала ся якийсь час між двома системами правління. Партія торі боронила традиційної доктрини конституційної монархії, при котрій парламентови припадала другорядна роля контролора правительства і признавала королеви право вибирати міністрів і кермувати ними, значить, давала йому в руки практичний спосіб для особистого правління. Партія вігів держала ся нової теорії парламентарного правління, що відбирає королеви всяку реальну власть лишаючи йому хіба неозначений вплив, а реальне правління переносить на міністерство, когरे своєю чергою є тільки делегацією палати громад.

В часі війн з Францією внутрішня боротьба стихла: парламент підлягав міністерству, ухвалив внемкові закони для здушеня радикальної партії, що величала французьку революцію (1795), признав важними постанови уряду проти французької торгівлі, заведені простими „кабінетовими розпорядженнями“, тобто королівськими указами (1806).

Питанє, хто має мати верховну власть у краю, проволікло ся через спілку короля з більшістю; та воно не було рішене і вступило на ново в р. 1814: чи Англія має кермувати ся особистим, чи парламентарним правлінням?

Сам склад парламенту був установлений традицією. Палата громад була вибрана, та не загалом народа, але упривілейованими місцевими корпораціями. Отим то центральне правительство було в тіснім звязку з місцевими інституціями.

В Англії місцеві власті не були правильно зорганізовані і в противність загальній утертій думці були дуже слабкі. Той прославлений англійський self government (самоуправа) обмежувався на упривілейовані старі міста і старі замки, котрими кермувала старосвітська муніципальна корпорація вибрана дідичними міщанами. Але вся решта краю, всі села і всі новіші міста не мали ніякої виборної місцевої адміністрації; місцевими справами порядкувала тут vestry, тобто рада парафіяльна подібна до ради фабричної і church wardens (старші брати церковні) під проводом настора парафії і сільського дідича. Тут були мирові судді (justices of peace) іменовані правительством, але тільки зпоміж місцевих богачів, шляхти, духовенства або фабрикантів, котрі за дармо займалися поліцією, розкладали такси, розсуджували спори чи то одинцем, чи то збираючи на засідання і ухвалюючи разом. Кождий був наном свого округу і не мав над собою ніякого обмеження окрім рекурсу до звичайних трибуналів.

В кождім графстві був надто ще шеріф (староста), урядовий репрезентант правительства і лорд-лейтнант, військовий комендант, оба також зпоміж великих властителів краєвих; та оба вони мали властиво функції тільки для паради. Оригінальна прикмета англійської адміністрації була та, що не було платні державним функціонерам; всю працю повинні були сповнювати краєві нотаблі за дармо. Тільки надворні королівські судді творили корпорацію, що побирала плату з державних фондів, корпорацію зрештою дуже нечисленну, що пробувала в столиці; її члени повинні були періодично об'їзджати провінцію і „відбувати судові засідання“, то значить проводити засіданням суддів присяжних зложених з нотаблів; постійних судів повітових та окружних не було зовсім.

Отся англійська самоуправа, се не було порядковане краю самим краєм, але порядковане краю місцевою аристократією.

Отсі місцеві корпорації висилали послів до низшої палати вибраних на сім літ. Були три роди виборних послів: група з графств (186 послів), група з замків (467 послів) і послы з університетів (5 послів). Се не були виборчі округи, се були упривілейовані корпорації, дуже нерівно розділені, невідповідно ані до числа людности ані до обширу краю. Шотландія мала тільки 45, Уельс 24, Ірландія прилучена в 1800 р. мала 100. Упривілейованих

замків у Англії було дуже густо в південно-східній частині, в околицях Лондона, от тим то 10 південних графств вислало 237 послів, коли тимчасом решта 30 графств вислало їх лише 252; сам Корн-Уельс вислав їх 44, майже стільки, що ціла Шотландія.

Більша часть тих корпорацій не жила зовсім політичним життям. Зпоміж англійських замків було 34 т. зв. глухих замків, тобто давніх занехаяних городищ (Бірельстон мав усього одну хатчину, Донвіч від парусот літ був затоплений, Геттон був перемінений на парк). Чимало інших не мало більше як 50 виборців; вони називалися кешеньковими замками; всі доми довкола замка належали до великого властителя і він наказував своїм локаторам, кого мають вибрати послом. Таким робом дідич уважав посольське крісло, привязане до свого замку, своєю власністю, котру міг дати, кому захоче, або продати. Інші замки були власністю правительства, котре переводило в них вибори міністерських креатур. Обчислювано, що зпоміж 658 послів 424 було наперед іменованих міністерством або 252 великими панями.

Тільки виборчі тіла англійських графств і деяких великих міст мали в собі доста виборців на те, щоби творити справедливі виборчі коллегії, та й тут дуже часто діло обходилося без дійсного вибору. В день призначений на проголошене кандидата не являлося більше кандидатів крім того, що був з гори призначений на посла, тобто когось із видних людей краю, і шеріф проголошував його вибраним. Се називалося вибором неспорним. Так відбувалася найбільша часть виборів. Звичайно бувало не більше як 50 виборів спорних, тобто дійсних. В 1818 р. говорили, що боротьба була дуже горяча, бо було цілих 100 спорних виборів. В Шотландії у всіх графствах було несповна 3000 виборців. В графстві Бот, де було 14.000 душ і 24 виборців, оповідали таку історію. В день вибору явився всего один виборець; він уконституував зібране, візав кандидата, сам себе поставив кандидатом, вибрав себе президентом, попер свою кандидатуру промовою, піддав себе під голосоване і сам себе вибрав одноголосно.

„Спорний“ вибір доконувався по старим безладним формам. Перед купою зібраною на вільнім місці шеріф викликував кандидатів одного за одним, а народ голосував підносячи руки, серед крику і галасу, виборці в суміш з невиборцями, що також підносили руки. Се була чиста комедія, а не голосоване. Невибраний

кандидат мав право зажадати поіменного голосованя. Тоді починало ся правдиве голосованє. На стіл викладувано реєстр виборців і кожний виборець мав право прийти і вписати на ній, на кого голосує. Ся процедура могла тягтн ся кілька неділь, бо в розпалі виборчої боротьби кожний мав надію продати свій голос геть дорожше. А що голосованє було явне і реєстри виборчі з записаними на них голосами були для кожного приступчі, то кожний кандидат міг методично кунувати собі виборців або тероризувати противників. Купованє голосів відбувало ся явно, а навіть були такі міста, що виставляли свої мандати на ліцитацию. Властителі замків накидували своїх кандидатів міщанам, своїм чиншівникам. В 1829 р. в Ньюерку граф Ньюкестль викинув 587 родин із домів за те, що посьміли віддати голоси на противника єго кандидата; жалоба оперла ся о налату послів, та граф відповів: „хибаж я не маю права робити зі своїм добром, що захочу?“

Пітг виступив було з несмілим проєктом повикуплювати „глухі замки“ у їх властителів, та сей проєкт провалив ся. Вибори так і лишили ся продажні, а всякі доробкевичі, банкири, промисловці, кунці збогачені в Індії (прозвані на ба ба ми) один наперед другого підбивали ціну мандатів, купуючи собі крісла в парламенті.

В 1814 р. більшість посольських крісел була не що, як власність набута спадком або за гроші. Палата тільки про око була репрезентацією краю. Се було зборище магнатів і мільонерів, незалежних від маси народа. Зверхня власть була в руках короля і аристократії. Парляментарне правління англійське не було правлінням репрезентативним, а тільки олігархічним.

Організація церкви була вельми скомплікована. Не числячи ріжних сект, Сполучене королівство ділило ся між три церкви, а кожда мала перевагу в однім із трьох країв: англійська церковь у Англії, пресвитериянська в Шотляндії, а католицька в Ірляндії. Та тільки дві перші були урядово признані: англійська як державна церковь у Англії, пресвитериянська як державна церковь у Шотляндії, натомісць католицька церковь була законами заборонена і тільки фактично толерована.

Тільки одна державна церковь була урядово признана, протегована і субвенціонована. Уряд погодивши ся з диссидентами в р. 1688, признав їм толеранцію, та для ріжних сект в ріжній мірі і не касуючи законів, що чинили державну церковь обовязко-

вою. Щоби обняти якусь посаду або виконувати право в якійсь корпорації (міській, університетській), треба конче ще задокументувати свою приналежність до англійканської церкви, приймаючи причастє по англійканському обряду. Диссиденти правлячи богослуженє в своїх каплицях допускали ся злочину і підпадали під кару; щоб увільнити їх від неї, треба було окремого закона, т. зв. закона про безкарність (indemnity-bill), котрий міністерство річрічно подавало палаті послів до ухвали. Уряд позволяв диссидентам відправляти службу Божу і держати свої школи власним коштом, але тільки через хитку толеранцію, а не силою закона.

Католицький обряд не тішив ся навіть такою толеранцією; законно він був заборонений. Обовязок — причащати ся по англійканському обряду і складати присягу наложено у р. 1673 законом Теста міг сам один не допустити ні одного католика до якого небудь уряду або до корпорації. Джордж III. два рази відкидав проєкти своїх міністрів, щоби допускати католиків до офіцерського ступня.

Англійканська церковь управляла ся по старому церковними соборами, на котрих розсуджувано не тільки справи церковної дисципліни, але також процеси світських людей в справах розводу, праволожності і в справах спадкових. Церковь переховувала викази цивільного стану, давала слюбн, вела списи народжених і померших.

Вона нильно берегла всі свої привілегії і доходи, що пили з її земських маєтностей, з державної запомоги і з десятини, яку побирала обовязково від усіх вірних, то значить від усіх мешканців, навіть від диссидентів і католиків, бо законом признавало ся, що всі вони належать до офіціальної церкви. Вона мала свою давню ерархію: архієпископів і єпископів, капітули і каноніків, архідияконів іменованих правительством, пасторів (parsons) визначених патроном, котрим був або єпископ, або капітула, або (найчастійше) наслідник фундатора парафії. Фактично духовними бували звичайно молодші сини панської сім'ї; побираючи доходи сполучені з їх станом вони й далі жили собі по панськи, полювали і їздили верхи, виконували функції мирових суддів, запомагали свою рідню; значна часть не жила зовсім у своїх парафіях і наймала собі заступників (curate), духовних із дрібної буржуазії, котрим платили маленьку частину своїх доходів.

Шотландська церков заховала (і заховає й доси) свою федеративну конституцію запоручену їй актом унії 1807 р. Кожда парафія чинить окрему корпорацію під управою пастора і старших сьвітських; кілька парафій лучить ся до купи і творить пресвитерию, котрою управляє збір усіх парохів і по одному старшому з кожної парафії; збір членів кількох пресвитерий творить парафіяльний синод. В кінці на вершку тої єрархії стоїть з'їзд делегатів з кожної пресвитерії, з кожного королівського города і з кожного університету, — се є найвисша власть у шотландській церкві. Всі ті зібраня є заразом дісциплінарними судами і мають власть цензурувати віру і приватне житє пасторів і вірних. Пресвитерия, котра іменує пасторів, є практично найбільше впливова власть.

У XVIII. віці шотландська церков деспотично вмшувала ся в приватне житє вірних, поки правительство і сьвітські суди не перестали признавати їй права екакутиви над приватними людьми і не ограничили таким робом її компетенції на самі релігійні справи; се була неначе заповідь державного конфлікту 1843 р., що допровадив до відділення „вільної церкви“.

Доходи шотл. церкви шили з десятини, з державної запомоги і (майже в половині) з приватних датків. Шотландська церков була вбога, лихо платила своїх членів, та вона не знала ані величезної нерівности, ані продажности церковних урядів такої, яка була в Англії. Шотландський клир був більше незалежний від англійського.

В англійській суспільности, відповідно до середньовічного розуміня, панувала ріжниця між бідними і богатими: богачі мали всі права приватні і політичні; ті, що не мали нічого, були виключені від усякого публичного житя і навіть не мали запуруки приватної свободи. Се були немов дві нації поставлені одна поверх одної, одна упривілейована, друга видідичена.

Писателі, що малювали англійське політичне житє або висновували єго теорию, знали тільки упривілейовану націю; вони думали, що Англійці всі рівні перед законом, усі дізнають опіки закона. І справді, політичні урядові акти не розріжнювали так як у иньших краях шляхти і нешляхти; „закон про права“ вичислював „права Англійців“ без ріжницї верстов. Та на ділі звичай і деякі спеціальні закони, не добре звісні ширшій громаді, довели до

того, що під легальною нацією витворили низшу верству, виключену від спільних прав.

Конституція не допускала обовязку військової служби; та на ділі правительство коли потребувало моряків для державних кораблів, ловило силою матрозів і навіть не-матрозів, — се була так названа пресса, котру бичував уже Вольтер. Розуміть ся, її виконувано тільки на бідних.

Конституція нічого не відала про те, щоби праця була якимсь ущербом для горожанської чести Англійця. Але парламент зложений з властителів і патронів поухвалював закони, котрим роблено робітників залежними від їх наемців. Один закон із XIV. віку змушував рільничого зарібника приймати працю у кожного властителя, котрий дасть йому плату усталену законом; кожний мировий суддя міг непокірного засадити до в'язниці; таким робом поденні зарібники були привязані до землі.

Цілий ряд законів (з XVI—XVIII віків) причинив ся до витвореня законної верстви убогих (poor) і місцевої оплати на вбогих (poor tax). Хто не мав із чого жити незалежно, того удержувано коштом парафії, та при тім він підпадав під власть „наглядача над убогими“. Такий наглядач мав право силувати вбогих до всякого рода праці, а коли вони противили ся, заперти їх у „жебрацькім домі“ (workhouse), а їх дітей дати на вихованє де сам хотів; на практиці се значило продати їх промисловцєви для праці на фабриках. Убогий не міг самовільно переходити з місця на місце, бо каждая парафія мала право не допустити до замешканя на її території нікого, хто міг стати ся її тягаром. А що вся земля в Англії була власністю шляхти, то англійські селяне не мали певненого способу житя, так що найбільша частина їх зійшла до верстви вбогих, що жьвуть із заломоги. Число таких убогих в 1811 році виносило 1,340.000, в 1821 р. виросло до 2,500.000, а в 1827 р. виносило 1,850.000.

Конституція признавала свободу товариств. Міські ремесники мали свої фахові товариства основані на регулямінах, що усталювали максімальне число учеників і мінімум плати. Та коли машини перемінили промисл, фабриканти збирали нових робітників зпоза корпорацій і закладали робітні по селах, де не обовязували старі регуляміни. Ба навіть по містах, коли робітники домагали ся й для себе тих самих регулямінів, промисловці не тільки довели до скасованя стародавніх ограничень, але переперли

в парламенті закони про товариства (1799—1800), котрими заборонено робітникам під карою кількомісячної в'язниці входити в спілки задля підвищення плати. Значить, робітник сповнював злочин, в'язучи ся з иньшими в товариство, і мировий суддя міг за се всадити його до в'язниці.

Таким робом моряки, денні зарібники рільні, вбогі і робітники не підходили під загальні закони, були віддані на ласку й неласку вербівників, парафіяльних рад, фабрикантів і мирових суддів, були немов якоюсь низшою нацією, без політичної сили, без певних засобів для життя, без забезпеченої особистої свободи. Із сеї видідиченої верстви виходило багато злочинників, особливо злодіїв. На пострах їм парламент ухвалював жорстокі закони, визнаючи кару смерти за більш як 200 різних учинків признаних за злочини; до таких капітальних злочинів належало н. пр. застрілити заяця або вкрасти якусь річ із склепової вистави.

Щож до самої легальної нації, то в її нутрі бороли ся за виключне панованє дві аристократії: великі ґрунтові властители в сїлці з духовенством, що панували по селах, і капіталісти та великі промисловці, що панували по містах. В їх руках була вся економічна сила краю.

Незалежних селян, дрібних властителів або арендаторів майже зовсім не було; вся земля остаточно зійшла ся в великих маєтках, що належали до великих маґнатів (lords) або до шляхти (squires). Вони виарендовували їх фермерам, а ті оброблювали їх при помочи денних зарібників (labourers). Село, се була купа нужденних хаток, де жили ті зарібники і де лорд або сквайр був повним паном.

Головним плодом англійського рілляництва все ще було збіже. Щоби піддержати його в користній ціні, властители перенерли в парламенті так звані „збіжеві закони“ (corn-law), що не допускали до краю заграничного збіжя окрім хіба в неврожайні роки, коли збіже стояло високо в ціні. В р. 1791 ціну пшениці означено по 2½ лівра (62 фр.) за квартал; в часі війни з Францією ціни підійшли геть више сеї суми, так що в 1801 р. підвишено тарифу на 3 ліври. Коли настав супокій і треба було видержувати конкуренцію з зараницею, піднесено ціну ще више, на 4 ліври. Таким способом подвоєно доходи з ґрунту на користь властителя, котрий підвищував чинші за ферми, але зовсім не підвищував плати зарібникам.

Подібне скупленє бачимо і в промислі від кінця XVIII віку. Дві зміни перевернули цілу організацію праці. Нові машини порушувані водою або парою і нові механічні способи праці витворили великий промисл, особливо в близькім сусїдстві бистрих рік, копалень вугля або лісів. Замість дрібних майстрів, що робили просто на замовленє, повстали підприємці, що обертали великими капіталами, продукували на великий розмір для необмеженої вивозової торгівлі. Так повстала нова верства великих промисловців і великих гандлярів, що скріплювали грошевиту аристократію.

Рівночасно великий промисл перегонав людність Англії з одних місць у другі. До XVIII віку все жите економічне і політичне мало свій осередок на півдні і на сході, близько Лондона; північні і західні части були слабо залюднені і на половину пусті. Та великий промисл тяг людність туди, де були копальні і ріки, власне на північ і на захід, де повстали великі оселі робучого люду. Англія поділила ся на два реїони: схід і південь, де переважало рілляництво, де панували ґрунтові властители і консервативні погляди; північ і захід, де були центри промислу, зробили ся гніздами політичної агітації. В Шотляндії, де промисл гніздив ся головню здовж берегів ріки Кляйда, супроти давньої столиці Едінбурґа підняв ся рухливий конкурент Ілязгов.

В Ірляндії жили дві ріжноплеїнні нації: тубольці Ірляндці, католики, і захожі кольоністи з Англії а особливо з Шотляндії, пресвітеріянці або англїканці. Кольоністи займали тільки одну з чотирьох провінцій, Ульстер, на північнім сході, а не весь край; Ірляндці заселявали всю решту краю. Та від часу завойовання в XVII в. вони не були панамі в своїм краю. Їх реліґія була заборонена законом; католицький клир, тільки толерований, не мав ані урядової власти ані доходів, а жив із жертв своїх вірних. Англїканська церков була церквою державною, мала офіціяльну власть піддержувану доходами з єї маєтностей і з десятини нобіраної від мешканців, що не були протестантами. Для католиків замкнені були всі уряди; всі урядники, всі місцеві власти, мирові судді, громадські зверхности по містах, судді присяжні були протестанти, тобто чужинці; земля була власність дідичів Англїйців, що звичайно не жили в своїх маєтностях і віддавали їх під заряд повномочникам або виарендовували підприємцям. Ірляндський селянин не був властителем, а тільки вживав, нераз із діда-прадіда,

маленький шматок землі, на котрім мав побудовану хатчину і котрий управляв платячи за него чинш; та він не мав ніякого права на ту землю, був тільки часовим її державцем (*tenant at will*) і властитель міг в кожній хвилі викинути його як до вподоби без ніякого відшкодованя. Колиж у XVIII в. людноість змогла ся сильно, то земля роздробила ся так, що селяне ледво мали з чого вижити садячи на своїх нивках картоплю; нужда ірландських селян стала прислівем.

В Ульстері, де жили шотландські пресвитеріянци, селянство мало ся ліпше; властитель не міг зігнати селянина з землі, хиба тільки в випадках означених законом і за сплатою відшкодованя за починені меліорації.

З політичного погляду Ірландія до р. 1800 була прищипкою до Великої Британії, підданою англійському королеви і парламенту, та мала при тім свій ірландський парламент. В часі війн проти Франції (1789—1798 рр.) ірландський парламент почав був робити Ірландію на половину незалежною. Він скасував деякі вимкові закони проти католиків, позволив їм набувати землю і подавати голоси при виборах. Та унія 1800 р., ухвалена проти волі ірландських патріотів, одним замахом знівечила ірландську автономію. Парламент скасовано, Ірландію прилучено до Великої Британії, її послы засідали в англійським парламенті, та при тім їй полишено виборну адміністрацію, на котру голосували також католики; право голосу мав кожний державець землі, що несла 40 шілінгів річного доходу, значить, майже кожний селянин. Таким робом маса ірландських католиків вибирала послів — але самих протестантів. Надто мала Ірландія своє спеціальне правительство — віце-короля і его приватну раду, що жили в Ірландії, а в англійським міністерстві також одного окремого „секретаря для ірландських справ.“ Між низшою нацією ірландських селян і висшою нацією англійських або шотландських властителів опозиція не зазначувала ся навіть у мові¹⁾: Ірландці крім західнього закутка закинули свою рідну кельтську мову і прийняли англійську. Тільки релігійна ріжниця пригадувала ірландським селянам чужоземне походженє їх дідичів. Таким робом соціальна і релігійна опозиція проти дідичів (ляндлордів) протестантів в часом довела до боротьби за національне існуванє Ірландців.

¹⁾ Навіть патріотичні пісні ірландські зложені англійською мовою.

2. Реформи.

Усі оті форми правління: король і парламент, місцева адміністрація, виборча система, церковні порядки, закони про вбогих і про робітників, підданство Ірландців були усьвячені старовиною. Вони держали ся ще сильно в часі перед самим 1814 роком. Французька революція нагнала страху упривілейованим верствам і натхнула їх обридженєм для всякої новости, не дозволила їм за 30 літ перевести хоч би одну реформу. Війни проти Франції рівночасно збільшили податки, що підросли з 237 мільонів фунтів штерлінгів у 1796 р. на 861 мільонів ф. шт. у 1815 р., і вивіз англійських виробів до Європи, а се збільшило багатство і вплив капіталістів і промисловців. Вони знижували плату робітникам і підбивали ціну хліба саме в пору, коли зріст великого промислу збільшував число робітників, а се ще збільшувало розділ між бідними і багатими.

В часі коли Франція скинула з себе ярмо свого старого правління, Англія вперто берегла своє. „Стара Англія“ в 1814 р. була щільнійше сконсолідована, як 1789. Вона виявляла себе так різко, як ніколи вперед, такими твердими рисами, що дехто приймав їх за вроджені риси англійського національного характеру. Крайня нерівність між бідними і багатими, правління монархічне і на око репрезентацийне, а на ділі в руках олігархії панів і мільонерів, аристократична церков і обовязкова релігія; наслідком сего продажність і безладність у публичному житю, розкіш, гордоці і формалізм у приватному, фарисейство багатих, нужда, зіпеуте і сервілізм бідних і загальні поклони перед титулами та грішми, без котрих не було доступу до поважного товариства, — всі ті порядки були усьвячені давниною. В противенстві до революційного Француза Англієць з початку сего віку шанує всяку усталену інституцію за те, що вона давня, не вірить ніякій новости через те, що вона нова. Теорія про сьвятість традиції, розвинена ще 1790 р. Борком (Burke), зробила ся догмою англійського клиру, шляхти, університетів. В р. 1814 англійська нація була аристократична і традиціональна. Партія торі, піддержувана королем, опираючи ся на величезну більшість парламенту, без опору держала ся при власті; міністерство Ліверпуля трівало 14 літ (1812—1827). По скінченю війни властители ґрунтів, маючи більшість у парламенті, переперли в ньому дві ухвали: 1. заборонено довозити з заграниці збіжє до краю, хиба би ціна була

висша по над 4 ліври за квартал; та коли ціна хліба замість підносити ся, почала падати і ніколи вже не доходила до 4 ліврів, то фактично довіз заграничного збіжя був зовсім заборонений; 2. скасовано (1816) податок від доходу наложений в часі війни.

Та разом з настанем супокою починаєть ся рух за реформами. По великих містах відбувають ся маніфестації радикалів; у парламенті поодинокі послі виступають з проєктами законів. Кожний посв'ячує ся якійсь спеціальній реформі; Уайбфорс (Wilberforce) внесено невільництва, Роміллі і Макінтош злагодження карного закона, Греттен і Бордет еманципації католиків, Грей і Россель реформі виборчій, Броугем реформі шкільництва. Вони знають, що їх проєкти не мають надії перейти в парламенті, та держать ся тактики раз у раз поновлювати їх, щоби люде привикли до їх думок. Вони працюють не тільки в парламенті, але старають ся впливати також на посторонню публіку. Так творить ся прилюдна опінія в публичних справах, річ нова в Англії.

В XVIII в., крім льондонських передмість публіка не цікавила ся такими річами, хиба спорами релігійними, війною та податками. До розбудження загальної думки допомогли великі щоденні газети, що позасновувано при кінці XVIII в.: *Morning Chronicle* 1769, *Post* 1772, *Times* 1785, *Courier* 1792. Вони подавали анонси, торговельні новини і основні статті та справоздання з засідань парламенту. Правительство і парламент не радо дивили ся на сю нову політичну силу; замість заохоти вони силкували ся звязати пресу фіскальними законами. Стемпель на кождій аркуш газети, що в 1789 р. виносив 2 пенси, підвищено 1815 р. на 4 пенси, а в 1816 наложено окремий податок на папір. Преса підлягала стародавньому законowi про брошури (*libels*); за кожде порушене поваги короля, его синів, правительства і релігії карано тюрмою або депортацією (всылкою до карних колоній); опозиційні газети так і не вилазили з процесів. В 1812 р. брати Гонті були засуджені кождий на рік в'язниці за те, що сказали, що *Morning Post* пересолила назвавши принца уельського (наслідника престолоа) гарним як Адоніс. Від р. 1808 до 1821 засуджено 94 газетярів, а з них 12 на депортацію.

Газетярі вважали ся людьми без становища, не мали пошани; ще 1828 р. адвокатська палата заборонила їм виступати в ролі адвокатів; великі політики, що доносили до щоденних газет, не признавали ся до сего. А про те преса таки почала робити ся силою.

Деякі Шотляндці оселені в Лондоні зреформували газетне ремесло через швидкі інформації і спосіб друкування. Уольтер від *Times*'а запровадив паровий друк і міг печатати 1500 примірників на годину (1814 р.); він допровадив до того, що мав до 60 колоном анонсів, зорганізував спеціальну службу для новинок і міг відважити ся навіть на боротьбу з правительством, що веліло перехапувати на почті его листи. Парламент від 1770 р. згодив ся толерувати справоздання зі своїх засідань у газетах, — се був і доси єдиний спосіб їх публікації, бо англійський парламент не має ані стенографів ані офіціальних протоколів. Таким робом преса зробила ся посередником між парламентом і публікою. Та все ще газети, обтяжені величезним стемпем, були предметом роскоші; в 1815 р. було тільки 6 щоденних газет, а найсильніша з них *Times* розходила ся лиш у 8000 примірників. Але продаж більшала, загальне число примірників газет, що йшли під стемпель, змогло ся з 16 мільонів (1801 р.) на 25 мільонів (1825 р.), не числячи нелегальних газет. Позасновували ся великі політичні місячники: *Edinburgh Review*, орган партії вірів 1808 р. і торійська *Quarterly Review* 1809 р.

Політичне житє, приспане в часі війни, ожило від 1814 р. в парламенті і в пресі. Почала ся загальна боротьба проти старого правління піддержуваного правительством і торійською більшістю. Обік того розвернула ся глибока агітація в робітницькім сьвіті. Англійський промисл, дуже ще недавній, обертав поки що невеликими капіталами, не докладно знав торгові умови; промисловці йдучи на помацки раз збільшували свою продукцію повисше відбуту, то знов зменшували її нагло; раз вони наймали робітників більше, ніж могли їх ужити звичайно, то знов відправляли їх. Протягом 30 років Англія майже не виходила з періодичних криз (1816, 1819, 1826—29, 1837, 1842, 1848 pp.); кожда криза викидала купу робітників на безробітцю і нужду, особливо прядільників і вовняних та бавовняних ткачів, що працювали для вивозу. Нужда доводила до розрухів.

З початку спокій не повів за собою розцвітту інтересів, якого надіяли ся, а противно, викликав кризу. Континентальні краї пробували замкнути свої границі для англійських виробів, вивіз зменшив ся. Промисловці завалені непроданими товарами зменшували плату робітникам, а тимчасом ціни хліба йшли в гору через недорід і через заборону заграничного збіжя. В 1816 р. була

криза безробітці і нужди. Робітники позбавлені праці скидали причину безробітці на нові машини, що зменшували потребу робучих рук; декуди вони кидали ся нівечити машини. Ще в 1811 р. були бунти против машин, підняті одним божевільним (Luddite riots), та тепер було вже не те: рух прийняв політичну форму.

В Англії була ще від XVIII віку партія, що добивала ся основної політичної реформи через заведенє загального голосованя; вже тоді вона називала себе радикальною (се слово зложило ся на англійськїм ґрунті). У перше вона виступила в р. 1769 (з нагоди справи Уойкса), була зорганізована в 1793 р., мала зносина з французькими республіканцями через „Кореспонденційне товариство“. Правительство переслідувало її, розбило організацію, та її члени потайно держали ся своїх думок. Се була купка лише з кількох людей, що майже всі жили в Лондоні, та вони привернули до себе прихильників з молодшого покоління і з них повстала на ново радикальна партія, досить численна для участі в політичнїм житю. Духовим центром була група учеників Бенґама, утилітарна школа, що поборювала старі порядки Англії в імя розуму і щастя найбільшого числа людности. Центром діяльности партії був з разу Коббет, селянський син, редактор популярних газет, писаних для робітників. Він нападав на „непродуктивні верстви“, на капіталістів і клерикалів і домагав ся „дешевої релігії і дешевого правительства“.

Всі згоджували ся на те, що початком усяких иньших реформ мусить бути реформа парламенту. Заким зажадати від палати, щоб вона заняла ся долею бідних верств, треба, щоби сама палата зробила ся репрезентацією народа, щоби заступала і бідних і богатих. Радикали ждали загального голосованя. Коббет провадив боротьбу анижуючи ціну своєї газети „Weekly register“ з 1 шілінґа на 2 пенси (1816 р.) і відкликаючи ся „до всіх зарібників і робітників Англії“ заохочував їх, щоби домагали ся виборчої реформи. Нововибраний голова (lord mayor) Лондона допомагав рухови заявляючи в адресі до королевича-реґента, що одиноким ліком на кризу буде реформа.

Щоби залакати правительство радикали вдали ся до невдоволених робітників, зорганізували агітацію на великий розмір. Вони устроювали величезні віча (monster-meetings) під голим небом, публичні промови, величезні походи з хоругвами, на котрих були виписані головні оклики руху. Всі ті способи політичної бо-

ротьби від тоді зробили ся такими звичайними в англійськїм політичнїм житю, що нині легко можна вважати їх якимсь старим національним звичаєм. Правда, їх уживано й давнїйше, але тільки як способів виборчої реклями для якогось кандидата; перша партія радикальна зробила з них маніфестації для абстрактних політичних справ.

В 1816 р. була також характерна маніфестація в Снальфілді, недалеко Лондону. Афіші закликали робітників, що не мали роботи, щоби зібрали ся і вислали петицію до реґента і до парламенту і просили у них помочи. Віче відбуло ся, на ньому ухвалено зібрати ся на ново, щоби вислухати відповіди. Організатори дали розліпити плякат, де ось як схарактеризовано „теперішній стан Великої Британії: 4 мільони людей в цілковитій бідности терплять страшні муки, півтора мільона на-пів бідних, пів мільона в блискучій роскоші, а наші брати в Ірландії ще в гіршому стані“. На зборі (в грудню 1816 р.) бесідник, хірург Улґсон, стоячи на возі махав трибарвною (французькою) хоругвою на знак, що сей рух, то комбінація англійської нужди і французького революційного духа.

Правительство вислало військо і розігнало зібраних. Реґент відповів на петицію ласкаво, обіцяв реформу і висказав „своє зачудуванє і біль над нуждою робучого люду“. Та при отвореню парламенту він заявив, що англійська виборча система найліпша з усіх, які мав коли небудь який народ на світі. Коли вертав з парламенту, йому накидано каміня до повоза. Тоді правительство перемінило парламент на потайний суд і предложило йому справозданє про „практики, збори і звязки... очевидно обчислені на загроженє публичного ладу“. Воно заговорило про „конспірацію, що має мету — зруйнувати всі політичні інституції королівства і підкопати основи власности“. Парламент ухвалив завісити „habeas corpus“ і дав право кождому мировому судді арештувати і вязнити без суду авторів і продавців безбожних або бунтівницьких писань. Удар був вимірений особливо на пресу, котру один міністер назвав „вельми небезпечним ворогом конституції“. Окремий закон давав правительству право розвязувати всякий збір, де побуджувано до ненависти і до погорди супроти уряду або супроти конституції; хто супротивляв ся наказови, міг бути покраний смертю (1817 р.).

Нужди се не усунуло і маніфестації проте йшли далі. Робітники без праці з Менчестеру вирушили пішки до Лондона, кожний огорнений простиралом. Сей „похід людей в простиралах“ арештовано по дорозі. В робітницьких реїонах на півночі відбувалися таємні сходи, йшли розмови про оружане повстання, а навіть купа людей сяк-так уоружених рушила на Ноттінгем, а иньша по ночі напала на кілька домів. Було кілька голосних політичних процесів, в тім числі процес Уотсона, котрого увільнено, і процес Брандрета, проводиря ноттінгемського бунту, котрого засуджено.

Програму радикальної партії виложено остаточно в проєкті реформ, переданім парламентові Вордеттом, радикальним послом того часу. Жадано там: загального тайного голосовання, управильнення виборчих округів, вибору парламенту лиш на один рік. Ся реформа була би одним замахом перенесла політичну власть на всю масу народа. Ні одна з давніх партій не згодила ся навіть піддати під дискусію ті жаданя.

Та промислова криза якось минула, нужди поменшало, радикальна агітація притихла. При виборах 1818 р. опозиція вігів зміцїла здобувши собі замість 140 мандатів 270, та торийська більшість усе ще була величезна. В 1819 р. почала ся на ново торговельна криза а з нею й нужда; радикальна партія почала знов агітацію, особливо в копальнях і між ткачами, котрим найбільше дошкуляло зменшенє плати і безробітця. Центром маніфестацій був сим разом не Лондон, але околиця Менчестеру. Так само як у 1816 р. радикали скликали величезне віче і приготували петицію жадаючи виборчої реформи. В ній було пять точок: загальне і тайне голосованє, вибір на один рік, нетикальність посольська, скасованє цензу вибиральности (доси не міг ніхто бути послом, хто не виказав ся доходом із ґрунтової маєтности). На вічу в Патерлу коло Менчестеру, де зійшло ся 50.000 осіб, обношено в процесі хоругви з фрігійською шапкою і написами: „Загибїль збіжевим законам!“ „Свобода або смерть!“ (оклик французької революції) „Рівна репрезентация або смерть“. Оратор Гонт почав промовляти. Полїція хотїла арештувати його, посадила на коні місцеву міліцію, та народ боронив Гонту; тоді полк гусарів ударив на юрбу, багато людей повбивано (2 серпня 1819 р.). Радикали відновили протестовим вічем і складкою для „жертв з Патерлу“; лондонська міська рада висловила своє обуренє проти „несправедливого і незручного“ поступування уряду

і покликала ся на „право Англіїців збирати ся для нарад над хибами публичного життя“. Правительству закидувано, що потоптало одну з традиційних свобод Англії.

Та правительство не тільки не хотїло зробити слїдства, але розпочало процес проти Гонти „за конспірацію задля зміни законів погрозами“ і перевело в парламенті ряд виємкових постанов, ославлених шість актів, тзв. „законів намордників“: 1. скороченє процедури при оскарженю, 2. заборона невоєкам вправляти ся в уживаню оружя, 3. право мировим судиям до робленя по приватних домах ревізій і шуканя оружя, 4. право конфіскувати кожду бунтівницьку або безбожну книжку а по другім засудї вигнати автора з краю (уряд жадав навіть депортації), 5. заборона відбувати віча задля „обговореня жалоб в справах державних і церковних і приготовлюваня петицій“, заборона носити на зборах оружя, хоругви або відзнаки, 6. кожда політична часопись в обемі низше двох аркушів мусїла платити стемпель і складати кавцію (залог).

Коли так здушено всяку мирну маніфестацію, деякі загорїлі радикали змовили ся в Лондоні, щоби, як тверджено, повбивати міністрів; уряд поарештував їх і повісив пятох (1820 р.). Пізнійше, коли грошеві справи поліпшали, радикальна агітація затихла.

В січні 1820 р. настав на королівство Джордж IV. Опозиція зараз звернула ся проти него. Єго жінка Каролїна, котру він відїхнув і хотїв не допустити, щоби приняла титул королевої, приїхала до Англії проти єго волї і народ привитав її з великим ентузіязмом. Міністерство не носьміло налягти на парламент, щоби сей ухвалив розвід, котрого хотїло ся королеви. Джордж IV., зненавиджений за мариотратство, робленє довгів, пияцтво, неморальне житє і грубіянство, не мав навіть стїльки впливу над міністерством, що єго батько, і правительство почало хилити ся до парламентарного способу правління.

Партия торї все ще мала запевнену більшість. Та помалу до парламенту входили люде молодші, не так систематично ворожї всякій реформі. На опорожнені міністерські посади входили нові люде: в 1821 р. Піль, в 1822 р. Каннінг і вони потроха повертали політику в иньший бік. Каннінг відірвав Англію від „Святого союзу“ абсолютних монархій і признав самостійність нових американських республік, що збунтувались були проти Іспанії.

Піль згодився предложити парламентови проекти деяких реформ. Так переведено кілька часткових реформ, а власне:

1. Реформу карного закона, котрої домагався Ромайлі від 1808 р. та когру відкидала палата лордів. Піль перепровадив ухвалу, котрою скасовано майже сто злочинів караних смертю, таких як крадіж із склепової вистави, крадіж портмонетки, незаконне польованє.

2. І в економічній політиці заводжено деякі зміни, головню за впливом міністра Госкіссена. В Англії обовязував ще „навігаційний акт“ з 1651 р., котрим заборонювано всім заграничним кораблям вести торгівлю в Англії; за те Англії грозили завєди репресалії з боку иньших країв. В 1823 р. ухвалено закон, котрим уповажнено міністерство укладати трактати з иньшими націями, щоб їх кораблі в Англії були трактовані так само, як англійські. Коли державні доходи побільшали, правительсво зменшило процент від довгів і упростило митові приписи, що були дуже розгалужені (обіймали поверх 1200 артикулів); деякі рубрики зовсім вичеркнено, в богатых иньших значно зменшено мито (1823—25 р.). Правительство не сміло ще скасувати збіжних законів, але 1823 р. приняло рухому скалю, по котрій можна було ввозити заграничне збіже з хвилею, коли ціна виросла до 66 шіллінгів (замість давнійших 80). Се ще не була ані свобідна обміна ані свобідна торгівля хлібом, та про те зроблений був пролом у старій прогібіційній системі.

3. Робітники, силкуючись здобути ліпші умови, творили спілки взаїмної запомоги з людей належних до одного і того самого роду праці; вони звалися „дружні спілки“ або „фахові клуби“, пізнійше „фахові звязки“ (Trade Unions). Та всі ті спілки підходили під закон з 1800 р. проти спілок, от тим то робітники часто переминоювали їх на таємні товариства, приймаючи навіть форми вільномулярських звязків. Лондонські робітники, ліпше зорганізовані і більше тямучі в політиці, мали зносини з радикалами і пробували вибороти собі свободу товариств. Один за богатілий кравець Плес, котрого дім був огнищем радикальної робітницької партії, хитро провадив боротьбу. Радикальний посол Юм намовив міністрів Піля і Госкіссена перевести анкету над економічними наслідками трьох заборон заведених англійськими законами против: 1. еміграції робітників, 2. вивозу машин і 3. робітницьких спілок. Таким робом робітницьке питанє велизнулося

поміж двома иньшими. Слідча комісія вислухувала свідочтва цілої купи ріжнородних знавців про шкоди, які причиняє промислови закон проти спілок; ті докази переконали її і вона подала проект — скасувати ті закони. Парламент ухвалив справді скасувати їх, не зрозумівши гаразд цілої ваги сеї ухвали (1824 р.). Аж коли робітники користуючи ся свободою почали робити страйки і добивати ся законом утвердженого мінимум плати, фабриканти і промисловці счинили крик домагаючи ся повороту до старих порядків. Нова анкета радила скасувати закон з 1824 р., та парламент постановив піти середньою дорогою і так повстав закон з 1825 р. Робітникам лишено свободу закладання товариств і звязків, але тільки „задля означуваня висоти плати або часу праці“ (а не задля ограніченя числа учеників ані задля недопусканя роботи на штуки). Кождому, хто би задля підвисеня плати вживав сили, погроз або застрашуваня, загрожено карою тримісячної примусової роботи. На основі сего припису судії засуджували страйкових робітників, що ганьбили своїх товаришів, котрі не покинули роботи. Се була половина свободи спілок, така сама половина постанова, як і всі тогочасні постанови.

Се був час важних явищ. В літературі ясніли тоді першорядні зорі, поети Байрон і Шеллі, виходили повісти Вальтера Скотта. Тодіж почала ся переміна комунікації і замість давніх тротоарів заведено гостинці биті дрібним камінєм по системі Шотландця Мак-Адама. В роках 1825—1829 збудовано першу залізницю з Ліверпуля до Менчестеру.

Від прилученя Ірляндії в 1800 р. законодавство супроти католиків зробилось повне суперечностей. В Англії обовязували давні закони, що не допускали їх до жадного уряду, до жадної корпорации, не позволяли їм бути ані виборцями ані вибраними. В Ірляндії парламентарне правління 1780—1800 рр. допустило їх до права голосованя. Таким робом ірляндські католики мали більше прав, ніж англійські. Ірляндські патріоти домагали ся скасованя виємкових законів супроти католиків. Про се довго йшла боротьба в парламенті під формою проекта „закона про пільги для католиків“. В р. 1813 Греттен довів до того, що парламент приступив до дискусії над сим проектом. Але партія, що бажала панованя англіканської церкви, поставила до бою більшість, що наважила ся піддержати виключене католиків. Від тоді проект подавано парламентови що року і сей що року відкидав його. Аж

в 1821 р. він був прийнятій палатою послів, але відкинений палатою лордів. Королівська сім'я не хотіла й чути про него. Джордж IV. так само як Джордж III. заявив, що королівська присяга обов'язує його піддержати англіканську церкву; князь Йоркський подав палаті лордів петицію против католиків.

Та ірландські католики здобули ся на рішучий виступ. Вони оснували „Католицький зв'язок“ (1823 р.) під проводом талановитого бесідника, адвоката О'Коннеля, що в ім'я свободи домагав ся скасування виїмкових законів. Парлямент ухвалив закон, де заборонено засновувати такі зв'язки; „Католицький зв'язок“ зараз розв'язав ся, та зараз же й зреформував ся, змінивши свої статuti.

Партия торі на сьому питаню поділила ся на двое. В р. 1825 більшість посольської палати ухвалила проєкт реформи; міністерство було поділене, а коли хорий лорд Ліверпуль уступив, замість него став премієром Канинг, прихильний еманципації католиків (1827 р.). По его смерті і по однім короткім міністерстві, що розбило ся через незгоду міністрів, настало міністерство Веллінгтона, в котрому були „старі торі“, вороги всякої реформи, і Канингіти (приятелі Канинга), прихильники еманципації. По якимсь часі Канингіти уступили. Та партия вігів проти волі міністерства переперла в палаті послів скасування виїмкових законів против протестантських діссидентів; скасовано закон, що змушував усякого перед вступленем на якийсь уряд причащати ся по англіканському обряду (1828 р.). Се була також половинна постанова, бо полишено обов'язок — підписувати декларацію проти переміни хліба на тіло Христове при причастю, а се вистарчало в повні, щоби відсунути католиків; та все таки система виїмкових законів була підкопана. О'Коннель підвів ще одну пробу, щоби переконати правительство, що мусить уступити. Він виступив кандидатом у графстві Клер проти одного члена міністерства і хоча як католик він не міг засідати в парляменті і хоч особисто був незнайомий у графстві, духовенство намовило всіх виборців католиків, що віддали голоси на него (1828 р.).

Вернувши з парляменту на міністерство Піль зважив ся вступити з проєктом еманципації католиків. Король зразу згодив ся, потім спротивив ся; Піль подав ся до димісії; Джордж IV. прийняв її, та не знайшов нікого, хто-б захотів узяти міністерство, і надумав ся таки покликати Піля. В 1829 р. ухвалено 348 го-

лосами проти 160 знести всі ограничення католиків, та рівночасно підвиснено виборчий ценз у Ірландії, щоби відсунути від голосованя вбоге селянство.

Ще в XVIII віці віги домагали ся виборчої реформи, та радикали скомпромітували сю справу. Колиж Россель знов підняв боротьбу в ім'я вігів, зразу не йшло діло про загальну демократичну реформу. Его проєкт лишав голосоване з характером привілею (franchise), а тільки хотів перенести сей привілей із деяких „глухих замків“ на деякі нові міста. Торійська більшість згодила ся (1821 і 1827 р.) уступити тільки два замки. Та помаду реформа зробила ся популярною, партия вігів піддержуючи її здобувала собі чим раз більше голосів, а партия торі слабла через непорозуміння між більшістю партії і Канингітами в справі католиків.

Палата громад вибрана по смерті Джорджа IV. (1830 р.) мала вже лиш слабеньку торійську більшість. Французька революція 1830 р. підняла духа у прихильників реформи. Рух виходив із промислових реїонів на півночі і заході, що зробили ся найбільше заселеними, а мали найменшу репрезентацію в парляменті. Центром зробив ся Бірмінгем, де заснувала ся „Політична єдність“ з метою агітації за реформою. Голова торійського міністерства Веллінгтон не розумів настрою в краю. Коли при отвореню палати лордів шеф вігівської опозиції Грей почав промовляти за реформою, Веллінгтон заявив, що „не чув ані не читав ніякого доказу на те, буцїм то теперішня репрезентація краю потребує якоїсь зміни, а навіть коли-б його присилувано уложити виборчий закон для якогось краю, особливож для Англії, то він не міг би запевнити, що зробить щось таке добре, як теперішній закон, бо людська природа нездібна підняти ся за одним розмахом на сам верх досконалости, а він силкував ся-б тільки уложити такий закон, котрий подавав би такі самі наслідки, як теперішній“ (листоп. 1830 р.).

Ся заява була причиною упадку торійського міністерства; в палаті послів воно лишило ся в меншости при голосованю над цивільною лїєю, бо віги і Канингіти з торійської партії зробили коаліцію. Новий король Уїлліям IV. покликав наслідком сего коаліційне міністерство під проводом віга, лорда Грея, а сей подав парляментови проєкт виборчої реформи. Він зажадав, щоби

не змінюючи числа послів, у 60 глухих замків відібрати їх 119 мандатів, 46 замкам признати тільки по одному мандатові і всі ті мандати розділити на густійше заселені графства і на великі міста, що доси не мали ніякої репрезентації. Се була також компромісова реформа, в душі вігів, вельми не подібна до тої, якої хотіли радикали. Та про те їй повитано в парламента іронічними насміхами; торійська більшість завзято поборювала її, а при другім читаню проєкт ухвалено більшістю тільки одного голоса.

Міністерство розв'язало посольську палату. При виборах 1831 р. партія вігів виступила до бою за реформи, під окликом: „Виборча реформа, все через реформу, нічого як тільки реформа“, і перший раз від 1783 р. вона здобула більшість у парламента. Сей ухвалив реформу. Але палата лордів відкинула її. Се викликало по великих містах політичну агітацію майже революційну, головно серед робітників, під проводом радикалів.

Купка робітників теслів у Лондоні зав'язала 1831 р. на взір релігійних товариств методистів загальну спілку пн. „Національна єдність робітницьких верстов“ з метою — поправити долю робітників а задля сего вибороти їм загальне голосованє. Се була хвиля, коли провідники робітницького руху захотіли злучити до купи всі дрібні місцеві фахові товариства, що доси стояли кожде окремо, в великі загальні зв'язки і через се здобути доволі сили, щоби змусити фабрикантів до признаня мінімум плати. Один робітник прядільник, ірландський католик Догерті завів у Манчестері „Національну спілку для охорони праці“ (в лютім 1830 р.), зложену особливо з ткачів, та вона упала задля нестачі фондів.

Зблизивши ся з собою в тих спілках робітники відновили тактику радикалів з 1819 р., але при тім подали руку буржуазній партії вігів, щоби добити ся реформи, якої жадали віги. Вони надіяли ся покористувати ся сею частковою реформою, щоби підготувати радикальнійшу. Вони достарчили вігам народніх мас потрібних для зорганізованя демонстрацій, віч і величезних процесій у Лондоні і в Бірмінгемі. Сей людвий рух додав вігам сили до побореня опору лордів; вони нагнали їм страху, що коли не схочуть уступити, то вибухне загальне повстанє. Віче скликанє „Політичною єдністю“ до Бірмінгему ухвалило навіть не платити податків, доки не буде ухвалена реформа.

Палата послів на ново ухвалила виборчий закон (в марті 1832 р.); палата лордів не сміла вже відкинути його, та про-

бувала покалічити. Тоді міністерство зажадало від короля примусу на лордів і загрозило їм, що подасть до іменованя цілу купу нових лордів, щоби осягнути иньшу більшість. Та король не пристав на се, прийняв димісію міністерства і попробував навіть зложити торійське міністерство під проводом Веллінгтона. Але торі не мали відваги брати в руки керми правління і король мусів згодити ся покликати знов міністерство з вігів і обіцяти йому іменованє нових лордів. Тоді палата лордів уступила і ухвалила новий виборчий закон 9 голосами більшости (1832 р.).

Реформа 1832 р., здобута з таким трудом, була компромісом між старою системою, якої боронили торі, і основною реформою, якої жадали радикали. Організація лишила ся давня: палата послів вибирає на сім літ, право голосованя вважало ся привілеєм (franchise), було ограничене на давні упривілеювані корпорації (збори графств, замки, університети), привязане до посіданя нерухомих дібр, лишила ся давня форма вибору, явне і писемне голосованє (poll) при зглядній несправдженій більшости лишило ся й давнє число послів (658). Та новий закон усунув надто різку нерозмірність репрезентації між південно-східною і північно-західною частиною краю і скандальні надужитя, глухі замки, повільне веденє писемного голосованя і надто нерівномірні виборчі відносини в різних замках. Все те осягнуто ось якими трьома частковими постановами:

1. Новий розділ мандатів: замкам відібрано 143 мандати так, що 56 замків і місточок, де жило менше як по 2000 душ, стратили зовсім право вибирати посла, а 30 мали на далі замість двох вибирати по одному. Ті мандати роздано містам, що доси не вибирали жадного посла (44 великим містам, що одержали по два мандати, а 20 містам по одному), 65 дано англійським графствам, 8 додано Шотландії, 4 Ірландії а 3 Уельсови.

2. Видано одностайний регулямін для означеня виборчих прав. В графстві був виборцем кождий посідач нерухомого маєтку, що давав 10 ліврів доходу, або дому з таким же доходом.

3. Голосованє на посла мало відбувати ся не довше як два дни.

Загальне число виборців по графствах побільшило ся з 247.000 на 370.000, по замках і містах із 188.000 на 286.000; виборці чинили тепер не 32-гу, але 22-гу часть усеї людности.

Більша частина робітників ще й тепер не була припущена до голосованя; приріст виборців пішов на карб дрібної буржуазії, фермерів і державців, що здобули право голосованя в графствах, а особливо в північних і західних промислових округах, де міста, що доси не мали репрезентації, здобули тепер чимало мандатів. Се не була демократична реформа, але в усякім разі був безповоротний вилом у старій системі правління. Палата послів від тепер зробила ся корпорацією справді виборною і репрезентаційною; її піддержувала і контролювала прилюдна опінія краю і вона швидко зробила ся одиноким володарем і знарядом реформ*).

З французького переклав Др. Ів. Франко.

*) Из книги: Histoire politique de l'Europe contemporaine. Evolution des partis et des formes politiques 1814—1896, par Ch. Seignobos, maître de conférences à la Faculté des lettres de l'Université de Paris. Paris 1897, стор. 10—35. Из бібліографії жерел і помічних книг до студіюваня справ та подій згаданих у сьому розділі, зведеної автором (стор. 35—37) наведемо тут тільки деякі книги, що можуть бути лекше приступні нашій громаді. Дуже добрі біографії всіх видійших політичних, наукових і літературних діячів Англії подає „Dictionary of national Biography“, що виходить у Льондоні. Найліпша історія повочасної Англії написана Уельполем (S. Walpole, A history of England since 1815, 8 томів вид. в pp. 1878—1890); дуже добру історію англійського парламентаризму зладив Тод (Alpheus Todd, On parliamentary government in England, 2 томи, друге вид. 1887—1889 p.), а по французьки Франквіль (Franqueville, Le gouvernement et le Parlement britanniques, 3 томи, 1887 p.). Про місцеву адміністрацію перед реформами найліпша праця Інайста (Rud. Gneist, Das englische Verwaltungsrecht der Gegenwart Selbstverwaltung, Kommunalverfassung und Verwaltungsgerichte in England). Про англійський робітницький рух див. Lujo Brentano, Die englischen Arbeitergilden der Gegenwart а також S. Webb, History of Trade Unionism, 1894. Про економічний перестрій англійської сусільности див. W. Cunningham, The growth of english industry and commerce in modern times, 1892. Про податки A. Wagner, Finanzwissenschaft, 1887; про Ірландію: de Presensé, L'Irlande et l'Angleterre, 1889.

НОВИНИ НАШОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Ясні зорі. Драма на 5 дій. Написав Борис Грінченко. Львів, 1897. Сторін 132, 8-ки.

Нахмарило. (Дядькові примхи). Комедія на чотири дії. Написав Борис Грінченко. У Львові, 1897. Сторін 59, 8-ки.

Катерина Чайківна. Драма в 5-ти діях і 9-ти одмінах. Написала Наталка Полтавка. У Львові, 1897. Сторін 40, 8-ки.

Торговля жемчугами. Комедія в IV. діях. Написав Григорій Цеглицький. У Львові, 1897. Сторін 69, 8-ки.

Сі чотири драматичні твори, звісні доси тільки зі сцени, видала торік редакція „Зорі“ окремими книжечками (по 20 кр.), і з тої нагоди я хочу сказати про них кілька заміток. Всі вони походять з двох конкурсів галицького виділу краювого і були нагороджені преміями. Крім „Катерини Чайківни“ вони належать тепер до репертуару нашого галицького театру і менше більше знає їх досить широка публіка.

Єсть невольницька дума — і Грінченко подає її при кінци першої дії своєї драми „Ясні зорі“ — де невольники благають Бога, щоб визволив їх „з тяжкої неволі турецької, з роботи бурсманської, на тихі води, на ясні зорі, у край веселий, між народ хрещений.“ Сі тихі води і ясні зорі у веселім краю між хрещеним народом — се ідеали невольників не тільки у турецькій неволі, але і всяких невольників щоденного сірого життя. Велика любов, краса тіла й душі, краса природи, рідний край, воля, прихильність до своїх ворогів, пожертвоване за ідеали — отсе ті тихі води та ясні зорі у веселім краю, що за ними душа тужить.

Грінченко убрав семи ясними зорями кожду дію своєї драми. Тут ми читаємо похвальні пісні для них за те, що присьвічують нам у житю. Спершу вражає нас зверхня краса людей і природи, в душі зростає бажанє пристрастної любови разом з невідступною завдрістю, а там по часі ще більше вражає нас краса душі, почуваня наші стають делікатнійші, милосердє до людей бере верх і доводить до пожертвованя за ближніх.

Отсе провідні думки Грінченкової драми. Думки не нові і проте вічно нові та сьвіжі. Вони спочивають у кожній зневоленій людській душі, як тиха та безнастанна туга. Розбудити і зміцнити сю тугу в душі читачів та глядачів — се певно дуже гарне завданє письменника. І Грінченко мав очевидно намір навіяти на читачів і глядачів сю тугу за „ясними зорями“? Чи вдало ся се єму?

Я бачив сю драму, виставлену руським театром у Львові. Признаю ся: мені було нудно і багато людей казало мені, що їм було так само нудно, слухати тих деклямацій про красу, любов, рідний край, волю і т. и. Дехто не без злоби питав ся, за що ся драма преміювана першою премією на конкурсі галицького виділу краєвого в р. 1895. Справді, чому ся драма не зробила доброго вражіня? Чи вона сама виновата, чи вистава в театрі, чи публіка така заспана?

Перечитуючи уважно сю драму в книжці, я зрозумів, що лиха й убога вистава в театрі дуже пошкодила їй. Чотири дії драми діють ся у пишнім саді Алі-баші. Ми чуємо зі сцени: „Як гарно тут! Маєш сей палац і пишний сад.“ Шукаємо сего палацу або хоч пишного саду на сцені і бачимо зовсім недотепні декорації. Корч рожі по середині сцени — отсе і весь квітник, про котрий говорить ся так часто в першій дії, а коло корча рожі стоять не які огородові полудневі, лише прості лісні дерева, між котрими в потрібі на сцені грають „розбишаки“. Іллюзія пропала... Аміна, жінка Алі-баші, має бути краса така, що тільки падай на вколішки перед нею. Жонатий невільник залюблює ся в ній. Ми дивимо ся, як се на сцені виглядає — і чудуємо ся недотепному невольникови, що свою жінку вважає бридкою, а Аміну дуже гарною, коли тимчасом воно по правді зовсім інакше. Іллюзія пропала... Ціла драма написана п'ятистопним ямбом. Автор певно думав собі, що се піднесе красу єго твору. Не вірю, що ямби в таких творах мусять помагати, але знаю, що можна їх вимовляти зовсім

„по людськи“; тоді вони не вражають уха, як ніж, що січе щось. Слухаєш, як на сцені виходять ті ямби і дуже часто чуєш виразно: гуп! гуп! оттут кінчить ся один вірш, а тут починає ся другий. Актор слухає суфлера і січе ямби як бараболю. Іллюзія пропала... І так ще в неоднім иньшій.

Розуміє ся, що при такій виставі в театрі хоч яку драму можна знівечити. Грінченкова драма вимагає пишної вистави з кожного боку, вимагає публіки, що не приготує цілу дію великих долоний, аби плескати, або ніг, щоби тунати — се драма, котру треба ніжно грати і ніжно слухати, та не позволяти притім музиці, аби в антрактах на жаданє галерії грає коломиїку. На сцені грають драму, а в ушах лунає ще коломиїка і оплески галерії. Мають так виставляти сю драму в театрі, то краще прочитати собі її в книжці: тут вона більше вражінє робить, бо фантазією додумаєш собі пишнійший сад і пишнійшу красу та любов, як бачиш на сцені.

Річ діє ся в Царгороді за часів, як на Україні гетьманували Дорошенко і Демко Многогрішний.

У неділю в саді багатого Алі-баші роблять невільники. До гурту їх приводять нового невільничка, купленого на базарі, Дмитра з України. Він козак з Січи, але жонатий. Учив ся в Києві, знає дещо про Грецію і Рим, про Олімп, Вергілія і Овідія, і про квітки, пташки, любов та красу деклямує дуже поетичні речі, так, що й не диво, що на Січи прозвали єго квіткою, а товариш-невільник Панас сьмієть ся з єго мягкой вдачі. По саду похожає жінка Алі-баші Аміна, Українка з роду, з товаришкою Фатимю. Вона не любить старого Алі-башу а дуже їй хочеть ся „кохати-раювати“. Ага Халіль любить її, але вона єго не терпить і на очи; за те звернула увагу на вродливого невольника Дмитра. Вона єму також дуже сподобала ся, а що на єго думку „найбільша утіха на сьвітї — усяка краса,“ — так і він говорить Аміні солодкі компліменти за її красу. Всеєго того Алі-баша не бачить і не знає, бо не має часу — до везира єго покликали. Се перша дія драми.

З другої дії в альтані дізнаємо ся, що Аміна покохала Дмитра; і вона теж гадає, як Дмитро, що „на сьвітї сїм одна утіха є: впивати ся красою та коханням; коли нема кохання: смерть — життя.“ Очевидно: годі кохати нахабного Халіля, що її напає в альтані; вона проганяє єго від себе, а той обіцює пімститись. Але

можна кохати Дмитра, вона кличе его до себе і розмовляє залюбки про коханє і красу. Перебиває їм розмову на коротку хвилю Алї-баша, Турок, що маловажить жіночу гідність. Аміна просить его, аби Дмитра зробив садівником, він годить ся і відходить, бо не має знову часу, до везира повинен іти, а там і поїхати кудись з Стамбулу на село на кілька днів. По его відходї Аміна згадує свою молодість і в нїй будить ся почутє, що вона людина, не іграшка чоловікови, що своїм житєм повинна жити; їй прикро, що мусять обдурювати свого чоловіка. Дїя кінчить ся тим, що Аміна і Дмитро обіймають ся. Уже кохають ся обоє.

Третя дїя в садї: Дмитрови прикро, що забув свою жінку Олену, але виправдує себе тим, що против краси не має сили оперти ся. Він сьпіває про коханє, аж тут приходить его жінка Олена. Прийшла викупити мужа і дістала ся до саду в турецькій одежі. Вона також письменна і говорить поетично. Її розмови з Дмитром підслухує Фатима. Дмитро витає Олену так холодно, що вона здогадує ся всього і небавом дізнає ся про его любов. Але від її горячих слів і докорів Дмитро мякне — і обоє цілюють ся та умовляють ся зійти ся вечером і утечи. Все те Фатима чує.

В четвертїй дїї Аміна засїдає ся на Дмитра й Олену, що мають зійти ся. Вона горить німстою на зрадника Дмитра і посилає Фатиму по свого башу і слуг, аби Дмитра з жінкою приловили. Слухає, що вони говорять, виходить і віддає їх слугам, що прибігли, каже завести їх у тюрму. Свого башу просить, щоб не карав їх горлом, але замкнув двома замками. Баша обіцяє се вчинити і відходить, бо не має часу. Ключі від тюрми має дістати Аміна у свої руки для більшої певности. Перед Фатимю сповїдає ся вона зі свого розчарованя і жалю: тепер зневажений Аміною Халїль її підслухує і дізнає ся, що вона кохає раба. Обіцяє німститись і йде здоганяти башу.

Пята дїя: в тюрмі. Дмитро й Олена сумують та потїшають себе посполу. Входить Аміна, бажає спершу познущати ся над ними і знущає ся терпкими словами. Але її вражає спокій бранців, готовість померти, а далі милосерде Олени, що все прощає Аміні в імя християнської любови. В душі Аміні заходить скоро зміна. Олена дорікає їй тяжко відступством від віри, відтак нагадує їй рідний край, родину... В Аміні будить ся знову людина, туга, жаль, пригадує ся давна віра, вступає в неї надїя, що Бог може їй все простити — вона плаче. Олена намовляє її утїкати разом

з ними, Аміна не хоче, але за те пускає їх з тюрми. На відходї просить у Олени хреста і відтак сама в тюрмі сповїдає ся перед ним із своїх думок. Вона знову християнка і находить щастє у вірі в праведного Бога. Надходить Халїль, ще намовляє її, аби єму віддала ся, але вона его не слухає і гине від кинджалу башї, що тепер приходить. Господь визволив її з неволї турецької на тихі води, на ясні зорі, у край веселий...

Се зміст драми. Менї здає ся, що якби в драмі не було деяких необдуманих епізодів і старосьвітських драматичних хитрощів, як би про всякі „ясні зорі“ дїєві особи не деклямували так патетично, то вона робила би велике вражіє. Тимчасом ті епізоди роблять нераз просто комічне вражіє. Алї-баша ніколи не має часу. Ну, се може бути. Але що він в цілій драмі все спішить ся, все виходить і нічого не знає, то публіка его жалїє і сьміє ся, замість погодити ся з фактом. Другі хитрощі авторські — се підслухуванє, як звїспо, хитрощі зовсім старосьвітські у драматургів і примітивні. Фатима підслухує Дмитра й Олену, Аміна так само, Халїль підслухує Аміну і Фатиму — і з того виходить драма. Нічого: підслухувати можна і драма з того може бути, та коли за багато того підслухуваня, то і недотепній публіці за багато сеї недотепности. А ще, як се підслухуванє виведуть так, як у нашім театрі, що актор чи акторка вибіжить перше на малу сцену, як заяць, зробить дуже неодоладну міну і потім ховає ся за пеньок чи за корч, де его всякий чоловік бачить, лише не бачать Дмитро й Олена, або Аміна і Фатима, бо „не повинні бачити і не повинні чути,“ хоч у них здорові очі й уха, — коли до того ніч на сцені виглядає як ясний день, аж нараз раптом завдяки машинїстови замінить ся на пїтьму, тоді гинь, душе християнська! аби все тобі здавало ся природне, то мусиш мати фантазію таку, як дитина, що їде на патику, а промовляє до нього, як до живого коня... Клопіт також з тим, що автор не казав дїєвим особам якимсь инакшим способом виявляти свій подив для всяких ясних вір, тільки заставив їх деклямувати про них. Се виходить надто по школярськи і не захоплює душі так, як могло би.

В драмі, як бачимо, є засновок подібний, як у думі про Марусю попівну Богуславку. Вся вага драми в пятїй дїї, де бачимо великий зворот в душі Аміні, що визволяє невольників, а сама гине, помирившись з Богом. По деклямаціях на тему зверхньої краси, любови і волї, автор переходить до краси душі, любови

ближнього і пожертвованя. Вивести сей перехід і катастрофу ясно і правдоподібно перед очі читача або глядача — се штука не мала, особливо в короткій драмі. І мені здасть ся, що автор не доволі приготував перемену в душі Аїни, бо хоч у ній будить ся кілька разів почуте людської гідности і туга за „ясними зорями“, то проте в нас остає сильне вражінє з чотирох дій, що се людина більше пристрастна. Вона й до тюрми приходить не з добрими намірами, аж нараз перекидає ся в мученицю-християнку. Може бути, що коли-б сю сцену відграла знаменита артистка, вражінє було би вірне; в книжці вона виходить досить несподівано, а на сцені у Львові вийшла зовсім „дивно“.

В драмі трохи чи не за багато деклямацій про „коханне-раюванне“ і всяку красу. Хоч невільник Дмитро і вчив ся в Києві, то проте чудна річ, що він про ту красу і рідний край знає сказати! Сего не каже невільник Дмитро зперед 200 літ, лише нинішній патріот і поет Борис Грінченко. Але сего, звісно, не можна вважати похибкою: ціла драма така як казка з давно минулих літ і її треба би виставити як мрію-казку, а тоді й не разили би може сі деклямації.

Пождїм же на такий театр в Галичині, що справив би нам ту втіху.

Комедія Грінченка „Нахмарило“ — як писав недавно Лев Лопатинський, теперішній управитель нашого театру (в „Буковині“, 1898 ч. 6) — удержує ся в театрі „тільки силою новости“, як преміювана штука. На марненькім тлі, — каже д. Л. — посуває ся акція ліниво; самі-ж дядькові примхи ані не страшні, ані не дотепні і в цілій комедії радше тільки „замрачило“ як „нахмарило“. Взагалі д. Лопатинський сю комедію мало цінить. Не так цінив її і писав тому три роки про неї др. Вол. Коцовський (також у „Буковині“ 1896 ч. 64). Віп не бачив тоді ще її на сцені і судив лише з прочитаного. Здавало ся єму, що в сій комедії „дія йде дуже жваво наперед, типи самі сучасні, а дібрані й зображені майстерно... Можна, казав, надїяти ся, що „Нахмарило“ дуже добре видасть ся на сцені.“ — Як бачимо, управитель театру каже, що ні. Се що найменше цікаво послухати, як всїяко судять люди певний твір, як крайно суб'єктивно: один каже,

що в комедії нема нічого, другий, що „кожда майже сцена — сама по собі перлина“, тільки розвязка припадкова.

Кождий, звісно дивить ся на штуку із свого становища, котре давно вже виповіли люди зовсім простими словами без мотивів: мені подобає ся або не подобає ся. Кождий шукає у штуці чого иньшого, такого, що єму припадало би до серця або до розуму, і то єго серця та єго розуму. І мабуть не скоро покинуть люди таке своє особисте становище. Є в тім деяка потїха для авторів, бо сим людям, котрим не подобали ся, можуть показати людей, котрим подобали ся. Як би нікому не подобали ся, було би очевидно зле, а так кождий автор може найти собі свою публику.

Коли я читав комедію „Нахмарило“ і дивив ся на ню, як її грали в театрі, то мене одно вражало найбільше, се, що вражає мене все неміло в більшій часті творів українських письменників, де виведені люди з інтелїгенції: а то сильна тенденційність, до котрої насилу нагинають автори людей і події. Колись треба буде поговорити про се обширїйше, а тут лише скажу коротко, що нам Галичанам просто вірити не хочеть ся, аби такі учителі Левчуки, як у комедії „Нахмарило“, могли бути дійсним типом. У своїх творах з життя інтелїгенції українські письменники вивели більше всяких гуманних українських мучеників-патріотів, ніж їх по правді в житю було за остатних сорок літ. Живуть ідеалами, про ідеальних людей пишуть, навчають, як повинно бути, — але жите учить нас, що так на Україні не є, як вони пишуть, бо коли-б так справді було, то за остатних сорок літ, навіть при всїй неволі, ми мали би більше свідомої, української інтелїгенції, ніж тепер маємо.

Давнїйше в українській повісти або штуці ідеальний український інтелїгент кохав ідеальну неосвїчену селянку — і так „нищив кастовість, пана і мужика“. Звичайно селянка виходила на тім дуже кепсько (як у творах Старицького, Школиченка і п.) і пан та мужик дальше жили на свїті, як касти. Грінченко посунув сю справу троха наперед, уживши до того так само видуманих для тенденції людей, як і давнїйше письменники робили.

У своїй комедії „Нахмарило“ він виводить учителя Левчука, що хоче женити ся зі своєю школяркою селянкою Мартою. Левчук не такий недотепний, щоб женити ся з неосвїченою людиною; він уже знає, мабуть з творів українських письменників, що подружя з неосвїченими селянками нещасливі. „Чоловікови, каже, хочеть ся Шекспіра читати, а жінка й книжки не хоче бачити;

чоловік думає про те, що робить ся у Франції, а жінка й що Франція є на світі, не дуже то знає... Поки було кохання, поки ще не дружили ся, — чоловік думає: а! потім дам їй освіту, а тепер коханням упивати ся буду. А як одружили ся: пішли всякі інші клопоти, і теж не до освіти. І пішли в розтїч жінка з чоловіком.“ Тому то Левчук привчив ще перед вінчанєм свою Марту так, що вона має складати навіть іспит на учительку. І яку мету хоче він, дворянин з роду, досягнути своїм подружєм з селянкою? Він поясняє се своїй судженій Марті так: „Ох, Марто любя, хибаж ти не бачиш, що наше одружіння знищить пана й мужичку, а зробить двоє людей і однодумних? А в сьому, щоб не було ні пана ні мужика, щоб були самі люди та брати — в сьому вся сила, від сього залежить щастє людське і вся наша сила; вся наша праця тепер повинна піти на те, щоб ізничити зовсім ті огидні касти, панів та мужиків.“

Крім бажання одружити ся з селянкою, Левчук не вважає свого учительського становища занаященєм своєї кар'єри і каже: „Моя кар'єра — тут. Бути тут і вносити світло туди, де багато темряви.“ Він і дбає про громаду, читальню завів у ній, за хліборобськими спілками агітує, учить висше ставити громадське добро, як своє, і купує для громади дешево землю від свого дядька. Отсей дядько єго, дворянин, се контраст до нього. Він не годить ся на подружє свого братанка з селянкою, бо „не може-ж він на просту дівку дивити ся так як на панночку“ — і про всіх селян висказує ся згорда, братанє з ними уважає ліберальством і для панів має мораль иншу як для селян. Але єго панська мораль, загалом взявши — дуже похожа на мораль розбишацьку, у сій Грінченковій комедії не побідає — діло кінчає ся для Левчука і Марти щасливо; вони побирають ся...

Ну, нехай, дай їм Боже щасливо прожити; вибрали собі найприємнійший спосіб „нищити пана і мужичку, нищити касти“ і против того, щоб усі дворяни учили своїх Март і з ними побирали ся, не можна би нічого сказати. Справді, такі подружя поставили би міст над пропастию, що розділяє пана і мужика. Тільки є тут деяка біда і то ось у чім: Хто такий є пан, а хто мужик? Автор певно не мав на думці економічного побиту панів і мужиків, бо в такім випадку є правдиві „пани“ мужики і є знов „пани“, бідніші від мужиків. Діло в освіті і в вихованю, в традиції і привілеях, що людей ділять на касти. Ідеал маємо такий,

аби всі люди були одною кастою, просто розумні, освічені, рівні — як автор каже: однодумні люди. „Від сього, каже автор, залежить щастє людське і вся наша сила“. Коли автор аж такий великий, поважний, неосяжний ідеал вставляє в комедію, а ілюструє єго передовсім женитьбою інтелігента з селянкою, то з того виходить мимовільний комізм, якого певно автор не бажав собі, бо тут з великої хмари виходить зовсім малий дощ, по котрім ні великої потїхи ні великої шкоди не можна надїяти ся. Левчук, правда, дбає ще і про громаду, про освіту, спілки і землю (се звичайне занятє усіх українських інтелігентів — у писаних творах...), але нехай би він, сердега-оптиміст, так патетично не деклямував про нищенє каст тому тільки, що він свою Марту вивчив так, що вона може здавати учительський іспит. Коли єму освітою, спілками і землею вдасть ся зблизити панів (хоч де-ж ті пани окрім нього самого?) і мужиків до себе, то він справді заслужить собі велику похвалу, але про нищенє каст і залежє від того людське щастє ще далеко говорити не може.

„Всі рівні“ — сєй ідеал мав Грінченко на думці і написав до того комедію. Дарма справа: в комедії ще сяк-так ту справу рішити можна подружєм на велике вдоволенє публіки, що ось шляхтич та не посоромив ся брати мужичку Марту Юрченківну, (хоч її і не штука була брати, бо вона була і гарна і заможна і освічена) — але в житю ся справа далеко труднійша. І коли з того боку дивити ся на комедію, то вона робить трохи комічне вражінє тим, що автор розмахнув ся перескочити кольосальний рів, а тимчасом скочив тільки в рів у воду. На щастє, може потїшити ся тим, що в тім рові застав і інших своїх товаришів, письменників, котрі не хочуть показати нам правдиву „українську“ інтелігенцію, а тільки видуманих теоретиків.

Драми „Катерини Чайківни“, нагородженої першою премією на конкурсі 1893. року, вже тепер не находимо в репертуарі нашого театру, але за те редакція „Зорі“ видала її окремою книжечкою і з тої причини годить ся її записати в новинах нашої літератури. Давнійше мала та драма аж 11 відслон, в остатній

редакції авторка подає вже лиш 9 відслон (відмін). Цікаво послухати, за що та драма заслужила собі першу премію. Вже й сама артистична анкета 1893 р. признала, що ся драма із сценічного боку зовсім слаба. Очевидно подобала ся анкеті провідна гадка драми, не що инше. Темою драми є також ріжниця в освіті і вихованю у панів та мужиків. Дворянка Катерина Чайківна, зазнавши деяких розчаровань у сфері панського житя, гадає, що між селянами найде „правду“. На перекір матери виходить за муж за багатого селянина Михайла Коршуна і до року перекоңує ся, що помилила ся. Вона думає про образі, а чоловік про гарбузи. Коршун не вірний жінці, забобонний і зовсім не хоче зрозуміти Лермонтова, якого жінка єму деклямує. Годі було їм жити разом, Катерина відходить з дитиною до матери, покидає чоловіка. Нерівність освіти, культури, ріжниця світогляду розлучили їх; не змогли любов і пожертвовање Катерини, гірке розчаровање мусіло наступити. „Отсе головна гадка драми — каже др. Евген Олесницький в Зорі 1893, 57 — гадка безперечно правдива, а притім патакаюча на друге вельми серіозне питанє: що і як робити, щоби знайти дорогу до дійсного вирівняня згіданих ріжниць, до дійсного піднесєня культурного ровєня люду? Річ очевидна, що драма дотикаюча так поважної квестії і переводяча єї вірно і консеквентно тим самим вже виказує немалу стійність літературну і та стійність здобула сій драмі перше відзначєне на конкурсі“. Так висказав д. Олесницький гадку анкети. На сю гадку анкети подивив ся досить скептично др. Ів. Франко, сказавши ось що: В драмі „деякі члєни конкурсової комісії хотіли бачити проповідь против хлопоманії і против ідеї занадто тісного братаня інтелігенції з людом. Бути може, що саме та тенденция була причиною, чому сю річ, так само слабу із сценічного боку, признали гідною першої нагороди“. (Kurjer Lwowski 1893 з 7. грудня). Супроти такого погляду, як д. Франка, взяв драму в оборону Володимир Коцовський, сказавши, що „се перша рішуча проба показати на реальній основі правдиве відношенє нашої інтелігенції до народа і на відворіть. Має сей твір свої хиби, та на жаль наша критика звернула увагу лише на її хиби, а зовсім не розібрала властивого значіня твору. Не в сїм діло, чи провина в драмі по стороні Катрі чи її мужа, по стороні інтелігенції чи народа (по одній і по другій є так провина, як — помилки); і не в сїм діло, який замір мала авторка. Діло в сїм, чи обставини виведєні

в драмі і ціле дійство — реальні. В „Катерині Чайківні“ видно не зовсім виправну руку, але так цілість, як і кожда осібна сцена схоплєні вірно з житя й зображені з великим чутєм і силою, і показують дуже наглядно цілу велику поневільну неправду в нашім (інтелігенції) відношеню до народа, цілий обсяг наших помилок і самообманюваня, цілу пропасть між замірами а виконанєм. Позволю собі сказати, що помимо своїх хиб і помимо безперечної цінности иньших відзначєних так на попереднім як і на посліднім (1895) конкурсі творів, „Катерина Чайківна“ лєдвє чи уступає котрому з них поетичною красою, а перевишає вєі рішучим, а простим і ясним поставленєм а притім справді драматичним поведєнєм теми“. („Буковина“ 1896 ч. 64).

Щє лиш кілька слів, що думає про сю драму Лев Лопатинський. Він каже, що її „несправедливо постигла така сумна судьба (що на сцені перепала) і вона жде ще умілої режисерської руки, щоби привернула їй утрачену славу на сцені“. („Буковина“ 1898, ч. 6.).

Я навів наумисно слова сих чотирох критиків, аби показати ріжні погляди на драму Наталки Полтавки. Як бачимо, суперечка пішла головно про тенденцию, про вирівнюванє проваля між паном а селянином, про ідею „ходженія в народ“. Як порівнати драму Полтавки з комедією Грінченка „Нахмарило“, то так і видко, в чім тут діло. Грінченко вірить (щонайменче в сій комедії находимо ту віру), що можна те провалє вирівнати, а Полтавка не вірить. Розважати сю справу теоретично, чи можна вірити або не вірити в се, на ніщо не придасть ся. Інтересно було би знати, чи справді — як каже В. Коцовський — Полтавка показує реальні відносини і вірно (виходило-б, що Грінченко показує їх невірно), але Галичани можуть про се мати тільки свої здогади, а не певну думку. Знаємо лише, що українські письменники, подібно як і російські, обробляють ідею „ходженя в нарід“ і — як у Росії були й є прихильники і противники сеї ідеї, що зневірили ся в неї — так є і в Українців. Остатними роками видко в Росії реакцію против ідеї ходженя в нарід, ідеалізовані довгі літа селяни втратили для інтелігенції свій чар — і таку драму Полтавки можна вважати також обявом реакції. Катерина Чайківна, правда, не така проповідниця, як Грінченків Левчук, але й вона про відносини „простого козака“ до себе каже: „Коли між нами й єсть яка ріжниця, то тільки в вихованю, а не в тому, що

він козак, а я панночка. Як би він був хоч трохи образований, я-б дивилась на його, як і на всякого панича (7)... Міняють ся люди, міняють ся й звичаї! От хоч би: чи давно були крепаци, чи давно було, що мужик і за людину не уходив? А тепер хоч і піти панночці за козака за муж, то не буде за встид. Ще й може похвалять — запевно, що не аристократи... Та мені й мала нужда до їх! Я не аристократка! (10)“. Вона не аристократка, з панами не живе, а Коршун багатий і гарний і навіть троха образований — тому й виходить за нього за муж. Аж потім показує ся, що жити їм в купі годі, бо виховані неоднаково. Таким чином ріжницю у вихованю і освіті уважає Наталка Полтавка тим провалем, що ділить панів і мужиків. Її драма робить вражінє більшою правдоподібности, як комедія Грінченка, тому що знаємо, яка справді є велика ріжниця в вихованю і освіті панів і мужиків. Відносини „панів до людей“ описували й иньші українські письменники так само безнадійно, хоч були, правда, й оптимісти, як Кониський в „Грішниках“, що сї відносини полагоджували гладко — на папери...

Коли прочитати „Катерину Чайківну“ в книжці і уявити собі, як би вона мала виглядати на сцені, то виступає вражінє, що то були би майже самі ліричні, а не драматичні образки, в котрих не багато розмов, а більше міміки. Відслони коротенькі, деякі лиш на кілька хвиль (от як сцена прощаня з матерію), коллігій драматичних не багато, і треба би дуже доброї гри артистки—Катерини, аби драма робила вражінє, хоч тут знову на перешкодї велика несценічність драми. Авторка описує докладно, як її Катерина повинна би грати, так що драму читає ся краще, як оповіданє, а в театрі клопіт з 9-ти відслонами ледви чи коли поверне драму знову на сцену, як зего сподіває ся д. Лопатинський. З усіх нагороджених драматичних творів Катерина Чайківна, як драма, найслабша, і на першу нагороду зовсім собі не заслужила.

Тому десять літ з причини оповіданя Кобринської „Пані Шуминська“ мав Григорій Цеглинський суперечку з Кобринською. Всі діти і внуки старосьвітської попаді Шуминської пішли иньшими дорогами, ніж вона собі думала й гадала. „Дух часу“ понищив все, що їй було дороге. Найстарша дочка стала демо-

краткою і вийшла за муж за сьвященника з селяньського роду. Найстарший син не хотів бути сьвященником, лише професором. Друга дочка не хотіла вийти за муж за сьвященника, лише за сьвітського чоловіка. Другий вільнодумний син пішов на права. А внучка бажає учити ся і стати учителькою. Пані Шуминській з того великий клопіт: що за часи тепер настали! На всіх тих поступових дітях і внуках пані Шуминської подивив ся Цеглинський в оцінці оповіданя дуже скептично і сказав про Кобринську, що вона „не вийшла ще з омани т. зв. Sturm- und Drang-періоди, в котрій представляє ся поступ як якусь невгомонну, непереперту, все руйнуючу силу, котра, поки що поставить, мусить все зруйнувати передше“. На ті замітки Цеглинського д. Кобринська відповіла цілою брошурою, оборонюючи широко і не без жовчи поступ своїх людей з оповіданя.

Тепер не потребувала би вона вже перечити ся з Цеглинським, бо сей автор пішов також за духом часу, як діти Шуминської, і підпер змаганя жіноцтва сильно своєю комедією, котра отсе вийшла і книжечкою для широкого загалу. В комедії панни махають руками на всіх мужчин і вчать ся на учительок, так як внучка пані Шуминської, значить: пані Кобринська може тішити ся побідою своїх змагань, а всі незаможні перли-панни можуть собі бути перецьвідчені, що мужчини просто не варті, аби за них і за муж виходити. Вони знають тільки торгувати сими перлами. Такі мужчини завели ся тепер на божім сьвітї, що нехай Бог боронить всяку перлу перед ними. Таких перел просто не можна кидати перед такі — креатури...

Коли я в театрі дивив ся на сю комедію на сцені, то мав зараз перед собою на кріслах ще й другу „комедію“: на сцені автор показував, як молоді панні без серця і совісти торгують перлами, а тут передо мною троха з боку на кріслах я спостерігав вражінє на трох незнайомих особах з провінції, що — як легко можна було здогадати ся — становили родину; були се батько і мати, вже старші люди, і донька. Слухаючи комедії, старий добродушно усміхав ся і часом махав незначно рукою, мовляв: говори собі здоров! Лиш деколи притакував головою. Мати і підчас гри на сцені і в антрактах не могла спокійно всидіти; вона все щось шептала до чоловіка а раз і в голос запротестувала против якогось поступового висказу зі сцени. В антрактах я, нечемний, підслухав, що вона була зовсім противна еманципованій

героїні і зовсім не вірила в її поступовість. Донька вже старша, дивила ся непорушно на сцену і очевидно думала инакше, як мати; її тішило, що автор так без пощади понищив мужчин.

Торговля сих мужчин така: були дві сестри, Ольга і Марійка, Ольга розумна і охоча до незалежного житя, а Марійка дівчина така, які здавна бували. Марійка має судженого, задовоженного гуляку Бориса, що стає комісаром. Се в одній родині. В другій родині є панна Анночка і та має судженого, адвокатського помічника Головку, що заводить адвокатську канцелярію. Але оба сі товариші не женять ся із своїми судженими, лише покидають їх. Відтак через чотири акти торгують ся про перли. Головка торгує бувшу суджену Бориса, Марійку, але в рішучій хвилі не добиває торгу і готов женити ся з її сестрою Ольгою. Борис, покинувши Марійку, торгує Ольгу, але в рішучій хвилі наворачтає ся знов легко до Марійки.

Чи Ольга, Марійка і Анночка — перли чи не перли, але всеж вони люди і так ними торгувати справді погано. На щасте такі карикатурно-погані торги в житю мабуть не водять ся: в комедії знати виразно побільшене. Очевидно і Борис і Головка дістають від перел здорових гарбузів, а найкрасша перла, Ольга, та, що мабуть найздатнійша була до незалежного житя, находити собі гарного жениха. Правда потіха для еманципанток...

Я, розуміє ся, годжу ся на провідні гадки автора, і коли отсе троха усьміхнув ся при остатніх словах, то лиш ддятого, що годі-ж мені плакати, пишучи про комедію. Комізм у сій комедії лежить передовсім у перемінах осіб, як в кадрилию. Тут одні батько боїть ся про зятя, тут знов другий; тут женихи обмінюють ся дамами, як товаром: шанж де дам, тур де мен, баянсе і променад: одна пара йде під вінець. Се справді робить комічне вражінє, хоч правдоподібність, якої жадаємо і від комедії, тут зовсім мала.

Автор вивів трох молодих мужчин, кандидатів до женитьби. Один з них, адвокат Головка, то собі справді головка чисто-жидівська: знає тільки рахувати гроші і більше нічого. Другий, комісар, знає тільки довги робити і бурлакувати, а в справі подружжя ему все одно: чи Ольга чи Марійка — все однака жінка, аби лиш его довги поплатила. На потіху мужчинам виводить автор ще й третього „хлопця“, котрий має глядачів пересвідчити, що не всі мужчины такі погані, як адвокат і комісар, що правда любов на сьвітї ще не пропала.

В контрасті до тих мужчин показує автор чотири перли: стару шаблянову панну, що викладає кабали, одну „гуску“ і дві кандидатки на учительки. З тих кандидаток одна — правдива проповідниця феміністичних ідей, говорить про них багато і має довгі виклади в зовсім невідповідну пору (н. пр. девята сцена другої дії). Отсі її виклади в книжці не дуже й разять, але на сцені виходять дуже претенсіонально і нудно.

Справу жіночу ставить автор так (ужию тут его слів з комедії): Ольга каже, що вона скінчила учительську практику на те, „щоб не сидіти даром та виждати, аж хтось змилює ся наді мною, але на всякий случай щоб мати своє місце в сьвітї, в котрім би і самому прожити можна... Хто заручить, що я дочекаюсь, якого я хочу. Звичайно ймає ся, от що попаде, щоби на леду не остати. Я так не хочу. Місто сидіти та виждати, я хочу вчитись і вибороти собі житє, на всяк случай самостійне, в горожанській, народній службі. Явить ся такий герой, як я хочу — добре, я кину службу і піду за ним, — як ні, жити-му як кожний чоловік иньшій“ (10). На иньшій місци Ольга каже: „Як довго нас ховатимуть і вчити не для нас самих т. є. щоб з того вихованя і науки ми самі мали хосец, а лиш для других, т. є. щоб ми лиш блєстїли для людського ока, як ті приманчиві торговельні жемчуги, так довго ми не перестанем бути предметом торгівлі і не жалуємо, если один кине, другий підійме — і спасибіг еще, если трафить ся такий дурень, що підійме“ (35). Як бачимо, Ольга говорить дуже розумно. Якаж рада на те, аби не було з одного боку таких несовістних Головок і Вігунців, а з другого боку нещасних перел? Автор не розбирає житя і долї мужчин і пише так, якби се були необмежені в своїй волї пани. Тимчасом торгують мужчины перлами — се правда — але й ними торгує сучасне житє дуже погано. Мені здає ся, що крім того, аби жінки перестали бути предметом торгівлі, треба ще, аби й мужчины могли женити ся тоді, коли на те пора приходить, а не тоді, коли можуть удержати родину. Наші молоді мужчины, що звичайно йдуть в бюрократи, неаможні, з дуже малими доходами в літах, найвідповіднійших до женитьби, в часах, коли вимоги товариського житя досить великі, перебувають також в дуже прикрім положеню. Заким Симеон Головка стане адвокатом, а Борис Вігунець комісарем, уже трийцять літ їм зовсім певно минуло — як не більше — а в тих літах уже придбано деякий житєвий досьвід і молодечий оптимізм уже звичайно

підкопаний. Як падькаємо над недолею дівчат, так мабуть не з одної причини треба би пожалувати і мужчин, сих невільників служби для хліба, і причин торгівлі перлами треба би шукати глибоше, як у самій дикості і отупінню Головок та Бігунців.

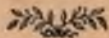
Ольга не каже нічого, що мужчини повинні чинити, але своїм товаришкам подає таку раду: „Хочемо передше бути людьми і жити, як люди. Хочемо передовсім здобути собі становище і утримане в світі. Як се здобудем, тоді не будуть нас вибирати, але ми будем вибирати. Лучить ся нам чоловік по воли і серцю, кинемо уряд і станемо подругами. Як ні, нічого бідькатись та розпадати, бо не впадем тягаром нікому, маючи свій уряд і своє утримане... (36). Берім на разі, що можна, на що наші устави позвалають... У иньших народів давно такі порядки і добре на тім виходять. А побачуть наші, що і їм добре з тим, підуть за нами і станемо всі однакі, всі за працю, поступ і лучшу долю“.

— Тоді вже пропало, ледво коли вийдете за муж — каже Ользі на те мати її товаришки.

— То правда, — відповідає Ольга з одушевленем — що нам (се-б то осьвіченим паннам) тяжше за муж вийти, чим другим, бо за першого-ліпшого не вийдем, а як вийдем, то за лицаря — ясного, як сонце — жвавого як сокіл, — буйного, як вітер степовий... Ми не будем, як дотепер, лиш няньками та куховарками наших панів, — а рівнорядним членом в родині і суспільности“ (37)...

Отсе провідна думка комедії, думка на нашій сцені справді нова — і се заслуга автора, що її порушив. Комедія Цеглинського має запевнене поводжене на нашій сцені, вона сценічна, події йдуть жваво, публіка не скучає, хіба підчас довгих викладів Ольги, котрі треба би доконче скоротити. Мужчини, виведені автором в комедії, схарактеризовані докладно, жінки вже менше. Головна героїня Ольга вийшла найменше природна, хоч і задача її, вияснити публіці всю квестію жіночу, справді трудна. Комедія ще й тим має своє велике значіне, що як до кількох літ в ріжних місцевостях побачать її тисячі жінок, то не без того, аби не почали провірювати свої давні патріархальні погляди, — а досягнути се то значить прислужити ся справді суспільности. З того боку се комедія має в нас більше значіне, як Ясні зорі, Нахмарило і Катерина Чайківна.

Осип Маковей.

З російської України.

(Літературне становище українства в Росії. — Українство в світлі російської преси. — Наскоки „Биржевых Вѣдомостей“. — Відповідь їм д. Мордовця у „С-Петербуржских Вѣдомостях“. — Скрутне становище „Биржевых Вѣдомостей“ на ґрунті невизного нерозуміння. — Уваги „Нового Времени“ і невдатний екскурс „Гласности“ у німецький Прованс шляхом „розумного і діяльного патріотизму“. — „Кієвлянин“ практичний ученик теорії „діяльного патріотизму“. — Думка редакції „Московских Вѣдомостей“. — Голос „Вѣстника Европы“).

Українство в Росії займає дуже невідне становище. Омежовані зо всіх боків в своїй національній роботі, без певних юридичних підстав для своєї діяльности, без властивого літературного орґана для вислову своїх дійсних завдань і замірів — російські Українці йдуть навмаця, без сталої програми, без ясного освітлення провідної думки, якої вимагає усяка більше-менше постійна, консеквентна робота. Доки не буде ясного розуміння української ідеї, — все до неї будуть примішуватись сторонні елементи, з якими вона не має нічого спільного, будуть перекручувати дійсний зміст її, висміювати і дискредитувати її значіне. Доки в російських Українців не буде власного літературного орґану, — вони просто не могли-муть і обороняти ся від усіх найнахабніших ворожих напастей, від найнепевніших обвинувачень, найдивовижніших інсинуацій.

З таким саме станом річей і доводить ся тепер рахувати ся. В пресі російській за останних два місяці підняла ся ціла буча з приводу українства, яка іще один зайвий раз довела усю безза-

хистність його при теперішніх обставинах. Трудно уявити собі, не читавши тієї полеміки, яке нерозуміння її виявили вороги українства. Певна річ, що нерозуміння те в значній мірі — тенденційно передвзяте; але-ж, коли факти хоч взагалі відомі, то для всякого передвзятого перекручування буває якась межа, яку не кожний і відважить ся переступити. В полеміці-ж з українством опоненти його не були нічим обмежені, бо добре розуміли, що вони виступають на такий ґрунт, який є цілком terra incognita для загалу публіки. В с'їм їх певна, хоч і єдина сила.

Приводом до полеміки стала ся звістка про заснування нової української гімназії в Тернополі. Inde irae. Се свідчить про те, як гірко нашим обрусителям від кожного факту українського культурного придбання. Передовиця „Віржевыхъ Вѣдомостей“ (ч. 10) — „Отъ говора къ языку“, правду кажучи, не заслуговувала-б зовсім на увагу, коли-б не була типічним виразом поведження сучасної цілої обрусительної кліки. З того боку про неї і можна лишень говорити, бо якої небудь змістової аргументації годі тут шукати. На невеличкому обширі передової статі автор просто умудрив ся умістити велику силу ріжних куріозів. Куріозно перш за все бачити, як він запутуєть ся у нетрах тієї термінології, що утворила обрусительна тенденція. Він і щиро радіє звістці, що в Тернополі заснована ся гімназія з викладом наук „на рускомъ языкѣ“, але разом з тим ніжне обрусительне серце його стискаєть ся від жалю, коли він остроумно догадуєть ся, що „під „руськимъ языкомъ“, одначе, комісія розуміє галицько-руський простонародний говор, уснащений сфабрикованою на скору руку науковою термінологією“. Щоб розважити той біль свій, дотепний автор вдаєть ся в спогади юмористичного змісту. Згадує він, що коли у Неаполі царювали Бурбони, то в місцеві музеї туристи допускали ся не інакше як у фраках; тож бувало, лаццароні, взявши фрака на плечі, походжали по музеях в обірваних штанах, полатаних сорочках та в підраних капцях, — і йому від неаполітанських лаццароні, і від галицької мови стає однаково „і жалко, і смішно, і ніяково“. Убивши так одним замахом українську мову, пац редактор дає Русинам свою щирю пораду; вказує, що сільський люд в більшості швейцарських кантонів говорить на німецьких, французьких або італіянських patois, але говори сї вживають ся лише в перших двох класах початкової школи; і сїєї самої системи ласкавий редактор радить Русинам добивати ся „че-

рез своїх репрезентантів в повітових радах та соїмі, одночасно реформуючи в тім самім напрямі і свою пресу“.

Сї елюкубрації Б. Вѣдомостей викликали відповідь нашого письменника д. Мордовця у „С.-Петербуржскихъ Вѣдомостяхъ“ (ч. 30). Виклавши недомисли біржевої Кассандри, д. Мордовець завважає, що 50 літ перед сим тай пізнійше, коли він студіював славянські „парічія“, те-ж саме говорили турецькі баші Ю. Венелінови, а віденські учені В. Караджичеви. Коли перший обстоював права болгарської мови, баші-літвісти запевняли, що мову сю можуть розуміти тільки корови та телята, а коли Караджіч, видаючи „Српске народне пјесме“, написав передмову до їх по сербськи, то віденські учені, подібно турецьким башам, серіозно завважали, що сербська мова — мова свинопасів та волопасів, — майже те-ж саме, що кажуть тепер петербурські обрусителі. Але що-ж? Минули дві-три генерації Сербів та Болгар — і мова їх, пройшовши через всі „опозиції“, стала органом культури, мовою літератури, науки, парламенту, дипломатії. Довівши опісля, що мова Галичан та Українців далеко стародавнійша та ближша до мови старославянської, ніж мова „обще-русска“, бо перша заховала в народній скарбниці стародавні форми, суфікси, флексії, д. Мордовець проводить паралелю між розвитком мови і літератури великоруської та української. Свобода розвитку і зросту зробила те, що куріозна мова Тредяковського виросла до дивної гармонічної мови Пушкіна, Лермонтова, Тургенєва, Толстого. Так само і мова Галичан та російських Українців, яку тепер так висьмівають недоумки-обрусителі, репрезентувала себе, яко певний культурний орган міцного літературного руху, неначе самоцвіт дорогий засяла в утворах Шевченкового генія, і стала ся цінною скарбницею цілого ряду самостійних творів, більшої чи меншої літературної вартости, українських письменників.

Крім згаданих серіозних уваг, в статі д. Мордовця є й деякі прикрі для редакції „Віржевыхъ Вѣдомостей“ жарти. І те, і друге, видно, прийшло ся редакції не до вподоби, бо вона зараз таки відповіла д. Мордовцеві статєю „Хорольській протестъ“ (ч. 31). Як можна бачити з заголовку, статя мусіла мати дуже іронічний характер, не без деякої навіть в'їдливости. Але остроумна іронія згаданої часописи і виявила ся лиш таким культурним способом, що д. Мордовця зрівнано з досвітчанним „парібком (sic)“, який „то ригне то почухаєть ся, то щось каже“. На

тім і кінець всему остроумію. Далі вже редакції було не до остроумія, бо треба було так чи інакше виправдати ся після всего, що вона наслела попереду, не сподіваючись лиха. Скрутивши ся, як муха в окропі, редакція винайшла для себе таке виправдане: д. Мордовець — пише гона — навмисне вживає слово „малоросійській“ там, де ми говорили або розуміли (!) „галиційській“. — Справді, се з боку д. Мордовця дуже не добре, коли він не знав, що розуміла, та не хогіла чомусь сказати, редакція „Биржевыхъ Вѣдомостей“; але, скільки памятаємо, д. Мордовець ніколи не пошивав ся у прозорливці, і такий закид може поставити йому лише редакція „Биржевыхъ Вѣдомостей“, що з Петербурга прозирає навіть те, які думки таять в собі, та не висловлюють, львівські польські лінгвісти.

По аргументації „Б. В.“, українська мова хоч має право упоминати ся про свої права, але права на існуванє не має. Правда, що тут логіка кульгає на обидві ноги, та в тім не було-б так великого лиха. Але редакція „Б. В.“, що з таким апломбом трактує про українство, чи не знає чи просто відкидає факт заборони українського слова 1876 р. Коли завважити, що згадана заборона стала ся майже одночасно з заборною „Кіевскаго Телеграфа“, фактичним редактором якого був теперішній редактор „Б. В.“, то можна догадувати ся, що нан редактор був таки трохи повідомлений в інкрімінованій справі. Як-би там не було. — чи свідомо, чи не свідомо, — але д. редактор робить у своїому органі такі певні заяви (ч. 5): „Писати і друкувати по українськи — не заборонено. Так само не заборонено говорити. Се неправда, боцім нема свободи вживати рідну мову. 15 мільонів простого народу говорять мовою українською. З них, принайшній 5 мільонів говорять на такому мелодійному діалекті, що не згірш італіянського (напр. полтавський діалект). Єсть у всякому разі багатий живий словар, яким можна було-б користуватись. Шевченко, кріпак, показав малоросійським „господам“, як се робить ся. Про те ніхто не скористував ся з того досьвіду. Нарікають, нарікають, а пишуть мовою російською, живуть у Петербурзі, навіть по українськи говорити не вміють і кивають на „ограничительныя постановленія“, які вичерпують ся одною точкою (себ то точкою над літерою і в кулішівці)“. Трохи згодом та сама часопись обвинувачує Українців, що вони „туманять російське суспільство, боцім українську мову заборонено“ (ч. 55).

Як се справді розуміти?

Заяви „Б. В.“ пішли гуляти в російській пресі. „Новое Время“ висловило ся: „д. Ясинський в „Б. В.“ справедливо завважає, що ніяких утисків на сю (українську) мову в Росії не було ні перше, ні тепер“, і не без глумливого похитаня головою додає далі: „не наша вина, коли тепер нема скільки небудь значних письменників на малоруському наріччі“. Інші добровольці аж насаджували ся в пресі, ставлячи знаки запитаня та здивованя д. Мордовцеві. „Ніяк не можна зроуміти, — писала напр. „Гласность“ (ч. 56), — в ім'я чого власне клопочеть ся д. Мордовець та компанія?! Чого вони хотять досягти?! Хто їм завдає писати та друкувати на малоросійському наріччію?“ Порадивши далі українським письменникам, щоб вони писали народні книжки для власного самозадоволення, ся часопись спостерегає таке: „але у їх, очевидно, зовсім не те на умі: їм хотілось би утворити окрему українську літературу, показати світови окремо від російської словесности, ще літературу українську“. Доміркувавши ся до такого глибокого спостереження, часопись д. Пятковської одною фразою убиває всі заходи українства: „можна одно сказати з приводу сих претенсій, — запевняє вона, — що вони (ті претенсії) не мають під собою ніякого практичного ґрунту“. Щоб не бути голословним, „Гласность“ доводить свою думку таким прикладом: „Що сказали-б в Німеччині, коли-б там хто-небудь висловив бажанє утворити провансальську літературу?“ Довід досить неневний, бо має в собі деякі, хоч і незначні, правда, фактичні помилки. Прованс до сего часу, скільки відомо, знаходив ся на півдні Франції і через те саме ніяким чином не міг турбувати Німеччини, навіть і в тім разі, коли-б кожде провансальське село заводило свою літературу. Далі, досить здавна відомо, що провансальська література вже існує і має свою не так і молоду історію; таким чином, утворити провансальську літературу вдруге — нема жадної потреби. А вернувши ся до дому із згаданої вдатної прогульки в пімецький Прованс, таж сама симпатична часопись каже: „тільки у нас, в Росії, — завдячаючи цілковитій недостаті розумного діяльного патріотизму, — спіють і видають ся за важну справу — навіть за справу народню! — заходи утворити з провінціального жарґону літературну мову“.

Але „Гласность“ помилила ся і на сей раз, хоч і далеко приємнішим для себе способом. „Розумний діяльний патріотизм

у нас“ цвите і бує. Виразником його може бути хоч би „Кієвлянинъ“. З приводу статі д. Мордовця він виступив неревидицею: „Праздная затѣя“ (ч. 49). На сей раз він признає за українською мовою і літературою історичне право істнованя і не амагаєть ся проти него принципіально. Він тільки виразно становить тезу, що українській мові і літературі зовсім не треба розвивати ся, бо вже є готова розвинена мова і література російська, і доказає сю тезу тим, що російській літературі в дуже значній мірі допомагали розвивати ся — Українці, а по сих розумованях доходить до ось якого виводу: „Ми ані трошки не відкидаємо права на істнованє за творами, що написані мовою українською, — каже він. — В таких творах нема певної користі, але не можна в них добачати і певної шкоди, доки вони мають характер невинних літературних проб. Але коли автори таких творів признають свої проби за річ серіозну, коли з ними (?) звязуєть ся ідея утвореня самостійної української літератури, то се здаєть ся вже не просто нікчемним, але навіть шкідливим заходом“...

Здавало би ся, що після таких вказівок нікуди далі йти шляхом „діяльного патріотизму“. Але „Московскія Вѣдомости“, що завсѣди стояли на чолі найдіяльнїйшого „патріотизму“, винаходять і тепер нові стежки (чч. 304—306, 1897 р.): „Часто-густо, — каже тая часопись устами свого співробітника д. Кусторубова, — Українець, пройшовши школу, стає хохломаном. Доки хохломанство стоїть лише на тому, що Старицькому даєть ся перевагу перед Шекспіром, та обмежуєть ся культю діда (?) Тараса, то воно тільки сьмішне; але з ним треба рахувати ся, коли під ним розумієть ся ціла федералістична програма, що має не мало прихильників. Такі хохломани — ще гірші вороги Русь, ніж Поляки. Їх ідеал то історичний герой — Мазена, перший активний хохломан-федераліст“. А коли так, то — про-бі, caveant consules!!! Та як-же й не кричати тут про-бі, коли отгі капосні Українці — нарід остільки лукавїй, що перелукавили навіть саму „польську інтригу!“ То-ж ми не розуміємо, чому д. Кусторубов не радить, щоб усіх Українців, коли можна, то й з самих пелюшок, віддавати, замість до шкіл, до Іванової хати для патріотичного вихованя під доглядом дд. Кусторубових та інших сталих співробітників „Московскихъ Вѣдомостей“. Адже-ж деякі патріоти радили вже, на місіонерському з'їзді в Казани, такий спосіб вихованя що-до сектантських дітей. Гадаємо, що і д. Кусторубов —

людина консеквентна і доведе свою думку до краю. Його певно не спинять такі навіть примітивні уваги, які робить Кусторубовим д. Стасюльвич у „Вістнику Європи“ (1897, ч. XII), що українство „в основі своїй — не що инше, як цілком натуральне бажанє заховати та оборонити лінгвістичні, етнографічні та культурні риси українського племені“...

Перейшовши сю полеміку, ненароком пригадаємо собі слова російського фірмана, що перевернувши пасажира, з зачудованєм скрикнув: „Тридцать лѣтъ — и все на ефтомъ самомъ мѣстѣ!“ Від Белінського і Чернишевського мудрують російські публіцисти над українським питанєм і все вони на „ефтомъ самомъ мѣстѣ“, а властиво ще гірше, бо замість якого небудь поступу в аргументації сього питаня, в розуміню потреб житя бачимо все більший обскурантизм!.. Для тих людців, очевидно, безслідно проминули поважні голоси деяких навіть Росиян, що підіймались проти утисків українського слова, як проти запомоги всяких темних сил. Дарма!..

Spectator

Із чужих літератур.

(Життя і твори Альфонса Доде, його остання повість, 70-ті роки вродження Генрика Ібсена).

Великий, симпатичний талант Альфонса Доде звісний нашій громаді з руських перекладів геть більше, ніж творчість пньших сучасних великих писателів. В „Бібліотеці найзнаменитіших повістей“ вийшли найкращі його твори, „Фромон син і Ріслер старший“, „Королі на вигнанню“ та „Набоб“. Правда, з дрібних оповідань Доде, тих справжніх самоцвітних брилянтів, щедро розсіпаних знаменитим автором, перекладано у нас дуже мало; ті три невеличкі нариси, які подали ми в попередній книжці „Вістника“, можуть читачам дати поняття про скінчений артизм, простоту і грацію, що водили пером їх автора, а ми сподіємось в дальшій часі ще подати вибір з сих дрібних оповідань.

Із цілої плеяди великих французьких реалістів, що пиши розвернули ся в часі третьої республіки, Альфонс Доде був безперечно найбільшим артистом, в найбільшій мірі поетом. Неарівняний дар слова, дар малювати кількома влучними рисами явища, людей, характери і ситуації, невідступне почуте артистичної міри, майже жіноча тонкість і ніжність чуття та при тим мужеська енергія рисунка йшли у него в парі з докладною обсервациєю подробиць і з тим тонким, добродушним та при тим і саркастичним юмором, якого цілковитий брак визначає нпр. могутню фізіономію его приятеля Ем. Золя. Вдумавши ся глибоко в світогляд Доде ми бачимо, що він далеко більший песіміст, ніж Золя, та про те его малюнки облиті таким ярким сявом щирого поетичного чуття, наскренні такими брилянтами творчої фантазії, що видають ся райськими садками, коли прирівнати їх до сірих, темних, понурих та кольосальних панорам Золя.

Бажаючи подати читачам „Вістника“ ще не тільки проби творчости Доде, але також по змозі докладний образ его життя і полишеного ним літературного скарбу, ми на разі оповімо его важнійші житеві пригоди, лишаячи докладнішу розмову про Доде на пізнійше, коли вийде зановіджена книга его сина Леона п. з. „Daudet intime“.

Альфонс Доде вродив ся 13 мая 1840 р. в Німі, у південній Франції. Його батько Венсан Доде мав у тим містечку чималу фабрику шовкових товарів і походив із старої міщанської сім'ї, що довголітньою працею добила ся значного маєтку і поважаного становища серед горожан. Сім'я Доде завсїгди визначувала ся прихильністю до королів; батько Венсан (Вікентий) був завзятий рояліст і піддержував зносини з вигнаною королівською сім'єю та вважав ся провідником королівської партії в окрузі. Він був жонатий з Аделіною з дому Рено, що походила також з поважаної міщанської і також горячо роялістичної сім'ї. У них було кількоро дітей, та вони швидко мерли крім одного сина Анрі, тихого, малокровного хлопця, що любив самоту і котрого батьки в малку призначили до духовного стану. Аж 1838 р. їм уродив ся син Ернет, а 1840 р. Альфонс, за котрим ще 1848 р. прийшла сестра.

Інтереси старого Доде йшли добре до 1846 р. Сім'я жила в гарнім домі близько фабрики. Анрі був уже в середній школі, Ернет і Доде ходили до початкової школи — розумієть ся, духовної. Від матери, що пристрасно любила читати повісти, вони також з малку набрали охоти до друкованого слова.

Та від 1846 р. почали ся грошеві клопоти для старого Доде, а 1848 рік довів його до руїни. Він мусів ліквідувати, спродати дім і фабрику, а далі й зовсім покинути Нім. Знайшовши якесь невеличке місце в Ліоні він з дітьми переніс ся до сего великого фабричного міста. Хлопців віддав до гімназії, воліючи сам терпіти й найбільшу нужду, щоби тільки дати їм відповідну освіту. Ще раз він попробував щастя і заснував власну торговлю шовковими товарами, але по кількох літах збанкрутував до решти. Старший син Ернет, не скінчивши гімназії, помагав батькови в торговлі, а потім, коли торговля упала, шукав зарібку у иньших фірм; Альфонсови пощастило таки скінчити гімназію, та здати екзамен на бакалявра (анальотичний до нашої матури) не було

способу, бо не було ані грошей на такси, ані вільного часу і засобів, щоби підготувати ся до него.

Рік 1856 розбив і розігнав сімю Доде. Давні кредитори страшили терпеливість, забрали і зліцитували все, що ще лишило ся було із колишньої заможности, батько стратив заробіток і не міг знайти нічого, а в додатку наскочило ще одно несподіване нещастє. Найстарший син Анрі, скінчивши духовну семінарію, надумав ся був не йти до духовного стану, а посвятити ся вчительству; він був дуже музикальний і мав добру школу, то й знайшов місце помічного вчителя музики в Німі, та тут не вдовзі дістав запаленє мізку і вмер. Ті нещастя довели родичів майже до роспуки. Ернет, не знаходячи заробітку в Ліоні, подав ся до Парижа, де знайшов місце співробітника при роялістичній газеті „Le Spectateur“, а Альфонс з бідки прийняв місце кореспондента при „колежі“ (гімназія сполучена з інтернатом) у Але (Alais) в севенських горах, надіючи ся, що се місце дасть йому спомогу хоч прожити і підготувати ся до екзамену. Та надії його не справдили ся. Відносини в колежі були для него дуже прикрі. Альфонс, 16-літній хлопчина, сам іще був майже дитина, а між учениками, котрих мав доглядати, було багато більших і сильніших від него. При тім він був несмілий, делікатний в поведженю з людьми як панночка і незвичайно гордий: тисячі прикрости і зневаги і від учеників і від учителів зносив терпеливо, не маючи нікого, кому б міг пожалувати ся. Родичі роз'їхали ся з Ліона: мати з маленькою сестрою жила на ласці якихось свояків, батько знайшов занятє в маленькім місті; лишив ся тільки один брат Ернет, котрому Альфонс міг виявити своє горе.

Та ні, був ще хтось такий, що помагав Альфонсови зносити важку долю — не то вчителя, не то сторожа при цілім рої розпещених, цепеніх, диких хлопчат, хто золотив йому сїру, непривітну мізерію життя. Се була его Муза, була поезія.

Ще в Ліоні Альфонс і брат его Ернет почали пробувати своїх сил в писаню і деякі їх праці були друковані в католицько-роялістичній Gazette de Lyon, та в Journal des bons exemples, що видавав журналіст і агітатор Кльод Ебрар. Ебрар жив звичайно в Парижі, та часто навідував ся до Ліона і тут з ним познайомили ся брати Доде. Ся знайомість стала їм пізнійше в пригоді, бо Ебрар притулив у себе Ернета, коли той прибув до Парижа 1857 р. Перші писательські проби братів наповнили сімю

радістю і надією; особливо Ернстова доля видавала ся запевненою, хоча він був без порівняня менше талановитий від Альфонса. Заохочений тим Ернет кинув ся писати обширну дидактичну поему „Religion“, а Альфонс написав для „Gazette de Lyon“ цілу повість „Léo et Chrétienne Fleury“. Та ось Наполеон III. заборонив газету, в редакції зроблено ревізію, забрано або понищено всі папери і Альфонсова повість пропала.

Живучи в Але в тяжких відносинах у інтернаті Альфонс тільки тоді й віддыхав, коли міг сам на сам лишити ся з своїми думками. З его серця так і лили ся мелодійні слова, тони, образи, складали ся вірші, про котрих публікованє він і не думав. Та про те швидко ті безпретенсiональні, та неказано сьвіжі і запахучі квітки молодечої душі зробили ся першою підваллюю літературної слави Альфонса Доде.

Оттак минуло літо, минула й осінь 1857 р. Дня 1 вересня Ернет Доде прибув до Парижа, а два місяці по тім прибув і Альфонс. Ернет, знайшовши собі любий і, як йому здавало ся, певний газетний заробіток покликав і молодшого брата до себе. Радісно їхав Альфонс до столиці, хоча в кишені у него було всего 5 франків, на ньому легеньке літнє убранє а на ногах гумові пантофлі замість черевиків, хоча бідолаха їдучи два дні і дві ночі третьою клясою страшенно мерз у вагоні і весь той час не їв нічого сїнько. В Парижі брат заопікував ся ним, одяг його гарно, ділив ся з ним усім, що мав і пильнував його так, що знайомі звали його жартом „мама Ернет“. Оба брати жили в невеличкій квартирі на п'ятім поверсі готелю „Grand hôtel du Senat“. В ідальні того готелю, де харчували ся молоді люде, Альфонс мав нагоду уперше пізнати літературний і науковий сьвіт Парижа — що правда, саме его подєнь, так звану „bohème“, тоб то циган, звихнених, збанкотованих, непризнаних та викинутих із посад людей — літератів, акторів, учителів, студентів. Се було те товариство „змарнованих“, що їх Доде такими майстерними рисами і на віки незабутими фарбами змалював у „Ріслєрі“, а головню в „Джеку“. Та були тут і інші, поважніші і справді талановиті люде, в тім числі й знаменитий опісля політик Гамбетта, земляк Доде, із південної Франції, тоді ще студент прав.

Альфонс Доде якийсь час жив у брата не займаючи ся нічим особливим. Він цілими днями ходив по Парижі, придивляв ся

до людей, студіював ту величезну столицю збираючи в своїй фантазії невичерпаний запас типів, характерних прикмет, найрізномоднійших вражінь. По якімсь часі Еббар впровадив обох братів у деякі салони, де збирали ся справжні писателі і літерати. На молодих хлопців не звернено уваги, та інтелігентне товариство спонукало обох до праці: вони бажали дати себе пізнати. Ернст написав свою першу повість „Therese“, що вийшла 1859 р., та не зробила вражіння. Альфонс ще швидше здобув собі славу. В однім салоні він познайомив ся з книгарем Тардіє; сей очевидно вподобав собі вродливого, талановитого хлопця і згодив ся випустити в світ збілочку його віршів і вже в початку 1858 р. вийшла в світ перша Альфонсова книжка „Les Amoureuuses“.

Вірші Альфонса Доде майже незвісні по за границями Франції. Їх майже не можна перекласти на жадну иньшу мову; форма, гармонія кольорів, музика слів — ось і все в них; від них віє несказаним чаром, мов запахом тільки що розцвилі рожі; чуєш його, впиваєш ся ним, а ніяк не зловиш. З формального погляду Доде стоїть тут під впливом Віктора-Гюґо і французької народної пісні, та его власна м'ягка, ніжна, глибока і гармонійна натура виливається в них з дивною силою і виразом. Ті молодечі плоди виявляють уже повного майстра, що безгранично панує над мовою і над віршовою формою.

„Les Amoureuuses“ відразу звернули на Доде загальну увагу. Його признано талановитим поетом а Едуард Террі в урядовій газеті бачив в ньому самотнього французького поета, що годен стати наслідником недавно вмершого Альфреда де Мюссе. І в салонах він зробив ся предметом особливої уваги, особливо для дам. Треба додати, що Альфонс з малку був любимчиком і пестієм жіноцтва, а тепер він був у розцвітті своєї краси. „Чудова, справді чарівна голова, цвіт лиця блідий, кольору амбри, брови правильним луком і м'яккі як шовк, очі вохкі а притім огнисті, задумані, погляд непевний, але дивно припадний; пурпурові уста немов спраглі і тужливі; борода хлоп'яча і м'ягка, чорняве волосє пребогате, уши маленькі і тоненькі, — цілість при всій жіночій грації робить рішучо мужеське вражіння“, — ось як змальовував його в ту пору Теодор де Банвіль у своїх „*Contes parisiennes*“.

Та слава славою, а молодий писатель жив усе таки в досить тісних матеріальних відносинах. Сам він заробляв дуже мало,

пишучи маленькі ескізи та новельки для різних газет. За причиною брата Ернста його заангажовано в кінці до редакції того самого „*Spectateur'a*“, де працював Ернст і поручено йому писати для фелетону тижневий огляд. Здавало ся, що все йшло на лад, коли наскочила несподівана біда. Дня 14 січня 1858 р. Італіянець Орсіні кинув бомбу на Наполеона III., та не вцілів. Сей покористував ся тим для здушення своїх противників в нутрі краю: пішли незлічимі ревізії, арешти, процеси, кари. Одною з перших жертв сеї реакції була газета „*Le Spectateur*“, що посьміла на другий день по замаху остро вдарити на деспотичне панованє Наполеона III. Тогож дня редактора газети Малляка арештовано а саму газету заборонено. Ернст Доде взятий був до редакції иньшої роялістичної газети „*Union*“, хоч і на меншу плату; Альфонс лишив ся без нічого. Таї Ернст не довго побув при „*Union*“. Йому предложено посаду головного редактора газети „*France centrale*“ в Блюа; він поїхав там, та не довго тішив ся сею посадою: швидко вернув на своє місце давній редактор, Ернст поїхав до Парижа надіючися знайти знов місце при „*Union*“, та те місце було вже зайняте, і оба брати разом опинили ся без постійного заробітку. Нужда почала знов заглядати в їх віконце і Ернст не надумував ся довго, коли йому один старий пан предложив місце свого приватного секретаря; треба було заробляти на хліб для себе і для брата, тож він прийняв се місце. Той пан, старий вислужений дипломат, що довгі літа волочив ся по різних європейських дворах, захотів на старости літ писати свої спомини і Ернстови випала не надто приємна роля писати те, що диктувала ексцеленція — запліснілі анекдоти і сплітки та скандалики всіх європейських дворів. Сего навіть сумірному та податливому Ернстови було за багато і він надумав краще покинути стяг роялістичного легітимізму і перейти до правительственного табору. Він зголосив ся до графа де Геронніє, тодішнього шефа прасового бюро і сей дав йому місце редактора маленької провінціальної газети „*Echo de l' Ardèche*“, що виходила в Пріва. Перехід до бонапартизму не багато поміг йому; прийшло ся таки покинути Париж і жити в глухій містечку і аж по кількох роках, сим разом за причиною Альфонса, що вже був секретарем князя Морні, Ернста покликали знов до Парижа і дали йому місце редактора парламентарних справоздань. Загалом у журналістиці Ернст Доде відіграв дуже мізерну ролю; як повістар він без зна-

чіня; більше вартости мають його історичні праці і спомини; та головна його заслуга, се щира, справді материнська опіка, якою він окружав молодшого брата в часі його трудних і небезпечних „ученицьких літ“.

Тимчасом Альфонсови до 1860 р. жило ся досить нерожево. Їго доходи були скупенські, бо ніяка більша газета не хотіла взяти його на постійного співробітника. Аж 1860 р. звернув на него увагу Вільмессан, чоловік безхарактерний та вельми практичний, основатель газети „Figaro“. Він покликав Альфонса до своєї редакції і поручив йому писати маленькі казки, оповідання та нариси в тім самім легкім і граціознім стилі, яким визначали ся його „Amoureuuses“. Доде був щасливий; його доля була запевнена, він не потребував турбувати ся завтра, та й Вільмессан вийшов на своє, бо твори молодого автора загалом подобали ся і здобували газеті чим раз більше читачів.

В числі пильних читачів сеї газети була також цісарева Евгенія. Подобались їй фелетони Доде і вона забажала прочитати й інші твори сего автора. Їй дали книжечку „Amoureuuses“ і цісарева була очарована. Вона поручила молодого автора увазі свого шваґра князя Морні. Сей покликав Альфонса до себе, розвідав ся про его семейні і масткові відносини і предложив йому у себе місце приватного секретаря з доволі високою платою а дуже малесенькою роботою. Се була делікатна форма заповоги, котру Доде прийняв з подякою. Вона дала йому можливість не тільки самому жити в достатку, але й запомагати свою рідню і працювати головно для літератури. Він не перестав писати далі для „Figaro“ і „Evenement“. Літом 1861 р. він покинув Париж, поїхав на південь і відвідавши брата в Пріва, побувши в своїм ріднім Німі, купив собі недалеко села Памперіґуста старий, опущений млин в чудовій околиці і прожив там літо, впиваючи ся красою природи, прислухуючи ся і придивляючи ся до життя, звичаїв, оповідань, казок та вірувань простого люду. Все те его поетична фантазія переливала в чудові перли штуки, з котрих повстала одна з найкрасших его книжок, збірочка видана пз. „Lettres de mon moulin“ (Листи з мого млина).

В осени Доде вернув до Парижа, та его здоров'є, ніколи не надто сильне, було значно підкопане довголітнім побутом у столиці і всякими турботами. Він тяжко занедужав, а коли троха прийшов до себе, лікарі звеліли йому провести зиму на півдні,

в Альжирі. Щедрість князя Морні уможливила йому те, про що перед роком він не сьмів би був і подумати, а рекомендаційний лист всемогучого цісарського брата отворив молодому писателеви всі сальони, всі канцелярії в Альжирі. Його приймали як якого міністра; для его бистрого ока розвернуло ся тут широке і зовсім нове поле безконечних студій: французькі урядники, поселенці і на пів дикі африканські тубольці — все те збогачувало його фантазію тисячами нових вражнь і образів, котрі він або зараз перетворював на чудові дрібні нариси та оповідання, що ввійшли в склад его „Contes de lundі“, або визискав пізнійше в своїх великих творах.

Зиму 1862—63 р. провів Доде в Корсиці, так само збираючи масу студій, а зиму 1863—64 в Провансі, де йому пощастило ся живцем спортретувати одного з его безсмертних героїв, Тартарена із Тараскону. В р. 1865 умер князь Морні. Доде міг би був одержати якесь урядове місце, але не хотів іти в службу наполеонівського уряду. Він занадто близько придивив ся політичній кухні і її кухарям і збридив собі їх на ціле житє. Він хотів лишити ся свободним і незалежним писателем, а тепер уже не було ніякого сумніву, що література дасть йому достаток і славу. Літо 1865 р. він провів знов на півдні, у Ляндоду, і написав тут свій перший більший твір, оповіданє „Le petit chose“ (Малий ледащ), де змалював з деякими поетичними змінами і прикрасами сумовиту історію своїх дитинячих літ. В р. 1866 він разом з братом, що вже також був у Парижі, винайняв гарну віллу в Ville d' Arvaу коло Парижа. Тут він познайомив ся з панною Юлією Аллар, з котрою одружив ся в початку 1867 р. По слюбі обоє переїхали жити до Парижа.

Се був кінець важких і богатих усякими змінами „ученицьких і вандрівних літ“ знаменитого писателя. Від тепер починає ся тихе, спокійне, ясне семейне житє, повне любови, щастя і невпинної творчої праці. Ще раз, 1870—71 р. перериває те житє політична буря — французько-німецька війна. По седанській катастрофі Доде вступив до гвардії, що організувала ся під диктатурою Гамбетти і брав участь в кількох перестрілках в часі облоги Парижа. По капітуляції він виїхав з Парижа і не був свідком кровавої траґедії комуни. А по тих страшних епізодах пішло далі тихе житє артиста, богате чудовими плодами, і затемнене

в остатніх роках упертою недугою та закінчене наглою смертю без болю, в крузі любої сім'ї.

Із его творів вичислимо тут тільки найважнійші. Крім тих перших, про які згадано було вище, в першій ряді стоять его великі повісті: „Fromont jeune et Risler aînée“, наділена премією французької Академії, далі „Jack“, „Nabob“, „Numa Roumestan“, „Les rois en exil“, „L' Immortel“, „Sapho“, „L' évangéliste“, „Rose et Ninette“, „La petite paroisse“ і три часті гумористичної епопеї про Тартарена з Тараскона: „Les Aventures de Tartarin de Tarascon“, „Tartarin sur les Alpes“ і „Port Tarascon“. Ті твори рознесли славу Альфонса Доде широко по світі, поставили его імя обік імен найбільших майстрів людського слова. Обік них варті уваги збірки его дрібних оповідань: „Contes de lundi“, „Nouveaux contes de lundi“, „Lettres de mon moulin“, „Les femmes d' artistes“, „Lettres à un absent“, „La Tédor“, „Contes d' hiver“. Менше важні его драми і комедії. Доде довгі літа силкував ся адобути сцену, та вона не давалась йому; незрівняний майстер характеристики і тонкого психологічного аналізу він за мало мав драматичної сили. Найбільшу літературну вартість має его драма „L' Arlesienne“; на сцені найбільше поводжене мала тенденційна драма „La lutte pour la vie“, де автор буцім то звів ad absurdum дарвінівську теорію про боротьбу за існуванє.

Остатня більша повість А. Доде, що вийшла окремою книжкою вже по його смерті, має титул „Le soutien de la famille“. Є се гірка сатира на сучасну французьку молодіж, що не має ніяких етичних ідеалів, живе в погоні за змісловими роскошами не дбаючи на те, що чинить се коштом щастя і здоровля власне тої своєї сім'ї, якої ніби то має бути підпорою. Крім сих беллетристичних творів Доде написав два томи прецікавих споминів: один про своє парижське житє (Trente ans de Paris), а другий про повстанє і прототипи своїх повістей (Histoire de mes livres) — надзвичайно цінний причинок до зрозуміння его поетичної творчости.

Дня 20 марта с. р. обходжено, особливо в Скандинавії, Данії та Німеччині, вельми світло 70-ті роковини вродження знаменитого норвегського поета Генрика Ібзена, автора голосних драм із сучасного суспільного житя. Особливо в головнім місті Норвегії, Хрістіанії, се національне свята обходжено дуже велично і шановано Ібзена як правдивого удільного князя в сфері духа

і творчої праці. Німці, серед котрих Ібзен жив довгі літа (в Дрездені і Монахові) крім ювілейних обходів розпочали також ювілейне виданє всіх его творів в німецькому перекладі, в тім числі й таких драм, що не були публіковані по норвегському.

І для нашої освіченої громади Ібзен не є зовсім чужий. Лишаючи на боці те, що молодша генерація наших писателів підпала по троха впливови его могучого таланту, ми пригадаємо тільки, що одна з его найліпших драм „Ворог народа“, була перекладена на нашу мову М. Павликом і принята Р. Бесідою для сценічних вистав. На жаль стан нашого „народного“ театру в Галичині такий нещасливий, що театр, клеплючи до обридженя переклепані „Корневільські дзвони“, „Циганського барона“ та „Мікада“ не мав часу ані спромози виставити Ібзенову драму, одну з найкращих перлин сучасної драматичної штуки. За те „Ворог народа“ був виставлений аматорами-питомцями львівської дух. семінарії в мурах тої семінарії, хоча на жаль ся вистава була недоступна для позасемінарської публіки. Наша редакция надієть ся не вдовзі подати в „Вістнику“ докладний образ житя і творчости Ібзена, а тепер до гучного ювілейного хору прилучує й свій голос, бажаючи „північному магові“ ще много літ жити і працювати для его рідної і всесвітної літератури.

Др. Іван Франко.

ХРОНІКА І БІБЛІОГРАФІЯ.

— Як що року, так і сего року 37-мі роковини родни і смерти Т. Шевченка, що припадають на дні 25 і 26 ст. ст. лютого, обходили Українці Русини святочно, не всюди, правда, тих самих днів, але звичайно в місяцях лютім і марцю. І так у Львові відбули ся два концерти в честь Шевченка, руських товариств і гімназьяльної молодіжи; в Станіславові, Тернополи, Самборі і Коломиї так само по два концерти: товариств і молодіжи; в Стрию і в Перемишли устроїла концерти молодіж гімназьяльна, в Ярославі університетські студенти, в Терребовли місцеві Русини. У Відни устроїли концерт робітники з товариства Родни. Товариство імени Шевченка в Шамокін в Америці обходило пам'ять Шевченка панахидою і лагодило ся до концерту, як доносила „Свобода“. В Київі святкували пам'ять Тараса панахидою; до концерту лагодили ся. З Одесси дістали ми лист з описом обходу в пам'ять Шевченка. Там до недавна поминали Тараса в приватних домах, у кого-небудь з земляків, і людей сходило ся тільки 50—60. Від чотирох років святкують Одесити пам'ять Шевченка прилюдними концертами в городській аудиторії. Сего року у неділю 1 марця відбув ся також концерт в сій аудиторії, на котрім зібрало ся до 1000 осіб, переважно середнього стану і достатку. Програма сього вечерка складала ся з відчиту К. Іващенка про українське письменство, з читаня і поясненя деяких творів Шевченка і з пісень. Крім сего вечерка в аудиторії ще й молоде одеське літературно-артистичне товариство устроїло пишній вечерок, на котрім зібрало ся багато інтелігенції. Саля була гарно прибрана, на естраді портрети і бюст Шевченка, нублика добірна. Програма

вечерка складала ся з відчиту А. Черкаса про Шевченка як маляря, відчиту О. Андрівського про головнійші мотиви Тарасової поезії, з пояснень проф. унів. О. Маркевича до „Черця“, з деклямацій М. Комарова, артистки Саксаганської, графині Е. Капніст, Іванова і пані о. Луре та співів п. Амфітеатрової і хора. Вірш п-ї О. Луре посвячений був Тарасови.

— Протягом місяця лютого і марця с. р. редакция Літературно-наукового Вістника устроїла сім літературних сходин в товаристві ім. Шевченка і на Руській Бесіді. Звичайно відчитувано на початок яке недруковане ще оповіданє або поезию — і відтак починала ся над прочитаним розмова, в котрій брало участь з кільканайцять осіб. Розмова переходила все з прочитаного на ріжні справи літературні — і так за сім сходин пояснено досить основно багато літературних квестій. Львівській руській громаді сї літературні сходини припали до вподоби; сходило ся звичайно з 50 осіб і зацікавленє в них не меншало, а навпаки росло. — Черновецька руська громада устроєє собі також подібні сходини з відчитами (н. пр. про Котляревського і Франка).

— Торік була думка, аби сегорічні 50-літні роковини знесеня панщини і відродженя галицької Руси всі руські і москвофільські товариства святкували разом. На сей проєкт не пристали товариства: ім. Шевченка, педагогічне, гімнастичне Сокіл і студентське Громада. Сего року се спільне з москвофілами святкованє згаданих роковин приняло форму таку, що зложив ся „Комітет з членів (отже не делегатів) руських товариств“ і сей рішив на засіданю 23 марця с. р. порозуміти ся з духовним комітетом у сьв. Юрі особливо що-до церковної часті обходів і ювілейної фундації (ремісничої бурси для дітей селян і міщан). Програма обходів має бути така: дня 15 л. мая по селах богослуженя і походи до хрестів, поставлених на пам'ятку знесеня панщини, відтак вечерки і відчити по читальнях; дня 17 мая в повітових містах віча і вечерки, а дня 19 мая у Львові богослуженє, всенародне віче і концерт.

— Дня 5 марця Львівський Боян устроїв концерт, на котрім співали ся самі славянські народні пісні: наші, російські, польські, ческі, болгарські і сербсько-хорватські. Крім того грав смичковий квартет, між иньшим чудову „Мрію“ Щуровського.

— Наш театр в Галичині виставляє тепер два нові драматичні твори Льва Лопатинського, а то его комедию „Свекруха“

і образ з еміграційного руху „До Бразилії“. Дописувателі щоденних часописів заповідають, що ці твори подобають ся публіці. П. Лопатинський написав ще нову комедію п. з. „Конкурс на мужа“.

— Наші церковні малярі і різьбарі хотіли би зорганізувати ся в товариство, та якось тяжко приходить ся їм се. Ще 1891 р. в Батьківщині писав різьбар Яким Долгий про потребу такого товариства; в ч. 123-ім Дѣла з р. 1897 доказував сю потребу церковний маляр Юліян Панкевич, а сего року в ч. 60 Дѣла знов Я. Долгий відзиває ся в тій справі. Він радить оснувати малярсько-різьбарське товариство для східної Галичини, що вчили би молоде покоління малярів і різьбарів і шукало би роботи для своїх членів. Але тут, каже, доконче потрібна поміч духовенства і тому радить малярам, різьбарам і духовенству з'їхати ся на нараду.

— В польськім товаристві „Związek literacki“ у Львові др. Василь Щурат мав дня 17-ого марця відчит про новішу українсько-руську літературу. Говорив головню про остатних 20 літ історії нашої літератури.

— В ночі з 9 на 10 січня с. р. в Катеринославі помер один із старших місцевих літератів, Григорій Антонович Залюбовський, бувший член катеринославського окружного суда, дуже популярний у місцевім товаристві, що звало его „літературним батьком“. Він був одним з основателів міської публічної бібліотеки в Катеринославі, założеної в столітні роковини основанія сего міста. Зберав багато українського етнографічного матеріалу, про котрий згадує ся часто в писаннях українських етнографів; між иньшим у збірнику Харківського історично-філологічного товариства помістив перші рішення волостних судів. Брав діяльну участь в періодичних виданнях Новоросійського краю.

— В Харкові, як довідуємо ся, ще 27 грудня м. р. поховали б. студента університету Миколу Яценка, що дописував до Зорі, Батьківщини і Читальні. За ширене українських книжок терпів довгий час у в'язниці і, коли виїшов на волю, не пожив довго.

— Чернигівське земство задумує завести в Чернигівській губернії загальну науку, як в Галичині кажуть „примує шкільний“. Чернигівська губернія має людности 2.322.000 душ; дітей в шкільнім віці можна числити на 250.000. Земських шкіл в губернії є тепер 600, міністерських однокласових 10 і двокласових 20, міських народних шкіл 20; разом всіх шкіл 650. Крім того цер-

ковно-приходських і „шкіл грамоти“ є в губернії коло 700, але з них тільки коло 100 має певне поміщенє. В 650 школах першого рода є коло 1000 комнат на кляси з 15.000 куб. сажнями воздуха. Коштують ці школи взагалі до 300.000 рублів на рік, т. є. коло 465 р. пересічно одна школа. В 600 земських школах учить ся до 50.000 школярів під управою 800 учителів і учительок. Коли зважити, що менше-більше таке саме число дітей учить ся в церковно-приходських школах, школах грамоти і міських народних школах, то виходить, що в р. 1897 коло 100.000 дітей в губернії зовсім не могли помістити ся в школі, а 75.000 і зовсім не мали ніяких шкіл. Для того потрібно ще 1,600 нових шкіл, що будуть коштувати до 1 міл. рублів. Чернигівське земство хоче заложити ці школи до 20 літ і рішило вдати ся до правительства о запомогу 100.000 руб. на сю ціль.

— В Київській губернії в 1896 р. всіх шкіл було 2,327 з 128.843 учениками, в тім числі 108,099 мужчин і 20,744 женщин. Для елементарної освіти в сім році крім приватних шкіл було 1,664 шкіл грамоти і церковно-приходських і 207 шкіл міністерства народної освіти. В числі наукових закладів було два вищих: київський університет і духовна академія з 2,747 учениками, 28 середних шкіл (з того 9 мужеських і 7 женських гімназій з 10,436 учениками і ученицями) і 2.297 низших шкіл з 115.660 учениками і ученицями.

— „Славянское благотворительное общество“ в Москві розписало вдруге конкурс на премію імени А. Ф. Гільфердінга в сумі 3000 р. за нарис історії теперішнього положенія Руси галицької, буковинської і угорської. Речинець назначений до 14. лютого 1901 р., премії будуть розділені рівно в рік по речинці.

— Російська духовна зверхність оголосила конкурс на дві премії за праці про житє і діяльність моголівського архієпископа Юрія Кониського, з нагоди 100-літних роковин від дня его смерти, що минули 13 ст. ст. лютого 1895 р. Премія за наукову працю виносить 1200 р., за популярну 200 р. Праці треба посилати до ради київської духовної академії; останній речинець минає 1 ст. ст. надоліста 1902 р.

— Церковно-археологічне Товариство при Київській духовній академії основане указом сьв. Синода з 18 жовтня 1872 року, отже протривало вже 25 літ. На свій ювілей видало товариство

другим накладом поправлений „Указатель церковно-археологического музея“.

Образи для школи і дому. Товариство для репродукції творів штуки у Відні видає образи з історії, географії, етнографії, науки природи, релігії, з техніки і т. п. Сі образи, виконані справді артистично, мають велику педагогічну вартість для науки молодіжи в школі і дома. До образів додані пояснення руською чисто-народною мовою (правописю шкільною); для інших народів на їх мовах, але пояснення подані все тільки в одній мові. Всіх образів має вийти 20 серій по 25 аркушів; серія перша, зложена з 25 карт (22 чорних і 3 кольорових), уже вийшла. Один великий аркуш з образами на гарнім папері коштує лише 5 кр., кольоровий 10 кр. Головний склад сего видавництва знаходиться в ц. к. накладі шкільних книжок у Відні, але образи можна купувати і по всіх книгарнях. В першій серії находимо н. пр. такі образи: гарний портрет цісаря, роботи К. Похвальского, Різдво Христове, хід на Голгофту, легенда про Богородицю — П. Стахевича, Вовк і семеро кізлят (казка), германське село, романський замок, місто в середніх віках, облога Відня Турками, Дунай коло Відня, верховина і рівнина, строї тирольські, зима, відміни псів, залізничні будівлі і т. п. Адреса до Відня: Redaction der „Bilderbogen für Schule und Haus“ — Wien, VI. Luftbadgasse 17.

Гергарт Гауптман. **Ткачі.** Драма з сорокових років. Переклав з німецького Михайло Павлик. Додано життєпис Гауптмана, написаний Іваном Франком. Ціна 60 кр. У Львові, 1898. Накладом Редакції „Літературно-Наукового Вістника“. Сторін 102, великої 8-ки. Єсть се відбитка з нашого журналу.

Артистично-літературні новини. Книжка І. В. Щурат: **Мої листи.** Видавництво М. Заячківського. Львів, 1898. Сторін 70, 8-ки. Ціна 50 кр. М. Заячківський заповів нове видавництво, котрого мета виповіджена в заголовку: має містити артистично-літературні новини так з нашої літератури, як і з чужих. Перша книжка, зладжена Василем Щуратом, складає ся з 63 поезій, в половині оригінальних (В. Щурата), а в половині перекладаних з різних поетів, як: Тютчев, Гіго, Петефі, Кардучі, Тетмаєр, Бальмонт, Кононіцька, Ленау, Борне, Стадіон, Ахшарумов, Гафіз і Некрасов. Переклади також Щуратові. Другий випуск буде

містити новелі Едгара По. Адреса видавця: М. Заячківський, Львів, ул. Зиблікевича ч. 34.

Добра порада. Оповіданє. Написала М. Загорня. Коштомъ и заходомъ Товариства „Просвѣта“. У Львовѣ, 1898. Сторін 23, 8-ки. Ціна 6 кр. З черги 214-та книжечка видавництва „Просвѣти“, а за сей рік третя (дві перші — то був календар). Оповіданє Загірньої має темою „добру пораду“ против скаженни.

Стїнна карта воєводства Буковини, рисована надноручником жандармерії, Едвардом Фішером, появила ся накладом університетської книгарні Пардїнього, (Енгель і Суханка) в Чернівцях. Карта виготовлена в розмірі: 150.000, довга на 123 см. а 99 см. широка і в руській язичі. В картографії русько-українській займе вона перше місце. Що до свого виконаня 8 красок показує абсолютну висоту різних ділів краю. Карта має поділ адміністративний, сїть залізниць і гостинців, а також великість міста або села є відзначена відповідним знаком. В горі уміщенє плян головного міста Чернівців, котре числить уже 54.171 мешканців. Правопис карти фонетична. Карту, підліплєну полотном, дістати можна в книгарні Пардїнього в Чернівцях за ціну 6 зр.

200 найкращихъ украинськихъ писень. Изданіє Южно-русского Общества печатнаго дѣла. Одесса, 1897. Ціна 15 коп. Сторін 168, 8-ки. Єсть се збірник пісень подібний, як виданий Просвѣтою, призначений для домашнього ужитку. Збірник сей виданий чепурненько, з гарною вінетою на окладинці і з добірними піснями.

Bei den Huzulen im Pruththal, нова етнографічна розвідка д-ра Раймунда Кайндля. Передрук з XXVII річника публікації антропологічного товариства у Відні. Автор подає докладний опис, вірні пляни і фотографії домів і обійстя Гуцулів знад Прута. На особливу увагу заслугує фотографія внутрішнього виду гуцульської хати і вдатні рисунки домашних приборів і т. п.

Das Volksleben der Ruthenen von Alexander Barwiński. Під сим заголовком появила ся етнографічна розвідка, передрукована із знаного видавництва „Die Oesterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild“ з тому „Galizien“ у великій 8°. Роз-

відка обнімає 64 сторони і містить отсі розділи: Character, Trachten, Ortsanlagen und Lebensweise, Volkssitten und Bräuche, Volkslieder, Sagen, Märchen und Ueberlieferungen. В тексті уміщено 19 ілюстрацій (20-та хромолітографована представляюча гуцульську групу має бути додана на кінці тому про Галичину). В тексті наведено також кілька народних пісень в перекладах Смигеновича-Штаффе і Боденштедта, попри німецьку термінологію подана також руська.

Kleine Beiträge zur Kunde der Bukowina. Erste Folge. Von Professor Dr. Raimund Friedrich Kaindl. Під сям титулом проф. Кайндль видав три статейки, що дотичать краю Буковини; в третій находимо 6 листів Федьковича, які наш буковинський поет писав до свого свояка Юрія Ганицького, нароха в Сергіях. Два ті листи писані зі Львова, а 4 з Чернівців. Однак нових причинків до життяси або характеристики поета не находимо тут ніяких.

Сучасна Англія.

Нарис розвою її політичного життя 1814—1896 рр.

М. Сеньбоса. *)

II. Англія між двома реформами 1832—1867 р.

Виборча реформа 1832 р. була кінцем старого правління в Англії. Тепер уже майже не було послів іменованих магнатами. Великі промислові міста ввійшли в течію політичного життя; палата послів зробила ся далеко менш аристократичною і більше репрезентативною, ніж була вперед.

Переміна швидко показала себе видимими знаками: збільшило ся число спорних виборів, число годни засідань парламенту, число послів присутних на засіданнях, число томів виданих посольською палатою (від 1824 до 1832 р. їх було пересічно 31 на рік, від 1832 до 1840 р. 50); число петицій дійшло до того, що 1839 р. не було часу взяти їх усіх під днекуєню.

Явність збільшала ся також. Доси її тільки толеровано; в р. 1832 палата ще не хотіла подавати до прилюдної відомости посольські голосованя, а коли О'Коннелль оголосив їх у Ірляндії, підняв ся крик проти сего нарушеня свободи слова. По закону засіданя і голосованя парламенту мусіли лишати ся тайними, як се само собою розуміло ся в середніх віках. Але потреба явности перемогла; коли саля засідань парламенту згоріла, збудовано нову вже з галерією для публіки (1834 р.). Пізнійше сама посольська палата ухвалила оголошувати реєстри голосовань поодиноких послів.

*) Див. IV книжку.

Стародавня процедура в парламенті лишилася такою, як була, тільки голосування відбувалося так, що кождий член виходив із залу і входив назад переходячи поперед скрутаторів. Звичайно дискусії відбувалися на нів урядовім засіданні, так аванім „комітеті цілої палати“ під проводом звичайного голови вибраного *ad hoc* (chairman); тільки ухвали і голосування відбувалися на урядових засіданнях, по стародавнім формам, під проводом спікера (бесідника, урядового президента) в перуці, з масою зброї на столі. Кождий посол, як і вперед, промовляв із своєюго місця, трибуни не було; кождий мав право ставити внески і промовляти так довго, як йому хотілося; припису про замкнене дискусії не було. На ділі палата ухвалювала майже тільки проекти предложені міністерством, — і так воно є й доси.

Та про те, заховуючи давні форми, посольська палата перейшла до ролі більше діяльної. Вибрана більшим числом і то незалежніших виборців вона прихляла до реформаторської політики і до парламентарного правління. Давні традиційні партії покинули свої старі історичні назви торіїв і вігів; партія вігів зіллявшися з радикалами назвала себе ліберальною, а партія торіїв назвала себе консервативною. Її проводир Піл заявив у виборчій маніфесті 1834 р., що приймає реформу як „остаточну і безповоротну розв'язку конституційного питання; хто бажає краще добра, той не повинен ані явно ані носередніми способами нарушувати її“. Англійська консервативна партія завжди держала себе так, що поборювала реформи перед їх заведенням, але приймала їх по доконанню і ніколи не пробувала робити реакцію, щоби зівечити їх. Перед реформою нанували консерватисти піддержувані шляхтою і духовенством; по реформі дуже часто мала більшість партія ліберальна при помочи промисловців і диссидентів; за 34 роки вона мала більшість протягом 25-ти літ.

Уряд перестав уважати пресу своїм ворогом. В 1836 р. газетний стемпель знижено на 1 пенні (троха менше, як наш кр.) від нугеру а в кінці 1855 р. його скасовано зовсім. Число газет не дуже побільшало (в Англії й доси щоденних газет мало, та вони друкують ся в величезному числі примірників), за те число стемпельованих примірників, що 1836 р. виносило 36 мільонів, 1838 дійшло до 53, а 1855 до 107 мільонів. Прасові процеси зробилися рідкістю, а практична свобода дискусії сталася повною.

Торійські міністерства усунули були парламентарне правління, ліберальні міністерства відновили його. Остаточно війшло в звичай поручати провідникови більшості добір членів міністерства і віддавати міністерству правління без вмішування короля, відповідно до формули, що в тім часі зробилася класичною: *le roi regne et ne gouverne pas*.

Уїлліам IV. ще раз попробував упертися на своїй прероґативі і взяти собі міністерство, якого бажалося йому. Палата послів вибрана в р. 1832 на підставі нового виборчого закону мала велику ліберальну більшість. Ліберальне міністерство Грея держало керму правління до 1834 р. Коли воно не могло поєднати ся на питанні про церковні добра в Ірляндії, Грей уступив а замість него провід над міністерством обняв Мельберн. Та король не любив прихильників реформи. Коли провідник (leader) ліберальної партії в палаті послів був іменованій лордом, король відправив міністерство простим письмом до Мельберна, заявляючи, що не вірить в постійність міністерства, і зложив консервативне міністерство під проводом Веллінгтона, потім Піла; се було міністерство меншости. Піл розв'язав палату послів; в новій палаті ліберали таки ще мали більшість, хоч трохи меншу. Піл пробував урядувати, та одержавши чотири рази меншість при голосуваннях уступив заявляючи, що „відповідно до практики, до принципів і до тексту конституції правительство не повинно уперти ся при кермі, коли лояльні проби покажуть, що проти него рішучо стоїть більшість палати послів, навіть коли би те правительство, так як ось тепер, тішило ся довірем короля і мало за собою більшість палати лордів“. Се був принцип парламентарного правління, висловлений самим проводирем консервативної партії (1835 р.). Від тоді ні одно правительство в Англії не пробувало нарушити сей принцип.

Швидко замість Уїлліама IV. настала на королівство его сестрінка Вікторія (1837 р.). Протягом свого довгого пановання вона звела свою прероґативу до того, що всякий раз поручала утворенне міністерства проводиреві більшости в палаті послів. Замість старої теорії про рівновагу трьох властей: короля, лордів і громад визначилася теорія „рівноваги партій“. Партія, що має більшість у палаті послів, повинна обняти міністерство і держати керму правління, бо вона має довіре більшости виборчих кор-

порацій; коли вона стратить сю більшість, мусить відступити власть тій партії, що здобула собі більшість; уступивши вона бере ся далі і готується до нової нобіди під проводом признаного голови, що називається керманічем (leader) опозиції. Таким робом ті дві партії становлять два правительства: одно при кермі, друге готове обняти керму; виборці держать рівновагу між ними і перекиляють вагу раз на сей бік а раз на той*). Від 1832 до 1868 р. ліберали і консерватисти пять разів міняли ся місцями. Із сеї практики виснувано доктрину, що англійське парламентарне правління опирає ся на поділі всіх виборців тільки на дві партії, що борються за перевагу. На ділі англійські партії не все були виразно розділені. Консервативна партія розколола ся 1847 р. на дві фракції, одна за свободою торгівлі, друга против, так як 1827 р. одна частина її була за еманципацією католиків, а друга против. Ліберальна партія поділила ся в справі армії в 1852 р., в справі війни з Китаєм в 1857 р. і в справі виборчої реформи в 1866 р. У всіх тих випадках дісіденти одної партії робили союз з противною партією і власть таким робом переходила в руки не одноцільної більшости, але в руки коаліції, на перекир теорії. Надто обік двох великих партій повстали дві нові групи, партія радикальна і партія ірландська. Звичайно обі вони голосували з партією ліберальною, але заховували собі незалежність; їх члени не сиділи ані на правій, ані на лівій стороні, вони стояли „за краєю“.

От так по реформі 1832 р. скріпило ся англійське парламентарне правління, правління недавнє, що триває без перерви тільки протягом пановання королеви Вікторії. Так витворило ся супіриництво партій основане на правилі більшости, але при помочи механізму далеко менше докладного, ніж се виказує класична теорія.

Дійшовши до власти ліберальна партія покинула всякі політичні реформи а взяла ся виключно реформувати адміністра-

ційну організацію. В Англії був доси тільки двоякий територіяльний поділ, на графства і на парафії. Всі місцеві справи, звільна сплужені цивілізованим житєм, як ось опіка над убогими, побір податків, служба здоровля, дороги, поліція були в руках парафіяльних рад, а особливо мирових судиїв, що завідували краєм безплатно і без контролі. Міста і замки не підлягали їх власти і творили самостійні округи; там адміністрація була в руках муніципальних корпорацій, зложених із упривілейованих дідичів, що здавали рахунки одні перед одними; навіть поліційну службу відбували тут констеблі, місцеві обивателі, за дармо. Ліберали признали сю адміністрацію несправною, слабою і самовільною.

Англійська ліберальна партія не мала звичаю робити якусь реформу методично; та протягом кількох літ вона зробила кілька часткових реформ, що хоч без суцільного пляну, все таки досить перемінили старі адміністраційні порядки.

1. Заведено окрему поліцію для Лондона, себ то для околиці ограниченої промінем обведеними довкола Чарінг-Кросса. Ся поліція складала ся з фахових поліціянтів (полісменів), платних, з військовою організацією і дисципліною; та шануючи англійські звичаї їй полишено давню назву констеблів, а замість оружя дано їм коротку палочку, що здається тільки ознакою, та котрою в потребі можна оглушити противника.

2. Зреорганізовано опіку над убогими. Доси вона належала до компетенції кожної громади так як у XVII віці і була удержувана з податку наложеного на заможніших мешканців. Комісія вибрана 1832 р. для розсліду сеї справи виказала великі надужитя. „Наглядачі над убогими“ поводили ся як неограничені пани з бідними і їх дітьми; щоби зменшити громадї тягар, вони продавали дітей промисловцям, а ті силували їх працювати по 16 годин на добу; дочок убогих вони віддавали заміж за вбогих із иньших парафій, часом навіть продавали робітників або замикали в домах для вбогих, що були мов вязниці нездорові і нехарні. Щоби не наражувати парафію на нові видатки, вони прогонювали вбогих, що шукали роботи, не дозволяли винаймати їм мешканя а навіть веліли руйнувати їх мізерні хатки. Та про те все видатки на запомогу росли страшенно. Від кінця XVIII в. держав ся звичай давати запомогу відповідну до ціни хліба кождому денному зарібникови, що не міг вижити зі своїх заробітків.

*) Ось реєстр міністерств: ліберальне (Грей, потім Мельбери) 1832—1834; консервативне (Піль) 1834—1835; ліберальне (Мельбери) 1835—1841; консервативне (Піль) 1841—1846; ліберальне (Россель) 1846—1852; консервативне (Дербі) 1852; ліберальне (Ебердін, потім Пальмерстон) 1852—1858; консервативне (Дербі) 1858—1859; ліберальне (Пальмерстон, потім Россель) 1859—1866; консервативне (Дербі, потім Дізраелі) 1866—1868.

З того користали фермери платячи своїм робітникам зовсім нужденно, і таким робом зарібники здобували собі право на запомогу. От так маґнати і фермери оброблювали свої лани по часті коштом парафій, а зарібники не надіючися ніколи добити ся вічого ліпшого зійшли на бідолахів, що брали запомогу. „Податок на вбогих“ виріс страшенно і виносив 7 мільонів фунтів штерлінґів річно, а надто був розложений дуже нерівно; були такі парафії, де він пожирав увесь чистий дохід. Парлямент переляканий звачив ся на радикальну хоч і непопулярну реформу, ухвалену 1834 р. Вона складала ся з трьох законів: 1. постановлено в принципі не давати запомоги нікому крім калік; 2. кожний здоровий бідак, що запросить запомоги, мусить піддати ся пробі (test), себто йти до робучого дому (workhouse), де йому дадуть їсти, але за те він мусить робити і піддати ся дисципліні; 3. кілька парафій має право злучити ся в звязок (union), розділити між собою податок рівнійше і удержувати спільним коштом окружний робучий дім. Сей закон видав ся дуже острым для вбогих, та про те він мав деякий вплив. Богато робітників не захотіло йти до робучого дому і воліли не брати запомоги, плата побільшала троха, видатки на запомоги поменшали (в 1837 р. виносили тільки 4 міль. ф. шт.). Се був початок адміністративної організації. Між графетвом і парафією повстав переходовий ступінь — звязок (union) під кермою вибраних комісарів і підвладних їм окремих урядників, що брали плату і не належали під власть мирового судді. Се був перший пролом в системі англійської безплатної, аристократичної адміністрації.

3. Щось подібне зроблено в 1835 р. для публичних робіт. Парафії злучено в округи (district), що мали спільним заходом будувати і удержувати дороги. Над усіма стояло центральне бюро в Лондоні, округами завідували інспектори вибрані людністю. Скасовано дороги з роґачками, побудовані приватними людьми, що вели собі платиґи за проїзд побіраючи мито. За те залізні дороги полишено приватному промислови; держава о стілько хибала мішала ся до їх будови, що ухвалила закон про експропріацію ґрунтів під будову.

4. Так само потворили ся звязки для справ здоровля і гіґієни, що мали свої окремі санітарні бюро.

5. Законом про муніципальні корпорации з 1835 р. зреформовано уряди міст і замків, скасовано привілеї давних міщан;

усім, хто платив податок, надано право голосованя при виборі міської ради, і всі такі ради зорганізовано однаково: вони склали ся з голови (mayor), старшин (aldermen) і радників.

6. Законом з 1836 р. утворено окрему катеґорію урядників, реґістраторів (registrars), що мали записувати всі акти цивільного стану: уродини, смерти, шлюби. Таким способом заведено правильні цивільні метрики. Духовні провадили свої метрики й на далі, та від тепер можна було брати шлюб і без них, удаючи ся просто до світського реґістратора.

7. Освіта в Англії була цілком полишена приватній ініціативі; більша частина дітей не ходила до шкіл. Се була одна з тих ліберальних доктрин, що держава не повинна мішати ся до освіти. Першу щербину в тій доктрині зроблено 1833 р., коли одній приватній спілці дано 20.000 фунтів шт. запомоги на засновуване шкіл. Далі вибрано комісії для розсліду сеї справи (1834 до 1837 рр.). В кінці міністерство 1839 р. виступило з проєктом — заснувати центральний уряд для догляду, так зв. „комітет приватної шкільної ради“ і завести кількох шкільних інспекторів. Та палата лордів відкинула сей проєкт. Остаточню його таки переведено, але з змінами, яких домагали ся прихильники анґліканської церкви, що вважали школу церковною домоною: інспектори мусіли мати затвержене від єпископа і мусіли подавати йому справозданя. Помалу бюджет на освіту більшав; 1851 р. він виносив 164.000, а 1861 р. 800.000 фунтів шт.

8. В карнім законі змінило ся лиш те, що скасовано виставлюване під ганебний стовп (пленґир) і різки а також поліпшено порядки в в'язницях.

9. В 1839 р. доконано також реформи пошти. Замість „листової оплати“, високої і змінної, що платив адресат післяцпеви при дорученю листа, заведено поштові марки по низькій і незмінній ціні; їх купував і наліплював той, хто вислав листа (ціна марки для Англії поставлена була в 1841 р. 1 пенні). Компетентні люде з поштової служби голосили, що ся реформа буде непрактична, але директор вияснив, що курієри не можуть набігати ся з усіма надаваними листами а ночтовий уряд упаде під навалом праці.

Наслідком сих реформ виробила ся в Англії адміністрація хоч і неповна, але зорганізована на нових основах. Давні місцеві власти вибрані зпоміж шляхти (sherif, lord lieutenant, coroner)

існували лише для паради; тільки мирові судії мали ще дійсну власть. Та обік них урядували виборні ради і платні урядники союзів, що почали займатися практичними справами. Для завідування ними утворено нову власть в Лондоні, бюро місцевої адміністрації (local government board) — зарід інституції, що зробила ся потім чимсь в роді міністерства внутрішніх справ. Оттак адміністрація краю помалу переходила з рук сільської аристократії, що урядувала безплатно, в руки спеціальних корпорацій з виборних делегатів і функціонерів, тільки що тих функціонерів іменують самі місцеві власти, а не центральне правительство, як у Франції.

Тимчасом промислові кризи йшли одна за одною і тягли за собою періодичні кризи безробіття і низької плати. Се була нора найбільшої нужди в великих промислових містах; її сліди лишили ся в літературі: дві знамениті повісті, „Тяжкі часи“ Діккенса і „Сибіля“ Дізраелі описують нужду і рознуку робітників. Урядові анкети про причини холери, про стан жінок і дітей у копальнях виявляли страшні факти нужди і смертності; робітники по просту дусили ся в тісних мешканях, в Манчестрі десята часть людности жила в темних і нездорових норах, діти спали на вохкій підлозі, в Лондоні сім'ї з 8 душ тулили ся в одній комірці, в одній парафії в Дорсеті випадало пересічно на один дім по 36 мешканців. Плата виносила 8—10 шіллінтів (3·20—4 гульд.) на тиждень для цілої сім'ї і то в пору, коли хліб був дуже дорогий. Надто розширений був спосіб визискування при помочи тзв. троку (truck), тобто звичаю, що робітник замість плати брав поживу по підвищеній ціні на користь фабриканта. З тогочасних англійських урядових справоздань понабирали оба теоретики соціалізму, Маркс і Енгельс, величезну сплу практичних прикладів капіталістичного визиску.

Робітники пробували поліпшити свою долю вяжучи ся в спілки. Вони вже мали синдикати з товаришів того самого ремесла, аби гуртом умовляти з фабрикантами умови праці, і хотіли творити ширші спілки. Се була думка новатора філантропа, Оуена, що сам мав велику фабрику полотна. Перемінивши свою фабрику на взірцеву спілку він почав проповідувати „кооперацію“, звиваючи робітників вязати ся в спілки і продукувати спільно, замість робити для капіталіста і на него.

Від 1824 р. Оуен засновував „кооперативні спілки“, що від 1829 р. відбували конгреси своїх делегатів. Засновано особний місячник для пропаганди кооперації і збогачено словник висловами, що від тоді лишили ся в устах робітників усього світа: „кооперація“, „продукційна веретва“, „рівна вартість праці“, „принцип рівності“; навіть назви „соціаліст“ уживано тут у-перве. Отся пропаганда скріпила у робітників погляд, що у всіх робітників є спільні інтереси і що всі вони мусять поступати згідно.

Почали ся проби творити спілки з усіх робітників одного ремесла і вязати до купи робітників із усіх ремесел. Рух, що в часі агітації за виборчою реформою 1831 р. звернув ся був до політики, зробив ся потім знов чисто робітницьким. Оуен попробував завести 1832 р. банк, що мав пускати в оборот бони в вартості денного заробітку, та банк упав. Він заснував „Товариство для відродження нації“ з метою — добити ся закона, котрим би усталено робучий день на 8 годин, щоби робітник мав час на освіту (в грудні 1833 р.). Пізійше він заснував великий „Народній промисловий звязок“ [Trades Union*]), спілку всіх ремесел в формі федерації льюж на взір вільномулярських. Ті льюжі, се були синдикати робітників одного ремесла, але зорганізовані з певними обрядами; нових членів приймали на тайнім засіданю, де являла ся фігура смерти; новак переходив пробу з шпадами і сокирами і складав присягу. Се не був новий звичай; новим було те, що до льюж приймали селян і навіть жінок. „Звязок ремесел“ (Trades Union) розсилав своїх місіонерів і швидко дійшов до пів мільона членів. Єго метою було — зорганізувати загальний страйк і присилувати парламент, щоб ухвалив вісьмогодинний робучий день.

Отся агітація нагнала страху промисловцям і політикам. На звязок робітників „хлібодавці“ відповіли звязком фабрикантів (ще 1833 р.); вони завзяли ся не давати роботи жадному робітникови, що належить до синдикату; приймаючи робітника вони жадали від него писаної заяви, що він не належить до жадного робітницького товариства. Обі сторони воювали одна з одною. Робітники

*) Не треба мішати сего звязку, Trades Union, тоб то одинокої спілки всіх ремесел, про яку думав Оуен, з ремесловими спілками (Trade Unions), тоб то синдикатами окремими для кожного ремесла, які є й доси.

робили страйки, щоби присилувати фабрикантів до підвищення плати або до скорочення робучого часу; фабриканти замикали свої робітні для робітників, членів синдикатів (се називало ся lockout), щоби довести їх до голоду.

Правительство перелякало ся і запитало професора політичної економії, Нассау Сеніора, а сей радив видати виїмкові закони против робітників. Ліберальне міністерство не хотіло ломати „конституційної свободи“, але сам король візвав його виступити против робітників, і перший міністер Мельборн заявив іменем своїх товаришів, що признає синдикати злочинними інституціями: се мовляв, „нелегальні конспірації“, котрі треба крати іменем закона (в серпні 1833 р.). От і почало ся переслідуванє членів робітницьких товариств головно за ту провину, що складали присягу товариству не признаному законом. Найголоснішою була справа процесу шістьох денних зарібників з Дорчестру. Се були селяне, що заснували „Приятельське товариство рільних робітників“ з тою метою, щоби задержати плату в висоті 10 шіллінгів (6 зр.) на тиждень, котру фермери знизили були на 7 шіл. Вони приймали членів з обрядами перенятими від одної льожі звязаної з „Союзом ремесел“ (Trades Union). Їх засуджено на сім літ за слання за незаконну присягу (в марті 1834 р.) і правительство наказало без проволоки посадити їх на корабель.

„Союз ремесел“ при помочи иньших загальних товариств скликав величезне віче, щоби подати міністерству петицію за засудженими. На полі коло Лондона робітники поуставляли ся в ряди по ремеслам і величезною процесією йшли через місто під проводом свьязеника, що їхав на кони. Будівляні робітники покинули роботу (в серпні 1834 р.). Пізнійше завязав ся окремиї комітет з наміром — добити ся увільнення засуджених.

Але ті великі загальні товариства, зложені головно з найбільшійших робітників, ткачів, прядільників, углекопів, рільних зарібників, не мали грошей, щоби могли видержувати страйки і упадали задля браку фондів. Оуен переінів (в серпні 1834 р.) „Союз ремесел“ на „Британське і чужоземне товариство для промислу, людськості і знаня“, що мало собі гуманітарну мету — завести „новий моральний світ“ і таким робом поєднати веретви і цілу суспільність. А тимчасом процеси йшли далі. В Глазгові в Шотляндії 5 робітників, прядільників бавовни, засуджено на сім літ заслання (1837 р.), а парламент вибрав комісію для

розсліду, чи робітницькі звязки є легальні, чи ні. Робітники знеохочені покинули думати про велику загальну боротьбу, до котрої-б мали стати всі робітники злучені в одну спілку.

Радикальна партія, що злучила ся була з вігами для маніфестацій 1831 р., надіяла ся підготовити виборчу реформу і заведење загального голосованя і від 1832 р. піддержувала ліберальне міністерство. Коли настала королева Вікторія, радикали зажадали виборчої реформи. Россель відповів, що реформа вже скінчена, а парламент підпер його більшістю 500 голосів проти 22.

Тоді радикали почали знов демонстрації за виборчою реформою. Вони порозуміли ся з робітниками, що були розрухані великим звязковим рухом 1834 р. Оуенові ученики пробували добити ся соціальної реформи через приватні робітницькі товариства; коли се не вдало ся, вони хотіли добити ся реформи через зміну законів, значить, треба було здобути більшість в парламенті, а се можна осягнути маючи за собою більшість виборців. Значить, треба було надати право голосованя робітникам. Першою умовою соціальної реформи була виборча реформа; се був поворот до політики радикалів з 1816 року.

Порозуміє між старими радикалами-індивідуалістами, і робітниками-соціалістами, учениками Оуена, було доконане на спільній нараді. Керманічем руху був „звязок льондонських робітників“, політичне робітницьке товариство засноване в 1837 р. робітником оуеністом Льоветтом, що здавна товаришував з радикалами. Постановлено держати ся знов тактики радикалів, подати парламентови петицію за загальним голосованєм і підперти її великим числом демонстрацій по всьому краю. Петиція уложена в Лондоні (чи то Льоветтом, чи то Плєсом, старим проводирем радикалів) була опублікована в маю 1838 р. і висловлювала 6 жадань: загальне голосованє, таємне віддаванє голосів, нетикальність послів, скасованє цензу вибиральности, парламент вибираний на 1 рік, поділ краю на округи для рівного розкладу мандатів. Льоветт з разу жадав також права голосованя для жінок, та потім відступив від того жаданя. Отся петиція отримала назву „Народньої хартії“ (charte of people). Шість точок сеї хартії, се було повторенє жадань радикалів з 1816 і 1819 р. „Чартизм“, се була коаліція старої політичної партії радикальної з новою робітницькою партією соціалістичною.

Проводирі чартистів заходили ся, щоби зібрати як найбільше підписів на свою „Хартію“ а рівночасно порушити прилюдну думку великими масовими демонстраціями. Агітація чартистів тягла ся десять літ (1838—1848) з антрактами деякого успокоєня. В ту саму пору була велика промислова криза; безробітні робітники творили головну масу демонстрантів. Найбільше їх було в Лондоні і в промислових околицях, на заході (Ліверпуль, Манчестер, південний Уельс) і в середині краю (Лідс, Шеффільд). Були три великі рухи чартистів, що зазначили ся трьома монстретиціями (1838—39, 1842, 1848 рр.).

Агітація почала ся по зложеню „Хартії“ (в маю 1838 р.). Коло Манчестру відбували ся величезні віча, деякі в ночі при сьвітлі смолоскіп. Головний бесідник, старий диссидентський пастор Стефенс ось як вияснював основи Хартії: „Кождий вольний чоловік, що дихає вольним божим повітрям або копле вольну божу землю, має право на домашнє огнище“. Він кликав присутних, щоби хапали до рук списи і стрільби. Торі жадали внемкових законів так само як 1819 р., та ліберальне міністерство не згодило ся. Россель заявив (в жовтні 1838 р.), що народ має право збирати ся і промовляти. Тронова бесіда 1839 р. заявила, що правительство цураєть ся всяких репресійних законів і „покладає довіре на здоровий розум і мудрі постанови народа“.

Чартисти, маючи свободу діяльности, скликали збори робітницьких делегатів, щоби надати напрям усему рухови; вони назвали ті збори „Національною конвенцією“ або инакше „робітницьким парламентом“. Засідання відбували ся в Лондоні (в лютім 1839 р.) рівночасно з засіданнями парламенту. Першим ділом було поданє петиції за загальним голосованєм. На ту петицію зібрано 1,200.000 підписів; парламент обернув її на сьміх і великою більшістю відкинув а *limine*, не відсилаючи навіть до комісії.

В „Національній конвенції“ делегати чартисти почали міркувати, як поступати далі. Повстали дві партії. Одні заявили, що приложать руку тільки до спокійної роботи законними способами; се були заможнійші робітники, з ремесел лїпше зорганізованих, що були сполучені в „Робітницьку спілку“ під кермою Льоветта, радикала-оуєніта. Друга партія, що звала себе „партією фізичної сили“, складала ся з маси бідних і слабо зорганізованих робітників (ткачів, прядільників), підбунтованих двома бесідниками Ир-

ляндцями, О'Коннором і О'Брайном. О'Коннор, велитень, вродливий лицем, з могучим голосом, дуже горячий (він умер в домі божевільних) був ірландським революціонером, потім радикальним послом в 1832 р., а в 1837 р. заснував у Лондоні „Демократичну спілку“ і місячник „Northern Star“ (Північна зіезда), що зробив ся урядовим органом чартистів. Він голосив, що відкликаєть ся „до кенсько обголених підбородків і до моволистих рук“ і закидав Льоветтові і єго прихильникам, що вони не є правдиві робітники. О'Брайн, радикал, був редактором нелегального місячника і хилив ся до комунізму, переклавши з французької мови історію Бабефа.

Оті два Ірляндці обияли провід над масою чартистів і були прихильниками революційної боротьби. Та на ділі й їх партія поступала досить спокійно. О'Брайн спонукав „Конвенцію“ відкинути загальний страйк, а далі й розв'язати ся (в вересні 1839 р.). О'Коннор заявив, що коли до сьв. Михайла (29 вересня) „Хартія“ не буде ухвалена парламентом, треба буде занехати всяку політичну діяльність; та сам він називав себе прихильником „моральної сили“ і ніколи не допустив ся ніякого насильного вчинку. При тім він раз у раз перечив ся з О'Брайном, що докоряв йому диктаторством.

До ужитя фізичної сили не прийшло з внемком кількох місцевих бунтів. У Бірмінгемі, куди перенесла ся Конвенція чартистів, відбуло ся віче в ночі, була невеличка бійка з поліцією, процесія демонстрантів по місті, спалено кілька домів. Міністерство перелякало ся і дало парламентові ухвалити закон, котрим дозволено місгам заводити у себе регулярну поліцію на взір льондонської. Далі воно веліло арештувати проводирів чартистів О'Коннора і О'Брайна; їх засуджено за бунтівницькі писаня і промови.

В ту пору була тільки одна проба дійсного повстаня — напад узброєної куни народа на Ньюорт в Уельсі.

В 1842 році, коли плата була дуже низька, робітники в північних округах зробили страйк, а їх товариства вислали делегатів на спільну нараду, щоби обміркувати спосіб добити ся знов такої плати, яка була в 1840 році. З того скористали чартисти і піддали делегатам до ухвали думку, щоби всі робітники перестали робити, доки „Хартія“ не буде законом для цілого краю; загальний страйк, задуманий в 1834 році для виборєня 8-годин-

ного робучого дня, тепер мав послужити для політичної цілі. Та страйк не вдав ся задля браку грошей. Знов почали робітники збирати підписи на масову петицію, котру подано, як казали, з трьома мільонами підписів, та правительство навіть не хотіло прийняти її. Радикали робітники пробували вийти в порозумінє з буржуазними радикалами на конференції в Бірмінгемі, та буржуазні жадали, щоби замість „Народньої хартії“ робітники підпирали їх „Закон про права народа“. О'Коннор не допустив до згоди.

Ремеслові спілки (Trade Unions) також відлучили ся від руху чартистів і відіурали ся політичної акції та застрашуваня і пробували поліпшувати долю робітників в порозуміню з фабрикантами, та добиваючи ся від парламенту робітницьких реформ. Завязала ся „Національна спілка сполучених ремесел задля опіки над працею“ (1845 р.), що намовляла робітників до згоди при помочи роз'єсних судів і до діяльності через членів парламенту; се була нова, спокійна тактика, що прийняла ся замість агітації чартистів.

Чартисти, що лишили ся при руху, йшли під проводом О'Коннора. Вертаючи до давньої ідеї Оуена — давати прожиток незарібним робітникам, роздаючи їм по шматку землі, він заснував спілку, щоби купувати великі маєтности, ділити їх на парцелі і роздавати їх по жеребу своїм прихильникам. Заснована в 1846 році ота „Національна земельна компанія“ збанкрутувала 1848 р. Французька революція 1848 р. ще раз розбудила чартистів до руху. Відбула ся ще одна конвенція делегатів у Лондоні (в цьвітні 1848 р.) і приготвила ще одну масову петицію. О'Коннор заповів масове віче і величезну процесію, що мала з петицією прийти аж перед парламент. Міністерство перелякало ся і заявило, що віче скликане для супроводу петиції, що має бути внесена „надзвичайно великим числом осіб“ — є незаконне. Воно покликало Веллінгтона і поручило йому дбати про безпеченство Лондона. Старий генерал порозоставляв по місті військо мов до битви і зорганізував лондонську буржуазію як „добровільних поліційних агентів“; зголосилось їх 170.000. Віче відбуло ся, але процесію спинено. О'Коннор сам завіз петицію до парламенту фіякром. Її віддано окремії комісії до роздивленя. Замість 5,716.000 підписів, які заповів О'Коннор, знайдено тільки

1,975.000, тай то деякі були злобно жартовливі („Королева“, „Плосконіс“, „Веллінгтон“). На тім скінчила ся агітація чартистів.

В часі, коли чартисти наповняли тривокою Англію, в Ірляндії рушали ся католики. Могучий бесідник, О'Коннель, славний по всій Європі, згромадив у одну партію всю масу католицької людности Ірляндії. Сказати правду, він був не тільки головою партії, а втіленем сеї партії. Ірляндії, що відвикли були від публичних справ, не жили політичним житєм, слухали своїх духовних і голосували на тих кандидатів, яких їм вказувало духовенство, тепер масами сходили ся на віча, що скликував О'Коннель і тут розпалювали ся від огнистих промов свогого проводиря.

О'Коннель заявляв, що належить до католицької ліберальної партії, що повстала в Європі. Для католицької церкви в Ірляндії він домагав ся тільки свободи і рівности з иньшими церквами і не хотів робити її державною церквою. Він промовляв рівночасно іменем свободи і рівности і іменем католицької релігії та пригнобленого ірляндського наюда. Се привертало до него симпатії і революціонерів і католиків і патріотів і зробило його найпопулярнішим чоловіком в цілій Європі. Від часу реформи 1829 р. ірляндські католики мали політичні права бути виборцями і послами, та при тім вони жили під давньою системою правління, зорганізованою навмисно так, щоби держати їх в залежности від протестантів. Мирові судії і поліційні агенти, присяжні, що судили кримінальні справи, судії найвисшого трибуналу, комісії для накладаня і розділу податків, муніципальні ради, всі урядники були протестанти. Урядовою церквою була церков англїканська; правда, вона майже не мала своїх овечок в краю, та за те мала великі маєтности а надто брала десятини і податок на удержуванє церковних будівель від усіх мешканців, тоб то на ділі від селян-католиків. В кінци правительство не дозволяло ірляндським католикам свобідно збирати ся на віча.

О'Коннель, здаєть ся, хитав ся між двома тактиками: раз він жадав детальних реформ від англїйського парламенту, свободи зборів, справедливішого розділу власти між католиками і протестантами, а особливо скасованя десятини; то знов пробував добити ся радикальної реформи, здобути для Ірляндії право самоуправи хоч таке, як було перед роком 1800 і скасувати акт Унії. Ще 1829 р. він заснував товариство, що мало добивати ся автономії, та його тричі розвязувано; в 1831 р. він завязав комітет

для збирання підписів під петицію проти Унії, та правительство пізвало його перед кримінальний суд. Та 1832 р. його вибрано до парламенту і від тепер О'Коннель перестав поборювати англійське правительство і голосував за ліберальним міністерством, та користував ся засіданнями палати, щоби виводити на світ божий жалоби Ірляндців на англійські порядки.

Ірляндці не хотіли далі платити десятини англіканському клирови. Кількох збірщаків помордовано; доходи з десятини з 104.000 ф. шт. зійшли на 12.000. Міністерство зважило ся на часткову реформу, скасувало кілька англіканських єпископій у Ірляндії (10 з поміж 22) і знесло податок на удержуване будівель. Та воно поділило ся при проєкті -- віддати адміністрацію церковних дібр у Ірляндії державним урядникам. Щоби побороти консерватистів, ірляндська партія, що її прозвано „О'Коннелів хвіст“, злучила ся з лібералами і zapewнила їм більшість у парламенті (1835 р.).

По смерті Уїлліяма О'Коннель піддержував королеву Вікторію, котрій будім то грозили торі і князь Комберленд; він заявив навіть, що „збере 500,000 добірних Ірляндців, щоби боронити молоду і всіми люблену жінку, що сидить на троні“.

В відплату за се ліберальне міністерство в 1838 році переперло закон: десятину мають платити не селяне, а властители. Парламент ухвалив був навіть основнійшу реформу, та лорди відкинули її. Ірляндія не мала публичних запомог і тільки на підставі нового „закона про вбогих“ з 1838 р. заведено їх і там.

Та ліберальне міністерство помалу стратило популярність у Англії, по троха через реформи, по троха через промислову кризу, а також через те, що його піддержували „ірляндські папісти“. По виборах 1837 р. воно ще мало більшість, тай то дякуючи послам з Шотляндії і з Ірляндії; Англію здобули назад консерватисти. В 1839 р. в бюджеті показав ся недобір і по голосованю, де за міністерством було тільки 5 голосів більшости, воно почуло себе таким слабим, що уступило (1839 р.). Проводир консерватистів Піль, покликаний до утвореня нового міністерства, не міг порозуміти ся з королевою, бо зажадав, щоби з салі повиходили придворні дами, жінки або сестри ліберальних міністрів. Королева не захотіла відправити дам, Піль відійшов і ліберальне міністерство таки лишило ся при власті. Сей епізод названо „змовою спальні“. Але недобір побільшував ся і в 1841 р. дійшов до

двох мільонів ф. шт. Щоби зарадити сему, міністерство виступило з проєктом зменшити мито на довіз цукру і дерева. Воно лишило ся в меншости (36 голосів), розвязало парламент і перший раз від часу реформи консервативна партія здобула собі при виборах більшість (90 голосів). Ірляндська партія в парламенті зменшила ся на половину (1841 р.). Керму правління обняло консервативне міністерство (Піль).

О'Коннель почав добивати ся радикальної реформи. Він знов утворив звязок задля розриву Унії (1841 р.) і прийнявши тактику чартистів розпочав агітацію на великий розмір. Розпочав видавати місячник, скликував величезні віча, добиваючи ся автономії для Ірляндії.

Так само як чартисти, хотіли й Ірляндці, добиваючи ся реформи політичної, осягнути зміну соціальних порядків. Людність Ірляндії побільшала сильно (в 1826 р. було 6,800.000, в 1836 уже 7,760.000, а в 1841 р. 8,670.000), земля дробила ся чим раз більше. Урядова анкета 1835 р. заявила, що не можливо описати всі страждання рілничої людности, її нужденні хати, де майже зовсім нема ліжок ані покривал, її недостаточну страву з самої картоплі і води. Селяне живуть у страшній нужді в землянках без вікон, часто під одним дахом з коровами і свиньми, не мають ніякої одежі крім полотняних онучок і ніякої поживи крім картоплі. І в додатку вони залежні від самоволі властителя, що може викинути їх з ґрунту коли йому захоче ся і без ніякої відплати. Ірляндці бажали поперед усього гарантій против сеї самовільної власті і добивали ся „постійної аренди“, тоб то права селянина на землю.

Рік 1843, се був рік великої агітації. О'Коннель твердив, що королева має право скликати окремих парламент для Ірляндії і пророкував, що не мине рік, а такий парламент буде скликаний. Протягом трьох місяців у Ірляндії відбуло ся 30 величезних віч. Віче в Тарі, де було, як кажуть, 250.000 учасників, ухвалило відновлене ірляндського парламенту. О'Коннель висловив свою певність, що він побідить „способами легальними, спокійними, конституційними, самою електричністю прилюдної опінії“.

Він скликав величезне віче до Кльонтарфа близько Дубліна. Та правительство переперло в парламенті закон, котрим заборонено держати в Ірляндії стрільне оружя без урядового дозволу; воно

заборонило віче і вислало військо на місце збору. О'Коннелі, не бажаючи робити нічого нелегального, просив своїх прихильників, щоби розійшлися. Та про те його арештовано, ставлено перед судом і засуджено присяжною лавою з самих протестантів за тайну змову і підбурюване до ненависти та погорди против уряду. Найвищий трибунал зніс сей засуд задля формальних похибок, О'Коннеля випущено з в'язниці, а народ повитав його як триумфатора. Та его здоров'я було зломане і він усунувся від дальшої боротьби. Легальна агітація ірландська так само як легальна агітація чартистів показалася безсилою супроти англійської аристократії, що мала в своїх руках правительство; одну й другу спинено заборонами, ужитєм оружною силою і процесами.

В тім самім часі, коли чартисти агітували за загальним голосуванем а Ірландці за автономією Ірландії, прихильники вільної торгівлі агітували також за радикальною реформою, за скасуванням старої протекційної системи. Вони зорганізувалися в окрему партію зразу задля того, щоби побороти заборону привозу збіжжя; тоді зав'язався „Зв'язок против збіжжєвих законів“ (Anti-corn-law-league) в Лондоні, а далі (1838 р.) в Манчестрі. Дві протестантські аристократії (грунтова і грошева), що спільно панували в Англії, йшли рука в руку против англійської демократії і против ірландських католиків; тут, на полі економічної політики, їх інтереси йшли в розрив. Грунтова аристократія бажала заховати ті закони, що піддержували високу ціну хліба а тим самим і високий чинш за аренду землі; промислова аристократія бажала мати дешевший хліб, щоби могли знизити плату робітникам.

Партія вільноторговельників складалася головню з промислової та купецької буржуазії. Центром її був Манчестер, де навіть збудовано окремих будинок „Дім вільної праці“ (Free Trade Hall), де містився клуб вільноторговельників. Офіційним головою був посол Ваярс (Villiers), але дійсним керманічем руху був торговець полотна Кобден, що посвятив своє життя тій справі, і радикальний бесідник Брайт (Bright). Він зразу зажадав у парламенті знесення збіжжєвих законів, та посольська палата відкинула се 342 голосами проти 195 (1839 р.). Тоді партія пішла за тактикою радикалів — агітувати при помочи віч і промов. Кобден і Брайт об'їжджали Англію виголошуючи виклади. Вони внаслідок, що збіжжєві закони виходили на користь тільки самим

власителям ґрунтів, а на шкоду всім иньшим верствам: робітникам, бо здорожують хліб, промисловцям і купцям, бо не дозволяють заграничним краям продавати збіжжє Англічанам, а за се купувати вироби англійського промислу.

„Зв'язок“ приєднав до себе промисловців, та його піддержали й робітники, що демонстрували рівночасно за „Хартію“ і проти збіжжєвих законів. Ліберальне міністерство здобулося на проєкт невеличкої реформи: наложити незмінне мито 8 шіллінгів на кожний привезений корець, тай з тим лишилося в меншості (1841 р.). Консервативне міністерство, що настало по ньому (Шіля), опиралося на більшість ґрунтових власителів, ворожу реформі. Та Шіль не був заслїпленим консерватистом; як колись в 1829 р. в справі еманципації католиків, так і тепер він старався числитися з практичними відносинами і вводити в життя те, що було найкористійше для краю. Він почав від привернення рівноваги в бюджеті і доходного податку (income tax), що був скасований 1815 р.; ним обложено чистий дохід висший по над 150 ф. шт. (1800 зр.). Його заведено зразу тимчасово, та він вжився і зробився одною з основ англійської податкової системи. Шіль дерепер також в парламенті зменшене мито на довіз збіжжя, не дивлячись на опір одної частини своєї власної партії (1842 р.). Рівновагу в бюджеті привернено, а навіть замість недобору показалася надвишка. Шіль скористав з неї і перевів ще одну реформу в дуєї вільної торгівлі: він скасував усі решти законів, що заборонювали вивіз ріжних товарів і ще далі понизив мито на довіз без огляду на супротивлене власної партії.

Піддержуючи все таки заборону довозу збіжжя Шіль надіявся піддержати краєву продукцію хліба достаточну для виживлення Англії і надання їй незалежності від заграниці в разі війни. Голод 1845 р. доказав йому, що людність у Англії занадто численна, щоб могла вижити самим краєвим хлібом. До того ще вибухла параз зараза на картофлю і позбавила Ірландців їх звичайної поживи, настав голод і в Ірландії, тисячі людей мерли з голоду. Щоби не дати Ірландцям перемерти з голоду, Шіль зважився зажадати від парламенту скасування збіжжєвих законів, та его товариші, консервативні міністри, спротивилися і він подався до димісії. Але ліберальна партія не могла утворити міністерства; Шіль на ново взяв провід і добився того, що збіжжєві закони

таки знесено проти волі більшості єго власної партії, при помочи ліберальної меншости; за скасованем голосувало 223 лібералів і 104 консерватисти проти 229 консерватистів. В палаті лордів Веллінгтон перепер затверджене тої ухвали (1896 р.).

Агітації чартистів і Ірляндців розбили ся об опір пануючих верстов; свободу збіжевої торгівлі промислова буржуазія накинула ґрунтовій аристократії.

Поки робітники робили демонстрації добиваючи ся радикальних реформ, деякі філантропи силкували ся дрібними реформами поліпшити долю робітників великого промислу. Се не були радикали, деякі належали навіть до партії консерватистів (Ешлі), иньші були „євангельські християне“ (Кінґслі, Делнізон), зворушені стражданнями бідних людей. Вони брали ся до діла в імя гуманности або християнської любови і добивали ся законної опіки над робітниками проти безконтрольної власти підприємців. Їм було дуже трудно добити ся ваги в парламенті, бо всі ліберальні школи суспільної економії навчали, що держава повинна лишити самим робітникам і хлібодавцям укладати відносини між собою і не повинна мішати ся до них; всяке „законодавство для регулювання праці“ видавало ся порушенням „свободи контракту“.

Реформатори розпочали від робітників найнещасливіших, найменше здібних боронити ся — від дітей. Ще 1802 р., коли в Менчестрі вибухла була заразлива слабість, парламент муєв вдати ся в сю справу і боронити „парафіяльних вихованків“, тобто дітей убогих, що жили з запомоги. Парафія продавала їх промисловцям, що силували їх робити день і ніч у фабриках полотна від сего року житя. Законом 1802 р. заборонено держати їх при роботі більше як 12 годин денно. Але сей наказ стосував ся тільки до дітей, що жили з запомоги.

В 1831 р. парламент зважив ся вибрати комісію для дослідю над положенем дітей по фабриках. Вона викрила такі страшні факти, що філантроп Ешлі добив ся закона про фабрики (в 1833 р.). Парламент здобув ся на те, що розширив опіку закона на всіх дітей занятих у фабриці без огляду на те, з чого жили їх родичі. Законом установлено максимум праці на 8 годин денно (48 годин на тиждень) для дітей аж до 13 літ, а дванацять годин денно (69 тижнево) для підростків від 13 до 18 літ і заборонено вживати їх до нічної праці. Щоби пильнувати виконання сего закона, заведено фабричних інспекторів. Се був

перший пролом в системі абсолютної власти промисловця в єго робітні, початок робітницького законодавства, зарід надзорчого уряду.

Реформа поступала далі помалу; треба було у послів проти їх волі виривати з рук дрібні постанови одну за другою. Консервативна партія допомагала ухвалювати їх, з опозиції супроти промислової ліберальної партії. І так окремим законом заборонено трак, тобто систем сплачування заробітку живністю (підприємець держав склеп, де робітники муєли брати собі живність, а її ціну відтругувано з заробітку). Иньший закон заборонив уживати дітей до чищення машин і комнів. Важною реформою був закон про копальні, ухвалений 1842 р. наслідком справоздання про страшне положенє углекопів. Показало ся, що п'ятилітніх дітей силувано працювати по 12 годин денно в копальнях лихо вентильованих і повних води, разом зі злочинцями, що збиткували ся над ними; що ледво двацята часть хлопців уміє читати; що дівчат запрягають до вагоників повних вугля і вони муєть тягти їх по галериях таких низьких, що навіть їм нема де стояти просто. Парламент здобув ся на радикальну постанову: працю під землею заборонено всім жінкам і всім дітям низше десятиох літ і заведено гірничих інспекторів.

Законом 1844 р. заборонено уживати до ткацького промислу дітей низше девятьох літ, знижено максимум робучого дня для иньших і наказано посилати їх до школи.

Законом 1847 р. уставлено максимум 10 годин денно для праці жінок і дітей при великім промислі.

Робітницьке законодавство помалу розширювало ся майже на всі галузи промислу, поки закон 1878 р. не злучив усіх тих часткових постанов у один кодекс. Ті закони опікують ся тільки дітьми і жінками, вважаючи, що дорослі мужчини здібні заступати себе самі. Та на ділі в робітнях, де працюють жінки і мужчини, праця не переходить понад законне максимум і мужчини користають із сего.

Коли англійський уряд зупинив у Ірляндії легальну агітацію за автономією, велика маса національнєї партії, вірна О'Коннелєви і католицькому духовенству, рішила ся ждати спокійно. Але горячийша молодіж відділила ся і утворила „Молоду Ірляндію“, що порвала зносини з О'Коннелєм. Се була партія демо-

кратична, світська і революційна, що не хотіла підлягати клірови і думала добити ся незалежної Ірляндії силою оружя.

Піль пробував приєднати собі легальну партію Ірляндців. Щоби поєднати духовних, він побільшив (з 900 на 2600 фунтів шт.) державну субвенцію на коллегію в Мейнугі — семінарію, де вчили ся ірляндські духовні), не вважаючи на люті петиції протестантів (1845 р.). Щоби поєднати селян, він вирядив комісію для дослідів над способами, як би заломити вбогих державців. Далі він виступив з проєктом — розширити на всю Ірляндію ті права, якими користували ся селяне-протестанти північно-східньої частини (Ульстера), та палата лордів відкинула сей проєкт (1845 р.) і реформа не вдала ся. Піль силкував ся залагодити ненависть між протестантами і католиками і утворив три нейтральні коллегії при дублінській університеті, але ірляндський клир кинув на них кондемпнату.

Далі прийшла зараза на картофлю (1845 р.) і великий голод 1846 р. Голодні селяне горнули ся до міст, збирали відпадки, їли хонту або мхи, шляхи були повстелювані трупами. Надмір людности перемер з нужди або емігрував до Америки. Ірляндія нагло звела ся з 8,170.000 людности на 6,500.000 в 1851 р. Від тоді людність Ірляндії зменшуєть ся раз у раз; в 1881 р. вона виносила 5,100.000, а 1891 р. 4,700.000.

Щоби здусити революціонерів Піль подав проєкт завести в Ірляндії стан облоги. Та консерватисти-протекціоністи покористували ся нагодою, щоби помстити ся за скасоване збіжних законів і голосували з ліберальною меншістю. Піль лишив ся в меншості і уступив. Та міністерство Росселя, утворене коаліцією лібералів і прихильників Піля, держало ся далі політики Піля.

Воно виступило з проєктом забезпечити ірляндських державців супроти самоволі властителів і завести примусову продаж маєтків обтяжених надто великими довгами (більша половина доходів з ірляндських маєтків ішла на сплату довгів). Була надія, що коли розпродадуть їх грошовитим покунцям, то замість задовжених властителів настануть люде заможні, що будуть могли вимагати від державців меншу аренду. Та парламент відкинув проєкт закона про державців і ухвалив тільки закон про продаж задовжених маєтків (1848 р.). Нові властители по старому викидали селян з ґрунту, а селяне по старому мстили ся за „евікції“ вбиваючи властителів.

Революція 1848 р. раптом розворушила Молоду Ірляндію. Позасновували ся ірляндські клуби, вислано адрес до французького провізоричного правительства просячи підмоги Франції. Англійське правительство дало парламентови до ухвали виємковий закон і арештувало 118 ірляндських проводирів. Уоружена куна народа пробувала зробити повстанє, та поліція обскочила повстанців на картоплянім полі і поарештувала всіх. Проводирів засуджено на засланє (1848 р.). Політичне жите в Ірляндії затихло.

Консервативна партія в Англії, розбита на дві частини з приводу збіжних законів, довго була безцільна; головна маса партії протекціоністів зреорганізувала ся звільна під проводом Бентіна (умер 1848 р.), потім Дербі і Дізраелі; діссіденти, що пішли за Пілем і голосували за свободою торгівлі, злучили ся з лібералами. Ліберальна партія, що була в меншості від 1841 р., здобула собі більшість по розвязаню палати в 1847 р. і остояла ся в більшості аж до реформи 1867 р. Вона втягла в свої ряди прихильників Піля, даючи їм місце у всіх ліберальних міністерствах; один із них, Гледстон, пізнійше зробив ся головою ліберальної партії.

Хоча ліберали мали більшість, міністерства змінювали ся кілька разів задля ривалізації двох проводирів ліберальної партії, Росселя і Пальмерстона, з чого користала консервативна партія і два рази (1852 і 1858—59 р.) захоплювала власть у свої руки, кожний раз на кілька місяців.

Се була пора політичної бездіяности. Ліберальна партія вичерпала свою програму і свої реформи. Вона докінчила лише заведенє свободи торгівлі, скасувавши навігаційний акт (1849 р.), потім майже всі митові закони і зробивши торговельну угоду з Францією 1860 р. Несміло вона побільшувала державну заможу на школи (в 1851 р. вона виносила 164.000 ф. шт., а в 1861 р. 813.000 ф. шт.) і давала їй поодиноким школам відповідно до числа учеників (зак. 1853 р.).

В публичному житю головний інтерес мала в ту пору загранична політика. Державний переворот Наполеона III був признаний Пальмерстоном і через се він мусів уступити; кримська війна помогла Пальмерстонові вернути до власти (1855 р.); повстанє Спегів у Індії (1857 р.) було причиною розвязаня Індійської компанії; війна з Китаєм, проти котрої станув парламент, була

причиною розв'язання палати послів; по тім нові вибори дали Пальмерстону більшість (1857 р.); атентат Орсіні, що кидав бомби на Наполеона III (1858 р.), був причиною упадку Пальмерстона. В кінці по короткім консервативнім міністерстві Пальмерстон знов дійшов до влади (1859 р.) і держав її в руках до своєї смерті (1865 р.).

Се була доба материяльного поводження. Торговля Англії, продукція, багатство, все росло день-у-день. Число вбогих, що брали запомогу, поменшало з 1,429.000 1842 р. (maximum) на 890.000 в 1861 р.; число оскаржених з 31.000 в 1842 р. (maximum) поменшало на 18.000 в 1861 р. Пянство зменшило ся і правительство підвищило податок від горівки з 2 шіллінгів на 16, а зменшило податок від чаю з 26 пенсів на 6.

Житє робітників поліпшало. В ту пору „Зв'язки ремесел“ (Trade Unions) зробили ся звільна тою центральною організацією, що пізнійше мала зібрати в собі всіх робітників до спільного діляня. Ся організація росла без суцільного плану, з чисто практичних потреб. Кождий „ремесловий зв'язок“ був зразу тільки спілкою робітників того самого ремесла в однім і тім самім місті, простим товариством взаємної запомоги, з касою основаною на правильно плачених вкладках на те, щоби члени мали запомогу в часі хвороби, похоронів, безробітя, зміни місця побуту. Товариство вибирало собі управу, що репрезентувала його на зверх і вмовляла ся про спільні інтереси з хлібодавцями. Богато спілок мали окремі запомогові каси на страйки, але вони були складані із окремих датків на сю ціль.

Між зв'язками ріжних ремесел в тім самім місті і між зв'язками одного ремесла в ріжних містах творили ся природним способом федерації, щоби приймати робітників, що переходили з одного міста до другого і щоби досягнути згідні рішення в спільних справах усіх робітників одної околиці. Кожда така федерація мала знов свою управу, зложену з виборних делегатів. В кінці потворили ся загальні спілки з усіх зв'язків одного ремесла в цілій Англії, в цілій Шотляндії, далі в цілій Великій Британії. Для ухвал скликувано загальні конгреси делегатів; але для полагджування біжучих справ, особливо для веденя рахунків, що зробили ся дуже ріжнороднимц, не досить було робітників з доброю волею, що вечером по роботі брали ся до писаня; утворено уряд секретарів, робітників вибираних товаришами, але платних, що но-

кидали своє ремесло і робили ся виключно урядниками товариства. Так повсталала верства робітників-урядників, занятих виключно обороною робітницьких інтересів.

Спільний рух англійських робітників, здушений ще 1843 р., розпочав ся тепер на ново, та сим разом під кермою проводирів-робітників і до ясно означеної мети. Генеральні секретарі головних спілок: мехаліків, столярів, мулярів, живучи разом у Лондоні, привикли робити все спільно; потім вони довели до утвореня спільного орґану всіх ремеслових зв'язків, тзв. зв'язкової ради. Офіційально ся організація не мішала ся до політики, а тільки хотіла згромадити робітників, щоби спільно вмовляти ся з хлібодавцями про контрактні умови. В противенстві до чартистів проводирі зв'язкового руху нехтували всякі політичні програми. Вони прийняли ліберальну доктрину англійської буржуазії, що держава не повинна мішати ся в справу контракту між робітником а хлібодавцем. Вони надіяли ся, що спілкова організація сама надасть робітникам досить сил, щоби могли бороти ся з хлібодавцями з рівними шансами успіху. Та їм на перешкоді стояв закон, що обмежував право робітників до робленя страйків. Щоби скасувати сей закон, треба було мати вплив на послів; і ось вони зрозуміли, що конче треба здобути силу при виборах, і покинувши принцип політичної безбарвности вони подали руку радикалам, щоби добивати ся розширення виборчого права на робітників.

Питанє про виборчу реформу виступило по смерті Пальмерстона (1865 р.). Два проєкти виборчої реформи, один поданий консервативним міністерством (1859 р.), а другий поданий ліберальним міністерством (1860 р.) застрягли в парламенті. Нове ліберальне міністерство (Россель-Гледстон) подало 1866 р. проєкт, котрим знижено виборчий ценз, але одна часть ліберальної партії прозвана Адолямітами (від печери Адолям, про котру говорить ся в Біблії) подала руку консервативстам і перевела ухвалу поправки, котрою застережено право бути виборцями тільки для тих, що платять безпосередні податки, а відсунено всіх комірників, тоб то більшість робітників. Через се ліберальне міністерство уступило (1866 р.), а натомісць прийшло консервативне міністерство Дербі-Дізраелі.

Та про те консервативна партія була в меншости. Щоби держати ся при кермі, міністерство оперло ся на коаліцію кон-

серватистів з Адолямітами, що не хотіли виборчої реформи. Та тут виступили робітники. Вірні тактиці радикалів з 1831 р. вони почали скликати величезні віча. Рухом керувала „Національна ліга задля реформи“, котрої рада складала ся по часті з офіційних провідирів робітників, з секретарів ремеслових звязків. Величезне віче на Трафальгар-сквері ухвалило заяву:

„Посольська палата вибрана тільки частиною мужеської повнолітньої людности краю — се потоптанє і насміх над принципами і духом конституції. Нечесна опозиція торіїв і псевдо-лібералів проти проєкту уміркованої реформи і зневажливі слова, якими вони обкидають робітницькі верстви, вкладають на ліберальні партії обовязок іти рука в руку в цілім краю, щоби добити ся ліпшої народньої репрезентації аж до того ступня, щоби голосувала кожда повнолітня людина, що живе в якійсь місцевості“ (д. 2 липня 1866 р.). Друге віче було скликане до Гайдпарку (улюбленого місця прогульок у Лондоні), та уряд велів замкнути парк. Купи народу, не зважаючи на опір поліції, розломали крати і вдерли ся до парку; правительство веліло поліції уступити. І пізнійше, аж до кінця 1866 р. відбували ся віча по великих промислових містах північно-західніх реїонів та Шотляндії і вєюди жадано загального голосованя.

Консервативне міністерство не хотіло виступати з виразним проєктом реформи, та в кінці Дізраелі, боячи ся, щоби його не покинули єго союзники ліберали (Адоляміти), зважив ся піддати парламентови проєкт (в марті 1867 р.) і заявив при тім, що правительство „вертає до своєї первісної політики“. Три міністри, невдоволені єним, виступили з міністерства. Проєкт з значними поправками поробленими парламентом був ухвалений; се й була виборча реформа 1867 р., ухвалена також для Шотляндії і Ірляндії в 1868 році.

Так само як в 1832 р. се була також часткова реформа, зложена з двох постанов: нового поділу мандатів і зниженя виборчого цензу. Знов відібрано замкам 53 мандати; з них 11 полишено без жадного мандату, а 35 полишено по одному. З тих мандатів роздано 11 англійським висшим школам, 9 Шотляндії а 30 графствам. Право голосованя в графствах надано кождому, хто займав дім і мав 12 ф. шт. (коло 450 злр.) доходу, по місточках кождому, хто займав дім, від котрого платило ся податок на

вбогих, а по містах кождому, хто займав помешканє і платив 10 ф. шт. (120 зр.) чиншу.

Ся реформа не усувала всіх нерівностей репрезентації в графствах. Вичислено, що 125 послів репрезентували 12½ мільонів душ, 158 послів — 7½ міль.; місточка і замки, що мали више 50.000 мешканців, висилали 230 послів за 3,280.000 душ, а з місточок више 50.000 меш. було 130 послів для 1,537.000 душ. Реформа полишила голосованю характер привілею. Щоби бути виборцем в якійсь місцевості, треба було крім више поданих умов жити там цілий рік. Та про те вона в двоє побільшила число виборців у графствах і місточках Англії а в троє по місточках Шотляндії. Головно скористали з неї міста. Фактично вона надала виборче право найбільшій часті робітників. Від тепер починаєть ся в Англії панованє демократизму.

З французького переклав Др. Ів. Франко

ОПОВІДАННЯ ВЯЧЕСЛАВА БУДЗИНОВСЬКОГО.

Стрімголов, оповідань Вячеслава Будзиновского. Універсальна бібліотека ч. 13—14, Чернівці 1897, сторін 106, 8-ки; ціна 40 кр.

Оповідання Вячеслава Будзиновского. Універсальна бібліотека, ч. 16. Чернівці 1897 р., сторін 69, 8-ки, ціна 30 кр.

Як чоловік зійшов на пана, оповідань Вяч. Будзиновского. Унів. бібліотека ч. 17—18, Чернівці 1897, сторін 126, 8-ки, ціна 50 кр.

В „Універсальній Бібліотеці“, котру вважають видавництвом наймолодших, руських письменників, появило ся минавшого року шість оповідань звісного публіциста Вячеслава Будзиновського, під титулами: „Стрімголов“, „Оповідання“ і „Як чоловік зійшов на пана“. Хоч оповідання сего автора появили ся досить несподівано, (він доси не виступав як белетрист) — вони мають свою ціну і тому заслугоують на те, щоби ближше їм приглянути ся. Найціннішим зпоміж них і — на мою думку — найхарактеристичнішим для повістярської манери Будзиновського є оповідане „Стрімголов“. Тому попробую основно розібрати се одно оповідане, про решту ж згадаю лише коротко для доповнення цілоти образу.

Зміст і уклад названого оповідання такий: Подія нам сучасна, то значить: відбуває ся рік, два, три або кілька літ тому назад — число таке для загального характеру життя людського без значіння. В саме полудне дня 9-го липня — очевидно по новому

стилю, бо подія відбуває ся у Відні — ходить по Грабені, одній з найголовніших улиць віденського середмістя, двох „паннів“ і слідить за одною дуже хорошою дамою. Паннічч — то студенти віденського університету. Перший з них Адамський, герой події — Русин, син сьвященика з Галичини. Від року сирота по батькови. Мати — вдова присилає єму з асекураційної премії по 30 злр. місячно

Вячеслав Будзиновський.

па житє, а крім того на наукові такси. Він скінчив тепер медицину і зголосив ся до другого ригорозум*): вже й таксу зложив у квестора університету і за кілька день має сідати до іспиту. Другий — Осевич, Поляк, чоловік „ультра-практичний“, просто контраст Адамського. Осевич дає ради Адамському, як має приступити до „хорошої дами“. Але Адамський брідить ся думками і радами то-

*) Докторський іспит.

варшта. Той отже прашає ся з ним, щоб дурно чобіт не дерти, бо й так в кишенях у обох „полотно“ — і йде на обід до людової кухні. Адамський ходить дальше сам за дамою, але так, щоб вона сего не запримітила. Та дарма. Дама сама зачіпляє Адамського: питає про дорогу до готелю Гамеранд, бо вона приїзжа з Черновець і не знає ще добре міста. Він заявляє, що саме туди йде на обід (а їв доси в людовій кухні) і йдуть обоє. — Всього прекрасно складає ся. Та біда з грішми: Адамський має всего 2 зрл. в кишені. Перший раз в житю — позичає (у кельнера) 5 зрл. і по „нанськїм“ обіді (з'їв нараз еквівалент 12 звичайних обідів) жертвує дамі, що перший раз у Відни — приїхала, каже, щоб „зїхати ся зі свояками“ — свої провідницькі услуги, хоч вона ему се відраджує.

По обіді прогулька до Шенбруна. З поворотом дама сама сперла ся на руку Адамського, бо він не мав відваги їй сего запропонувати. На другий день дама мала йти до бюро поліційного вивідати ся про якусь адресу; отже майже силоміць відирсила ся від товариства свого провідника. Той видав першого дня майже всі гроші (7 зрл.), які мав. „Ляг спати з тою крінкою постановою, не показати ся їй більше на очи“ — задля сумного стану фінансів. Та не додержав слова, бо „в ухах ему звенів єї голос, очи єї сверлували єго і все здавало ся ему, що чує знаний ему вже розкішний дотик єї боку“. Він був уже під всемогучим впливом сильної жінчини, хоч іще й не знав, хто вона. Се справді млоїть єго, і то тим більше, що вона має якісь потайні зносини з якимсь мужчиною — се був агент, котрий мав їй вишукати адресу колишнього єї коханка лейтенанта, тепер вдівця, несіонованого капітана від артилерії Оскара Ріслера — але Адамський надіє ся, що всен ебавомвинясить ся. Зрештою вплив єї особи нищить уже в самім зароді всякі посторонні думки Адамського.

Щоб мати гроші, заставляє він золотий годинник, пам'ятку по батькови, і виймає ригоризальну такеу з канцелярії університетської. За ті гроші відбуває з дамою спільні прогульки по Відни і околиці. 16-го липня спроваджує ся до єї комнати, бо свою хату виповів був ще 1-го, думаючи, що до 15-го здасть іспит і поїде до дому. Вона сама порадила се ему в листі, що єго лишила до него, виїзджаючи кудись потайно (їїдила до Інсбрука, бо там тепер мешкав Оскар Ріслер). Адамський приймає пропозицію, але

попродавши свої річи за безцін жене тимчасом до Черновець з фотографією дами, щоб довідати ся, хто вона.

І довідує ся таке: Аделя Боровська, — що була Полька, се вже перед тим він знав — була акторкою в черновецькїм театрі. Славна кокетка. Має бути страшно богата. В театрі виступала вїби з аматоретва, але здає ся, лише для того, щоби хлонці, котрих любила водити за ніс, мали до неї лекший приступ. Адамський вертає до Відня. Дама застає єго у своїй квартирі, як спить по подорожи. Адамський розповідає, що їздив до Черновець. Хвиля заклопотаня. Вкінци дама починає свою сновідь перед ним: єї батько був багатий і умер, записавши їй цілий маєток як єдиний своїй дитині, поминувши другу доньку на перекир матери, котра ему була невїрна; мати ізза материяльних причин виїшла за молодшого від себе о 10 літ Рибіцкого, котрого батько взяв був учителем своєї улюбленої Аделі; — сей вітчим переслідував єї своєю прихильністю, однак вона не терпіла єго, бо любила молодого лейтенанта Оскара Ріслера; — але сей Ріслер виїхав до Босни і відослав їй заручинний перстень, а відносини свої до неї назвав забавкою; — єї се заболіло і вона за те від того часу мстить ся на мужчипах, де може і як лиш уміє. — Закінчила неправдою, бо властиво лист Ріслера підробив був вітчим і вона якраз приїхала шукати давного свого знайомого, щоб закінчити якось по людськи свої давні зносини з ним. Не сказала всеї правди, щоб не відтрити Адамського, а він їй був потрібний, коли вже не для резерви на випадок, якби не віднайшла Ріслера, — бо й сего надіяла ся, як розумна особа, — то бодай для забави, щоб їй приємнійше сходяв поки-що час у чужім Відни.

Оповіданє Аделі паповнило душу Адамського смутком, бо бачив, що в житю сеї особи повно авантур, тай то ще якихсь дуже неясних, — та проте, як завважив сльози в очах єї, об'явив їй свою охоту стати єї мужем. Вона вибиває ему такий концепт з голови, бо вона не материял на жінку. Показує ему цілу пачку фотографій своїх адораторів, вкінци й фотографію свого 8-літнього сина... Попрашала ся з ним словами: „Старай ся, щоби не зїїшли ся більше наші дороги“.

Адамський сего-ж таки вечера — у Відни се дуже легко — найшов собі лікарство на свою журбу і вибивав клин клином. Зайшов до знакової собі Ірми, котрій кілька день тому

заплатив був вечеру і поміг викупити заставлену сукню, що знов поставило єї на ноги. Ірма була вдячна Адамському за те. Тому потішала єго як могла. Одначе Аделі стало скучно за Адамським, коли він день, другий, ба й третій не приходив. В Ісбруку довідала ся була, що Ріслер виїхав за границю і аж за два місяці мав вернути до Відня. Два місяці нудьги — без Адамського — се трохи для неї було за багато. Та і задрісно їй було, що Адамський так скоро заступив її Ірмою. Написала лист до него, щобн прийшов. Він кілька день „дорожив ся“, вкінци пішов, пібн то по свій куферок. Застав її ще в ліжку.

Зносини почали ся на пово та ще й далеко інтимнійші ніж передше. Але з часом Аделя почала ставати для Адамського щораз холоднійша. В половині вересня утікла в ночи потайки від него, як спав. — Адамський починає її шукати. На те руйнує ся до решти.

Тимчасом справа довгів Адамського донесла ся до матери єго. Старенька їде до Відня. Находить сива, хоче полатити довги і забрати єго до дому. Та довги вже за великі — по думці Адамського, — щоб їх мати могла сплатити. Єго опановує розпука. Він стріляє ся. В саму хвилю копаня являють ся в єго комнаті Аделя — перекопавши ся, що вдовець капітан Оскар Ріслер є лиш стрієм єї колишнього нареченого, а єї Оскар на тиф помер — і комісар поліції з порученєм власти арештувати Адамського за те, що 1-го вересня видурив від одной бідної дівчини сто золотих, обіцявши женити ся з нею...

Так кінчить ся оповіданє.

Якаж ціль і ідея автора? Чи тема интересна і о скілько?

Пригадую собі такий один афоризм з якогось німецького писателя: „В неоднім романі читав я: Єї око — то незглубимо глибоке озеро. Якже вірно, як правдиво сказано! Я знаю неодного товариша, що в глибинах такого озера смерть найшов!“ Представити можливо наглядно один такий випадок — се ціль і ідея автора, о скілько я єго розумію. Чи тема интересна? По моєму, навіть дуже. Прецінь майже що дня читаємо в дневниках, що тут або там случив ся випадок самоубійства, а причиною єго була т. зв. нещаслива любов. Кожда справа життя людського мусить інтересувати людей, а щож доперва справа найсильнішого зворушення чоловіка, яким є полова любов, справа така загальна, така вічно сьвіжа і така важна, що просто стала майже синонімом

долі чоловіка. Тому-ж вона й стала неминучим, а радше сказати осередковим пунктом усяких романів. Та тим ще интереснійші події, де любов веде до самоубійства, бож смерть і любов (розцвіт життя) — то властиво контрасти. І тому незвичайно интересно і варто знати, серед яких обставин такі факти лучають ся.

До розвязки таких питань провадять дві дороги: одна науки, друга штуки. Наука збирає статистику фактів, осіб і обставин, описує їх, порівнює і виводить звідти загальні норми таких фактів. Штука вибирає один типовий приклад і на нім показує наглядно діланє тих мотивів, про які наука говорить теоретично, абстрактно. Та звичайно штука випереджує науку, бо її творять натхнені люде, що й не рахуючи відчувають правду. Їм чутє заступає розумові комбінації — тому вони генії, пророки, вибранці божі. Та таких не багато. Врешті лиш правда доказана льогічно остоює ся певно. Тому загальне змаганє до наукової у всім основн, тому й штука без наукової ґрунтовности нічого не варта. Позате все иньше — зверхна техніка, а та так само потрібна і утворам науки, як штуки. Кожний стремить до того — навіть швець, — щоб своє діло зробити в можливо найвідповіднійшій змістови формі; значить ся: і чобіт може бути в своїм роді ділом відповідно артистичним. Хто ліпше потрафить дошукати змістови відповідну форму, той більший майстер, той більший артист.

А якже д. Будзиновський обробив свою тему? Чи особи і обставини відповідно дібрані до її переведеня? Чи події природно розвивають ся, тобто чи в мотивах поступованя осіб всюди показана т. зв. в льогіці „відповідна причина діланя“?

Зміст оповіданя вже поданий. Додам отже лишє свої уваги і то про позитивний бік обробки без аргументів, про неґативний з аргументами. Роблю се розріженє задля тої самої рації, задля якої жаден критик наукової книги не буде доказувати, чому в ній щось написано правдиво, лишє вкаже на похибки і буде доказувати, чому се або те вважає похибкою.

Отже й починаю. Чи нормально-психольогічно імовірна така завязка події, яку подає автор? По моєму: ніяк ні. Адамський — майже готов до іспиту, котрий має здавати десь перед 15 липня, бо 1-го виповів мешканє а 14-го приходять з дому гроші на дорогу — здібає вечером 8-го липня — певно на проході по ціло-

дневній науді — якусь дуже хорошу даму, і та нагло так залазить йому в голову, що він не лише тогож вечера тратить цілу годину під готелем Гамеранд — се можна би ще виправдати як відпочинок по праці, — але й на другий день не бере ся вже дальше до повторюваня вивченого вже — прошу пам'ятати! — материялу до ригорозу, лише йде до каварні проти готелю Гамеранд, — щоби підглядати, коли покаже ся хороша дама, — а далі ходить за нею з Осевичом по Грабені, і то — що найцікавійше — сам не знаючи, чого властиво від неї хоче. (Думка про оженене з дамою виринає в голові Адамського ген-ген пізнійше, коли вже чує, що з нею не годен сам зірвати, — а „практичними“ думками Осевича брідить ся і обурює ся). Цілий факт нормально просто не можливий. Препцінь хто має за кілька день величезний іспит і переробив уже весь материял, мусить мати увагу — навіть кров у такого в голові концентрує ся — так заповнену науковими датами, що на решту світа звертає хіба не дуже пильну увагу. Тим більше мусів се робити Адамський, призвичаєний іспити робити на час та ще й самі з відзначенєм — Адамський, що жив уже четвертий рік у Відні, де неодну даму міг бачити і певно бачив при вільнійшій хвилі, як тепер, — Адамський, що знав сам, що всім до того часу (значить: було їх досить у него знайомих) паннам подобав ся, — Адамський, студент медицини віденської, що мав у центрі великої держави всяку нагоду до всіляких зносин з одиницями другого пола (пор. розмову єго з Ірмою стор. 78).

Автор поясняє все утертим, стереотиповим *cherchez la femme* (шукай жінчини!). Та се просто шаблон, бо й вплив жінчини на чоловіка має свої границі, і автори, думаю, ніхто не повірить — хіба наївний гімназист або зарозумілана своєю женську принаду семинаристка, — що одна — і то випадкова — улична стріча з якоюсь цілком незвісною єму доси жінчиною могла чоловіка з такою минувшиною і такими етичними задатками, як у Адамського, — а що найголовнійше — серед таких обставин, які представлено, змінити на цілком щось противне. Колиб навіть такий факт де лучив ся, то в усякім разі був би виїмковим якимсь фактом *psychopathiae sexualis*, а яко такий докладно описаний належав би як приклад до психіатричних підручників, а не яко артистичний тип звичайного людського життя до ширшої белетристичної літератури. — Та приймім навіть, що автор саме

такий виїмковий случай хотів представити. В такім разі повинен був се зазначити. Бож і так повинен нам був психологічно вяснити і умотивовати зміни давнього Адамського на нового, показати житє (думки і чутя) свого давнього героя від часу здібання хорошої дами 8-го липня вечером до променади по Грабені 9-го липня в полудне, — бо я „не хочу присягати на слова учителя“. Инакше автор баламутить нублику, ширячи житєву неправду під покривкою артизму. Автор розширює справді мотив *cherchez la femme* ще словами, що краса дами „була сила, знід котрої не легко виломити ся молодому, расовому мужчині“; але се фраза, бо як би всі молоді расові мужчини так сходили на нінащо і вкінці так стріляли ся, як Адамський, то на світі жили би справді вже лиш самі харлаки.

Конець кінцем завязка події неімовірна, себ-то нормально-психологічно неможлива і то так що-до обставин як що-до характеру Адамського. Як би Адамський був представлений яким „жовтодзюбом“ з першого року медицини, що недавно приїхавши до Відня з якої галицької провінціальної гімназії, повний поетичного ідеалізму гімназьяльної лектури, не обізнав ся ще з віденським житєм, а на університеті не зачав ще студій на добре, отже не мав ще мозку занятого чим иньшим: тоді не можна-б проти події сказати ані слова. Але тоді й судьба героя була би певно меньше трагічна. Автор хогів побільшити трагізм, та понав в неможливість. Через те очевидно й трагізм стратив всяке своє значіне — бо правдивий трагізм лежить в нещасливій боротьбі чоловіка з долею при всіх стараннях чоловіка не дати ся: а щож тут за боротьба, коли герой сам пхає пальці між двері і то ще на перекір звичайним психічним процесам?

Взагалі характер Адамського і ціла єго психологія поскладані з найріжнороднійших куснів. Так і бачим, як автор попричіпляв мов цвяхами до Адамського подробиці і приключки всяких любовних афер, про які чув і читав, не дбаючи про те, чи вони відповідні до него, чи ні. Очевидно з того вийшла далеко не одноцільна мозаїка, лиш якесь в цілости нормально неможливе *mixtum compositum* (зложена мішанина).

Адамський до 8-го липня на скрізь сильний і консеквентний характер. Щоб у Відні жити за 30 злр. і ніколи нікого не „напомпувати“, щоб поруч бурлацького життя єго товаришів по „кнайпах“ і віденських розривок і то без усякого зверхного примусу

працювати так, як Адамський, — а треба пам'ятати, що саме перші роки університетських студій найнебезпечніші для студентів, — одним словом, щоб чотири роки жити у Відні так як Адамський, на те треба мати і вироблену етику, а бодай відповідний вроджений нахил до неї, і вироблений характер і немалу силу волі. Це певно признасть і сам автор. Та що ж? У автора сей Адамський через одну випадкову уличну стрічу з незнаною собі доси дамою — прошу уважати, що Відень має близько 2 мільйони мешканців — стає ся просто, скажу в дусі автора, невідвічальним за свої поступки: „помнює“ кельнерів, розкидає гроші — і то для дами, котра того не потребує, бо сама богата, — заставляє чужі річи, а вкінці й видурює обманьством у одної бідної дівчини 100 золотих на дарунок для своєї тисячної любки, що впрочім не жадає від него нічого, лише трохи розвеселення. І такі річи приписав автор отому простолітньому до того часу Адамському, загальному зв'язаному „філістрови“, „сафандулі“ і „ідеалістови“.

Правда — „навчить біда й попити“, як кажуть. Правда, все змінює ся з часом. І яблуко висить-висить на яблінці, доки вкінці не впаде на землю. Ба, але аж тоді, як єму прийде час, то значить, як сила приціплення єго до дерева стане меншою від тягару єго. Та автор ані словечком — винявши фразеологічне *cherchez la femme*, котрого вартість уже знаємо — не показав відносин психічних мотивів *pro* і *contra* в поступованю Адамського. Не показав, бо по prostu не міг, з огляду на дану характеристику особи і обставин. Сила впливу одного пола на другий є так само випадковою, як сила впливу фізичних елементів на себе; то значить: залежить не лиш від їх великості, але й від віддалення їх від себе та перцепон впливу. І тому на голе слово авторови — супроти наведених моментів — ніяк не повірю, що серед змальованих обставин міг Адамський піддатися силі дами так нагло і безпардонно, як се він каже, хочби навіть оповідане називало ся „Стрімголов“.

Так отже особа Адамського хибно зображена, через те завязка події нормально-психологічно неімовірна, через те дальше й ефект цілості поісований при всій інтересності теми.

Та несподіваних скоків у психології Адамського є ще більше. Чого той Адамський, котрий залюбив ся по саму шию, просить Осевича в товариство за третього, коли загально зв'язано, що залюблені не люблять товариства? Такі мотиви, як невмілість го-

ворити весело з дамою або незнане вімецької бесіди, у знаного нам Адамського не становлять просто авторських мотивів з коначности (*Nothmotive*). Або чого той Адамський, — котрий довідався в Чернівцях, що єго любка мала вже багато любовних зносин з ріжними людьми, і котрий проте жертвує їй своє ім'я, — за хвилику так нагло десперує, коли довідався, що вона має вже 8-літнього сина? А дальше, чого він так шукає за своєю дамою, що сама не хоче єго знати, — той Адамський, котрий недавно ще по невдалих плянах оженитись, видержав без тої дами при помочи Ірми щось аж шість тижня і було єму з тим добре? Чи може інтимніші зносини, які опісля навязав був з дамою, були сему причиною? Автор, здає ся, так думав, але чи се психологічно і фізіологічно вірно? (Пор. у вступі книги Краффт-Ебінга „*Psychopathia sexualis*“ про ріжницю полів з того боку, а спеціяльно про більшу епізодичність любовних афер у мужчин).

Пригляньмо ся тепер героїні події.

Аделя досить консеквентна, хоч не знати, по що новваліє бідному Адамському робити на неї видатки, коли сама богата, має добре серце, а до того Адамського їй і жаль. Чи психологічно можлива описана афера з її сторони, про се нехай судять лучше жінщини. По моему чуттю і розуміню се можливе у жінщини тої життєвої сили, того характеру, того вихованя і того життя, що у Аделі. Се була для неї справа більше зверхньої приємности без глибокого психічного значіння, а до того вона вже давно була звикла. Вязати ся не потребувала нічим, хіба особою Ріслера, а той ще був далеко. Та при всім тим видить ся мені, що автор зобразив її симпатичнішою і ліпшою, як она в дійности могла бути, коли навіть тоді не могла прожити без любовної афери, коли відшукувала батька своєї 8-літньої дитини. З якими очима, думав собі автор, вона мала стати перед своїм дорогим Оскаром? Я думаю, з такими сильно фарисейськими, як лише можливо. І автор певно на се згодить ся. Та щоб хто любив фарисейство — зв'язано, у другого, — про се я ще не чув.

Зрештою і в подробицях з її життя находимо деякі психологічні неімовірности. Нпр. вона майже відразу вірить сфалшованому листу вітчима, що той Ріслер, з котрим ще перед хвилику так сердечно прашала ся і котрого так довго знала, признав її любов за забавку. Поминаю вже те, що вітчим десь на прихваци так зручно ніби то мав потрафити письмо Ріслера — що теж, зв'язано,

неможливе. Але деж тут загально знаний інстинкт щиро залюблених осіб, котрий і по довгих літах ще і на величезні віддалення відгадує а радше відчуває правду щирого любовного чуття? Взагалі утеча Аделі з дому, першої зараз ночі по від'їзді Ріслера, представлена з неімовірними приключками. Нпр. Рибіцкій тут так аворушений, що летить у шляфроку мов божевільний на Сян, а за хвилю так спокійнісенько спить, що навіть не чує, як Аделя з усіма своїми річами втікає з дому. — Питаю також, чому Ріслер, що прецінь щиро любив Аделю, не старався зараз вивідати через свою тітку, що якраз подала єму була змогу до знайомости з Аделю, чи то правда, що написав в листі до него вітчим? Прецінь вітчимови Аделі мав всяку підставу недовіряти по тім, що про него знав від неї. — А якаж знову психологія, або хоч би фізіологія в отсих фактах: Аделя просто з Перемишля їде на село і там пробуває рік. Вихованок її тітки в Чернівцях — се син Ріслера. А при тім всім один латинський сотрудник того села в Перемищині, де пробувала по виїзді з Перемишля, мав собі іза неї підрізати горло, коли від'їхала до Черновець. — Або як се могло бути, що Аделя не пізнала зараз на перший погляд, що капітан Ріслер се не єї Оскар, з котрим лучила її так тісна звязь. Чи девять літ могли так притьмити в єї уяві вираз тих очий, що її і до Відня пригнали мов би який талісман?

Конець-кінцем психологія, то значить мотивоване — се слаба сторона автора. Та й не дивно, коли зважити, що автор був дотепер знаний — і то, що правда, з доброго боку знаний — лиш як писатель по справам економічно-політичним*).

*) В. Будзиновський — чоловік молодий, бо ледви 30-літний — мав в нас славу економіста, яку придбав собі сими більшими творами: 1. „Культурна нужда Австрійської Русі“ (1891 року). — 2. Аграрні відносини Галичини (1894 року). — 3. Хлопська посілість в Галичині (1895 р., ся праця виїшла і по польськи 1896 р.). — 4. Рільничча продукція у східній Галичині і на Буковині (1896 р.) — 5. Грунтовий податок (1897 р.). — 6. Хлопський страйк 1897 р. — 7. Жінки у східній Галичині й на Буковині (1898 р.) — і іншими меншими працями в Записках товариства ім. Шевченка і в німецьких виданнях (як в Deutsche Worte і и). Будзиновський, син учителя, родив ся в Баворові 30 січня 1868, кінчив школи у Львові і у Відні вчив ся медицини, був потім редактором радикальних видавництв „Радикала“ і „Громадського Голооу“ у Львові, „Праці“ в Чернівцях, півтора року (1896 і 1897 р.) жив у Чернівцях урядником Руської каси (і там написав ті оповідання, що їх розбирав д. Копач), а сего року переніс ся до Львова і живе тут з публіцистики. — *Ред.*

Видко душа людська трохи більше зложена, як таляр або банкнот, а житє чоловіка теж трохи тайнійше і дивнійше, як мертвий процес продукції та обміни товарів.

А прецінь навіть з всіми похибками психологічними оповіданє читає ся душком. Щож сему за причина? Осє вони: житєва вірність поодиноких моментів (хвиль) події, знаменита характеристика житєя віденських кав'ярень і руських „буршів“ (у Відни був я всего шість день, але неодно знаю з оповіданя від других), зручний уклад епізодів в цілість, скорє темпо оповіданя і енергічна дикція (спосіб вислову), вкінци інтересність диспут про відносини полів.

Що до епізодів і вислову, то автор являє ся приклонником натуралізму. Та всеж таки чєй признасть автор, що не кожний дійсний момент може становити предмет штуки, хоч може і мусить становити предмет науки. Причина ріжниці лежить в відміннім впливі науки і штуки на душу чоловіка. Штука впливає більш на уяву і чутє, наука на холодне льогічне комбінованє. Штука має на ціли ще й красу побіч правди, наука лише правду. А ледви чи хто не відверне ся з відразою нпр. від такого моменту, який автор оповідає на стор. 71 про Рибіцкого.

Якаж ідея вложена автором у подію?

Мабуть спеціальна одноцільна ніяка. З заголовка „Стрімголов“ треба висновувати, що героєм події є Адамський; єго судьба отже, так сказати-б, мала би бути прообразом вложеної ідеї. Але якаж би то ідея могла бути? Що кожний такий „расовий“ мужчина, як Адамський, має кінчити самоубійством під впливом жєнщини — а кожний такий, як Осевич, є tutti quanti мають жити і сьміяти ся в кулак як найдовше? Значить ся: стережіть ся, як хочете певно жити, всі філістри, що сповняєте совісно свої обовязки, здаєте існути на час і обходите ся своїми скромними доходами без „помпованя“ других — бо от коли небудь заїде вам яка приїзжа дама у голову і тоді вам стрімголов у могилу! Бачите, що стало ся з таким Адамським! Ліпше отже асекуруйте ся проти впливу жєнщини способом Осевича et comp., що найдужшим цинізмом! Чи так?

Так виходило-б, та проте не зважую ся підсувати авторови таку провідну думку. Мені радше здає ся, що автор написав своє оповіданє, що так скажу, безтенденційно, себ то він хо-

тїв лише представити наглядно і по змові вірно сам факт ділана полових пристрастий у людей, а яка з того ідея виходила-б, се его з гори не обходило. Ну, і так було-б добре, коби лиш виведені події були всюди психологічно оправдані. А так очевидно з психологічно невірної події не може виходити ніяка правдива загальна абстракція, себ-то ідея.

Факт почувань і полових пристрастий в найріжнійших фазах і ситуаціях — се головний пункт оповідання (пор. Ріслер — Аделя, Адамський — Аделя, Рибіцкий — Аделя, Аделя і єї адоратори, батько і мати Аделі, Адамський і Ірма, кавярняне житє у Відні і т. д.) Тої-ж справи дотикають ся і численні розумованя автора вложені в уста осіб пр. Осевича, Адамського, Аделі і Ірми. Скажу ще кілька слів про сї розумованя.

Автор конаць-кінцем — і се головна річ у него — обстає за рівним з мужчинами правом для жєнщин до — ну, скажїм найделікатїйше — до т. зв. вільної любови, котра однак в тїй формї, як її автор представляє, не є нічим иньшим, як лише свобідною проституцією (Аделя є богачка і не потребує заробляти на хлїб найтяжшим і найнижшим наймом, який лише є на сьвітї!) Щож на се ї казати — рівне право для всіх, то ї годї. Та я цїкавий, чому-б не зрівняти жєнщин з мужчинами в тїй справї навпаки, щоб ані одним ані другим не признавати права до того, що є суспільною і етичною хоробою по квалїфікації тисячлїтного історичного і щоденного сучасного досьвїду (пор. відповідну книжку шведського лїкаря і професора Дра Рїббінґа). Та поки що, думаю, не багато жєнщин буде авторови вдячних за таку оборону їх інтересів, яку він вложив в уста Ірми (стор. 78—81). Зрештою всеж таки мужчина і в нинїшних обставинах — хоч є все співвинний — не наражує ся своєю свободою безпосередно на такі страшні і противні натурї консеквенції вільної любови, як убїйство власної дитини. А може-б і фізіологія пояснила дещо той незрозумїлий для авторової Ірми факт, що навіть самі жєнщини лагіднїйше осуджують мужчин як жєнщин, то значить самих себе. Та про те нехай пишуть лучше лїкарї і соціологі.

Вєї алї ї добрі боки повістярської манєри В. Будзїновського, які ми пізнали в оповіданю „Стрімголов“, видко також і в оповіданю „Як чоловік зїйшов на пана“ — з тою

тільки ріжницею, що то оповіданє обробленє далеко слабше, як „Стрімголов“. Зміст оповіданя анальоґїчний до „Стрімголов“, так як і его титул. Рїжниця хїба та, що тут герої кінчить смертию моральною (се має власне значити „зїйти на пана“) а там фізичною; аразом процес завмираня відбуває ся трохи поволїйше, не стрімголов.

Подїя така: Герої оповіданя, Стефан Порубальський, Русин, академик, радикальний патріот і лїтерат, учить ся до правничого іспиту, а в свобідних хвилях підчас вечірних проходів забавляє ся з Галею, освїченою панночкою, горячою патріоткою, дочкою сьвященика з провінції. Стефан любить Галю і думає з нею колись оженити ся. Та ему нараз впадає в очи гарна „школярка“, Полька. Через неї Стефан провалює ся при іспитї, зриває з Галею й відпекує ся цїлого свого дотеперїшного характеру. Вкінци женить ся з нею й стає банковим урядником, тоб-то з „чоловіка паном“. — Як бачимо, і тут цїлий процес зміни свого героя автор мотивує, а бодай хоче мотивувати, звїсним нам уже *cherchez la femme*. Та і тут невдатно. Бо хто вже має особу, котру справді щиро любить і стоїть під єї щоденним впливом, тому не може заїхати так глибоко в голову якийсь „бакфіш“ з улиці. Чутє любови, звїсно, є ексклюзивне і автор зовсїм хїбно ідентифїкує его з чутєм естетичним, котре є лиш одним складовим моментом чутя любови (самоубїйства з любови доказують се). При кінци оповіданя (стор. 109 і 110) автор, що правда, о стїльки поправляє ся, що виводить до бою й грошеві моменти (за школяркою“ обїцяли герою шїстьдесять тисяч), і сей момент легко зрозумїти; але де-ж у такім разї та „людська“ — в спеціальнїм того слова значїню — цїха героя, якою автор его надїлив у титуловїй антитезї? Хто кидає свою улюблену істоту і свої ідеали і своїх товаришів і свій нарід і свою славу і свою амбіцію і свою честь і свою совість лише задля гарного носка і шїстьдесяти тисяч — і то ще таким способом, як Стефан, — той певно був завсїгди цїлком звичайним повседневним чоловіком або, нехай буде по авторовому, „паном“, але ніколи „чоловіком“ у краснїм того слова значїню. Взагалї цїла будова оповіданя не обдумана відповідно ї невдатна, посклеювана з поодиноких, не перетоплених в одну цїлість, епізодів. Що правда, ті епізоди і рефлексї автора, до них попричіплювані, місцями дуже

вдатні і вони й становлять головну вартість оповідання (нпр. про-менади Стефана за школяркою, кореспонденція ніби з нею, сцена в хаті лисого редактора і т. и.).

Інші чотири оповідання „Два приятелі“ (професор медицини придибує приятеля, адвоката, з своєю жінкою на залізничім двірці, як обоє вибирають ся ніби до купелів, і карає жінку — букетом, а приятеля запрошенем на пиво), „Діраві черевки“ (психологія бідного учителя, коли в нього діраві черевки на ногах, і коли направлені), „Як она сьміла“ (антагонізм провінціальної польської ніби-інтелігенції до руської) і „Конституція сватом“ (млава сатира на політичні відносини в Галичині) — не грішать, правда, дуже композицією — бо се короткі епізоди, а епізоди се сильна сторона автора, — але й не представляють собою більшого інтересу.

Кінчаючи свій огляд мусимо висказати пересвідчене, що В. Будзинівський міг би стати й визначним повістярем, коли-б тільки більше провірював мотиви поступованя своїх героїв і більше старання посьвятити композиції своїх творів. А тепер ми вдячні ему й за ті енергічно написані епізоди й рефлексії, які становлять головну вартість дотеперішних его оповідань.

Тернопіль.

Іван Копач.

З життя і письменства.

Пятьдесятьлітний ювілей руської публіцистики.

Сего року дня 15. мая минає 50 літ від того дня, коли появило ся в 4.000 примірників перше число, зложене з трох листів великої 4-ки, першої руської часописи, що звала ся „Зоря галицка“ і потім виходила раз на тиждень. Теперішнього слова „часопись“ тому 50 літ не знали і „Зоря галицка“ звала ся „письмо часове“. Се письмо часове було органом „Ради народної руської“, або як тоді казали: сьвятоюрської, а „видавцелем і заручаючим редактором“ его підписував себе правник Антін Павенцький.

В чотири місяці по появі „Зорі галицкої“, дня 18 (30) серпня 1848 р., вийшло перше число другої руської газети, друкованої окремо латинською азбукою, а окремо кирилицею, і вона звала ся „Dnewnyk Ruskij“. Сей Дневник був органом противного „Раді народній рускій“ політичного товариства „Руского Собору“, заложеного при помочи Поляків „демократів“. „Отвітним редактором“ Дневника руского був знаний в нашій літературі Іван Вагилевич. Дневник виходив також раз на тиждень, але по 9. числах перестав появляти ся.

Так ото в 1848-ім році вийшли у Львові перші дві руські газети — і з того часу можна рахувати історію нашої публіцистики. Правда, українсько-руські твори друкували ся вже й перед тим в різних газетах, але то не були газети наші що до мови, тільки твори в нашій мові появляли ся там, як в гостях. А ті дві згадані газети з 1848 року, то були вже видавництва, призначені лише для нашого народу і мали видаватись нашою мовою.

Коли прийнято звичай обходити різні ювілеї, то сего року в маю була би добра нагода поглянути на 50 літ праці наших

публіцистів, можна би почислити добрі діла і злочинства наших газет за той час, а з їх історії можна би навчитися багато, щоб на будуче не помиляти ся так, як наші публіцисти помилялися в остатніх 50-их роках. Була би також добра нагода для наших публіцистів піднести хоч троха своє значінє в публичній опінії нашої суспільности, бо доси все так складало ся, що — правду сказати — їх не дуже то й цінили. Але наших фахових публіцистів, як було в нас мало, так і тепер є лише кількох, до того політика роз'єднала їх і особисто, отже й годі думати про се, щоб вони почали щось на власну руку в справі ювілею публіцистики.

Чей не потребує багато слів тратити на те, яку важну ролю в нашім суспільнім житю (особливо в Австрії) за остатніх 50 літ відіграла наша публіцистика. Коли є в нас багато добра і багато лиха, то в дуже значній мірі се заслуга або провина наших газет. Коли роздивити ся в історії їх, то видно, якими то дорогами вони ходили і на які заводили нарід, як вагали ся в самих принципіальних справах житя народу, яку ріжну придумували політику, як повтаряли ті самі експерименти, на котрих уже попередники попекали ся, як поводили ся між собою і у відносинах до всякого поступу — бачить ся, так сказати-б, ціле житє австрійських Русинів. Писати історію нашої публіцистики значило би те саме, що писати історію всіх австрійських Русинів за остатніх 50 літ. Такого наміру я не маю і в короткій статі не виконав би єго тим більше, що в нас ще й матеріяли до сеї історії не зовсім зібрані. Я лиш пригляну ся на хвилю Зорі галицкій і Дневникови рускому з 1848 року, а потім вкажу на деякі важнійші хвилі з історії наших газет, на їх важнійші провідні гадки та на теперішнє положенє їх.

Рік 1848 був повний всіляких подій, дуже важних і для нашого народу. Головна річ: надано конституцію і знесено панщину, руський нарід припущено до політичного житя. Правительство потребувало Русинів против ворохобних Поляків і старало ся позискати собі їх. У Львові зорганізовало ся політичне товариство під проводом єпископа Григорія Яхимовича: „Рада народна руска“, котра потім, коли на провінції повстали також політичні товариства (всіх було 45), називала ся „Головна рада руска“. Очевидно, першим ділом сего політичного товариства було: мати свою власну часопись; так воно й почало видавати „Зоря галицку“.

В першій числі сеї часописи находимо відозву товариства, що заразом є програмою часописи. Сконстатувавши, що „мы Русини Галицки належимо до великого руского народу, котрий однимъ говорить язикомъ и 15 миліонѣвъ выносить, зъ котрого подлтрети миліона землю Галицку замешкує“ (правопись оригіналу), товариство і часопись ставлять собі за задачу дбати про „добро і щастє народу“ передовсім захованєм віри і поставленєм нашого обряду, прав церкви і сьвященників на рівні з правами других обрядів; друге: постановляють собі „розвивати и взносити народнѣсть нашу во всѣхъ еи частехъ: выдосконаленьемъ языка нашего, запровадженьемъ єго въ школахъ низшихъ и вижшихъ, выдаваньемъ писемъ часовыхъ, утримованьемъ кореспонденцій съ письменными такъ нашими, якъ инными до щепу славянського належашими, розширеньемъ добрыхъ и ужиточныхъ книжокъ въ языкѣ рускомъ, и усиленнымъ стараньемъ впровадити и на ровни поставити языкъ нашъ зъ инными въ урядахъ публичныхъ и т. д.“ — Третє: „Будемъ чувати надъ нашими правами конституційными, розвѣдывати потреби народу нашего, и поправленя быту нашего на дорожѣ конституційной шукати, а права наши одъ всякои напасти и оскорбленя стале и силне хоронити“.

Ось і ціла програма товариства Ради народної рускої і Зорі галицкої, — програма, яку лиш в напрямі добра церкви і сьвященників виконувало ся в нас довгі літа з правдивим завзятем, а якої в пньших напрямах і самі автори її не розуміли. Та проте, хоч яка та програма неясна і неповна, а її наші публіцисти і політики повтаряли безнастанно аж до 1890 року: в народних газетах, на вічах, концертах і в соїмі ми все читали і чули ту програму з 1848 року.

Якже сама „Зоря галицка“ сповнила ту програму?

Ту газету прийняли були Русини з одушевленєм. Поет Микола Устиянович зложив на її честь довгу оду, а якась Русинка написала пісню, в котрій читаємо (гл. ч. 8.):

Ой ти Зоро Галицкая! якажесь нам ясна!

Такесь красно засьвітила, аж панщина згасла.

Хоть так красно засьвітилась, не всі видять люди,

Ой суть такі межі нами, що мають полуди.

Так величали Зорю галицку в 48-ім році, але коли міряти єю газету теперішню мірою, яку прикладаємо навіть до наших газет, то можна сказати, що Зоря галицка була редагована зовсім

лихо. Навіть коли завернути ся о 50 літ в минувшню і взяти на увагу обставини 1848 року для публіцистики, то й тоді не можна сказати, що редакция Зорі галицької знала, як діло вести. В першім числі нише видавець Павенцький, що „зо широї любви і прихильности до народу нашого зібрало ся ту ві Львові десять нас добрих Русинів так з духовного як і зо сьвітцого стану і тіі осьвідчили, що своєв працев письмо часове руске засиляти будуть, а я приймивем на себе... тоє письмо... видавати“. Виходило-б з того, що аж десять „добрих Русинів“ було до редагованя газети. Може бути, що вони були добрі Русини, але у своїй газеті в такім бурливім 1848 році не подавали читачам майже ніяких або зовсім недокладні інформації про те, що діяло ся в сьвітї, в Австрії, або хоч у краю. Невенні сторожі свободи, о скільки правительство жадало від них такої служби, не знали навіть, що діє ся по провінціанальних народних радах (в Зорі галицькій про них вістий дуже мало), і так само мабуть не багато знали про иньші події 1848 року. За те радо виступали з маніфестами до народу і письмами до цїсаря, в котрих виявляли свої рабські привички. Ті маніфести і письма (в ріжних „руських“ мовах) читаємо і в Зорі галицькій. Крім того находимо тут популярну і справді гарну, чисто-народну „Розмову о конституції“ М. Тімяка, поезії Мик. Устияновича, Івана Гушалевича і Остапа Прокоччица, програмову статю про становище галицьких Русинів, полеміки з польсько-руським „Собором“ і газетами, господарські поради, що „треба працювати“, заохоту до Русинів і Русинок, щоб не говорили по польськи, статі про поділ Галичини, ліси і насовиска (сі теми можуть також обходити 50-літний ювілей) і т. п. Як в 1848-ім році подобав ся руській публиці такий зміст руської газети, ми тепер нічого певного не можемо знати, але перечитуючи статі Зорі галицької ми ще й тепер відчуваємо в них часто сего духа свободи, що професора гімн. Остапа Прокоччица натхнув до радісної пісні:

Нуже! нуже! встань, Русине!
Твоє ім'я не загине!
Вже від Буга, дальше Сяна
над Русинном нема пана;
і скрушені суть кайдани
і в кут пішли атамани. —

Де єсть тепер така сила,
щоб Русина повалила?
Лев ся вірла не боїть. —

Радували ся Русини волї, та не знали, як з неї користати. Найшли ся ріжні сили, що Русинів з ніг валили; руському левови прийшлось бороти ся і бояти ся польського орла, а що найгірше: і в самім руськім народі найшли ся сили, що працювали і працюють доси над знищенем єго. І сама Зоря галицька переживала такі часи, коли зовсім не сьвітила руському народови, а радше ширила темноту.

Значно лїпший з боку інформацій був Вагилевичів Дневник руский; вже з тих девятьох чисел, які вийшли, можна зміркувати у редактора їх більше знанє, яке потрібне до веденя газети. Руский Собор, що видавав Дневник руский, ще перед появою сеї газети, видав дня 8. червня 1848 р. відозву латинськими буквами „z braku typiów kerytyckich w Drukarniach lwiewskich“, в котрій читаємо програму Руского Собору, яка потім була й програмою Дневника Руского: „Відомо чинимо перед Господом Богом, миром християньским і цілим сьвітом (!), що наміренєм нашим єсть“: — і тут вичислені точки програми: свободний і независимий розвиток народу, просьвіта єго, школи, права і добро цілого народу, спомаганє письменства, поліпшенє долї духовенства, згода і єдність з Поляками. Нова і відмінна точка програми Дневника руского від програми Зорі галицької, то була отєя згода і єдність з Поляками, котру якийсь поет з Росії так коротко означив у „Думці в степах“ (ч. 8. Дневника руского):

Му з Lachamy, Lachy z namy
і w grach wraża syła!

Прихильники Дневника руского, польонофіли, між котрими находимо і кількох графів, то були новоеристи 48-ого року, відмінні від теперішних новоеристів тим, що не були правительственниками, — сьвятоюрці з Головної ради рускої були ними.

В 9 числах Дневника руского читаємо також ріжні відозви Руского Собору і полеміки, „літопись теперішних діяній“, порадник господарський, „о земледільстві“, програмову статю „Слово о Руси і єї політичеськом становищі“, „замітки о руской літературі“, писану гарною мовою „Повість Діда лірника о вояцькой службі“ (в 2. ч.), поезії і т. п.

Очевидна річ, редактори і Зорі галицької і Дневника руского поза церквою і політикою вузкого кружка інтелігенції не знали добре, що радити визволенням що йно з панщини селянам і як. І так н. пр. в Дневнику руским читаємо, що перша рада в господарстві є: люби Бога, друга: шануй згоду, третя: працєю щиро, а четверта: не запивай ся — самі такі ради, які можна дати і негосподареви. Так само знати велику непорядність редакції Дневника руского в замітках про руську літературу, писаних Іваном Вагилевичем, хоч навіть і таких заміток не находимо в Зорі галицькій. Бєть се справді тільки коротенькі вістки про стару і нову нашу літературу. З живих галицьких письменників Вагилевич вичислив тільки Антона Могильницького і Йосифа Левицького. А про Шевченка дав таку замітку (перепишу її разом з похибками з числа 9-го):

„F. Szewczeńko znakomytyj poeta, izdał swoi werszi pod nadpysom: Czyhyryńskij Kobzar' (Petersb. 1840 wtor. izd. 1844) w kotrych połno rewnoho czucie, meży nymy ołyczajul sia: Iwan Podkowa i Tarasowa nicz, iz inszecho wzhladu udariajiet: Kataryna. Okrome toho izdał jeszcze poemu: Hajdamaki (Peters. 1841, wtor. izd. 1844), Tryzna (Peters. 1844) i Tamamja (Peters. 1844), de sia otbywajiet wełykuj tałant dramatyczeskiej. W rnkopysi zostajiet prewoschodniaja jeho poema Kaukaz“. Стілько про Шевченка...

Замітна також річ, що в Дневнику руским находимо деякий гомін з Росії. Г. І. з російського Поділя прислав поезию (поміщену в ч. 4.) п. з. „Мученикам вольности з р. 1847.“ і там, згадавши про плач України з причини утисків, так додає духа землякам:

Але на щастє той плач Україні!
Сльоза неволі пута проїдає...
Низом ще хмарно, але там в вишині
Ясно і красно зірниця свитає!
О, вже не довго! З нужди і сорому
Знов Україна встане величава!
На чтири вітри у розголос грому
Загуде свїту: слава! слава! слава!

Як бачимо, хоч би з тих кількох поетичних виривків з Зорі галицької і Дневника руского, було в нас тому 50 літ багато віри

і надії на будуче, але та надія і в Австрії і в Росії не справдилась. Руський лев в Галичині пішов у неволю польського орла, а Україна не встала величава, слези неволі пут не проїли...

В 1848-ім році поет Іван Гушалевич, котрий пізнійше покинув писати по народному і тепер доживає віку всіми забутий, зложив знану пісню „Мир вам, братя“, про котру можна сьміло сказати, що вона, а не иньша пісня є в Галичині справдішним народним імном; її сьпівали тому 50 літ і сьпівують радо по нинішній день. Поет взивав до мира, до любови, щоби всі разом подали собі руки і йшли до спільної мети. Композитор П. Любич придумав до слів Гушалевича мелодию. Як слова пісні так і сама мелодия дуже характеристичні для вдачі галицької Руси. В поезії Гушалевича є мова про згоду, сей ідеал, якого Русини ніколи не досягнули, хоч сьпівали про нього 50 літ. В повільній маршовій широкій мелодії „Мир вам, братя“ знати тяжкий хід спрацьованого вола, радість крізь сльози, спутане завзяте, некровність, — одним словом: нашу галицько-руську натуру. Справді коли-б та пісня не була так відповідала нашій натурі, була би певно в народі не приняла ся і не розійшла ся так широко. Так от, можна сьміло сказати, що яка ся пісня з перед 50 літ, таке було й ціле наше жите в останних 50 роках, така була і наша публіцистика.

Історию нашої публіцистики можна би поділити на три періоди. Перший період я означив би літами 1848 до 1861, до виходу „Слова“ і першого по 48-ім році, сьвідомого виступу руських націоналів. Другий період сягав би від 1861 до 1873 року, до голосного народного віча в Галичи, котре треба вважати початком втягнення нашого селянства до суспільної роботи. Се віче устроїло товариство ім. Качковського, а властиво пок. Наумович, але на лїм були вже і Драгоманов і Павлик з зовсім сьвіжими думками про народну роботу. З того часу настали і в нашій публіцистиці иньші вимоги, бо в суспільнім житю почав брати участь і селянин. Третій період сягав би від 1873 року по наші часи, та певно засягне і дальше, коли сей рік не принесе нам якого перелому.

В першій періоді, від року 1848—1861, ми бачимо у нашій публіцистиці велику непевність що-до мови. В Зорі галицькій

і Дневнику рускім находимо статі писані і чисто народною мовою і сьмішною мішавиною, зложеною з народних, церковних, російських і польських слів, але вже небагом потім, у нашій публіцистиці бачимо реакцію в користь російської мови; Северин Шехович передруковував живцем російські твори у своїй „Семейній Бібліотеці“, хоч наші письменники даремно силувалися навчити ся сеї чужої мови. Року 1861, коли в Петербурзі появляється в російській і українській мові „Основа“, у Львові починає виходити два рази в тиждень „Слово“. Воно спершу не виступає ворожо проти національної ідеї, поміщає в ч. 49 з 19 (31) юлія 1861 р. опис похоронів Т. Шевченка, написаний українським Поляком Володимиром Алекс. Бернатовичем у Львові, куди переїздив (се в руських газетах перша стаття про українську справу); друкує потім дописи першого у нас українського кореспондента до галицьких часописів Олександра Кониського; редактор „Слова“, Богдан Дідицький, видає сам твори Федьковича, а спільно з Головацьким „Галичанина“, де друкують ся також українські твори. Народовці видають Вечерниці, потім Мету а вкінці Ниву, — здавало ся, що може народна мова возьме верх, тимчасом в 1866 р. за чужими впливами розлягла ся в Галичині голосна та пуста фраза про „один народ“ і настав національний розлом в самім народі, правдиве нещасте для его дальшого розвою.

Рік 1866 в другім періоді життя галицької Русі і публіцистики — се вихідний рік двох прогивних собі партій, котрі з того часу пішли своїми окремими дорогами, побороючи себе завзято у своїх видавництвах Слові і Правді і закладаючи на перекір собі окремі товариства. Народовці заклали 1868 р. Просьвіту, москвофіли против Просьвіти 1871 року „общество ім. Мих. Качковського“. Москвофіли ще верховодили в краю, вели політичне життя, але і вони і народовці опинили ся в ті часи перед новим противником, перед Поляками, котрим німецькі централісти видали Русинів на ласку і неласку. Таким чином крім боротьби між собою, прийшло ся обом партіям бороти ся ще зі спільним противником.

В третім періоді від 1873 р. крім згаданого вже віча важні передовсім такі факти: діяльність Драгоманова в Галичині, що дала початок радикальній партії; на Україні знана катастрофа 1876 р., потім 1879 заложенє Батьківщини, 1880 р. Діла і Зорі замість Правди, трох органів, котрі свідчили про явний зріст партії народовців. Протягом 80-их років національна ідея взяла таку

перевагу, що 1889 року могла вже зорганізувати ся радикальна партія, котра заняла ся передовсім економічними справами, вважючи національну справу вже полагодженою і саму собою зрозумілою. Але боротьба про народну мову і по нинішній день ще не втихла, а веде ся далі завзято. Москвофіли в справі мови поступили від 1866 року вже о стільки, що пишуть майже (бо каліченою) російською мовою: але проте націонали можуть говорити про побіду народної мови і вважати зросійщенє австрійських Русинів марною утопією

Пятьдесять літ борби про мову! Пятьдесять літ борби про правопис! Кілько праці і сил змарновано у нас на сю справу, котру вже Маркіян Шашкевич поставив 1837 р. в Галичині так ясно! Як поглянути тепер з нагоди ювілею публіцистики на сю борбу, то аж сум збирає, куди ми подівали свою енергію! Коли інші народи, порішивши свою справу національну так, як її у нас рішили Котдзарецький і М. Шашкевич, ішли дорогою поступу дальше, у нас десятки літ, спершу з темноти і власної неопорядности, а потім уже під впливом славянофілів-обрусителів, змарновано багато-багато праці і літ на боротьбу про питанє, як писати. А коли ми вже прийшли на думку, що писати, інші сусідні народи вже нас випередили в неоднім. Колишні любимці правительства, Тирольці веходу, галицькі Русини, що в 1848 р. мали обороняти Австрію від ворохобних Поляків, загризли себе посполу дома і ноломаними каліками дістали ся під власть бувших „ворохобників“, що, розчарувавши ся по невдалім новстаню 1863 року, перекинули ся в приятелів і оборонців Австрії та й нас дістали в свою опіку. Тепер ми вже додумали ся неодної причини, як то склало ся, що нас так легко взяли під ноги, але вдарити ся в груди і признати ся також до вини, се н. пр. нашим москвофілам не приходить і на думку. А проте, як подумати собі, що в нас не було боїотби про мову, що в нас протягом 50 літ газети не заводили про се суперечок, лише займали ся іншими пекучими справами, — то справдішну утопію можна би писати, що з нас могло було вийти і що ми доси могли були досягнути. Але дарма: так не склало ся, і ми тепер терпимо гіркі наслідки сеї боротьби, сих суперечок, котрими газети засївали 50 літ австрійську Русь.

Справа мови і справа правопису, котрій у нас надали нечуване в ніякім народі значінє — отсе перша і безнастанна тема

статей в наших газетах за 50 літ. Статі з напастями на народну мову і довженні розправи про букви — се для наших будучих поколінь документи, над котрими вони будуть плакати, згадуючи своїх темних предків, що занастили стілько літ розвою; а коли ті будучі покоління будуть жити в гаразді, без страху про дальше жите народу, то се документи, з котрих вони будуть сміяти ся, аж за боки брати ся, так як ми тепер сміємо ся, читаючи старосьвітську макаронічну мову і допотопні погляди деяких давних письменників. Перших 50 літ нашої публіцистики можна сміло назвати літами пошести на народну мову. На холеру Зоря галицка вже і в 48-ім році як уміла так радила своїм читачам; тепер діти і внуки тих читачів уже вміють і побороти холеру, — але в справі пошести на мову ми ще й доси не всі додумали ся до способів.

Друга „вічна“ тема наших газет за останних 50 літ то відносини Русинів до правительства і Поляків. Правительство від 1848 р. до 1870 р. видавало все також свої газети на руській мові. Редактор Зорі галицкої А. Павенцкий по літах розповідав*), що й ся газета виходила при помочи правительства, котре 1848 р. дало на ню 1000 зр., а на другий рік уже лиш 500 зр. Потім правительство почало 1849 р. само видавати „Галичко-руській Вѣстникъ“ три рази на тиждень, потім „Вѣстникъ“, вкінці 1867 р. „Русь“, котра тогож року унала, аж поки німецькі центральїсти не видали Русинів Полякам на поталу. Від 1870—1885 правительство не спомагало жадної руської політичної часописи, аж 1885 р. появилася часопись „Миръ“, прихильна правительству, про котру кажуть, що мала запомоги від правительства. „Мир“ видавано ще 1886 і 1887 року, а в р. 1890 стала виходити урядова Народна Часопись, крім котрої ще й деякі иньші газети почали діставати запомоги з державного фонду.

За весь той час 50 літ австрійське правительство не знало і доси докладно не знає, що з Русинами почати. То брало їх за свого оборонця, то пригортало їх само до себе, то покидало і інформувало ся про Русинів у ворогів їх, то зовсім забувало про Русинів, а вкінці безрадно старало ся лишити поладжене русько-польських відносин галицькому соймови.

*) Се знаю від д. Івана Ем. Левицкого. — О. М.

Поладжене сих відносин очевидно залежало багато від Поляків, що з ворохобників, небезпечних для Австрії, стали около 70 року підпорою правительства і загорнули бувших „Тирольців входу“ під свою власть. Антагонїзм до Поляків, заціплений Русинам і давними і новішими історичними подіями, проявив ся сильно вже і 1848-ого року, хоч тоді руська інтелігенция сама розмовляла між собою по польськи і треба було взивати її, аби розмовляла по руськи. Гадка про поділ Галичини на руську і польську частину подавала Русинам уже і в 1848 році надію, що відділять ся від Поляків і будуть самі господарями у своїй хаті, але та надія завела і по проголошеню Поляками гасла „niema Rusi“ з часом поміж Русинами і Поляками дійшло до тяжких борб на поли церковнім, національнім і політичнім.

Довгі літа руські газети ширили гадку, що обряд нашої церкви спас нам нарід, як націю. Політика була в руках съвятих людей, що звичайно кінчили духовну семинарию, і тому ті люди старали ся як найбільше очищувати обряд гр. кат. церкви. „Обрядовщина“ — се один такий могучий обяв борби против польонїзації і латиньства, обяв, що тривав до 1874 року. Справи церкви і духовенства все ставили в нас в політичних програмах на першій місци і тому в нас був такий великий рух в справі реформи Василян, трираменних хрестів і синоду 1891 р. І тепер в програмах декотрих наших партій все ще бачимо справи церкви і духовенства на першій місци, духовна зверхність заборонами газет і осторогами намагає ся обмежити навіть свободу думки і критики, але съвітська інтелігенция уже значно зросла, духовенство не дуже й зважає на заборони читаня газет, хоч справи церкви сильно боронить, — світогляд Русинів значно розширив ся.

Наші відносини до Поляків можна тепер уважати вже на стілько розясненими, що коли в пинїшних часах котрий старий польський посол вирве ся в соймі з давним гаслом „niema Rusi“, то вже й его земляки слухають сего, як неможливого *rium desiderium*. Не вірили в правду сего гасла вже й давнїше деякі польські політики і, поторгувавши ся з нами, чи ми часом також не Поляки, придумували способи, брати ся до нас помаленьки. Одним таким способом була гадка уживати в нашій мові латинської азбуки. Ся гадка повстала ще в 30 роках, але в галицьких обставинах Русини на ню не могли згодити ся. Поляки пробували кілька разів заохотити нас до латинської азбуки, при кінці 60-их років

видали навіть руський буквар латинською азбукою, потім видавали такі журнали для нас, як *Sioło i Świtło*, але сі стараня їм зовсім не вдали ся. Одначе, як бачимо, мали наші газети мороку не тільки зі своїми, але ще й з чужими буквами. Тут варто знати, що правительство в 50-их роках наказало в руських видавництвах доконче уживати кирилиці, а не гражданки, а то для того, аби ми і формою букв ріжнили ся від Росиян. Коли пригадаємо собі тепер ту пілу борбу про букви, то знов мати-мемо причиною до історії наших клопотів з причини самих дрібних справ.

На економічнім поли наші газети довгі часи не знали, що радити тим селянам, що визволені з панщини, не вміли жити самостійно. На найважнійшу по 48-ім році справу лісів і пасовищ, на котрі селяни мали право володіня, наші газети не звернули такої уваги, якої вона виматала. За те, правда, вже від 1848-ого року газети подавали селянам ради закладати шинкліри, каси, братства тверезости (в 70-их роках ідея таких братств була дуже популярна) і читальні. Першим серйозним економістом у нас був Володимир Навроцький, що порушував у часописах економічні справи спершу в дуєї ліберальної школи, а потім досить близько підійшов до соціялістів. Аж в 80-их роках економічним побитом народу заняли ся пильнійше Е. Олесницький, М. Січинський, І. Франко, В. Коцовський і инші, а в найновіших часах Вяч. Будзюновський. Партия радикалів звернула пильну увагу на економічні справи, товариство Просвіта змінило відповідно свій статут, щоби помагати селянам матеріяльно, а газети силою обставин також мусіли сею справою зайняти ся.

Пишучи про зміст наших газет за 50 літ, я, очевидно, зазначив тільки деякі важнійші теми і не маю претенсії в сій короткій статі сю справу вичерпати. Тут н. пр. дуже важний ще вплив Українців на розвій австрійської Русі, особливо від 1861 року, а особливо від заложеня товариства імени Шевченка і діяльности Драгоманова в Галичині. Українці були для нас доставцями не лише літературного матеріялу, або і гроший, але хоч самі живуть дальше від заходу, ніж ми, вони ширили тоді в нас західні поступові погляди. З того боку їх заслуга для австрійської Русі велика. Не маючи спроможности займатися своїм народом на Україні, Українці перенесли свою діяльність передовсім до Галичини (в останніх роках по часті і на Буковину) і тут поставили на ноги слабенку національну партію, яка тепер безпе-

речно в краю верховодить. Прослідити вплив України на Галичину се вимагає окремої студії. Так само годі коротко збути вплив публіцистики на розвій нашого письменства. Значінє наших газет для розвою нашої літератури було велике і тепер є безперечно важне, хоч не таке вже, як в давнійші часи. Перше політична часопись заступала для інтелігентного Русина трохи не все: і політичні часописи і наукові і літературні і економічні і церковні, бо інтелігенції було мало, на окремі спеціальні видавництва трудно було спромогти ся, отже політичні часописи мусіли все подавати і тепер ще подають. У фейлстонах часописей друкувало ся багато літературних творів, а що їх звичайно не передруковували, то сі твори так і пропали для молодших генерацій. Було би дуже користо, як би з давнійших газет видобути що ліпші твори і статі та видати їх разом. Зложила би ся з того ціла бібліотека, а так газети стали могилою для багато цінних праць.

Інтересно було би також прослідити докладнійше дописи в давнійших часописах, аби зміркувати, на що кореспонденти з провінції звертали найбільшу увагу. Загально про давних кореспондентів можна сказати те, що з їх дописий не багато можна дізнати ся, що діяло ся в краю; кореспонденти писали радше розвідки на теми н. пр. обрядовщини і н., а на рух в краю звертали меншу увагу. За те в новіших часах, числячи так від появи Батьківщини і Діла, дописи в руських газетах то безперечно найкрасший матеріял до історії нашого народу. Наші часописи мали в деяких сторонах знаменитих кореспондентів, що писали цілі студії про свої сторони, (згадаю н. пр. дописи в „Ділі“ про турчанський повіт в Галичині).

Переглянувши оттак здебільшого нашу галицьку публіцистику, котра найкрасше розвинула ся, треба ще згадати про газети на угорській Русі і буковинській. На угорській Русі першою газетою була „Церковна газета“, що появилася 1856 р. Дальші проби ввести в видавництва народну мову там не повели ся — і на угорській Русі панує тепер ще більша безвиглядна мертвеччина, як була тому 40 літ. За те підняла ся сильно буковинська Русь. Першою руською газетою на Буковині була „Зоря буковинская“ 1870 р. Відродженє нашого народу на Буковині почало ся також великою несвідомостию, так що Федьковича скорше зрозуміли й оцінили в Галичині, як на Буковині. Тепер національна партія разом зі своїм органом „Буковиною“ перемогла вже

там давню мертвечину, так що буковинська Русь приносить тепер для цілого народу невміру більше користи як угорська. Від 80-их років починає ся історія американської Руси. Там заходами о. Івана Волянського 1886 р. появилася перша руська газета „Америка“. Теперішня „Свобода“ виходить правильно вже шестий рік в Монт Кармелю.

Якеж теперішнє положенє нашої публіцистики?

Я вже раз згадав — і всі ми се знаємо, що вплив газет на публику величезний, а дуже часто навіть рішучий. Се відомо Русинам найліпше з їх власного життя. Таку публику, яку маємо, виховали передовсім руські газети, руські редактори; які були ті редактори-учителі, такі вийшли й ученики-публика.

На редактора іспиту не складає ся; дуже часто і не публіцистичний талант рішав у нас про се, хто повинен обняти редакцію руської газети. Наша публіцистика — хліб дуже не певний, тому кождий Русин, хоч би і найздатніший до сего діла, волів шукати иньшого занятя з певною платнею і будучиною. Публіцистами ставали у нас люде зовсім випадково, дуже часто задля якогось неповодження на иньшій поли. Виходило з того таке, що замість мати по редакціях найздатніших людей, ми мали і маємо дуже часто мірноти, що й писати добре не вміють, а не то щоб розуміли своє велике завданє.

Відносини наших газет до публики далеко иньші, як у других народів; у нас іменно не було й нема ані одної газети, заложеної на грошевий інтерес. Ще ніхто з Русинів не поважив ся у нас заризикувати для такого видавництва свій власний більший капітал в надії на заробок. В останних часах маємо позначки, що деякі газети видають ся уже так, якби попри добро публики не забували і про своє, — з чого вийшло, що на великі блуди публики і свої дивлять ся кризь пальці — але сей обяв треба приписати не бажаню наживи (вона у нас на тім поли і не можлива), лише неясній, змінчивій політичній тактиці і страху за передплату.

Сама-ж публика не розбірлива, читає газети без критики, не знає, чого від газети жадати. Вихована головню для політики, вона читає не ті газети, що найліпше ведені, лише партійні, хоч би зле ведені. Руська газета не зискує собі симпатії у публики всесторонністю, іменами авторів статей, лише партійною одно-

сторонністю, майже вузкоглядністю. Русин, що в театрі або на концерті любить послухати добрих співаків, за свої гроші зовсім не жадає від газети, аби в ній виступали що найліпші публіцисти і письменники. Тому газети й не дуже старають ся про добрих помічників, тому й таких помічників майже годі найти. Від 1888 року почали в нас газети (перше Діло) виходити що дня крім неділь і свят. Але ще й тепер можна сказати, що наші передплатники, котрі в переважній частині живуть на селах, що оденних газет не потребують, на почту посилають післанців два-три рази на тиждень, отже їм все одно, чи газета виходить що дня, чи що другий день. Щоденні газети мають рацію життя найбільше по великих містах. В таких містах ми маємо зовсім мало читачів, щоб для них видавати щоденну газету; крім того в нас нема і сил і доброго матеріялу для дневників, нема в них платних кореспондентів та помічників поза редакцією (н. пр. про фейлетони наші редакції звичайно зовсім не дбають, хіба що хтось з ласки пришле якусь річ), тому в нас можна було сміло ще якийсь час почекати на щоденне видаванє газет, яке тепер без грошевих клопотів не може обійти ся, бо публика не в силі удержати такі дорогі видавництва. З тої причини і технічний бік наших газет, хоч, розуміє ся, значно красший в порівнаню з „Зорею галицкою“, все таки не може рівняти ся з подібними газетами иньших заможніших народів.

Одну прикмету має наша публика добру, а то, що сама помагає редакціям дописями. Тільки дописей, і то за дармо, як дістають руські часописи, чужі газети не дістають. Коли-ж ті дописи часто зле писані або пусті, то сему винна редакція, що їх без розбору друкує. Але на її оправданє треба сказати, що, не маючи красшого матеріялу, вона по неволі стає залежною від ласки кореспондентів і задля недостатчі сил в редакції рада присланому, хоч би й слабому.

Публіцисти у нас першорядні громадянські діячі. Хоч би які прикрі відносини настали у нас, вже Русини без газет, отже і без публіцистів не обійдуть ся. Здавалось би, що кожда партія у нас з тої причини повинна подбати про тих своїх щоденних робітників, повинна витворити для них таке положенє, щоб находили ся і молоді адепти, охочі до журналістики. Тимчасом у нас кожда народовська партія про свою власну партійну фабрику, себ то про редакцію своєї газети так мало дбає, що нові робітники не то не прибувають, але й старі убувають.

Партійних фондів нема або вони дуже малі, кожда партія хоче мати свою фабрику, але на ведене її не дає стільки, як потрібно для дальшого розвою. Москвофільська преса також не стоїть поміччю своєї публіки, тільки посторонними запомогами.

Дальший розвій нашого народу в великій мірі залежить від часописей, значить від редакторів. Се повинні би зрозуміти так партійні провідники, як і сама публіка. Тимчасом партійні провідники, хоч дуже і дуже потребують редакторів на свої услуги, всяку всячину роблять, але про своїх редакторів не дуже дбають; правда — що звичайно і не можуть; сама-ж широка публіка, хоч потребує праці редакторів, довгі часи дивила ся на них, як на бездомних бурлак, і тепер ще мабуть не дуже зміпила свою думку. Живуть і роблять наші публіцисти навмання, хоч для великих цілей, а працюють так гірко, як жадні інші публіцисти, і в таких відносинах, що дуже скоро стають безпомічними і нікому непотрібними зробками. Маємо вже тепер своїх десператів-публіцистів, котрі прилюдно друком признають ся, що трохи не жалують всеї своєї роботи; а маємо і таких, що хоч до того прилюдно не признають ся, але про себе дома попадають у тяжке зневіре і, коли можуть, покидають політичне поле. І чим поважніше дивлять ся на жите, тим гірше для них. А в тім і вся іронія долі, що публіка ніколи не їсть так горячо, як їй звичайно нервові публіцисти наварять...

„Зоря галицка“ в 1848-ім році від 24-ого числа приняла була гасло: Русине, пізнай себе, буде з тебе! Се гасло друкувало ся потім в Зорі галицкій в кождім числі з боку від заголовка і приняло ся в публіці. Грек придумав его тому 2000 літ, а Русини мав „розкусити“ его за 50 літ. Часу мабуть було доволі, але чи Русини пізнали себе? Очевидна річ, багато Русинів пізнало себе, зрозуміли, по що живуть і для кого живуть, як члени народу; але багато Русинів ще й доси не пізнало себе і не зрозуміло мети свого жита. На сих нам годі зважати, але заравом пора вже нам для себе розширити давне гасло хоч латинською приціпкою „et respice finem“, бо коли ти, Русине, вже пізнав себе, то не „буде з тебе“, — треба ще, пізнавши себе, повести своє жите роумно в користь народу.

Осип Маковей.

Із чужих літератур.

(Детлеф фон Лілієнкрон і его писаня).

Розпочинаючи свої розмови про виднійші появи і змаганя в сучасних літературних освічених народів у 1 книжці „Літературно-наукового Вістника“ я вказав між иньшим на характерний факт децентралізації в літературах великих націй. Особливо ярко виступає се в Німеччині, де обік таких центрів літературного жита, як Берлін, Відень, Липськ і Монахів існують і розвивають ся цілі групи писателів, так сказати би провінціалів, що всею своєю істотою корінять ся в якійсь одній провінції, малюють її прикмети і особливости, її людей з їх традицією, способом думаня і навіть з їх діалектом, та про те силою свого таланту і шириною своїх провідних думок підносять ся до першорядного становища в літературі. Ми вже показали одного такого провінціала в Гергарті Гауптмані, поеті *par excellence* шлезьким. В отсій книжці ми знайомимо наших читачів з деякими творами иньшого німецького поета, Гольштинця Детлефа фон Лілієнкрона. Як Гауптман глибоко корінить ся в шлезьким ґрунті і у всіх своїх творах, сьвідомо чи несьвідомо витає в своїм Шлезьку, так Лілієнкрон — усею душею Гольштинець і, так сказати, носить у своїй душі з собою свій Шлезвік-Гольштин усеюди, де тільки поверне ся. Чи оповідає нам кроваві пригоди прусько-австрійської війни 1866 р., чи прусько-французької війни 1870 – 71 р., всею мов срібні нитки в тканині проблискують спомини его рідної провінції, проходять перед нами авторові земляки, чуєть ся їх діалект. Ще повнійше, всею душею, автор живе в своїй рідній атмосфері в своїх ліричних віршах і балладах. Та про те твори Лілієнкрона зовсім не мають прикмет провінціальної тісноти ані якогось місцевого

патріотизму. Правда, ідейно вони не дуже широкі, філософичної підкладки, такої як Гауптманові драми, вони не мають, але про те автор має дар малювати дійсне життя, малювати його пластично і майстерно і через те його твори уважають ся окрасою нової німецької літератури, і залюбки читають ся по всій Німеччині.

Про життя сего талановитого писателя ми знаємо не дуже багато. Він родив ся 1844 р. в Кілю, був сином незаможного сільського шляхтича, від дитинячих літ любив волочити ся по степах та лісах і покінчивши деякі школи вступив до війська, відбував довгі літа службу по різних гарнізонах, відзначив ся в війні з Австрією 1866 р. і ще більше в війні з Францією 1870—71 р. Вернувши з війни, в котрій отримав кілька ран, він виступив з військової служби і вступив до адміністраційної служби в своїй тіснійшій вітчизні Шлезвіку-Гольштині.

Аж в пізнійшій віці, маючи 35 літ, Лілієнкрон почав писати. Зразу він сам мабуть не високо цинив своє писательство, хоча розпочинаючи в дозрілім віці він відразу понаписував деякі з своїх найкращих поезій. Він друкував ті свої твори на окремих свистках і карточках і роздавав їх своїм знайомим. Аж в 1882 році „відкрив“ его Едвард Енгель, тоді редактор поважного тижневика „Magazin für die Litteratur des In- und Auslandes“. Діставши до рук пачку тих Лілієнкрових публікацій він передрукував із них дещо в „Магазині“ з великими похвалами для оригінального таланту авторського, для его нястичного і енергічного слова, его щирости, простоти і бездоганної віршової форми.

Від того часу Лілієнкрон чим раз більше почав віддавати ся літературній творчості, вкінці покинув урядову службу, щоби жити для літератури і — з літератури. З сего безперечно скористала література, бо за тих кільканадцять літ Лілієнкрон видав шість томиків оповідань і новель, сім томиків віршів і п'ять драм, що запевнили йому видне місце в німецькій літературі. Менше скористав на тім сам автор. Він і доси живе в бідности, а „національна складка“ на запомогу для него, про котру ми вже згадували, видала смішно малий здобуток.

Є дещо таке в самім характері Лілієнкрового писательства, що чинить зрозумілою сю невелику участь публіки в тій складці і з чого навіть можна би вивести користний суд про ту публіку. Лілієнкрон без сумніву великий і оригінальний талант, головню ліричний, та при тім він анї на хвилю не криє ся з своїм горячим

пруським патріотизмом, не дуже симпатичним німецькій публіці інших провінцій. Він завзятий монархіст і ученик Мольтке, любить війну і любить ся в військових парадах, дефілядах, штурмах і комендах. Его живе, людське чує лагодить по троха страшні малюнки воєнних жорстокостей, та все таки той запал до воєнного „ремесла“, яким без сумніву дихають Лілієнкрові оповідання і багато его віршів, дають не надто високе свідощтво его чоловічости. При тім він аристократ, наскрізь „юнкер“ і може й се було причиною, що демократична та поступова німецька публіка не надто запалюєть ся до него.

Головна сила і краса Лілієнкрової поезії в его віршах. Він лірик, незрівняний маляр хвилих настроїв. Немногими майстерними штрихами він уміє незвичайно сильно і пластично віддати і тишу та чари літнього вечера серед стени або на морських берегах, і перший подув весни і спеку півдня і красу широких ланів і мелянхолію безбережного снігового поля. Житє природи і магічний вплив его на душу і настрої чоловіка, отсе головний зміст его поезії. Та є у него й ширші, глибші акорди, вибухи пристрасти, малюнки суспільних відносин, людського щастя і людського горя. Одним із найкращих его творів є коротесенька поемка „Hochsommer in Walde“, когду тут подаємо перекладом, жалкуючи тільки одного, що наш переклад не в силі передати всего богатства мови і мелодійности оригіналу.

„Пять день я обіду и вечері не їв.
Ні грошей, ні праці... далеко домів...
Без праці... лиш голод... Неделе тяжка!
Плети ся, хили ся без хліба шматка!“

Чого сей челядник у ліс повернув?
Чим ліс таким зимним на него дихнув?
Чом висить розпука і сум на чолі?
Чом очи блукають з гилі до гилі?

Ховаєть ся сонце, тихесенько скрізь,
Лиш дрозд десь засвище і шенчесть ся ліс.
А що там та ива край ліса гойдає?
Вона чоловіка в гильках укриває.

Убогий клуночок на шнур він скрутив,
Ним шию і горло і карк охватив,

І скочив до долу — лиш хвильку трепав ся,
І з сонечком ясним на віки розстав ся.

Роса его мочить і сонце встає.
Ось иволга свище, зазуля кує.
Житє скрізь і радість, мов так тому й быть,
Байдуже шеночуть вітри і гудуть.

Ось з ліса лісничий по стежці вертав,
Повислого вгледів і зараз відтяв,
До властий громадських дав знати мерщій,
Жандарми присіли і два копачі.

Комісар в циліндрі, нотатку вийма
І пише: „Забійства й рабунку нема!“
Гей, трупа в трупарню! Кладіть на дрючки,
На цвинтар у кут, де готові ямки!

А що того трупа ніхто тут не знав,
Він тільки число „триста десять“ дістав.
Триста девять таких же пісок уже вкрив...
Чи справді-ж ніхто їх не знав, не любив?

Таких віршів, надиханих щирою симпатією і співчутєм до бідних та нещасливих у Лілієнкрона не багато. Він поет суб'єктивний і найрадше, найкрасше малює власні пригоди, зворушення власної думи. І в его одинокій більшій поемі, що має титул „Poggfred, ein kunterbuntes Epos in zwölf Kantussen“ найкрасші — чисто ліричні місця.

Лілієнкронові новелі також наскрізь особисті, немов виривки з его дневника, мов ескізи з подорожної мани великого артиста — дещо ледво начеркнено, а дещо підведено якими колірами та при тім огріто теплим, щиро-людським чутєм автора. Він не філософує, не аналізує — рідкість між Німцями, але уміє бачити ясно, виразно, як бачить тільки вправний стрілець; уміє схарактеризувати всяку ситуацію коротко і докладно, мов рапорт воєнного коменданта. Вже з тих невеличких оповідань, які ми подали тут в перекладі (вони виняті з книжки „Kriegsnovellen“) читач може добре пізнати писательську манєру Лілієнкрона. Крім дрібних оповідань, виданих окремо в збірках „Der Mäcen“, „Eine Sommerschlacht“, „Unter flatternden Fahnen“, „Krieg und Frieden“ і „Kriegsnovellen“. Лілієнкрон написав ще довшу повість „Breide

Hummelsbüttel“; се один із его найперших і найслабших творів. Гро драми („Arbeit adelt“ 2 дії, „Knut der Herr“ 5 дії, „Die Merovingen“ 5 дії, „Die Rantzow und die Pogwisch“ 5 дії, „Der Trifels und Palermo“ не здобули собі признання; їм бракує драматичного нерву і глибших провідних думок. В минувшім році видано окремою книжкою вибір его поезій (Ausgewählte Gedichte) і два томи повної збірки его віршів, котрим автор дав характерні назви „Kampf und Spiele“ і „Kämpfe und Ziele“. Друкуєть ся его повість „Mit dem linken Ellenbogen“.

Лілієнкрон не належить властиво до жадної літературної школи, не кермуєть ся ніякою естетичною доктриною і дбає тільки про те, щоби его писанє виявляло як найвірнійше і найілястичнійше его власну індивідуальність, его власну думу і вдачу. А що та его індивідуальність симпатична, повна енергії і сили, так і дихає здоровлєм, бажанєм праці і житєвих радощів, можна сказати, щаслива серед свого скромного окруженя, то й твори его роблять приємне вражінє, додають читачеві енергії і охоти до життя. У Лілієнкрона нема ані тїни песнізму, ані слїду якого небудь внутрішнього розладу і розстрою. Він найповнійший контраст до тої школи літературних декадентів, ібзеністів і ніцшіянців, що в остатніх часах наповнюють літературу замахом йодоформу і надають їй подобу клініки. Можна тільки одному дивувати ся, як се стало ся так, що власне німецькі модерністи признають Лілієнкрона одним із своїх, одним із проводирів своєї фаланги. Здаєть ся, що він тільки одним боком зближуєть ся до них — своїм різким, свободним індивідуалізмом.

Др. Іван Франко.

ХРОНІКА І БІБЛІОГРАФІЯ.

— У Києві з нагоди Шевченкових роковин в Літературно-артистичнім товаристві уряджено концерт; публіки було багато, концерт пройшов в дуже ентузіастичнім настрою. З програми значимо: п. Косачівна віддеклямувала свої вірші про від'їзд Дорошенка до Москви; рефератів було два — О. Кониського про світлі дні в житю Шевченка (друковані в нашім Літ.-Наук. Вістнику кн. II, відчитано в російськім перекладі) і О. Черняхівського про літературну і наукову діяльність в Галичині.

— Д. Шенрок, що зробив собі імя в російській літературі великою біографією Гоголя (вийшов недавно IV том), заходить ся тепер коло біографії Куліша.

— На засіданнях виділу товариства ім. Шевченка, що відбули ся 23 і 30 марця с. р., прийнято до відомости, що радник Т. Ревакович дарував до бібліотеки товариства 95 томів переважно комплетів різних часописей; що п. Кибальчич з Лубен прислала до музея три оригінальні листи Т. Шевченка; д. С. прислав для бібліотеки перше видане Епегіди Котляревського з 1798 року, а сербський конзуль у Відни з поручення сербського короля розкішно видане Євангеліє князя Мирослава з XII століття, котре король казав видати, доставши его від черців на пам'ятку свого побуту на Атонській горі. — В обмін виданнями з Товариством увійшли краківська академія наук і московське історичне товариство. До намісництва вислано подане о затверджене зміни статута товариства. Референтом до виділу історична секція товариства вибрала проф. Ол. Колесу.

— На засіданню філільогічної секції товариства мав проф. Волод. Шухевич дня 30 марця с. р. відчит про сьвітотгляд Гу-

цудів (леґевди про Бога і чорта, перших людей, потопу сьвіта, Соломона, повстане всякої тварі, сонце, місяць, зорі, веселку, град, вітер, небо і некло). — Тогож дня на засіданню історично-філільогічної секції читав д. Стефан Томашівський свою працю про народні рухи в Галичині 1648 р.

— Конкурс на написане популярних відчитів для читалень оголошує центральний виділ товариства „Просьвіти“ у Львові. Відчит, котрого обем не може перевишати 1 аркуша друку, може бути з якої-небудь галузи науки н. пр. з геольогії (про землю), про богатства землі в Галичині і їх використовуване, з астрономії, з медицини, про заразливі хороби, які ширять ся в поодиноких сторонах Галичини, з економії, з поля руського письменства, історії рідного краю та иньші. Преміюватись будуть відчити звичайною премією від аркуша друку. Рукописи просить ся надсилати до центрального виділу товариства „Просьвіта“.

— Редакція „Діла“ друкує тепер у своїй бібліотеці роман Ю. Л. Бульвера п. з. „Останні дні Помпеїв“.

— Нову руську часопись на Буковині під заголовком „Руска Рада“, видає черновецьке товариство „Руська Рада“. Часопись ся має на ціли ширити просьвіту і науку між буковинськими селянами, має осьвідомлювати їх політично, і стати органом, в котрім могли би вони упімнути ся про свою кривду. Виходить два рази на місяць. Передплата виносить 1 злр. 50 кр. річно.

— Угорську Русь так характеризує кореспондент „Діла“ з Угорщини (ч. 82): „Наші сьвященики, — одинока руська інтелігенци на Угорщині — замість опікувати ся своєю паствою, старають ся бути добрими Мадярами. По прикладу свого єпископа гонять за ордерами, а бодай за якими-небудь відзнаками за свої мадярські проповіді по чисто-руських селах. Нема такого села, що не було би задовжене по шию, — нема села, хоч би найменшого, де не було би 4—5 коршем та двох трох жидів-лихварів. Але такого села, де була би читальня, також нема. На що читальні? Чи не досить селянинові календаря раз на рік, в котрім пишуть ся образки наших „проводирів“ в мадярськім строю, з шаблею і в чакі?... А позичкові каси, спілки, крамниці? Де там! і про се не дбають“. — До тих слів кореспондента мусимо додати, що тепер на Угорщині виходять три ніби-руські газети: давній Листок, від двох літ що два тижні Наука „поучительна новинка для угроруського народа“ (орган товариства

св. Василя вел. в Упшварі), а сего року само угорське правительство видає для Русинів що тижня часопись „Недѣля, поучительно-газдовская повинка для угрорусскаго народа“. Виходить у Будапешті. „Чтобы на (!) нашу Недѣлю каждый, и найхудобѣйшій человекъ предплатити моголь (!), цѣна предплаты на цѣлый рокъ будетъ токмо 1 зр. 50 кр.“ Ціна справді дуже мала. Часопись ілюстрована. І Наука і Недѣля могли би сповняти своє завдане хоч по часті, коли біда в тім, що в них мова просто нігде „нечувана“, ні в минувшині ні тепер.

— В Стрию дня 28 цвѣтня відбув ся перший (сего року) в Галичині концерт в память сотних роковин відродження українсько-руської літератури. Проф. Колесса мав відчит про остатних 100 літ нашої літератури.

— В чеськім видавництві Ярослава Кваніля Světova knihovna (Свѣтова бібліотека) вийшла повість Івана Франка „Во а constricator“ в чеськім перекладі (числа 28—29 бібліотеки, ціна 20 кр.).

Заниски Наукового Товариства імени Шевченка, рік VII, том XXII. Книжка II за рік 1898. Зміст: 1. Забутий український віршописець XVII віку, написав др. Іван Франко (ст. 1—16). — 2. Примітки до історії козачини, написав Михайло Грушевський (1—14). — 3. Руські оселі в Бачці (в полудневій Угорщині), написав Володимир Гнатюк (1—58). — 4. Miscellanea: а) Печатка міста Константина з Звенигорода, подає М. Грушевський; б) Причинок до галицько-руської бібліографії 1848—1849 р., подає др. Іван Франко (1—10). — 5. Наукова хроніка; Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 р., подає др. Мирон Кордуба (1—42). — 6. Бібліографія, рецензії і справозданя (1—54). — 7. З Товариства: Загальні збори 2 лютого 1898 р. (1—3).

Про розвідки др. Франка і Гнатюка диви нижше; статя М. Грушевського написана з поводу книжки: „Бесіди про часи козацькі на Україні“ і ближше застановляє ся над питаннями про початки козацтва і Баторієву реформу. Новий розділ в пляні Записок становить огляд наукової літератури по всесвітній історії

з помічними науками та історії літератури й штуки, давно вже заповіджений редакцією. В відділі бібліографії видаєть ся богатством змісту рецензия дра Франка про біографію ен. Шумляйського.

М. Грушевський: Анти („Antai, Antes), уривок з історії України-Руси, ст. 16 (відбитка з Записок Наук. Тов. ім. Шевченка т. XXI).

Огляд звісток про Антів і вивід, що звістки про них належать до українсько-руської кольонізації.

Ол. Лотоцький: Суспільне становище білого (свѣтсько-го духовенства на Україні й Росії XVIII в., ст. 46 (відбитка з XXI тому Записок).

Интересно написаний огляд становища духовенства, особливо священників, супроти російського центрального уряду, місцевої адміністрації й своєї духовної зверхности; російські порядки інтересні з огляду на вплив, який мали на перемену українських.

В. Будзиновський: Жива у східній Галичині й Буковині. На основі дат в Statistisches Jahrbuch des k. k. Ackerbauministeriums 1896 і 1897 ст. 36 (відбитка з XXI т. Записок). Ціна 25 кр.

Статистична розвідка, на більшу половину занята статистичними таблицями; на підставі урядових дат автор висвітляє великі різниці між продуктивною рільництвом східної Галичини та Буковини в порівнянню з західними землями австрійської держави, і в самій Галичині та Буковині між рільничим господарством більшої та дрібною власности; різниця виходить дуже велика.

Др. І. Франко: Забутий український віршописець XVII віку, ст. 16 (відбитка з Записок т. XXII).

Огляд гіомічних віршів Діонтри Дубенського ігумена Виталія, автором котрих, бодай до певної міри оригінальним, можна уважати сього Виталія.

В. Гнатюк: Руські оселі в Бачці (в полудневій Угорщині) ст. 58 (відбитка з Записок т. XXII).

Дуже интересна етнографічна студія про руські кольонії в комітаті Бач-Бодрог, що в сумі мають яких 12—13 тисяч Русинів, виходців з угорського карпатського підгір'я. Автор пише на підставі відомостей, зібраних в науковій подорожі, що зробив він минулого року за підмогою Товариства. Численні тексти ілю-

струють оригінальний українсько-руський діалект сих кольоній. — М. I.

Показчик до Записок наукового товариства імени Шевченка. Томи I—XX. Роки 1—VI. У Львові, 1898. Сторін 66, 8-ки. Ціна 30 кр.

У п'ятдесятю річницю знесеня панщини і відродження галицької Русі. Написав Любомир Селянський. У Львові 1898. Під сим заголовком появилася 215 і 216 в черги, а 3 і 4 за 1898 рік книжечка товариства Просвіти, сторін 103, малої 8-ки. Ціна 25 кр. Автор поділив свою працю на три часті: в першій бесіда про панщину до 1848 року, в другій про відроджене галицької Русі і знесенє панщини, в третій про найважніші події по 1848 році до нині. Цілий сей матеріял подає автор у формі розмов або на гостині у господаря або в читальни, а річ поясняють сьвященик, професор або і селяни із свого досвіду. В тексті два портрети: цісаря Фердинанда і Франца Йосифа. На початку книжочки подано розвідку „Фонетика і етимологія, письмо Грицька Науки до Івана Політики“, бо по ухвалі остатного загального збору членів Просвіти ся книжка вийшла перша фонетичною правописною.

Про панщину і її знесенє 1848 року. Написав др. Іван Франко. Коштом і заходом товариства Просвіта. У Львові 1898. Стор. 135, ціна 30 кр. Крім популярної книжки Селянського видала Просвіта ще й сю працю д-ра Франка про панщину — для інтелігенції.

Процесъ Исуса Христа, юридична розв'ідка дра Андрія Чайковського. Накладомъ комітету будови нової парохіальної церкви въ Тернополи. Тернопіль, сторін 31, 16-ки. Ціна 15 кр. Сеть се правнича студія написана на підставі сьв. письма, страстних євангелій, праці Ренана і деяких теологічних творів.

Бібліотека для рускої молодежи, під редакцією Юліана Насальського. Рікъ V. Выпускъ XVII. Томъ XXVII. По ховзкôй дорозѣ, оповѣданє для молодежи. Написавъ Александръ Серончковскій. Коломыя 1898. Сторін 68, 16-ки. — Томъ XXVIII: I. Перлы въ глубинахъ, Франца Валюшка. Авторизований перекладъ зъ чеського Плятона Каршиньского. II. Колядники. Написавъ Стефанъ Пятка. III. Вольховый король. Пôсля Гетого Der Erkönig. До снôвъ молодости. Поезія Евг. Мандичевского. Коломыя, 1898. Сторін 75, 16-ки. Ціна обохтомиків 28 кр.

Новій землѣ, романъ въ двохъ частяхъ, Г. П. Данилевского. Бібліотека Дѣла, том LX. У Львові 1897, сторін 327, 8 ки. Ціна 1 злр. 20 кр. Попередні два томи були:

Будеярь, исторична хроніка въ трехъ частяхъ Николи Костомарова. Львів, 1897. Бібліотека Дѣла, том LVIII. Сторін 349, 8-ки. Ціна 1 злр. 50 кр. — і

Королѣ на выгнаню. Романъ Альфонса Доде. У Львові, 1897. Бібліотека Дѣла, том LIX. Сторін 158, 8-ки. Ціна 60 кр.

Новый законъ дороговый, пояенивъ Дръ Д. Савчакъ. Передрукъ зъ „Свободы“. Львові 1898, сторін 32, 16-ки. Ціна 10 кр.

Тайны покуты въ свѣтлѣ страстей Христовыхъ. Зъ пѣмецкого пôсля Г. Кольберга въ Фрауенбургу. Константинъ Целевичъ, душпастирь въ Розточкахъ. Львів, 1898, сторін 61, ціна 50 кр.

Бібліотека музикальна М. Колка. Часть церковна. 1. с в. Литургія. Число 1. Перемисьль, 1898. Сторін 25, ціна 20 кр. — Ч. 2. На Рождество Христово. Сторін 16, ціна 15 кр. — Ч. 3. Воскресеніє Хр., сторін 32, ціна 30 кр.

Збирникъ украинськихъ писень, для хору уложивъ А. Н. Артемовскій. Виданє книгарні Льва Ідзіковського в Київі, Крещатик Н. 29. Перший десяток, другий і третій по 50 кр. Київ 1897.

На городѣ, коло броду... Слова Т. Шевченка. Музыка Я. Лопатинского. Львів, в книгарні Ставропигійській. Ціна 45 кр.

Квартети мужеські. Серія друга. **Козаки в піснях народних.** Хор мужеский, уложив Філярет Колесса. Львів, 1898. (Пісні: Ой гук, мати, гук!, Віда тому козакови, Ти козаче-соболю, Ой на горі жито, Ой Морозе, Морозеньку, Про Ничая, Ой їхали козаки з обою, Ой їхали козаченьки і Гей там на горі — разом 10 пісень).

Куда ти йдеш? Сольо тенорове з супроводом фортепяна. Слова Ю. О. Федьковича. Музыка Романа Ганінчака. Ціна 25 кр. Львів.

Бескидъ. Думка и коломыйки на фортепянъ З. Г. И. Львів. Ціна 50 кр.

Підручне видавництво Львівского Бояна. Гей по горі. Слова Ю. Федьковича, музыка М. Вербицкого, на хор мішаний переложив Ф. Колесса. Львів 1898, ціна 20 кр. — Укра-

їнські обрядові пісні: „Веснянки“, 2-гий вінок. На хор мішаний уложив М. Лисенко. Львів 1897. Ціна 50 кр.

Збірникъ церковно народныхъ пѣсень. Составили о. Викторъ Матюкъ и о. Теофілъ Луцькъ. Перемышль 1897. Выпускъ I. Сторін 32, 16-ки. Выпускъ II. Перемышль 1897. Сторін 31, 16-ки. Сей збірник пісень з нотами коштує по 10 кр. за випуск.

Перегляд фейлетонів часописей:

Дѣло, 1898 р. числа 1—80.

Гаврило Чорній, оповіданє Т. Ветлини (чч. 1—5 і 7—13).
Мручок. Із записок моряка — О-ого (ч. 14). — Наукова діяльність Тов. ім. Шевченка в рр. 1896 і 1897 (чч. 16 і 17). — Промова проф. Ілі Кокорудза на концертї в день загальних зборів Просвіти (ч. 19). — Никола. Із записок моряка — О-ого (ч. 20). — Тиса — оповіданє К. Міксата (чч. 21 і 22). — Ми на рід старо-культурний — Я. О-ого (ч. 23). — 1848—1898, поезія В. Щурата (ч. 24). — І се і те і оне — Василя Соколівського (ч. 25). — З хроніки Бродів (ч. 26). — Письмо з Сухум-Кале — К. Устияновича (ч. 27). — Президент міністрів снідає — Кольмана Міксата (ч. 28). — Голос перестороги Поляка поданий своїм землякам. По брошурі Юрія Красковського, виданій в Кракові 1898 р. н. з. *Głos przestrogi dla naszych politycznych melomanów* (чч. 29—32). — Масковий балъ. Із записок моряка, Я. О. (ч. 33). — Село Жовтанці в окрузі жовківськїм — Василя Чернецького (ч. 34). — З поезій Марка Мурави (чч. 35, 42, 47, 55, 62, 72 і 75). — Лютова революція в Парижі (ч. 36). — В погоні за красою — Пл. К. (ч. 37). — Битва, нарис з природи Ольги Кобилянської (чч. 43—46) — передрук з черновецької „Буковини“ 1896 р. — Відень від 13 до 15 марта 1848 р. (чч. 49 і 52). — „До Бразилїї“ — оцінка образу з народного життя Л. Лопатинського (ч. 53). — Мартова революція в Берліні 1848 р. (ч. 54). — Письмо з Сухум Кале — Корнила Устияновича (ч. 55). — Баварська Помпадур — Лболя Монтец (чч. 56 і 57). — Язык малоруский в галицьких гімназіях — причинок до статї Мордовця у відповідь Виржевымъ Вѣдомостямъ, Івана Вишати (ч. 58). — Потреба різьбарско-малярского товариства — Якіма Долтого, цер-

ковного різьбара в Тисьмениці (ч. 60). — В чім лежить висість англосасаскої раси? — Дра І. Олеськова (ч. 63). — Зперед сорок і вісім літ (ч. 64). — Чи можна у нас духовника против его волї пенсіонувати? — Дра Михайла Зобкова (ч. 66). — Тихий але ревний патріот — М. З. (чч. 67 і 68). — Тарас Шевченко. Промова проф. д-ра Олександра Колесси, виголошена на 37-их роковинах смерти поета у Львові д. 4 цвѣтня 1898 р. (чч. 69—71). — Слово від академічної молодежи, виголосене студентом Стеф. Томашівським на Шевченкових вечерницях у Львові (ч. 69). — Для добра люду і краю. Розвідка о краввїм промислі Любомира Селянського (чч. 71—74). — Вступне слово В. І. Масляка на Шевченківськїм вечерї в Станїславові дня 14 марта 1898 (ч. 74). — Воскресенє, оповіданє Поля Бурже (ч. 75). — Він і вона. Гумореска Ольги Кобилянської, передрукована з черновецької „Неділі“ 1895 р. (чч. 77—80). — В'їзд Хмельницького. Образ Миколи Івасюка. Замітки Б. Л. (ч. 80). — Промова проф. Волод. Левицького на Шевченківськїх вечерницях в Тернополи (ч. 82).

Руслан, 1898 р. чч. 1—80.

Іван Смакушевський, оповіданє (чч. 1, 4, 5 і 8). — Літературно-науковий Вістник. Оцінка першої книжки, річника першого — д-ра К. Студинського (чч. 9 і 10). — Св. о. Папа Лев XIII а Русь, відчит питомця п. Куницького в духовній семінарії у Львові (чч. 11 і 13). — З великодушности, ескіз І. Потапенка (ч. 21—22). — Історія подїлуя, Вартоломея Самьочого, переклад з малярського (чч. 23—25, 32—33 і 35). — „Літературно-науковий Вістник“, оцінка книжки I і II, (чч. 24—26). — Критичні мініатури: Григорій Хведорович Квітка — П. Нагідки (ч. 36). — Клятьба, поезія Наума Чермака (ч. 36). — Сорокатий песик, сучасна небилія — з англійського (ч. 38). — Русько-українська перекладна поезія. Оцінка переспівів Павла Граба п. з. „Доля“ (чч. 39—41). — „Щоби Галя була молодшою!“ Мопольо з німецького (ч. 42). — Непоправний, посмертний спомин, з французького (ч. 43). — Як я став політиком? Автобіографія (чч. 45—48). — З сільських образків: Емігрант, оповіданє з життя люду написав Д. Л. (чч. 49—51, 53—54, 58—59, 62, 65 і 67). Літературні новини: Літературно-на-

уковий Вістник, книжки I—III, оцінка (чч. 56—57). — Анархістка, оповідане Дон Карлоса (з німецького, чч. 68 і 70). — Орел, оповідане Богдана Соцішника (чч. 72, 77 і 79).

Народна Часопись, 1898 р. чч. 1—80.

Острів з закопаними скарбами, повість з англійського Р. Л. Стівенсона (чч. 1—6, 11—18, 28—44). — Вінета, оповідане з данського — Зельми Лягерлеф, (чч. 7—10). — Найстарша і найбільша держава або Хіна, її мпнувшість і теперішність. Після Гессе Вартеґа, Е. Вольфа, гр. В. Сечені'ого і других зладив К. Вербенко (чч. 22—27, 60—64, 69—72). — Виклятий, оповідане з фінського Юані Аго, (чч. 45—49). — Мамин син, повість з німецького Артура Цаппа (чч. 50—59, 65—68, 73—75, 77 і дальші). — Антилі і Баґама (ч. 76).

О П О В І С Т К А.

Член редакційного комітету д. Олександр Борковський повідомив нас, що з причин від нього незалежних не може дальше належати до редакційного комітету Літературно - Наукового Вістника.

Сучасна Англія.

Нарис розвою її політичного життя 1814—1896 рр.

III. Сеньвобеса.*)

—**—

III. Демократична Англія.

Виборча реформа 1867 р. перемінила склад усеї виборчої машини і через те перемінила умови політичного життя в Англії. До голосу допущено величезну часть людности; не стало „неспорних“ виборів; по містах і місточках робітники здобули більшість голосів. Майже всюди виборці чиняють масу народню; їх занадто багато, щоб можна було підкупити їх або натнути по волі якогось пана.

Партії мусіли підладити ся до сеї демократичної переміни. Вони переняли звичай вироблений демократією Сполучених Держав — зорганізувати постійне товариство для ширення пропаґанди і кермована діяльністю партії в часі виборів. В парламенті була вже партійна організація; кожда партія мала там свого провідного проводиря (leader) і своїх „наганячів“ (whippers-in), що мали стягати членів партії на засідання. Парламент задержав свої давні звичаї; посольських диет не було, голосоване особисте (через перехід на один або другий бік салі); послы мусіли займатися своїми приватними справами і задля того часто виїзджали з Лондона; коли мало бути голосоване, треба було скликати їх.

*) Дяв. IV і V книжку.

Кожда партія від тепер творить відповідну організацію, щоби згуртувати виборців, завязує постійний центральний комітет і місцеві комітети. Ліберальна партія дала привід загодячи свою організацію з центром у Бірмінгемі; консерватисти пішли за ним прикладом. Так само, як і в Сполучених Державах, виборчі програми зробилися партійними маніфестами; кожда партія пильнувала висловити свою програму короткою і досадною формулою, що мала бути боєвим окликом її сторонників.

Посли зробилися більше залежні від виборців, парламент стався правдивою репрезентацією народу. Парламентарне правління зробилося правильнішим; палата послів є однією найвищою владою в краю; ніяке міністерство не пробує урядувати без більшости.

Партії лишилися на давнім ґрунті своєї діяльності. Консерватисти все ще шукають собі опори в виборцях графств у Англії, себ то по селах, де все ще верховодить англійський кляр і шляхта. Ліберальна партія опираєся на виборцях міст і містечок, особливо в промислових округах північної і західної Англії; за нею стоять також англійські диссиденти, противники клиру і майже вся Шотляндія, край наскрізь демократичний; її виборчі сили побільшали дуже. Але в парламенті вона перемінилася. Давні віги-аристократи, вороги робітників, помалу вимерли; настало нове покоління радикалів із буржуазії, вибраних робітниками, з демократичною програмою. Англійська система голосозання релятивною більшістю без бальотовання змушує противників консерватизму злучувати свої голоси на одного кандидата і не допускає творення окремої радикальної партії. Ліберальна партія зробилася постійною коаліцією старих лібералів з радикалами і звільнилася до того, що прийняла радикальну програму. Провідник ліберальної партії Гледстон, що розпочав свою кар'єру як консерватист і прихильник Піля, через сю ненастанну еволюцію дійшов аж до радикального ґрунту.

Консервативна партія лишилася при своїй політиці: не допускати доки тільки можна нових реформ, але не поборювати ніколи реформ уже докованих. Та й вона набрала більше демократичного вигляду.

Консервативне міністерство, котрого головою, по уступленню лорда Дербі, від лютого 1868 р. зробився Дізраелі, держалося без більшости до кінця 1868 р. Для вибору нового парламенту

треба було зладити нові виборчі реєстри відповідні до закону з 1867 р.

Вибори переведені на основі зміненого закону дали велику ліберальну більшість (387 голосів против 271), до котрої послів достарчили містечка і Шотляндія. „Адоляміти“ (віги-аристократи) щезли. Ліберали, вибрані коаліцією ліберальних виборців з радикалами, прибули з програмою реформ виложеною перед виборцями, чи навіть з двома програмами. Гледстон, ліберальний консерватист, провідник ліберально-радикальної коаліції, промовляв головпо за реформою Ірландії. Брайт, провідник радикалів, добивався надто безплатної науки в людських школах, аграрної реформи, тоб то надання селянам по троха землі, скасування мита наложеного на чай і на цукор, щоби дати робітникам „дешеву вечерю“, і зменшення видатків на військо та на воєнні кораблі.

Як по 1832 році, так і тепер виборча реформа оживила парламент, і ліберальна більшість узялася робити цілий ряд реформ, аби вдовольнити своїх ірландських і радикальних союзників.

Гледстон розпочав від Ірландії. По голоді і еміграції 1848 р. Ірландці довгий час були пригноблені, без політичного життя; про них якось забули в Англії. Тимчасом повстала нова народня партія при помочи Ірландців, що осіли в Сполучених Державах. Зразу вона повстала в формі тайного товариства, з присягою і засіданнями по ночі, з символічною хоругвою і з назвою „Fenians“ (назва взята з казочної історії Ірландії). Се була революційно-республіканська партія, що хотіла завести в Ірландії республіку при помочи оружного бунту против Англії. Вона числила на американських Ірландців, що служили вояками в обох арміях в часі сецесії, а надто надіялася на свій бік ірландських вояків, котрих було дуже багато в англійських полках. Ірландська людність потайно піддержувала сей рух, а в 1861 р. були навіть великі демонстрації на честь національних мучеників.

Правительство захопило тайну друкарню феніанської газети, поарештувало і позасуджувало провідників партії (1865 р.). Але партія зорганізувалася. Феніанці в Сполучених Держав пробували напасти на Канаду. Прибувши з Америки деякі Феніанці, офіцери і вояки американської армії, взялися приготувувати в Ірландії загальне повстання (в марті 1867 р.), але воно не вдалося. Феніанці пробували робити свою роботу і в Англії; один із них, американський генерал Келлі, зробив змову — ви-

красти оружє з арсеналу в Честері, але його зловлено і вислано з краї. Купа Феніянців кинула ся на повіз, котрим везено його, і увільнила його; трьох людей із сеї купи зловлено і покарано смертю, а Ірляндці величали їх як мучеників. Іншого феніянського генерала заперто в тюрму коло Лондона; Феніянці пробували розбити її (1867 р.).

Сі пригоди звернули увагу Англічан. Гледстон заявив, що в Ірляндії конче треба реформи. Так само як Піль в 1845 році він не думав іти на руку революціонерам і признати їм автономію, але тільки заспокоїти масу людности, духовенство і селян. По его думці треба було довести до того, щоби закони шановано так само в Ірляндії, як і в Англії. Щоби людність шанувала ті закони, вона повинна любити їх, а щоби могла полюбити їх, мусить уперед переконати ся, що закон її добродій, а не ворог.

Відповідно до сеї програми міністерство перевело в парламенті дві реформи.

1. Воно відібрало англійській церкві в Ірляндії характер державної церкви, касуючи її право суду над католиками і право побираня десятин. Уряд викупив її маєности за 16 мільонів ф. шт. і поділив сю суму на три часті: найбільшу віддано англійській церкві, що зорганізувала ся як корпорація без офіційного характеру, другу (найменшу) обернено на запомоги для двох інших церков у Ірляндії, пресвітеріанської і католицької, а третя пішла на публичні фонди (на шпиталі і притулки для вбогих). Се не було радикальне поступуванє; англійській церкві в Ірляндії полишено ще її будинки і вона все ще була дуже богата; але реформа усунула офіційну нерівність церков, образливу для більшости (1869—1871 рр.).

2. Щоби поліпшити житє селян, міністерство перевело в парламенті ґрунтовий закон (land act) в 1870 році. Сим законом надано законну силу звичаєви, що виробив ся в провінції протестантській Ульстері, де властитель не міг зігнати з ґрунту селянина, поки не заплатив йому відшкодованя і не звернув усіх видатків пороблених на меліорацію землі. Розширено се ульстерське „право арендаря“ на три католицькі провінції; була надія, що се забезпечить ірляндських селян від викидуваня. Але ся постанова мало помогла. Властителі все ще мали можливість робити вільні контракти найму своїх ґрунтів, а в тих контрактах ні-

коли не хибло того застереженя, що державець добровільно зрікає ся добродійства нового закона.

В тім самім часі для боротьби з революціонерами правительство дао ухвалити „каганцевий“ закон, котрим у всій Ірляндії заведено стап облоги.

Щоби вволити волю радикалів, ліберальне міністерство перевело в парламенті реформу елементарної освіти в Англії. Давні ліберали задовольняли ся субвенціями для приватних шкіл. Законом з 1870 року заведено обовязкову елементарну освіту. Всюди, де не вистарчали приватні школи, уряд мав право іменувати шкільні комісії (school board), вибрані оподаткованими горожанами. Така комісія мала право наложити податок на збудованє і удержуванє публичної школи, зобовязати родичів, щоби посилали дітей до школи і увільнювати бідних від шкільної оплати.

Ті публичні школи мали бути безконфесійні, але там вияснювано Біблію. Центральний шкільний комітет зробив ся чимсь в роді міністерства просвіти, маючи метою організувати і завідувати школами. Наука в тих школах була безплатна, обовязкова і світська, але обік них існували школи платні, фахові і конфесійні.

Міністерство скасувало давній звичай англійської армії продажности офіцерських ранг. Властиво самої ранги не куповано, але офіцер, що хотів авансувати, мусів заплачати за димісію свого попередника. Парламент ухвалив закон, котрим знесено сей звичай, та палата лордів відкинула сю ухвалу. Тоді міністерство перевело реформу адміністраційним способом, забороняючи купуванє димісій (1871 р.).

В кінці міністерство сновняючи обіцянку дану радикалам, зреформувало сам сей спосіб голосованя. Ще від 1832 р. радикали даремно добивали ся тайного голосованя, щоби зробити виборців незалежними від усякого натиску аристократії і клиру. Реформа з 1857 р. лишила була старий порядок устного голосованя; старі партії держались його, бо воно давало спосіб властителям контролювати голосованє їх державців. Боронено його теоретично тим, що, мовляв, голосованє — діло публичне, то повинно бути й явне. В кінці ліберальна партія зважила ся завести балютованє (голосованє картками, тайне). Не прийнято французької форми індивідуального голосованя, але прийнято спосіб втворений англій-

ською демократичною колонією Вікторією в Австралії. Виборча комісія друкує спільну картку, на котрій містять ся імена всіх кандидатів; кождий виборець доставши сей реєстр, зазначає окремим значком того кандидата, на кого подає свій голос.

Міністерство Гледстона хотіло ще завести в Ірландії світський університет (1873 р.), але більшість не згодила ся на се і відкинула проєкт.

Робітники, що допомогли до вибореня виборчої реформи, зажадали реформи закона про товариства. Їх фахові синдикати, тоб то ремеслові звязки (Trade unions) були тільки толеровані, але не признані законом; закон з 1825 р. позволяв союзи між робітниками, але з такими застереженнями, що мирові судії при їх відповіднім толкованю засуджували в тюрму кожного робітника, котрий докоряв своєму товаришеви, коли сей не приступив до страйку. Старий закон в самій терміпольотії „майстер“ і „челядник“ признавав законну нерівність між фабрикантом і робітником. Фабрикант, що зламав контракт віддаючи робітника з роботи, міг бути засуджений тільки на заплату відшкодованя; робітник самовільно покидаючи роботу підпадав карі аж до трьох місяців тюрми. Сам мировий судія мав право арештувати його і засадити в тюрму без апеляції; в таких справах свідочтво фабриканта було важне, свідочтво робітника неважне. В 1867 році обчислено, що рік-річно бувало більше як 1.000 процесів против робітників.

В часі розцвіту промислу по 1860 році повстав великий страйковий рух з метою — підбити в гору плату і вкоротити тривок праці. Фабриканти відповіли викидуванем робітників (lock-out) і так само як колись (1834 р.) жадали від робітників реверсів, що не будуть належати до синдикатів.

Деякі робітники в Шеффільді почали мстити ся на фабрикантах, раз навіть підложили бомбу (1866 р.). Прилюдна опінія обвинуватила за се синдикати і якийсь час війшло було в моду в Англії проклинати „ремеслові звязки“, що будім то доводять робітників до нужди, полихаючи їх до бунтів або пострахом змушуючи їх підлягати своїй тиранії. Звязкових секретарів обмовляли, як павуків, що живуть коштом робітницької маси. Уряд іменував комісію задля дослідю над злочинами, яких допустили ся ремеслові звязки протягом 10 літ (1857—1867 р.). Судовий вирок з 1867 р. рішив, що ремеслові звязки не повинні користувати ся

правами товариств задля взаїмної заемоги, бо вони спиняють промисл. Та про те перед слідчою комісією звязкові секретарі виказали ясно як на долоні, що звязки не тільки не мали ніякої участі в ніяких насильствах, не тільки не підмовляли робітників до страйків, але власне силкували ся не допускати до них і зробити робітників менше охочими до зачіпок. Слідство виражене против ремеслових звязків обернуло ся на їх користь. Рапорт комісії кінчив ся внеском, що ліпше буде признати їх законними і дозволити робітникам завязувати всякі спілки.

Ліберальна більшість пішла за сею думкою і ухвалила закон з 1871 р., котрим признано „ремеслові звязки“ законною репрезентацією робітників. Але щоби догодити великим промисловцям, ухвалено рівночасно „поправку до карного закона“, котрою під карою тюрми заборонено ставити сторожу за містом, щоб упереджувала посторонніх робітників про вибух страйку в місті, або тільки просити їх, щоби не шкодили страйкови, або навіть тільки числити тих робітників, що зламавши страйк знов стають до роботи. Страйки самі були дозволені, але уживанє якого будь способу для доведеня їх до успішного кінця було незаконне. Сім жінок, що кричали „тьфу!“ на робітника, котрий зламав страйк, засаджено до в'язниці.

Ремеслові звязки розпочали агітацію за скасованем сего закона. Їх центральний спільний орган, зложена в 1867 році „Рада союзних ремесел“, перемінила ся на парламентарний комітет (1871 р.), що мав вести акцію через послів. Сей комітет зажадав скасованя закона з 1871 року. Гледстон відмовив. Тоді робітники покинули ліберальну партію, і вона лишила ся в меншості по виборах 1874 р.

Консервативна партія обіцяла робітникам скасувати закон з 1871 р. Консервативне міністерство 1874 р. подало під ухвалу парламентови скасованє сего закона. Законом з 1875 р. заведено в кінці рівність між фабрикантом (хлібодавцем) і робітником, скасовано кару тюрми за зломанє контракту, усунено застереженя закона з 1825 р. і оголошено, що всяке діло дозволене одилиці є також дозволене спілці. Від тепер війшло в моду в Англії величати ремеслові союзи і вихваляти їх уміркованє в докір бурливости контінентальних робітників.

Ліберальне міністерство помалу втратило більшість: воно відіпхнуло від себе діссидентів заводячи публичні школи з обовяз-

ковою наукою Біблії; відіпхнуло й робітників не хотівши скасувати закона в 1871 р. Гледстон розв'язав парламент. В парламенті вибранім у січні 1874 р. консервативна партія перший раз від 1847 р. мала більшість майже 50 голосів. Консервативне міністерство урядувало півсема року при більшості. Їго проводир Дізраелі, в 1876 р. іменованій лордом Біконсфільдом, в питаннях внутрішньої політики мав тільки негативну програму: піддержувати інституції старої Англії, королівську власть, палату лордів і англійську церкву против напору радикалів. Але сю традиційну політику він висловлював у новій формі. Знаменитий бесідник і повістяр, похопний до театральних поз і до літературних формул, він задумав підсунути консервативній партії погляди зовсім далекі колишній торійській аристократії. Сам Дізраелі, потомок жидівської вихрещеної сім'ї, виступив з разу радикальним кандидатом, а в своїй повісті „Сибіля“ (1845 р.) висловив свою симпатію до робітників чартистів. Навіть зробивши ся консервативним послом він не переставав нападати на аристократію; англійське правительство від 1688 до 1832 р. він порівнював з конституцією Венеції, закидав аристократичним фаміліям, що присвоїли собі королівську власть і говорив про „увільнене королів від тиранства парламенту“ і про правительство оперте на трьох основах: на монархії, церкві і народі. Пізнійше він заявив, що консервативна партія має піддержувати три великі справи: національну церкву, непорушену власть англійської імперії і поліпшене народнього життя. Він обертав ся до народу, щоби сей піддержував королівство і церкву, а за се королі повинні дбати про піднесенє народнього добробуту, а церкву про піднесенє моральности народу. Їго ідеалом була монархія церковна і демократична, щось посереднє між розумінєм монархії у Наполеона III, Бісмарка і Льва XIII.

Окрім робітницьких законів з 1875 р. і деяких дрібних реформ (у школах, у публ. гігієні і в завомаганю бідних) консервативне міністерство не зробило нічого у внутрішній політиці. Воно займало ся головно заграничними справами, вірне торійській традиції від 100 літ. Дізраелі силкував ся розбудити англійське національне почутє ведучи войовничу політику в імя чести Англії, що, як він твердив, була скомпромітована неутральною політикою Гледстона.

Патріотичну агітацію він переніс на дві точки: на англійські кольонії і на східне питанє. Ліберальна школа була тої думки, що треба позбутися кольоній, котрі, мовляв, коштують дуже багато; консерватисти стояли на принципі „цілоти Британської імперії“ і бажали ближших зносин між кольоніями і Англією через воєнну і торговельну федерацію. Правительство оголосило королеву імператоркою Індії. Воно пробувало навіть завести південноафриканську федерацію, та се викликало війну з Трансваалем. В східному питаню Дізраелі став на тому, що треба піддержати Турцію. Гледстон спинив його якийсь час, розворушивши прилюдну опінію против Турків за їх „жорстокости в Болгарії“*). В 1876 р. відбуло ся в великих містах багато віч „для висказу обуреня“. Але парламент таки прихилив ся до інтервенції на користь Турції. Так само як в часі кримської війни, Англія заняла войовничу поставу і відіграла діяльну ролю в Європі. Біконсфільд взяв участь в берлінському конгресі, а коли вертав до Лондону, його витали як тріумфатора (1878 р.). За сего консервативного міністерства скінчила ся також війна з племенем Ашанті (1874 р.) і розпочали ся війни з Афганістаном і з Зулюсами.

В часі консервативного міністерства повстала в Ірляндії нова опозиційна партія, що при помочи нової тактики зуміла здобути собі рішучий вплив на внутрішню політику Англії.

Доси Англія тільки від часу до часу займала ся Ірляндією. Ірляндське питанє забігало дорогу кожній генерації (в рр. 1801, 1820—29, 1843—48, 1865—67), та його ніколи не доводжено до кінця. Ірляндці як були так і лишали ся вбогими і невдоволеними, а тільки переставали демонструвати, і про них забували. Ірляндська опозиція складала ся тільки з двох купок людей, що поступали без спільного порозуміння: з невеличкої купки ірляндських послів автономістів у Лондоні, що держали ся здалека від великих партій, були загалом люде бідні і без поваги у своїх богатших товаришів, без впливу в парламенті, — і з аграрної партії в Ірляндії, зложеної з молодіжи, що мстила ся за викидуваня стріляючи до властителів або їх завідателів та калічачи їх худобу. Ті пімсти тягли ся ще від XVIII в., а і в XIX в. усе були по ірляндських селах охочі на таку роботу, „білі хлопці“, „місяч-

*) Bulgarian atrocities, — такий був титул Гледстонової брошури.

ники“ (moon-lighters), так названі тим, що вилазили на діло при світлі місяця, — та се не була ніяка політична партія. Лишило ся було ще дещо й феніянів, але в розсіпці.

Зразу Ірляндці добивали ся скісованя Унії, далі републіки. Парляментарна група здобула ся на нову формулу: Home rule (гомруль), себ то краєве правительство, і добивала ся не повного розділу, але автономної управи під проводом ірляндського парламенту.

З разу ся група не мала ніякого впливу, англійський парламент не слухав ірляндських послів. Зміна настала, коли провід партії обняв Парнелъ. Се був протестант, з англійського роду, але вихований у Ірляндії і горячий прихильник ірляндської незалежности. Він надав партії нову тактику і в англійськім парламенті і в Ірляндії.

В парламенті він бажав витворити ірляндську партію зовсім далеку від англійських партій, що не входила би в союз з одною для поборюваня другої, як за часів О'Коннеля, але займалась би тільки спинюванем парляментарної роботи. Но єго думці треба було не допустити англійських послів до залагоджуваня англійських справ і тим змусити їх, щоби заняли ся справами Ірляндії. Звичай англійського парламенту, усьвячений загально шанованою традицією, признавав кождому членови право говорити без кінця і палата не могла його спинити ані замкнути дискусію. Далі кождий посол мав право вносити поправки до кожного слова кожного проєктованого закона, жадати над кождим внеском голосованя через перехід послів на сей і той бік, що забирало пів години часу, ставити по кождім голосованю „внесок на відрочене“, себ то вносити, щоби палата перервала засідане аж до завтра, заявити, що в салі нема числа послів потрібного для веденя нарад і зажадати справдженя числа присутних. Значить, досить було невеличкого числа смілих послів, щоби не допустити ніякої дебати до закінчення.

Сеї тактики, що звала ся обструкцією, вживали перед тим усі партії, що були в меншости, Піль в 1831 р. і Гледстон, але тільки виїмково; Парнелъ зробив її систематичною. Ірляндські послі, порозумівши ся про чергу, виголошували безкопечні промови, про котрі в газетах навіть не давано справозданя, і без кінця проволікали засіданя. В дискусії над законом про південну Африку (1877 р.) засідане з середі протягло ся всю ніч і в чет-

вер до другої години по полудни. Обструкція „ірляндської бригади“ зробила ся такою не вигідною, що парламент зламав старий звичай і надав президентови власть піддати під ухвалу виключене кождого посла, про котрого звісно, що „свідомо і вперто не допускає парад над публичними справами“. В 1879 році обчислено, що один ірляндський посол протягом одної сесії промовляв 500 разів, а другий 369.

В Ірляндії парляментарна партія порозуміла ся з діяльними членами аграрної партії. Девітт, колись засуджений за феніянство, вернувши з заслання в 1877 році, завязав товариство для оборони селян, що перемінило ся на „Земельну лігу“ (Land league), засновану в Галльовеї, а з часом розширену по цілій Ірляндії (1879 р.). Закон з 1870 р. не забороняв властителям ані жадати надмірно високої аренди ані викидати не виплатного арендаря. Наслідком кількох недородів богато селян не могло заплатити аренди і викидуваня побільшали (в 1876 р. викинено селян 1269, а в 1879 аж 2267). Земельна ліга приняла програму, що зводила ся на три формули: 1. постійна аренда і право державця сидіти на обробленім ним ґрунті і щоб ніхто не міг викинути його, доки платить чинш; 2. вільна продаж, тоб то право продавати арендований ґрунт; 3. справедливий чинш, щоби властитель не сьмів жадати надмірно високого чиншу. Всі три жаданя йшли до того, щоби обмежити права властителя (landlord) на побір чиншу і перемінити ірляндських селян на дрібних властителей, обтяжених тільки невеличкою оплатою. Щоби змусити лядлдордів до уступок, Парнелъ радив селянам викиненим із ґрунту не вступати ся, поки їх не викинуть силою; він числив на те, що не один властитель завагаєть ся перед „евікцією“ при помочи поліції, процедурою досить коштовною. Земельна Ліга повинна була запомагати опірних селян, зобовязуючи своїх членів, щоби ніхто не сьмів брати в аренду ґрунту, з котрого викинено иньшого члена.

Для піддержаня боротьби треба було грошей; Парнелъ зажадав їх від ірляндських патріотів у Америці. Він об'їхав Сполучені Держави, де його приймали як репрезентанта Ірляндії, і привіз суму 72.000 ф. шт. (1879—80 р.).

Партія Гомруль звела до купи три сили: ірляндських селян, ірляндських послів і американських Ірляндців. В Ірляндії вона порушувала селян обіцяючи їм поправу їх материяльного стану, піддала їм думку добивати ся ірляндського парламенту,

щоб сей довершив аграрну реформу, велячи їм вибирати послів прихильних до Гомруля. В Англії вона при помочи ірландських послів змушувала парламент займатися ірландськими справами і надіялась вибороти автономію. В Америці вона збирала фонди потрібні для національної агітації.

Партия, зорганізована остаточно в 1879 році, вибрала Парнеля своїм головою.

Консервативне міністерство все ще мало більшість у парламенті. По блискучих успіхах берлінського конгресу Біконсфільд думав, що може числити на виборців і розв'язав парламент, щоби заповнити собі владу на новий період (в марті 1880 р.). Але виборці, як звичайно не цікаві на заграничну політику і невдоволені після кількох лихих жнив, покинули консерватистів. Вибори 1880 р. дали ліберальній партії несподівану більшість (349 лібералів, 235 консерватистів і 63 гомрулерів).

Ліберальне міністерство Гледстона (1880—1885 р.) було заняте боротьбою з Ірландцями і виборчою реформою.

Зразу воно пробувало заспокоїти Ірландців аграрною реформою. Воно внесло проєкт закону, котрим признавано відшкодоване для кожного державця викиненого властителем; вибрано комісію, що мала означувати в кождім разі суму того відшкодованя. Але в партії Гомруль прихильники боротьби переважили прихильників союзу з лібералами; головою вибрано Парнеля 23 голосами против 18. Гомруль заявив, що сей проєкт не вистарчає і зажадав радикальної реформи, знесеня ляндльордизму і національної незалежності. Замість утихнути ірландська агітація побільшала. Аграрні алочини, тоб то німсти на властителях пішли частійше. Видумано новий спосіб примусу на ворогів Ліги: на них кидаю пеначе кwarantану: жаден Ірландець не сьміє мати з ними зносин, вони не сьміли знайти ані наймита для послуги, ані робітника для праці, ані купця, щоб їм продав щось. Сей процедура приложена у-перше до капітана Бойкотта (в листопаді 1880 р.), розповсюдила ся під назвою бойкотованя. Пасивний опір проти викиданя, бойкотованя і приватна німста зробили положене ґрунтових властителів у Ірландії нестерпним. Депутація із 105 великих властителів просила у віцекороля ірландського ошіки і захованя в тайні їх імен зо страху перед німстою Ліги.

Правительство зважило ся на боротьбу. Видано процес проводирям Ліги за змову, що мала метою — не давати фермерам

платити аренди, а рівночасно не допускати властителів до виарендовуваня ферм. Та Парнелъ вирушив обіхати Ірландию, щоби піддержати духа людности.

Тоді правительство задумало завести в Ірландії виймковий стан (в січні 1881 р.) і подало парламентови проєкт „закону на усмиренє“ (coercion bill). Ірландська партія відповіла обструкцією проти сего закона. Засідає з д. 31 січня, розпочате в вівторок о 4 години, тягло ся без перерви аж до середи до вечера. Тоді президент зважив ся не дати голосу Ірландцям; закон прийнято в першім читаню не зважаючи на крики Ірландців. Палата зразу ухвалила тимчасовий регулямін (1881 р.), потім (1882 р.) згодилася ухвалити закон про замкненє дискусії, тай то з застереженєм, що за замкненєм повинно заявити ся що найменше 200 голосів проти 40

Правительство покористувало ся виймковим законом так, що арештувало кількох ірландських проводирів. Але викидуваня ірландських селян побільшали. Міністерство виробило проєкт нового аграрного закона, користнійшого для державців; воно давало їм право умовити ся на постійну аренду на 15 літ перед окремим трибуналом і обіцувало їм державну заповому на закупуванє або поліпшуванє землі. Але ірландська партія не переставала бороти ся. „Національна конвенція“ з 1200 делегатів, скликана Земельною Лігою до Дубліна, ухвалила заяву, що „причиною політичного і соціяльного лиха є чуже панованє“ і що одним ликом є дати Ірландії самоуправу (верес. 1881 р.). Гледстон назвав сию заяву „новою євангелією розбою“ і „тиранством Парнеля“ і заявив, що стоїть твердо на тім, аби піддержати англійське панованє і право власности. Він велів арештувати Парнеля, а сей відповів на се окликом: „Геть з аренами! Не платити за аренди, поки правительство не покине тероризму і не віддасть народови єго конституційних прав. Проти пасивного опору цілого народа військова сила буде безильна“. Правительство розв'язало Лігу (в жовтні 1881 р.), та Ліга перенесла ся до Англії, а ліга жінок під проводом Парнелевої сестри вела далі опір у Ірландії.

По кількох місяцях агітації, арештовань, процесів міністерство побачило, що краще піти на згоду і порозуміло ся з проводирями ірландської партії, що сиділи в тюрмі в Кільменгемі. Се була тзв. „кільменгемська угода“. Міністерство випустило

арештантів і обіцяло новий аграрний закон і дароване державцям усіх несплачених доси арендових рат.

Але невеличка революційна група тзв. „Необідимих“ заховала традицію Феніянців бажаючи оружного повстання і повного розриву з Англією. Вона ганьбила Гомрулерів, що задовольняють ся автономним парламентом і відкидала їх тактику легального опору. Щоби зробити неможливою угодову політику, ті непримиримі виконали вбивство в парку Фенікс : серед білого дня замордовано в публичнім парку в Дубліні державного секретаря для Ірляндії і його помічника (д. 6 мая 1882 р.) За те міністерство видало закон, котрим заведено суди без присяжних судив і три роки держало Ірляндію в виїмковій станії. Революціонери в порозумінню з товариствами в Сполучених Державах пробували наслідувати тактику російських терористів і революціонерів кидаючи динамітові бомби, щоби терором змусити Англічан до надання автономії Ірляндії. Вони робили се в Англії в самих центрах правительства; були вибухи в бюрі одного міністерства (1883 р.), в палаті послів (в січні 1885 р.), а в 1883 р. відкрито компанію, що вироблювала динаміт у Бірмінгемі і в Ліверпулю, щоби зруйнувати деякі публичні будівлі. Сю тактику захвалював на публичнім зборі в Сполучених Державах ірляндський революціонер О'Доннован Росса; по єго думці терор був одинокий спосіб, щоб видерти у Англії уступки для Ірляндії.

В Ірляндії зроблено народню складку на честь Чарнеля, а підчас бенкету, на котрім вручено йому суму, замість тосту на королеву проголошено тост на „Ірляндію яко народ“.

Ліберали здавна вже добивали ся виборчої реформи; поперед усього вони хотіли знести різницю між місточками і графствами. Конференція делегатів ліберальної партії (в жовтні 1883 р.) ухвалила перевести її. Міністерство Іледстона предложило її в двох частях, а парламент ухвалив обі без опору (1884 р.); всі партії згоджували ся, що ся реформа конче потрібна. Навіть палата лордів не противилась їй, а тільки троха приїзнила її (1885 р.).

Реформа 1884 р. не була постановою чисто емпіричною так як обі попередні; вона основувалась на розумовім принципі згіднім з думками радикалів і висказанім уже в самим титулі: „Закон про народню репрезентацію“. Перший раз законодавці не задовольнили ся новим розділом мандатів, але побільшили їх число (палата мала від тепер складати ся з 670 послів).

Систематично поведено роботу, щоби зменшити нерівности і довести до одностайної організації.

1. Право голосованя, доси не однакове в графствах і місточках, тепер мало йти по одному правилу: правила місточок розширено на графства, так що число виборців у графствах побільшено майже в трое. Для цілого краю був тепер тільки один спосіб голосованя.

2. Місточка мали доси округи виборчі далеко менші, до котрих належали села обняті промінем 8 англ. миль довкола осередка місточка; обчислено, що в місточках один посол випадав на 41.000 душ, а в графствах на 78.000, так що для такої самої людности в місточках були майже два послі. Новий закон відібрав мандати у 105 місточок з людністю понизше 16.000 душ, лишив тільки по одному послови для 37 місточок, що мали понизше 50.000 душ і розділив ті мандати між графства і міста, що мали більше як по 165 000 душ, даючи один мандат на кожних 50.000 душ. Графства поділено на виборчі округи і заведено в них усюди (крім 34 місточок) голосоване картками з іменем тільки одного кандидата. Систему, для проби заведено в 1867 році, з округами, що вибирали кількох послів для репрезентованя також і меншости, тепер закинено.

Та про те і се ще не була радикальна реформа. Англійська виборча система все ще задержала деякі сліди давньої звичаєвої організації, з котрих видно брак одноцілого пляну і різницю між нею і виборчими системами континентальних країв, уложеними на основі розумових принципів.

1. Заховало ся двоєке право голосованя: право голосованя голови дому (house holder), для котрого досить було мати дім заведений у податковий реєстр і право голосованя для льокатора (lodger), для котрого треба було займати мешканє за 10 ф. шт. (120 злр.). Різниця не все буває ясна; коли властитель виповадить ся з дому, в котрім жив обік своїх льокаторів, то льокатори роблять ся головами дому.

2. Через те, що право голосованя привязане до дому, а не до особи, люде, що мають доми в різних округах, мають по кількка голосів; хто не має дому, той не має й права голосованя. В 1885 році вичислено, що ще 1.800,000 дорослих осіб лишило ся без права голосу; се сини, що живуть при родичах, люде, що

живуть у нанятих мебльованих кватирах, робітники, що живуть в домі хлібодавця.

3. Вписуване в виборчі реєстри не є регульоване ніяким законом, та про те треба було сповнити деякі формальности, щоб бути записаним, а головню жити в даній місцевості постійно бодай рік перед записом: се усувало багато робітників від права голосованя.

4. Вибори не відбувають ся в цілім краю одного і того самого дня.

5. Вибір усе ще доконуєть ся релятивною більшістю; голосованя картками нема; через те нераз бують вибрати консервативні кандидати в округах, де нема консервативної більшости; через те й радикальні партії не можуть нераз почислити своїх сил голосуючи на свого кандидата, але мусять голосувати на першого ліпшого ліберального кандидата.

6. Палата послів по закону вибираєть ся на сім літ. Та на ділі звичайно правительство розв'язує парламент перед упливом сімох літ; але се залежить від волі правительства і таким робом тривок палати залежить від доброї волі міністерства, що держить послів під ненастанною загрозою розв'язаня. Нові вибори відбувають ся нагло, в дуже короткім часі.

7. Посли не беруть ніякої відплати за свою працю, а кошти вибору ще й доси бують дуже великі.

Через те, що право голосованя прив'язане до доходу, а жінки не є формально виключені, роблено проби жадати права голосованя і для жінок, але трибунали відкинули таке толкованє. Пізнійше парламент ухвалив принципіально допустити жінок до голосованя, але тільки принципіально.

Міністерство Гледстона знеохочене заграничними клопатами (в Афганістані і в Єгипті) уступило по голосованю над бюджетом, при чім воно лишло ся в меншости 12 голосами тому, що звиш 50 ліберальних послів здержало ся від голосованя (в червні 1885 р.). Консервативне міністерство (Сельсбері), що настало по нїм, не маючи більшости, держало ся тільки за згодою Гледстона. Так само, як в 1868 р., була надія перевести вибори на основі нового виборчого закона. Міністерство пробувало також пригорнути до себе ірландську партію заявляючи, що не жадати-ме відновленя виїмкових законів против Ірляндії.

При виборах в падолисті 1885 р. ліберальна партія виступила з програмою демократичних реформ. Гледстон зажадав справедливійшого розкладу податків, реформи адміністрації такої, щоби місцевими справами завідували виборні корпорації, реформи палати послів, реформи аграрної, щоби рілним зарібникам понадавати по шматку ґрунту і поробити їх ґрунтовими властителями. Виборчий оклик був: „Три морги ґрунту і одна корова!“ Що до Ірляндії він заявив, що готовий дати їй незалежність, яку тільки можна погодити ся з єдністю імперії. До сеї програми проводир радикальної частини ліберальної партії Чемберлен додав відділене церкви (англїканської) від держави.

Парнелль кликав Ірляндців, аби не голосували за ліберальними кандидатами; він лагодив ся прийняти тактику певнійшу від обструкції. Думка була не тільки не допустити англїйського парламенту до залагоджуваня справ Англїї, але зробити англїйське міністерство залежним від Ірляндців. Бо коли з двох великих державних партій жадна сама не має більшости, то ірландська партія робить ся потрібною для утвореня такої чи иньшої більшости, надїлює властю сю або ту партію і може диктувати свої умови. В парламенті вибранім в 1885 році було 333 лібералів, 251 консерватистів і 46 Ірляндців гомрулерів. Консервативне міністерство опинило ся в меншости супроти союзу лібералів з Ірляндцями (в січні 1886 р.) і уступило, а на єго місце настало міністерство Гледстона.

Від тепер найголовнійше питанє в англїйській політиці є: як поводити ся супроти Ірляндії? На сьому питаню розбила ся ліберальна партія. Гледстон зв'язав ся з Ірляндцями, вступив за їх радикальною реформою і зажадав Гомруля як акту справедливости і винагородити за давнійші кривди а при тім як найліпшого практичного способу для запевненя спокою в Ірляндії. Велика більшість ліберально-радикальної партії пішла за ним. Але частина відірвала ся бажаючи поперед усього піддержати єдність (union) Ірляндії з Англїєю і вважаючи Гомруль розшматованєм імперії. Ті ліберальні діссіденти назвали себе уніонїстами; вони складали ся з групи аристократів, що держала ся традиції давніх вігів (її головою був Гартінґтон) і з невеличкої групи радикалів під проводом давнього голови радикалів Чемберлена; до сеї групи входили головню послы з околиці Бірмінґема, Чемберленового виборчого округа.

Розрив почався зараз, коли Гледстон піддав міністерству свій проєкт закону про Ірландію; Чемберлен уступив із міністерства. Розрив ще збільшився, коли проєкт піддано палаті послів. Гледстон проєктував утворення ірландського парламенту зложеного з двох виборних палат і одвічної виконавчої ради, подібної до англійського міністерства; але англійському правительству було застережене право остаточно рішати спільні справи. В Англії загал прийняв сей проєкт дуже неприхильно. В Ірландії протестанти з Ульстера, з давня зорганізовані в тайні товариства (льожі) утворили англійську національну партію, провану оренджистами, розпочали бурливу агітацію і завязали літуну проти Гомруля. Вони не обмежили ся на протестування проти проєкту міністерства, але зорганізували ся цемов на війну, виявляючи незломну волю радше бити ся, ніж прийняти ірландський парламент. 30.000 ульстерських жінок вислали до королеви петицію благаючи її — не санкціонувати сего закону. По пристрастній дискусії в часописях і в парламенті проєкт відкинено 341 голосами проти 311, при нечуванім розворушеню серед послів і серед публіки на галернях (7 червня 1886 р.).

Гледстон розв'язав парламент і відкликав ся до краю. Вибори відбули ся виключно під окликом ірландської справи. Се була боротьба не між лібералами і консерватистами, але між Гомрулерами і уніоністами. Ліберальні виборці, заскочені наглим зворотом Гледстона, не мали ще часу привикнути до думки про Гомруль; багато їх здержало ся від голосованя. Натоміць консерватисти йшли згідно під стягом національної єдності; їх відперли також ліберальні виборці уніоністи. При виборах 1886 р. Гледстонова партія розбила ся: в Англії вона здобула тільки 125 мандатів на 455 (в Лондоні 11 на 62); загалом у парламенті було тільки 191 Гледстоніянців і 86 Гомрулерів проти 317 консерватистів і 75 лібералів уніоністів.

Угрупування партій змінювало ся до ґрунту. Замість двох великих партій, що бороли ся одна з одною за власть, виринули дві коаліції ріжнородних елементів: коаліція Гомруля, зложена з лібералів Гледстоніянців і з ірландських націоналістів, і коаліція уніоністів, зложена з консерватистів і з двох ліберальних фракцій: групи вігів під проводом Гаргінґтона і групи радикалів під проводом Чемберлена.

Коаліція уніоністів мала більшість 116 голосів і держала ся при власти шість літ. Міністерство Сельсбері складало ся з самих консерватистів, але урядувало при помочи лібералів дисидентів, задля котрих воно мусіло довершити одну радикальну реформу — децентралізацію адміністрації.

Коаліція мала на меті задержати Ірландію в залежності від центрального правительства, от тим то й міністерство поперед усього було заняте боротьбою з ірландською народною партією. В парламенті положення Ірландців змінило ся; вони вже не стояли самі в систематичній опозиції, але були в звязку з великою ліберальною партією, що згодила ся добивати ся для них автономії Ірландії. Сея партія складала ся головню з послів вибраних у найдемократичніших округах Англії (на півночі), в Шотландії і в Уельсі. В автономії вони вбачали не якусь виємкову постанову, що була конечною задля особливих відносин у Ірландії, але нормальний спосіб правління, що повинен бути заведений у всіх частях королівства. І от вони почали добивати ся автономії, навіть з окремими парламентами, для Шотландії, для Уельса, для Англії (а то й для поодиноких частей Англії). Таким робом британська імперія мала б переіменити ся на федерацію, до котрої в міру потреби належали би також колонії. Приймаючи сю програму партія Гомруля тратила свій виключно ірландський характер, робила ся демократично-федералістичною партією. В парламенті вона була безсила супроти уніоністичної більшости, але вона працювала в краю, щоби здобути собі більшість при найблизших виборах.

Правительство заявило, що в Ірландії воно хоче держати порядок, тоб то піддержувати властителів, що не хотіли знижувати арендової плати. Аґрарна комісія, вибрана задля означуваня ціни аренди, не мала обовязкової власти, а тільки висловлювала свою думку, до якої міри їй видавалось би справедливим знизити аренду, але властитель міг зовсім не зважати на ту думку. Земельна Ліґа відповіла на сю політику правительства новою тактикою, котру назвала „цїляном кампанією“ (1886 р.). Вона вивала селян: скоро властитель не захоче прийняти ціни, яку радить комісія, не платити зовсім аренди, з селян, арендарів у одного того нана завязати центральний комітет і на єго руки складати арендову плату в сумі означеній комісією. Сей комітет мав вести переговори з властителем і спонукати його, щоби узяв плату. Та-

ким робом арендарі кожного лендлорда творять щось немов синдикат против властителя. Ліга додала тим синдикатам практичної сили, грозючи пімстою тим, хто-б не хотів приступити до них. Правительство видало процес організаторам і признало весь той „план кампанії“ нелегальним звязком.

Оттак прийшло до явної боротьби. Властителі викидали арендарів, арендарі не хотіли вступати ся з помешкань, так що властителі мусіли викидати їх при помочи поліції. В графстві Ульстер прийшло до бійок між оренджістами і націоналістами: в Бельфасті одні до одних стріляли по вулицях. Деякі католицькі єпископи прилюдно виступили за Земельною Лігою. Правительство пробувало процесами здусити проводирів руху, але суди присяжних не хотіли чи не сміли засуджувати оскаржених, свідки не хотіли свідчити. Правительство подало парламентови винючий карний закон для Ірляндії, котрим надавано мировим судиям право засуджувати самовладно аж до 6 місяців примусової роботи за терроризоване і бойкотоване, а правительству надавано право ставити оскаржених Ірляндців перед судом по за границями Ірляндії. Партия Гледстона пробувала обструкцією не допустити до ухвали сего закона. Тоді правительство подало парламентови новий спосіб скорочення дебати: кінець дискусії наперед назначено на 17 червня, а які уступили ще по тім лишать ся необговорені, будуть піддані під голосоване без дебати. Се вже не було „замкнене“, се була „гілотина“, яка практикуеть ся в парламентах Сполучених Держав. Посли Гледстоніянци запротестували і вийшли з салі (1887 р.). Чемберлен, проводир радикальної уніоністичної партії заявив, що зрікаєть ся всякої проби відновлення давньої ліберальної партії. Ліберали уніоністи тепер остаточно зіляли ся з консервативною партією, творячи національно-уніоністичну партію; правительство лишило ся те саме, лишила ся її тактика консервативної партії, але до програми прийнято деякі точки радикальної програми.

Щоби задовольнити своїх союзників лібералів, міністерство перевело в парламенті аграрний закон для Ірляндії, що мав дати змогу селянам дійти до ґрунтової власности. Але се не спинило боротьби. Правительство признало Земельну Лігу небезпечною (в серпні 1887 р.), переслідувало ірляндських проводирів їх позасуджувано і в тюрмі трактовано на рівні з звичайними злочинцями. Се дало причину до завятих нападів на правительство

в парламенті з боку Гледстоніянци і Ірляндців, а в Лондоні до мітінгу, що висказав обурене людности на секретаря для Ірляндії А. Бельфура, завязаного прихильника системи гноблення (1889 р.).

Найважійшим ділом уніоністичного міністерства була реформа адміністрації 1888 р., довершена для заспокоєня союзників-радикалів. Дотеперішня система віддавала всю місцеву власть в руки мирових судій, тоб то аристократії. Законом з 1888 р. утворено ради графств (county councils) вибрані на три роки всіми оподаткованими і зложені, на взір міських рад, із радників, ольдерменів і президента. Їм передано більшу часть не-судових функцій мирових судій (публичні будівлі, мости, уповажнення до уряджування празників, доми притулку для беззахистних, доми поправи, справи заразливих хороб і т. п.) з правом накладати податки і зтягати позички. Се був новий адміністраційний ступінь по над парафіяльними звязками. Під старою назвою графства (county) утворено нову територіяльну одиницю, поділено весь край на 60 адміністраційних графств, 61 містечок-графств (county-boroughs), з котрих кожде складало ся з міста заселеного несповна 50.000 душ, і графство Лондона, що обіймало цілу територію столиці. Той самий устрій заведено і в Шотляндії в 1889 році. Щоби задовольнити радикалів, позволено радам графств набувати ґрунти і розділювати їх на малі частки, на яких би повстала з часом верства селян властителів ґрунту.

В Ірляндії народия партия розділила ся. З разу пана окремою енциклікою осудив „план кампанії“ (1888 р.) і змусив ірляндських духовних відтягти ся від аграрної агітації. Далі Парнелъ був скомпромітований*) процесом за чужолозство (1890 р.); англійські діссіденти, виборці Гледстонової партії, загрозили зірвати всякий звязок з ірляндською партією, коли вона буде мати своїм проводирем чужоложника. Гледстон прилюдно зірвав зносини з Парнелем. Купка ірляндських послів розбила ся на двоє: велика більшість, бажаючи піддержати союз з англійською партією, вибрала собі нового проводиря, а тільки меншість лишила ся вірною

*) В 1888 р. „Times“ опублікував листи, що мали доказувати, ніби то Парнелъ знав наперед і похваляв ірляндські злочини з 1882 р. Але го голоснім процесі 1889 р. ті листи признано фальсифікатами; фальшивник Піггот сам наложив руку на себе.

Парнелеви. Таким робом повстали дві ірландські партії: партія антипарнелітів, до котрої католицькі духовні, ворожі Парнелеви, притягли масу виборців, і партія парнелітів, сьвітська і революційна, зложена з найгорячіших націоналістів. Ті дві фракції почали завзято воювати проміж собою. Смерть Парнеля (1891 р.) не привернула цілковитої єдності і ірландська партія лишилася ослаблена. В кінці міністерство подало парламентови проєкт окремого закона про місцеву адміністрацію в Ірландії, але парламент був розв'язаний не встигнувши ухвалити його.

В часі боротьби між уніоністами і націоналістами повстала нова політична партія — соціалістична.

Довгий час у Англії не було соціалістів окрім декількох одиноких доктринерів, без політичної діяльності. Два приватні товариства напали на систему англійської великої власності, що віддавала всю землю на власність нечисленим нанам (лендлордам), а селян Англії і ще в більшій мірі селян Шотландії і Ірландії робила пролетарями і наймитами. Це були: Ліга задля націоналізації землі і Ліга задля звороту землі в народови. Перша з них повстала в Шотландії заходом ученого натураліста Уоллеса (1880 р.) і жадала викупу всіх ґрунтів від власників (за силою відшкодування) на спільну власність усеї нації; друга оснований учениками Генрі Джорджа стояла на тім, що земля є вже власність нації і що нація має право взяти її в своє посідання без ніякої відплати. Практично вона радила дати власникам одноразовий даток 20 шіллінгів за кожний ф. шт. вартости землі, тоб то вартість однорічної аренди тої землі. Але обі ті ліги складалися тільки з міщан. В 1880 р. повстала також Соціалдемократична Федерация, заснована Марксовим учеником Гіндменом; вона пробувала ширити серед робітників доктрину німецької соціалістичної партії, але здобула собі ледво кілька тисяч прихильників.

Парламентарний комітет Ремеслових З'язків (Trade Unions), офіційний репрезентант робітницьких синдикатів, стояв твердо при радикальній програмі і відкидав соціалістичні проєкти подані конгресом делегатів, як ось проєкт націоналізації землі 1882 р. і проєкт закона, що обмежував би робучий день на 8 годин (1883 р.). Дехто в Англії і в Європі вієв уже, що англійські робітники завдяки сильній організації своїх Ремеслових З'язків

і своїйому практичному розумови на завсїгди лишаться неприступними для соціалістичної пропаганди.

Але помалу думка про соціалну реформу продерла ся між робітників. Великий застій в промислі і торгівлі від 1885 р. довів до кризи, безробітня і зниження плати. Соціалдемократична Федерация скористалася з того скликаючи до Лондону великі віча робітників без праці (unemployed); монстр-мітінги відбувалися в Гайд-парку в 1886 і 1887 роках, де не обходило ся без бійки з поліцією. Соціалістична агітація вилилася в дві нові форми.

Від Федерації відділилася невеличка група молодих людей, високо освічених і дуже діяльних і заснувала Товариство Фабіянців (1883 р.). Це було товариство для студій і для пропаганди; воно менше дбає про вербоване членів, а більше про віднайдене і розширюване формул для практичної розв'язки соціального питання. Її тактика, як се вже видно й з назви взятої від римського Фабія „Кунктатора“, зводилася на те, щоб „іти повагом“. Соціалізм треба заводити помалу, рядом детальних постанов і способів, улекшуючи перехід від теперішнього стану до ідеального ладу. Англійські суспільність — говорять Фабіянці — ще не готова прийняти соціалізм; треба покинути надію на те, що можна буде одним замахом повернути її до него, треба працювати систематично і детально над кожним частковим питанням; замість громадити соціалістів у одну окрему партію, треба „напоювати всі партії соціалістичними ідеями“. Товариство Фабіянців почало ширити свої публікації коло 1888 р. З разу воно публікувало загальні виклади своїх думок у формі „трактатів“ (малих брошур або метеликів), справоздань, статистичних виказів, практичних рад, квестіонарів питань, які повинні виборці завдавати кандидатам при виборах до парламенту і до місцевих зарядів. Ідеалом товариства був соціалізм оспораний на автономії громад. Товариство мало очевидний вплив на радикальну партію; декількох єго членів вибрано до нової ради графства Лондону.

Обі ліги для аграрного соціалізму, далі Соціалдемократична Федерация і Товариство Фабіянців витворили цілу літературу соціальної реформи, що відрізняється від подібних писань континентальних власне своїм практичним характером. Їх діяльність трудно оцінити, але вони викликали сильний рух пропаганди, звернули увагу на положене робітників, дали почин до анкет над тим, як живуть люде в Лондоні, що виявили зовсім несподівані

факти. Анкета в справі „побираня роботи до дому“ (sweating-system) виказала страшенну експлоатацію робітників у кравецтві; анкета про мебльовані квартири виказала переповнене і погані гігієнічні відносини льондонських помешкань; анкета зорганізована приватним чоловіком, Чарльзом Бусом, в справі нужди, виказала, що звичайною причиною недостатку не є, як думали, недбалість і пияцтво, але хвороба або старість.

В тім самім часі перемінли ся й Ремеслові З'язки. Доси до них належали переважно синдикати технічних ремесел, що вимагали термінованя (skilled). Робітники сих ремесел, лїше платні і більш освічені, швидше могли платити досить високі вкладки, які побираю для запомогової каси. Ручні робітники (unskilled labourers) і рільні зарібники не належали до з'язків. Новий рух почав ся після загального страйку робітників у льондонських доках 1889 р., кермованого соціялістичними робітниками Томом Манном і Джоном Борнсом. Публіка стала по стороні страйкових і страйк удав ся. Тоді почали творити ся з'язки „невчених“ (unskilled) робітників, що працюють у доках, на пристанях, при залізних дорогах, при газі, моряків, а навіть рільних зарібників (1889—90 рр.). В противности до старих Рем. З'язків ті нові з'язки жадають низької вкладки і не хочуть бути товариствами взаємної запомоги. Вони бажають тільки витворити войовничу організацію, впливати на прилюдну опінію і зробити ся політичною силою.

І в старих Рем. З'язках число членів параз побільшало (в 10 великих з'язках будівляних робітників з 57.000 в 1888 р. на 94.000 в 1891 р.) і більшість приняла нову програму. Принципіально робітники від невдачі великої агітації 1834—1848 рр. приймали систему свободи робітного контракту і завязуваня спілок, що мали пильнувати, аби хлібодавіці додержували умов що до способу життя, плати і тривку праці (тзв. standard of life) на рівні, який обопільно вважав ся-б відповідним, і не жадали ніякого вмішуваня держави. Сей принцип, піддержуваний найліпше платними робітниками (будівляними, механічними, металлургічними і рудокопами з крайньої півночі, був також основою поступоваля офіціальних проводирів робітницької маси, генеральних секретарів і членів парламентарного комітету Рем. З'язків, що були немов генеральним штабом робітників. Але гірше платні робітники, особливо прядільники, ткачі бавовни і углекопи заявляю, що само

товариство за слабе для успішної боротьби з фабрикантами і жадали закона, котрим би було утверджене певне minimum плати і певне maximum робучого часу. В 1878 р. вони добили ся закона про 10 годин праці для жінок і дітей. Ся нова доктрина помалу розширила ся по всіх ремеслах. Зміна почала ся глухою боротьбою між прихильниками старої і нової політики; вона закінчила ся розривом між центральним комітетом, що лишив ся вірним доктрині невмішуваня держави, і масою делегатів до конгресу, що почали ухвалювати соціялістичні резолюції. В кінці конгрес увесь пішов на ту дорогу; делегати Ремеслових З'язків офіційально заявили ся за соціялістичними жаданнями: в 1888 р. за націоналізацією землі, а в 1890 р. за 8-годинним робучим днем.

Соціялістична робітницька партія (labour party) повстала зразу в Шотландії ('888 р.), потім у Англії. При виборах 1892 р. вибрано двох соціялістів до парламенту, — се були перші соціялісти, що засідали в тій палаті.

Ліберальна партія помалу відзискала виборців і здобула мандати майже при всіх доповняючих виборах. Консервативне міністерство бачучи себе в меншости розвязало парламент перед ухваленем проєкту закона про місцеву адміністрацію в Ірландії. Ліберали виступили з радикальною програмою. Сам Гледстон від 1891 р. промовляв крім Гомруля для Ірландії також за виборчою реформою, за признанем плати послам, за реформою палати лордів, за відібранем англїканській церкві характеру державної церкви (disestablishment), за утворенем парафіяльних рад. Ліберали уніоністи голосували разом з консервативною партією, що зробила президентом палати Чемберлена, давнього проводиря радикалів; партія уніоністів зіляля ся цілковито в одно.

Вибори в липні 1892 р. дали ліберальній партії більшість слабшу, ніж було можна надїяти ся: 355 прихильників Гледстона (275 лібералів і 80 гомрулерів) против 315 (270 консервативів і 45 уніоністів). Гледстонових прихильників стало більше головню коштом лібералів уніоністів, що стратили 32 мандати. Але Гледстон мав більшість тільки завдяки Ірландії і Шотландії; в Англії уніоністична коаліція все ще мала більшість 71 голосів.

Отся авглїйська уніоністична більшість робила пове ліберальне міністерство (Гледстона) безсильним до всякої важнійшої реформи. Вона додала палаті лордів, переважно ворожій усяким

ліберальним реформам, сили до опору против міністерства. Відкидаючи закони ухвалені палатою послів лорди виступали як вираз англійської прилюдної опінії проти ворогів національної єдності. Гледстон виступив з новим проєктом Гомруля, котрим признавано Ірландії місцевий парлаємент, але з обмеженою компетенцією і з обмеженем числа ірландських послів у англійським парлаєменті на 80. Сей проєкт ухвалено в палаті послів по 82-денній дебаті веденій серед бурливих сцен, більшістю 40 голосів; але палата лордів відкинула його 419 голосами против 41. Гледстон знесилений уступив з міністерства лишаючи на своїм місці молодого лорда Росбері. У ліберальної партії не стало популярного проводиря. Вона ослабила себе перед англійськими виборцями ставлячи на першій місці своєї політики питанє про Ірландию, не дуже цікаве для Англїчан. Щоби задовольнити масу людности, вона приняла в повній радикальну програму. Міністерство виступало раз за разом з демократичними проєктами, як ось: відвічальність фабрикантів за нещасні випадки в фабриці (1893 р.), даванє плати незаможним послам (1893 р.), реформа виборча, щоб усі вибори в краю відбували ся одного дня (в неділю) і щоб усунути право кількоразового голосованя (реформа під окликом: один чоловік — один голос), щоби для осягненя права голосованя в якійсь місцевости треба було жити в нїй лиш 3 місяці, розділ церкви від держави в Уельсі, поворот викинутих ірландських арендарів у їх давні оселі, зворот фермерови коштів вилужених на поправу арендованої землі, 8-годинний робучий день для рудокопів (1894 р.), закон про охорону дітей по фабриках (1895 р.). Але палата лордів відкидала всі ті проєкти або робила в них такі поправки, що міністерство волїло само закинути їх. Тільки одна реформа була доведена до путя (через уступку Гледстона): утворенє виборних парафіяльних рад на взір муніципальних рад на континенті. Законом з 1894 р. заведено в кожній парафії, де є звиш 300 душ, раду вибрану тими, що платять податки. Перший раз у Англїї признано селянам право — самим завідувати своїми місцевими справами; се було доповненє адміністраційного закона з 1888 р. Самоуправа (self government) в традиційнім англійським розуміню, тоб то адміністрація ведена місцевою аристократією перемінїла ся тепер на самоуправу в правдивім значіню сего слова, на адміністрацію ведену виборними відпоручниками всеї людности.

Англійським звичаєм бюджет ухвалювала сама палата послів без палати лордів. От тим то міністерство могло перевести одну радикальну реформу: щоб покрити недобір, воно завело прогресийний податок від спадків. Се перший раз в англійським бюджеті видно було радикально-соціалїстичний принцип прогресийного податку.

Спиняючи Гомруль і демократичні реформи палата лордів знов заняла в політичному житю Англїї те верховне місце, яке, бачилось, покинула була від часу виборчої реформи 1832 р. Від пів столїтя вона вже не пробувала бороти ся з посольською палатою. Хоча за панованя королеви Вікторії іменовано звиш 300 нових лордів, саля засідань звичайно була майже порожня. Аж тепер, коли вони могли виступити не як лорди, а як речники партії популярної в краю, вони здобули собі політичну силу. Боротьба між ліберальною більшістю і уніонїстичною меншістю довела до конфлікту між палатою послів і палатою лордів.

Від 1894 р. ліберальна партія бачучи, що палата лордів запрає їй дорогу, почала агітувати против неї. Вона жадала конституційної реформи як першої умови демократичних реформ, висловляючи її формулою: mend or end, тоб то направити або скасувати палату лордів. Радикальнійші добивали ся скасованя і управи при помочи одної палати, як се заведено в деяких англійських колонїях. Та більшість ліберальної партії булаб задовольнила ся переминою палати лордів на виборну корпорацію або простим задержанєм її, тільки відібравши їй право абсолютно спиняти всякий закон ухвалений палатою послів. Росбері заявив (1894 р.), що для переведеня Гомруля треба вперед навернути Англїю; пізнійше він зановів проєкт: піддати під ухвалу парлаєнту революцію, котраб жадала ревізії конституції. На політичних зборах велась оживлена агітація против лордів, але вона не довела до ніякого законодатного проєкту.

В часї сеї боротьби соціалїстичні думки ширили ся між робїтниками. Повстала „незалежна робїтницька партія“ (Independent labour party) в січні 1893 р. з метою — ставити кандидатів против иньших партій і з обширною теоретичною програмою. Свої цілі вона висловляла так: „промислова республіка оперта на усуспїдненю землі і капіталу“. Конгрес Рем. Звязків зібраний у Бельфесті (в вересню 1893 р.) ухвалив заснувати фонд, з котрогоб давано плату робїтницьким послам, а ті мали боронити

програми: заведена спільної власності засобів продукції і обмін. На конгресі в Норвічу (1894 р.) соціалісти через компроміс добили ся того, що ухвалено теоретичну революцію на користь націоналізації землі і продукційних засобів.

Ліберальне міністерство, доведене до безспільности опором палати лордів і мляво піддержуване прилюдною опінією в Англії, ледво-ледво держало ся в парламенті слабою більшістю. Ліберальна партія, се була сорокага коаліція давніх лібералів, напів соціалістичних радикалів, ірландських католиків і протестантських диссидентів в Англії і Уельса. Щоби задовольнити ті ріжпородні фракції партія прийняла мішану програму: для Ірландців Гомруль і відплата викиненим арендарям, для радикальних робітників 8-годинний робучий день і плата неможлимих послів, для виборців селян аграрна реформа, для уельських диссидентів відібране державного характеру англійської церкви в Уельсі*), для англійських диссидентів, прихильників примусової тверезости, „закон про місцевий вибір“ (local option bill), котрим кожній громаді надавано право заборонювати у себе продаж горючих напиків. Кожда фракція добивала ся, аби партія заняла ся на самперед її постулятами.

Міністерство знайшовши ся в меншости при якимсь військовим питанню через неприємність кількох послів, уступило в червні 1895 р. Консервативне міністерство (Сельсбері) зараз розв'язало парламент.

При виборах 1895 р. уніоністична коаліція йшла згідно, а ліберальна коаліція розбилася. Незалежна соціалістична партія ставила своїх кандидатів, але не перевела ані одного, здобувши всего ледво 30.000 голосів. Диссиденти йшли до виборів під окликом: заборона горючих напиків, а се відвернуло від партії всіх шинкарів. Уніоністична коаліція мала 411 послів (340 консерватистів і 71 лібералів), а ліберальна коаліція мала тільки 259 (177 лібералів або радикалів і 82 Ірландців). Ліберали уніоністи здобули назад майже повне своє число з 1886 р. Англія дала уніоністам 349 мандатів против 116, а в інших краях ліберали

*) В Уельсі, де давня кельтська мова заховала ся ліпше, як у Ірландії, в XIX віці повстав валлонський національний рух на основі окремішности мови. Велика більшість людности тут протестанти-диссиденти.

мали тільки слабу більшість: 6 голосів більшости в Шотляндії і 34 в Уельсі.

Консервативна партія сама одна мала більшість навіть без уніоністів. Але союз зробив ся такий тісний, що в міністерстві засідали люде з обох фракцій. Давній голова радикалів Чемберлен, проводир групи уніоністів, зробив ся діяльним членом правительства. Із своєї давньої партійної програми він задержав дбанє про поліпшенє матеріяльних відносин робітників і селян. Але консервативне міністерство, вірне партійній традиції, обертає всю свою силу на заграничну політику і не виявляє охоти брати ся до великих внутрішніх реформ. В 1896 році воно занялось було переведенєм закона, котрий мав віддати школи під вплив англійського духовенства, але его союзники ліберали-уніоністи не хотіли згодити ся на сей проєкт і міністерство покинуло його.

Англія є одинока європейська держава, в котрій протягом XIX в. не було ніякої революції. Вона заховала ненорушену свою традиційну конституцію і навіть свій правительственный механізм. Чужинці забуваючи про англійські революції XVII в. пераз думають, що політична тривкість лежить в англійським характері.

Та про те під формами, що лишили ся незмінними, практика політичного життя змінила ся так основно, що Англія новітше ніж ніякі європейські держави отрясла ся з пут старого правління. Ще в 1814 р. народ був підвладним аристократії, що по закону була панєю суспільности, мала в руках уся місцеву адміністрацію і центральне правительство.

В XIX віці відновлено соціяльну конституцію і заведено рівність перед законом. Скасовано закони і звичаї, що усьвячували законні нерівности; політичну безправність диссидентів, католиків і Жидів, насильне ловленє моряків, безправність бідних, що жили з запомоги, заборону робітницьких товариств. Місцеву адміністрацію відібрано від місцевих аристократичних мирових судив і віддано радам вибраним загальною людности. Центральне правительство заховало давні форми, але переміна виборчих корпорацій надала йому новий напрям. Палата послів, що була аристократичною законодавною корпорацією, зробила ся збором репрезентантів народа; вона помалу усунула правліне короля і лордів і зробила ся майже самовладною панєю держави. Міністерство, що мало бути королівською радою, зробило ся езекутивним комітетом парламенту. Таким способом від конституційного

правління Англія перейшла під парламентарне правління, а те парламентарне правління розвивається далі в напрямі до Конвенції, тоб то до республіки кермованої корпорацією вибраною цілим народом. Отся еволюція суспільности і правительства в демократичнім напрямі була так явно суперечна з аристократичною конституцією англійської суспільности, що довгий час її навіть не добачувано; вона йшла вже цілих 40 літ, а ще Тен (в 1870 р.) зовсім не завважив її. І справді вона не була впливом внутрішньої еволюції англійської суспільности, але була їй наложена з боку. Вона виявлюється тільки різнородним складом англійської суспільности.

Сполучене королівство Великої Британії і Ірландії, що ми невластиво називаємо Англією, не є одною нацією, як Франція*); се зліпок давніх націй (Валлонців, Шотландців і Ірландців), що підпали під панованє нації германської, але заховали свою окремішню соціальну організацію і різнять ся від неї також релігією. Можна також уважати новою нацією ту промислову суспільність, що виродела ся від кінця XVIII віку в безлюдних доси околицях на заході і на півночі Англії.

„Стара Англія“, східна і південна, та що зорганізувала державу і церков, була аристократична і англіканська і є така й доси. Послушна своїй шляхті і клирови, вона є доси заборолом консерватизму. Але иньші нації в королівстві не були привязані ані до аристократії, ані до англіканської церкви. Шотландія була пресвітеріальна і демократична, Ірландія католицька і ворожа англійським лендлордам, а Уельс і нова північня та західня, промислова Англія були заселені диссидентами. Отсі демократичні і диссидентські суспільности зовсім природно були ворожі тій системі правління, що відсувала їх від політичної власти і їх релігію вважала чимсь низшим від своєї. Отже з них витворили ся ті партії, що вели опозицію против англійської шляхти і англіканського клиру. Шотландці, Ірландці, Валлонці і Англічане з північних і західніх рейонів творили і доси творять масу партій ліберальної і радикальної. Вони похпили стару Англію на шлях демократичного переродження.

Але стара Англія, маючи в своїх руках двір і правительство, користувала ся ними піддержуючи стару систему правління і її панованє над підданими Великої Британії. Опираючи ся вся-

*) Властиво і Франція так само не є одностайною нацією і має цілі провінції заселені не-Французами. Ред.

ким переминам аж до крайньої границі терпливости тих підданих вона значно спізнила розвій демократичних порядків. Так виявлюється ся та повільність переміни англійських інституцій в пропорції до тих величезних сил, які порушувала на се опозиція. У всіх англійських колоніях довершила ся така сама еволюція в напрямі до демократизму, але довершила ся далеко швидше і далеко повнійше, ніж у Англії.

В жаднім європейським краю демократична партія не розпочала своєї пропаганди так завчасу. Ще в 1819 р. радикали в Англії у-перве в XIX віці розвинули політичну програму всіх європейських демократичних партій. Жадна иньша демократична партія не порушила таких величезних мас, як радикали, чартисти, Ірландці в часі О'Коннеля і робітники демонстранти 1866 р. Англія була краєм величезних агітацій і демонстрацій. Але ті демократичні маси, шануючи законність, уступали перед опором аристократичного правительства, що маючи в руках силу, втихомирювало їх без великого труду арештами, військовими законами і військовими комендами. П'ятидесятьлітніми демонстраціями вони здобули менше, ніж жмінка французьких республіканців одним одноденним оружним вибухом. Надто щоби нагнути консервативну аристократію до уступок, вони мусли вязати ся з ліберальною аристократією і хилити ся перед нею. Вони мусли задовольняти ся частковими реформами, які їх союзники згоджувались дати їм. Таким способом, дорогою компромісів, заведено н би загальне голосованє, н би обовязкову елементарну просвіту, н би рівноправність віроісповідань у Ірландії, н би виборну місцеву адміністрацію і н би демократичне робітницьке законодавство.

У всіх сих реформах керманичем був генеральний штаб лібералів; демократичні маси робітників і Ірландців з разу були тими моторами, що давали почин до реформи, а в кінці робили демонстрації, щоби змусити уряд до переведеня тих реформ, щоби полохати консерватистів. Давні радикали добивали ся повпої виборчої реформи, а вибороли тільки часткові виборчі реформи 1832 і 1867 р., за котрими оба рази пішли ряди иньших реформ демократичних і сьвітських. Ірландці жадали і здобули політичну рівноправність віроісповідань.

Здобувши собі при помочи виборчого закона часть політичної власти радикали і Ірландці помалу війшли в склад англійської ліберальної партії і в кінці надали їй свої програми, Гом-

руль і демократичні реформи, так що в кінці стало трудно від-різнити англійського ліберала від радикала або від Ірландця. Навіть в склад консервативної партії ввійшла купка радикалів уніоністів, так що й та партія почала виступати з проектами демократичних реформ.

От так то стара система правління, боронена упривілейованою англійською більшістю, розвалила ся під ударами не-англійської більшости, але не відразу, а шматок за шматком. Так само виросла нова система без одноцілого пляну, задержуючи королівську власть і дідичних лордів, упривілейовану державну церков, безплатність виборних урядів, обмеження в праві голосованя. Відломки старих інституцій мішають ся з новими прищівками в цілість повну суперечностей, в котрій не знати на певно, що му-сить розвалити ся, а що лишити ся цілим. Сим виясняеть ся той не виразний характер політичного життя сучасної Англії.

З французького переклав Др. Ів. Франко.

НОВИНИ НАШОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Мій Ізмарагд, поезії Івана Франка, Львів, 1898, ст. IX+174, 16°.

Шан. автор на вступі поясняє титул своєї збірки та її характер, чи як то кажуть — її провідну ідею: йому давно хотілось дати своїм читачам „ряд оповідань, притч, рефлексій і иньших прояв чутя та фантазії, котрих темп черпані з ріжних жерел, домашніх і чужих, східних і західних та котрі-б вязались про те в одну органічну цілість не якоюсь одною тенденцією, не одною догмою релігійною чи естетичною, а тільки спільним діапазоном морального чутя і темпераменту, через який пройшли, поки вилили ся в ту форму“. Таким збірником ріжних статей з загальним моральним характером в староруській літературі був Ізмарагд і автор дав се імя сій своїй збірці, зложеної по части з давніше писаних псе, а головно зі зложеного під часи хороби, в яку понав був літом минулого року.

Властиво під заповіджену тут програму підходить ближше тільки середня частина сїєї книжечки, що складаеть ся з розділів (II—IV): Парепетікон, Притчі, Легенди. Три иньші розділи — I Поклони, V По селах, VI До Бразилії мають цілком сучасний характер і вяжуть ся з рештою справді тільки хіба спільним „моральним діапазоном і темпераментом“ автора, инакше сказавши — одностю авторського „я“. Ми почнемо з сїєї справді „Ізмарагдової“ частини.

Перший розділ з тої частини — Парепетікон складаеть ся з коротких моральних приповідок — поучень (грецьке *παρακλήσις* —

поучую); на тридцяти малих сторінках подано тут 65 дрібних таких поез, що досить близько підходять до ґномів і афоризмів наших старих збірників. Деякі з них обробляють позичену, чужу тему, але більшість оригінальна або цілком оригінально оброблена. Найліпше удалець ті власне, де вложена якась сучасна, суб'єктивна думка автора, або де ґномічна тема вложена в якийсь поетичний образ; там де автор передає готову, ходячу гадку, вона часом виглядає сухо, ба навіть банально. Для порівняння наведу отсі дві:

Не звикай утертими стежками	Як від лютого Татарина,
Йти за другим сліпо як у дим,	Що шаблюкою маха,
Бо як стануть пастухи вовками,	Всі тікають безоружні,
Треба вівцям пасти ся самим.	Так тікай ти від гріха.

Обидва віршики наведені з категорії коротших, зібраних в числі сорок під загальним титулом: Строфа. З ширших наведу наприклад отсі дві — з них перша на мою думку належить до більш, друга до менш вдатних:

Не слід усякого робити без розбору.
Як добрі щени садівник плакає?
Так, що всі зайві парости втинає,
Щоб добрі соки йшли все в гору, в гору.
Господь сказав: „Яка тобі заслуга,
Коли кохаєш свого брата, друга?
А ви любіте своїх ворогів!“
Подумай добре, що Господь велів!
Не мовив: „Моїх ворогів любіте!“
Отсе, брати, ви добре розумійте,
Що ворог божий, ворог правди й волі
Не варт любови вашої ніколи.

Себе самого наперед	Хто сам себе опанував,
Застав робить, що слідує,	Найтяжшу річ він доконав;
А лиш потому інших вчи,	Хто сам себе оберіга,
Тоді з дороги не схибши.	Той безпечнійший від усіх.
Ти сам себе таким зроби,	Не кидай власної мети,
Щоб иньших ти навчати міг;	Щоб за чужою десь іти,
Сам над собою запауї,	А власну ясно ціль пізнай,
То запауєш над людьми.	До неї просто поспішай.

Не треба забувати, що подібні ґноми і поучення взагалі не належать до вдатних тем для поезії, тож тільки з признанєм треба піднести, що помішувши ті менш вдатні поези, більшість їх зроблені справді гарно, дотепно і поетично

Якоїсь одноцільної провідної гадки, як сам автор застеріг в передмові, в сих ґномах нема; панує тепле гуманітарне почуття, ідея діяльної любови і справедливости. Деякі ґноми не конче підійдуть навіть і під сю характеристику, нпр. отся:

Як пчола, що квітам фарби
Лий паху не уймає,
Тільки сок їх ссе солодкий,
Так з людьми живе мудрець:
Що хто зробить чи не зробить,
Зле чи добре, він не дбає,
Лиш про власні діла дбає,
Злий чи добрий їх кінець (с. 35) —

вона містить гадку крайнього індивідуалізма, „не противлення злого“, що не вязеться з загальним тоном поезії автора. Як на поези, що навіяні темами старої літератури, не конче гармонізують з загальним тоном сеї збірочки, вкажу ще на XIII—XIV, XXIV, XXV. 13.

Відділ притч (с. 53—84) містить в собі дванадцять номерів; переважна більшість їх переповідає готові притчі, переважно індійські; їх ряд починає звістна, тільки раз переповіджена буддиська притча про жите (про подорожного, що сховавсь у провалі від верблюда), вона віддана автором зручно, талановито. Подібний характер мають оповідання IV (про жіночу красу), V (про невірність приятелів), VIII (про правдиву вартість, індійська притча, трохи сухо переповіджена), XI і XII (про ніст і смерть — на тему покори чоловіка перед Богом) — всі вони з повною вірністю, без домішки авторського суб'єктивізму передають різні теми з багатого, міжнародного, вікового запаса, з властивим їм релігійним чи моралістичним світоглядом. Інші — коротенькі, де елемент фабули має значно меншу роль, зближують ся до поез паренетікона. Серед загального, повного віри і покори, тону сього відділа вирізняється своїм гірким скептицизмом „Притча про віру“, що ставить знак запитання над глибокою проблемою людського життя:

На Цейлоні сьвятому
 Є кипарис великий,
 Роскішний, тисячлітній,
 У світі одинокий і т. д.

Що до свого артизма, то се безперечно одна з найліпших псе цілого збірничка. Легкою, поетичною формою визначаєть ся ІХ притча „про нерозум“. Взагалі більшість сих притч повинні знайти собі як найширше розповсюджене в шкільних і народніх читанках, бо написана легко, приступно, інтересно, гарною мовою.

Відділ легенд (с. 87—114) містить в собі 6 псе: дві давні легенди у властивім значіню того слова: тальмудичне оповіданє про ангелів-грішників (Арот і Марот) і легенда про вічне житє (особливо талановито, оригінально передана ся друга), потім дві коротенькі моральні анекдотки — „Указ проти голоду“ й „Побіда“, і дві трагестії на агіографічні описи житя і мук сьвятих: Un coeur simple (Доместика — *Sus domestica*) і Житє і стражданє і сийманє і смерть і муки і прославленє преподобного Селедія. Трагестії сї знов вносять певний дісонанс в загальний тон збірочки; перша з них до того рішучо не удалась автору: пародія не досить тонка, деякі подробиці просто несмачні (хоч би й кінець), натомісь друга — історія оселедця, призначеного „для пісних Русинів“, оброблена дуже делікатно й дотенно і не образить, правдоподібно, нічийого почутя; своїм тоном вона найбільше пригадує звістку, чудесну Берисову історію „Джона — Ячменного зерна“.

Переходимо до иньших розділів. Маленький вступний розділ — Поклони (с. 3—16) має характер поетичної професії автора; перші пять псе навіяно національним і горожанським почутєм — вони в певній мірі служать відповідю на ті нападки, яких зазнав автор торік від певної частини галицько-руської суспільности і преси за свою заяву в передмові до польського перекладу своїх оповідань, що він „не любить Русинів“, і працює для Руси „з несього обовязку“. Відповідю спеціально служать отсї вірші:

Ти, брате, любиш Русь
 Яж не люблю, сарака!
 Ти, брате, патріот,
 А я собі собака.

Ти брате любиш Русь,
 Як хліб і кусень сала,
 Яж гавкаю раз в раз,
 Щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,
 Як любиш добре пиво, —
 Яж не люблю як жнець
 Не любить спеки в живно.
 Ти, брате, любиш Русь
 За те, що гарно вбрана, —
 Яж не люблю, як раб
 Не любить свого пана.
 Бо твій патріотизм —
 Празнична одежина,
 А мій, то труд важкий,
 Горячка невдержима.

Ти любиш в ній князів,
 Гетьманнє, пануваннє, —
 Мене болить єї
 Відвічне стражданнє.
 Ти любиш Русь, за те
 Тобі і честь і шана, —
 У менеж тая Русь
 Кривава в серці рана.
 Ти, брате, любиш Русь,
 Як дім, воли, корови, —
 Яж не люблю її
 З надмірної любови.

Останні вірші здають ся мені найліпшою й найудатнішою відповідю автора. З рештою автори брали за зле не стільки саму його сповідь, скільки те, що се сталось у польській популярній книжці, серед польської шовіністичної заїлости проти Русинів.

Взагалі сї вступні вірші перейняті тужним почутєм ревігнації і безрадїсности сучасного українства. Приємним контрастом служать вірша „Декадент“, друкована в перше в Зорі 1897 р., перейнята здоровим, бадьорним почутєм:

Який я декадент? Я син народа,
 Що в гору йде, хоч був запертий в льох.
 Мій поклик: праця, щастє і свобода,
 Я є мужик, пролог, не епілог.

Дві останні вірші присьвячені особистим почутям; дуже удала ся перша з них:

Поклін тобі, моя зівяла квітко,
 Моя роскішна, невідступна мріє,
 Останній сей поклін!... і т. д.

Відділ пятий — По селах (с. 117—151) містить два образки з сучасного сільського житя. Перший образок побутовий, генге, маює перед нами характерну фігуру сільського богатира-лихвара Пазюка; оповіданє писане легко, мальовничо, ядерно, але не витримує цілости: у Пазюка вкрадено гроші після того, як він по-

казував сі гроші в корчмі, він думає на кума, що просив у нього позички, частував його тоді і з корчми відвів до дому; Пазюк побивсь з кумом, заскаржив, кума взято до арешту, але цілком несподівано син Пазюка признаєть ся священнику, що то він вкрав гроші, але вже звернув їх нерушеними, не витримавши поголоски по селу, що то через цього кум сидить в арешті. Фігура сього сина виступає цілком несподівано; крадіж його не умотивована, не відомо, як вона й стала ся; не знати й звідки пішла по селу поголоска на молодого Пазюка, коли думали на кума. Взагалі оповідань, хоч яке реальне (взяте воно з дійсного життя), виглядає на невикінчене, без кінця. За всім тим поодинокі образки в ній дуже гарні, от хоч би й опис села і сільської хати на вступі:

На стіні розвішані довкола
Деревляні давні богомази:
Страшний суд, Варвара і Микола,
Чорні вже від диму, мов від мази.
Тільки й всього християнства в хаті
Але є й письменства в ній позначки:
Там під сволоком завитий в шматі
Лист небесний, писаний Бо-зна ким,
Йосифінський наказ панщизняний,
Прадідівський квіт на трицять буків,
Діда скарга за ґрунтець забранні,
Батьків акт ліцитаційний драгий —
Ось весь спадок, що лишивсь для внуків.

Інший образок — На пастивінку малює пастихів на пастивінку, їх розмову про війну з „Москалями“, і проповідника близького кінця світа Сеня з його нападками на світову неправду.

Останній розділ — До Бразилії (с. 155—169) містить в собі пять пєс, присвячені одному з найбільш некучих питань сучасного галицького життя — еміґрації; три з сих пєс, і на мою думку найліпші, надруковані автор перед тим в I книжці нашого журналу. Найбільш сильне вражінє робить остання — „Лист із Бразилії“.

Як бачимо, зміст збірника дуже різнородний, навіть містрявий, так що замір автора дати в сій книжочці щось більш менш одноцільне, навіть в такій мірі, як се він зазначає в передмові,

не зовсім удав ся. Той настрій, що автор відчував під час своєї слабости і сподівався передати в сій книжці — „ніжне чує, бажанє любити, дякувати когось, тулити ся з довірем, як дитина до батька“ (с. V) — відбив ся тільки на частині пєс, уміщених в ній. Може власне через те, що до збірника увійшли пєси, писані иньшими часами, ся одноцільність настрою не додержана.

Але се, розумієть ся, не уймає верности поданих тут пєс; власне деякі з тих, що визначають ся иньшим настроєм — то скептично-іронічним, то сумними безрадісними рефлексами сучасної дійсности, належать до найбільш удатних. Взагалі найліпше удались автору або його ориґінальні утвори або ті, де він мав якусь фабулу, котру міг обробити ориґінально, з як найбільшою участю свого поетичного я. Дещо з того оброблено взірцево — поетично, і книжечка навіть при деяких слабших річах становить дуже цінну вкладку автора в поетичну скарбницю нашої літератури.

Книжечка видана дуже елеґантно, на веліновім папері, в гарній полотняній оправі, з золотими берегами; наклад дало львівське студентське товариство „Академічна Громада“ і чисий дохід з неї призначений на запомоговий фонд сього товариства. Як з огляду на сю еміґраційну ціль, так і з огляду на літературну вартість сїєї збірки можемо жичити їй як найширшого розповсюдженя.

М. Чернявський: Донецьки сонети. Бахмут, 1898. Сторін 31. Ціна 10 коп.

Д. Чернявський, звістий вже в літературних кругах своєю недавною збіркою ліричних поезій „Ніспі кохання“ (1895), виступив із новою збіркою сонетів. Їх стільки в книжочці, кілька сторін — 28. Переважна більшість їх навіяна безпосередно Донецькою околицею; переважають рефлексї природи, очевидно автор дуже чуткий на її красу, хоч рефлексї сї не визначають ся особливою глибиною й ориґінальністю; не глибокі й деякі рефлексї людського життя, житєвих проблем (Селяни, Біля груби, Смерть, Христос воскрес). Автор добре володіє формою, вірш і тут, як звичайно у нього, легкий, непримушений. Тільки мова! — повно чужих, російських слів...

Я наведу два вірші, що на мою думку як і що до поетичної форми і що до мови належать до ліпших в сій збірочці.

Діпець:

Я течу з країни,
де шумлять борі,
монастир старинний
хмурить ся з гори...

В дальні палестини,
де Донців двори,
Дону з України
я несу дари:

слези родникові
і янтар сосни,
сьпівні празникові
з мріями весни
й темної діброви
злототкалі сни.

Нова збірка піддержала репутацію поетичної здібности автора і тим більше треба жадати від нього, аби конче попрацював над своєю мовою й залишив теперішні макаронізи.

Рибалки:

Бачиш: онде випливає
з рибалками каючок?
Пап-отець в нім возсідає,
а керує пап-дячок.

Уловлять надокучає
мир на істини гачок;
звісно люди — всяк їх знає,
а смачний і чабачок.

І смиренно іерей
з псаломівцем голоспетим
вмісто темних душ людей
ранком теплим та роспетим
уловляють стерлядей
в їхнім царстві прозорчистім.

М. Грушевський.

З життя і письменства.

(Наріканя і поради критиків Літ.-Наукового Вістника. — Гадки давніших критиків в справі положеня нашої літератури. — Делкі висновки).

З приводу перших кількох книжок Літературно-Наукового Вістника появило ся в „Душпастирі“, „Руслані“ і „Буковині“ (тут особливо) кільканайцять статей, писаних Галичанами, Буковинцями і Українцями, з оцінками Л.-Н. Вістника і з загальними замітками про нашу літературну продукцію та про вартість її. Ті критики звичайно самі собі не признавали права критикувати, підписували себе „не-критиками“, читачами або й зовсім не виявляли, хто вони, та ділили ся з другими тільки своїми „особистими вражіннями“. Але поминувши їх ріжні недорічності і суперечності та часом невідповідні вибрики, ми постараємось вибрати з сих статей загальніші виводи, які автори статей старали ся доказати на Вістнику і на інших прикладах.

Критик в „Душпастирі“ зробив редакції Літ. Наук. Вістника великий докір за видруковане „Дневника Адама“. На его думку такі Дневники Адама носередно нищать християнізм. — Українські критики нарікали на те, що не мають нічого розумного і гарного по українськи читати, їм ліпше читати російське. Вони бажали би собі, щоб український журнал дорівнював російському, тимчасом не дорівнює. Так само наші книжки і часописи далеко гірші від російських. Звідки се походить? На їх думку — передовсім з недостачі критики. Доси наші письменники і самі себе посполу величали і люди шанували їх без заслуги, але тепер на-

стала вже пора скинути їх „з трона з клоча“. Читачі вже пізнали ся на їх невеликій вартості. Наші письменники боять ся критики, беруть її за особисту образу; на свою оборону складають спілки і друкують збірні спростованя по часописах. (Натяк на спільну заяву 21 Киян у відповідь критикови Л. Н. Вістника, друковану в 36-ім числі „Буковини“). Вже можна і треба й до наших письменників ставити великі вимоги. Критика їх праць дуже придасть ся. Нехай же читачі скажуть свою думку.

Таке було би загальне становище, з якого критики Вістника подивили ся на наше літературне житє. З позитивних порад письменникам сказав др. Василь Щурат одну (в Руслані ч. 25), щоби покинути вже манеру давних українських писателів, яка „проявляє ся в посуваню гумористичного народного діяльогу до карикатурного, а навіть неурличного — в кождім разі несмачного. Без лайок зі сфери батька й матери, лисого чорта й бурої свині, без ординарних епітетів і не менше ординарних дотепів, без всего того козацько-етнографічного краму історична повість з козацьких часів не була би повістю. Гарне розуміне артистичної місії історичного повістєписателя! І що тут говорити про вічні описи українських „улиць“ і „перелазів“, одностайні, як описи тих любовців, яких вони є свідком!... Протестувати против сего було-б за рано, як довго більших хиб годї нашим українським писателям позбутись — хиб зло понятого, а радше односторонного релізму“.

Подібне бажанє висказав і Українець Лівобічний, в 29 ч. „Буковини“, невдоволений з „героїчних поем, де діячі їдять галушки, пють тонлене сало, додержують в розмовах етнографії і голосно регочуть ся, спянівши від горілки“. „Не годуйте нас — каже — колишньою козацькою славою та вишневиим садками, а дайте нам страву здорову і пожиточну, допоможіть нам виплзти з багна і темряви“.

Коли до сих двох відзивів додамо ті часті в остатних літах наріканя на українські театральні твори, в котрих повно садків, соловейків, улиць, танців, горілки і стереотипних любовців, то можна би єї відзиви уважати реакцією против манери сентиментально-етнографічного писаня давнійших і теперішних українських письменників. Навіть против наших народних пісень виступив якийсь Українець в 35-ім числі „Буковини“, дослухавшись, що „наша народна пісня поспівом своїм досить одномаїтна, що емо-

ция, яку вона викликає, досить однобічна; в піснях побутових смуток занадто легкий, меланхолія не глибока, зачіпає тільки поверхово, викликає дешеві водянисті сльози, не дає глибини чутя, а в піснях історично-політичних занадто багато рознуки, зневіря, ніколи нема сильного, різкого поклику обуреня, ніколи нема заклику до боротьби із злом, гнобительством, а коли й є натяки на такі поклики, то вони переняті такою тихою меланхолією, що швидче з жалю заплачеш, як ухониш ножа в руки“. Так отже читачі і слухачі бажать тепер иньшої страви, „здорової і пожиточної“. Се була би одна рада, о стілько позитивна, що виказує письменникам і музикам, що в них хоч деяким людям тепер уже не подобає ся. „Нового і поступового“ жадають вони. Яка мала би бути ся повість і поступовість у письменстві, ся „свіжа течійка“, якої жадає один з критиків, Українець, про се сказав кілька своїх гадок Галичанин д. Л. Турбацький в 16-ім числі „Буковини“. Він не обстає за виключно-національним характером белетристики і старає ся вказати, що в инішних часах лише то звертає увагу на себе, що має на собі пятно „таланту“, та що з інтернаціоналізацією культурного житя літературні твори тратять помалу свій національний тип, а прибирають різні форми одного і того самого, спільного всім народам культурного материялу. Теперішня молодіж — каже — виховала ся вже не, як давна, на „Тарасах Бульбах“ і має иньші ідеали, західно-поступові, і иньший літературний смак. Тому й деякі белетристи на житє селян стали дивити ся інакше, як давнійші письменники; крім того стали описувати житє своєї інтелігенції, а далі і чужої, бо та чужа інтелігенция також по душі „наша“. Д. Турбацький подає тут на приклад: *Valse mélancolique* Кобилянської і Франка: „Основи суєсильности“ та „Задля домашнього огнища“.

Пишучи на сю тему, критики ужили кілька разів слів: модний стиль, модерний зміст і т. п. в контрасті до наших давних традицій — і всего формального націоналізму. Отже переказавши популярно думки критиків, виходить, що багато людям уже надоділи 1. теми з минувшини, писані „в юродивім стилю“; 2. теми з житя люду, оброблювані на стару етнографічну манеру; а натомісь бажали би люде читати щось нове і свіже так що-до теми, як і що-до обробленя. Се було би мабуть згідне бажанє багатьох так російських як і австрійських Українців. Се один позитивний вивід з критик, друкованих у Руслані і Буковині, що,

розуміє ся, не виключає ані історичних ані етнографічних тем, відповідно трактованих.

Другий такий вивід доторкає ся відносно галицького журналу, як н. пр. Л. Н. Вістника, до читачів на Україні. Маючи у себе російські журнали, українські критики жадають не тільки, щоби наш галицький журнал дорівнював російським, але щоби подавав і те, чого не подають російські журнали. Беручи річ з того боку, д. В. Шемет в 47 числі „Буковини“ заявив своє невдоволене, що у Літ. Наук. Вістнику найшов переклади, які вже він читав в російських журналах.

Поминаючи критики на поодинокі твори, що друкували ся в перших книжках Літ. Наук. Вістника, — отсе такі були би думки наших критиків про загальне положенє нашого письменства і поради, як єго дальше розвивати. Не багато спрвді тих нових думок і порад, особливо після того, що в тій самій справі писав Вартовий у своїх „Листах з наддніпрянської України“ в „Буковині“ 1892, 1893 і 1894 року, і що єму сказав у відповідь Драгоманів також у „Буковині“ і в „Народі“ і в окремій книжці н. з. „Листи на наддніпрянську Україну, Львів, 1894“. Ті два письменники дивили ся на відносини нашої літератури справедливіше і про вартість та будуччину нашої літератури сказали далеко більше нового і основного.

Мабуть не від річи буде тепер хоч дещо пригадати з довгої і інтересної полеміки Вартового з Драгомановим, особливо те, що доторкаєть ся нашої літератури. Вони оглядали нашу літературну продукцію з усіх боків, і брали її, як результат нашого життя, анаючи, кого і за що можна винуватити, а не так, як критики Літ. Наук. Вістника, що пристращають ся без пожитку ні для себе ні для письменників, котрих тут звалюють з тронів з кляча, а тут рівночасно жадають від них, аби подавали „свіже і поступове“. Хтож може їм подати „свіжу течійку“, коли на їх думку всі теперішні наші письменники (з неназваними малими виїтками) не гідні тої слави, яку не по заслугі собі придбали?

Драгоманів мав про нашу інтелігенцію в Австрії і її письменників дуже неприхильну думку. „Проби виказали — каже він в 25-ім числі Буковини з р. 1893 — що Галичина не в стані оплатити свою літературу, окрім популярної. А тимчасом російська Україна (9—10 губерній) оплачує $\frac{1}{3}$ видатків на російське письменство... Значить, Галичина мусіла-б шукати собі базару для

свої літератури в Росії. Се тепер не можливе через цензуру російську а також через те, що галицько-руська література зовсім не відповідає літературному смаку російському. Вона відстала від него років на 50, коли не на 100. Для Росиан галицька наука — схоластика, галицька публіцистика — реакційна, галицька белетристика — псевдокласична мертвечина. Виключити треба тільки твори Федьковича, Франка та радикальну публіцистику“. — А далі каже Драгоманів: „В тім то наше найбільше горе, що коли в Росії давить печать реакція поліцейська, в Галичині її мертвить реакція громадська, добровільна, а в Україні необразованість самих літератів. Останні хиби страшніші всяких цензур, і поки вони не будуть усунені, доти наша література не стане на дорогу розвитку“ (Буковина 1893, ч. 25).

Так писав Драгоманів про австрійських Українців недавно, бо тому ледви п'ять літ. Правда, від того часу Галицька Русь поступила і поступає наперед дуже сильно, але добровільна, громадська цензура в нас ще не минула ся, невинний Дневник Адама розлючує св'ященника, другі невинні оповідання дратують иньших домашніх цензорів; реакційних елементів і мертвечини ще в нас багато; публика що-йно привикає до літературного руху та зачинає ним серйознійше займатися.

Українці в Росії ділять ся на думку Вартового (в Буковині 1893 ч. 13) на українофілів, радикалів-космополітів і націоналістично-народолюбців. Вартовий вірить тільки націоналам, по иньших пожитку для України не сподіває ся. А загалом про українську інтелігенцію каже, що вона мала, безцільна, лїнива, несолідарна між собою, індивідуалістична, недбала до гуртової роботи, почуває себе радше як частину всеросійської інтелігенції і національного самопізнання майже зовсім не має. (Буковина 1892 ч. 29). І коли Драгоманів подав три причини, що не дають нашому письменству добре розвивати ся, себ то політичну неволю в Росії, реакційні думки у галицького громадянства та неосвіченість серед українських письменників в Росії. д. Вартовий додав ще четверту: національну несамосвідомість серед інтелігенції на російській Україні.

Про неосвіченість українських письменників (особливо їх незнанє мови і національну неосвідомість) і про їх байдужість до національної роботи, подає і Вартовий і Драгоманів дуже сумні спостереження. „Затягти до якої роботи, хоч би й тільки кабінет-

ної, нашого „українського патріота“ досить таки важенько. Правда, як що він літерат, то він списує чимало паперу по — московському, але не по своєму... Тут звичайно безліч перешкід і одна з них та, що за українські писання ніякий кат не платити-ме, друга та, що українське писання треба писати по українському, а мови своєї патріот наш — не сказати, щоб не знав, але так знає, що написати не може; а третя та, що, мов, щож єго зробиш, однак цензура заборонить, так на щож і писати? ...Старі наші письменники писали краще від нас (що до мови)“. Таке пише Вартовий в Буковині 1892 ч. 28. А на замітку Драгоманова про неосвіченість українських письменників каже: „Що до неосвічености серед наших письменників, то воно й не дивниця, коли сему потрохи правда. Освіченіші люди, ті, що університети покінчили, скоро з університетських ослоців перейшли на офіціальну посаду, зараз починають ховати ся з своїм українством. Коли й пишуть що, то по московському (бо таки й не знають по своєму), а по українському лишають писати недоукам, а потім глузують з їх — тим і виявляють свій український патріотизм... Та все-ж може воно й не так страшно, як здаєть ся д. Драгоманову“ (Буковина 1893 ч. 38).

Про неохоту і непевність Українців до гуртової роботи оповідає Драгоманів з власного досьвіду, як з дванадцяти головних сотрудників одного українського журналу, десять не написало до нього ані слова, а з двайцятьох інших помічників остало ся при журналі тільки чотирох (Буковина 1893 ч. 21), а Вартовий приписує таку несолідарність українських діячів їх величезному індивідуалізму та неоднаковости в поглядах (Буковина 1892, ч. 29).

Кінчаючи свою полеміку з Вартовим Драгоманів заявив своє бажанє, щоб українська інтелігенція не діїла ся так, як поділив її Вартовий на українофілів, радикалів-космополітів і націоналів-народолюбців, а тільки 1. на українських націоналістів і 2. на українських гуманістів. Між такими тільки групами — каже — мекливий і принципіальний спір, при котрому треба пам'ятати, що обидві групи однаково сьвідомі Україні, — а тільки мають не однакові вихідні точки, наукові основи своїх тенденцій. Звісно, сей теоретичний спір може, і мусів би не перешкаджати демократично-поступовим елементам в обох поділах — виступати солідарно в громадській праці. Поки-що інших укра-

їнських універсалістів, окрім рішучих демократів і поступовців, инакше радикалів, — нема. Нехайже виявить ся рішуча і відповідна група українських націоналістів, відділившись від своїх приятелів і авторитетів, ретроградствующих або кругітьствующих“ (Буковина 1894 ч. 3).

Вже в тих кількох уступах, наведених із статей Вартового і Драгоманова, находимо розбір обставин, в яких розвиває ся наша література в Росії і в Австрії, важке слово про наших письменників і поради, як ті обставини змінити і в якому напрямку. Все те виглядає зовсім инакше, ніж відзиви сегорічних критиків Літ. Наук. Вістника. Ті критики подивили ся на нашу літературу, як на обяв, що не має звязку з життям народу і сам про себе може бути гарний, хоч би обставини були дуже погані. Притім загнали ся у своїм пересердю за далеко, бо вже не можна сказати, щоб серйозні письменники, не ділстанги, лякали ся слова критиків, також не-ділстантів (такої критики, яку у нас часом стрічаємо, справді можна не так лякати ся, як не бажати собі, бо вона безхосенна); і щоб у нас була велика адорація між письменниками, також не можна сказати; навпаки се річ певна, що і пошани письменників проміж себе і пошани публіки до письменників було в нас за мало. В життєпис кожного нашого автора можна найти далеко більше сторінок, записаних наріканєм, що „ніхто не гавкнув і не лайнув про нього“, ніж сьвідоміми поважаня величаня. Може бути, що вони дуже часто не заслуговували на величанє, але тут ніяке звалюванє псевдогеніїв з трона з клоча не додаєть їм тепер таланту і розуму; тут ще найсправедливіший погляд Вартового, котрий сказав:

„Всім щирим прихильникам до рідного діла можна радити — скрізь і завєгди пропагувати думку про широку — і для інтелігенції і для народу — українсько-руську літературу, пропагувати її, не зважаючи ні на які наче-б то непереможні перешкоди для тої літератури, і не збентежувать ся тим, що досп наші здобутки літературні були може й не перворядної ваги: се нічого, аби вони були! Бо коли вони є, то стануть ся вони підвалиною, основою иньшим кращим. Ні в якій літературі нічого відразу не робило ся. А і в Москалів, яких так часто рекомендує д. Драгоманів, — скільки то було усяких Масальських, Марлиньських, Загоскиних, Зотових та иньших, поки з'явили ся там Гоголь, Тургенєв, Толстой. Так буде і в нас! Нехай наші сьогочасні беле-

тристи є тільки Марлинські та Зотови української літератури — і то гаразд, бо після їх мусять прийти Гоголі, Тургенєви та Толстії. А сего, тільки сего їй бажають наші письменники сьогочасні, тільки на те їй кладуть свою працю, щоб на сему хоч трохи обробленому ґрунті могли вирости високі постаті на увесь світ славетних літературних українських діячів“. (Буковина 1893 ч. 37).

Певна річ, амбіція неодного з наших письменників сягає вище, як до слави Зотових та Марлінських, але коли що при їх невеликім таланті може їм допомогти для дальшого розвитку, то певно ані за велике, неоправдане величання, ані несправедлива пристрасна критика.

Що до круга літературної творчости то Драгоманів радив працю „з низу в гору“; наша література — казав він ще 1873 року — повинна підніматись з низу в гору і розширяти ся в міру того, як піднявесь би мужик, природна і безспорна публіка для нашої літератури в Росії. (Буковина 1893, ч. 20 і 43). З сею думкою не згодив ся Вартовий і написав: „Українсько-руське письменство, хоч і яке воно убоге, хоч і як мало заробило імя письменства, література“ вийшло уже з рами, що має письменство простолюдне, захоплює все ширше й ширше місце, і буде безперечно розвивати ся далі й далі в такому напрямкові... Література для інтелігенції та література так звана „пародія“ повинні злучити ся до купи, щоб ніколи вже не розлучали ся“ — хоч у нас тому перешкодили обставини, як каже Вартовий (Буковина 1893 ч. 36 і 37). Сю справу полагодив теоретично Драгоманів ось як: „Тепер в усякім разі — каже він — навряд, чи знайде ся Українець, котрий би радив нашим письменникам сидіти на самій простонародній літературі навіть в найширшому зміслі сего слова. Навіть при найбільших симпатіях до простонародности усякий мусить признати по крайній мірі волю кождому писателю вибрати собі сюжети, аби тільки праця єго вийшла вдачною, живою — між инчим і по мові...“ Але популярна література нам найбільш потрібна. (Буковина 1893, ч. 43).

З цілоїж полеміки з Вартовим Драгоманів вивів таку мораль для української праці: „Праці тої видно тепер не так то багато. Вона не систематична, часом не свідомо, не організована. Вільше праці, більше думки, більше організації! Але й менше сектярства! Говорючи на християнський лад, можна сказати словами пропо-

віди Івана Золотоуста на Паску: іди й постивший, і не постивший! — Христос приймає й того, хто прийшов зарані, й того, що прийшов у дванадцятую годину. — Один працює для науки про Україну тільки по московському (або по польському) — будьмо єму вдячні і ті, що пишемо по українському*). Один вірує в українську літературу тільки простонародню, „для домашнього обиходу“, — нехай виробля її, а хто вірує в ширшу, нехай собі працює, по своєму, не кидаючи анахеми на невірнучих, але працюючих, по своєму, всеж таки для української літератури. Один бере собі за вихідні точки думки і інтереси всесвітні, другий національно-українські, — виять не будемо анахтемувати одні другим, а поглянемо, які власне думки й інтереси хто хоче боронити. В однім тільки мира між нами не може бути: в справі поступу чи реакції, в справі кастових чи всенародних інтересів, бо се справи основні, для котрих вже тисячі років іде між людьми боротьба невисипуща, без котрої житє людей перестало би бути людським. Сеї боротьби не можна замазати ніякими розмовами про національну солідарність, а надто в нашій нації, котра власне є нація плебейська. А що одні з нас будуть поступовцями поміркованими, а другі радикальнійшими, одні демократами індивідуальними, а другі соціальними, — те ми можемо одні в других потерпіти, а надто при теперішньому стані нашої країни, котру і в Росії і в Австро-Венгрії давить дуже вже застаріла система реакції і кастовости“. (Листи на Наддніпрянську Україну Михайла Драгоманова, Коломия 1894, ст. 92—93).

Ті критики зперед кількох літ розуміли також добре, як трудно галицьким журналам задовольати духові потреби і Галичан і Українців; тому Вартовий доказував, що письменникам з України „невідмінно треба заснувати в Австрії своє самостійне видавництво“ (Бук. 1892 ч. 28), раз через те, що ми в Галичині маємо свою домашню ретроградну цензуру, противну Українцям, а друге — як уже знаємо — через те, що Українцям треба чого иньшого, як находять у наших журналах. Було би справді корисно, якби

*) Свободи, яку тут дає Драгоманів нашим письменникам, що пишуть на чужих мовах, ті не тільки уживають, але і падуживають, і то зі шкодою так для нашої мови, як і для самої річи.

самі Українці видавали собі в Австрії журнал, який їм до вгоди; вони-ж найліпше знають, чого їм треба. Але поки вони на те не спроможуться, галицькі і українські читачі мусять годитись на щось посереднє, — інакшим не може бути журнал, що призначаєся не для самих Українців, але і для Галичан, і то в далеко більшій мірі, бо наприклад Л. Н. Вістник має в Галичині десять раз стільки читачів, що на Україні. Але в тім і лихо, що хоч Українці може й знають, чого їм треба, але здебільшого самі такі охочі до роботи для себе, як се описали не Галичане, а Українці з роду Вартовий і Драгоманів... Тепер се є фактом, що на Україні нових письменників прибуває дуже мало, літературна продукція там також поменшала, і що наші письменники з Австрії беруть перевагу. І тут не pomoже нарікати на Галичан, що починають переважати українських письменників, — так обставини склали ся, що інакше не може бути. Коли-б у молодих галицьких та буковинських белетристів було більше серйозности і освіти — вони все ще пишуть як ділетанти — то числом і продуктивністю вони переважили би гладко молоду генерацію письменників на російській Україні. І до того певно дійде, коли Українці не схочуть станути з нами до конкуренції. А прецінь по 25 мільонах Українців, навіть в сучаснім „лихолітї“, можна би, як що вони самі себе не засуджують на смерть, сподівати ся хоч стільки роботи, кілько робить інтелігенція трох мільонів австрійських Українців... Плач на тяжкі обставини на ніщо не здасть ся!

Наші видавництва в Галичині і на Буковині мають ще такий клопіт, що тут нема більшого гурту читачів з менше-більше однаковою освітою. Кожде видавництво має читачів з різних сфер, і як ті читачі не до всего друкованого мають однаковий інтерес, то і трудно всім однаково догодити. Для одного статя виходить за популярна, він бажав би чогось більше; для другого виходить за тяжка, він бажав би чогось лекшого. А нема хоч тисячки людей з однаковою освітою, котрі хотіли би чи могли би піддержувати відповідний для себе журнал. Звідси походить, що в однім і тім самім галицьким або буковинським видавництві нераз і мусять друкувати ся статі то з меншим то з більшим науковим апаратом.

Про якийсь літературний смак у нашої публіки в Австрії також не багато можна сказати, бо чи він є і який він є, певно

не знати. На своїй літературі не могла вона собі того смаку виробити, хіба на польській, російській і німецькій та на перекладах. А тих перекладів появило ся у нас за остатних двацять літ розмірно дуже не багато і то при виборі їх звичайно не було ніякої системи. Дятого, при незалперечній ще слабости нашої оригінальної творчости в порівнаню із чужими світовими літературами, систематично ведені переклади видатнішої чужої белетристики уважаємо ми дуже потрібними. А що против сього відзивають ся голоси з України, що вони, мовляв, мають переклади в російських часописях, і ті часописи їм ліпше подобають ся, то на се вже нема ради.

Ми, розуміє ся, не вирікаємося порівняня наших журналів з російськими і не уважаємо сих якимсь далеким ідеалом для нас, тільки те мусимо піднести, що того рода погляд задає нашим журналам далеко тяжшу задачу, бо окрім обовязку — старатись про відповідну оригінальну белетристику, поручає їм віднайти загравичні літератури, до котрих би не мала пристуну російська журналістика, що як раз, не маючи дуже великого богатства оригінальних талантів, живе перекладами. Розуміє ся, коли український читач волисть чужі твори читати в російській мові як в українській, то тут вольному воля, тільки по щож тоді нарікати на російську цензуру, що вона не пускає перекладів, — і чому як раз Українці мають особливий нахил засипати галицькі редакції перекладами з російського?

Осип Маковей

З російської України.

(Неврожай і голод. — Способи боротьби з неврожаєм і сільсько-господарська освіта, як один з таких головніших способів. — Питане про господарську освіту на четвертій сесії „Сельско-Хозяйственного Совѣта“. — Матеріальна допомога земств про-світним господарським інституціям і становище земських фінансів. — Потреба земства в не-земських губерніях. — Певний характер звісток про земство в „Юго-западномъ краѣ“. — Форми і права земських інституцій в сѣм краѣ).

Можна було сподівати ся, що пам'ятний неврожай 1891—1892 р. дасть багато досьвіду і що після того не доведеть ся пережити таке тяжке лихолітє знову. Гадало ся, що після того сумного досьвіду правильно організована допомога та поліпшенє основ народно-господарського побуту усунуть можливість таких прикрих обставин на далі. Але дійсність показала, що народний добробут стоїть на так само тісному ґрунті, як і 5—6 літ перед сям.

Неврожай минулого року, що так тяжко давав себе почувати ще з осені, під кінець зими та на весну виявив ся у дуже сумних формах. На широкому обширі — майже 400.000 кв. в. з людністю більш 15 мільонів — нема ні хліба, ні паші. Все, що було, — те й зіли та згодовали, — а далі жити нічим. Настала й весна, а з нею — ще більша потреба насіння, жи для робітника, паші для робочої худоби. Нічого з того заздальгідь не було приготовлено в такій мірі, як того було потрібно; суспільний інтерес до народнього лиха теж прокинувся в самий останній час, та й інтерес той взагалі не дуже великий; сему сприяли і деякі

орґани російської преси, що тенденційно замовчували та прикривали голод.

На українській території голод захопив Ставропольщину, Кубань, частини Херсонщини та Таврії, Курську та Воронізьську губернію. В Ставропольській губ. вже другий рік неврожай. Запасів хліба тут не стало ще того року, а р. 1887 урожай був всего 27,4%, коли брати пересічно урожай 1892—6 р. Таким чином, голод настав ще з осені. „Товариства допомоги бідним“, що заходили ся годувати голодний люд, властиво були паліативом. Тай можна собі уявити, о скільки була дійсною та замога, коли порція горячої їжи на одного чоловіка коштувала всего $\frac{3}{4}$ копійки. Хоч тією їжою справді ледве чи можна було наїсти ся, але з початку весни і такої не стало, бо „Товариства“ мусіли перервати свою діяльність через недостачу коштів. Через недостачу паші худобу погналі з Ставропольської губ. на Кубань. Але й тут неврожай дав себе почувати, хоч і не в такій мірі. Весна була пізна, паші не стало і гурти та отари почали гинути. До тогож в такий час біднота народньої заведи виплывають і виявляють свою темну діяльність ріжні хижі елементи суспільства: глїтайство розкинуло своє наутиння. Все се так підорвало добробут людности в Ставропольщині, що ледве він підіметь ся і за який десяток літ.

В Херсонщині наслідки неврожаю не мають таких різких та яскравих форм, але й тут багато єсть місцевостей, в яких з урожаю не можна було прохарчувати ся та обсіятись. Губерніальне земство ще з осені просило урядової допомоги в 300 тисячів, — але міністерство відмовило. В земства подаєть ся сила петицій про допомогу не тільки з південної частини губернії, де урожай був надто плохий, але навіть і з Слісаветградського повіту. Губерніальна земська управа допомогла 68 місцевостям і крім того 78 громадам відрочила сплату залеглостей за попередні роки.

Урядова та суспільна замога, хоч би й широко організована, не може бути цілком певним засобом проти голоду і заведи зістанеть ся лише паліативом. Боротьба з недородом та голодом мусить викликати більш постійні заходи, що всіма сторонами полагали-б господарський побут народа та єго добробут. Першим з таких способів єсть поліпшенє господарської культури через поширенє відовідної освіти. Господарська освіта зазброїть господаря для боротьби з неврожайним лихом, дасть єму в руки засоби

до тієї боротьби і сим більш-менш забезпечить єго добробут. Шлях господарської освіти і розглядали на четвертій сесії Сільсько-господарської Ради, що відбула ся в Петербурзі з 26 лютого по 24 цвітня сего року. Рада категорично висловила ся за потребою широкого організованя господарської освіти для поліпшеня сільсько-господарської продукції, яко основного промисла держави, що заслугоє через те найбільшої уваги та піклуваня з боку уряду. Признавши за річ цілком нормальну, щоб всі просвітні господарські інституції відповідали дійсним потребам кожної даної місцевости, Рада ухвалила заснувати один висший господарський інститут, заводити середні хліборобські школи по головніших хліборобських районах та в кожній губернії мати хоч одну низшу школу для спеціальних господарських культур, якими переважно визначаєть ся та місцевість. Члени Ради не могли лише порозуміти ся в справі материяльних засобів для удержуваня господарських шкіл. Більшість членів все-ж висловила ся за тим, щоб материяльну допомогу сим школам давали земства.

Таке накладанє повних тягарів на земський бюджет ледве чи буде раціональним, коли завважити на невідрадне становище земських фінансів. Велика сила земських видатків без всякої майже безпеки земських доходів зруйновала земські бюджети і стала ся причиною, що земства не можуть виконати своїх найперших обовязків перед загалом людности. Тим то й викликає тепер такий живий інтерес питанє про реформу земських (автономічних) та губерніяльних (правительственных) інституцій. Особливо заінтересовано суспільство на Україні тим, — в якій формі має бути заведене земство по делких не-земських до тепер губерніях. Про велику потребу земства в неземських українських губерніях не може бути ніякого змаганя. Дійти до красивого становища народньої освіти, лікарської запомоги, асекураційної справи та інших необхідно потрібних сторін народного добробуту зможуть сі губернії лиш тоді, коли буде у них заведено земство*). Само суспільство признає велику потребу земства і з великим співчутєм обізвало ся на се питанє, як се виявилось на Кубані, в Старопольській губ. та особливо на Волині. На жаль, заведене земства на Кубані при-

*) Для галицького читача треба пояснити, що земську (автономічну) управу в Росії, загально беручи, взяли від початку і доси тримають в руках найбільш поступові і щиро-демократичні елементи суспільности.

знано в урядових сферах не на часі, в Ставропольській губ. теж відложено на довгий час і лиш можна сподівати ся, що р. 1899 земство буде заведено, відповідно бажаню Державної Ради, в т. зв. „Югозападнім Краю“, себ то Київщині, Волині та Поділю. Прінципіально питанє се можна вже вважати за цілком порішене; тепер застановляють ся лиш над формами та правами нової інституції в сім краї. Про се, на жаль, нема досі ніяких цілком певних урядових звісток. Все, що проскакувало в приводу сеї справи в пресі російській, має дуже загальний, щоб не сказати туманный та хисткий характер. Перш за все не знати нічого певного про компетенцію земських інституцій в отсему краї. Не знати, чи будуть земства заряджувати всіма тими справами і чи в тім самім обсягу, як і в інших 34 земських губерніях. Що-до організації нових земств, то тут та цікава новина, що є замір скасувати повітові земські зібраня; але як тоді будуть складати ся повітові вибори, — се теж невідомо; невідомо також, які будуть відносини між губерніяльною земською управою та повітовими, що завсїди кермують ся постановами повітових зборів. І ще виникає одно дуже важке питанє — про рівноправність ріжних національних елементів в краї. Між иньшим появила ся така звістка, що право бути вибраним в гласці мати-муть лиш те, хто знає російську мову і уміє читати по російськи. О скільки та звістка певна, — сказати трудно; але дуже шкода буде, коли справді до такої важної само по собі справи, як поліпшенє народного добробуту через земську інституцію, будуть примішувати ся цілком сторонні елементи „обрусїня“.

Spectator

Із чужих літератур.

(Уїлліам Еверт Гледстон, его писательська і наукова діяльність).

В пору, коли друкувалась отся книжка „Вістника“, де читачі в прекрасній праці Сеньбоса про сучасну Англію знайдуть оцінку найважливіших праць і заслуг Гледстона на полі політики а особливо внутрішніх реформ Англії, старий сей борець за поступ і гуманність спочив вічним сном д. 19 мая. Весь світ стрепенув ся при відомості про смерть сего великого мужа, одної з незвичайних фігур сучасної історії, що жив серед нашого покоління мов кучерявий столітній дуб серед молодого ліса, памятаючи давно пережиті бої, а при тім усею душею спочуваючи змаганням і боям наймолодших, найпоступовійших. Як на цікавий доказ невичерпаної свѣжості і сили его духа вказувано на той факт, що розпочавши свою політичну кар'єру консерватистом він закінчив її радикалом, федералістом, мало що не соціалістом. Щось подібне було в Франції з великим Віктором Гюго. Але се не одиноке поле, на котрім зрадикалізував ся Гледстон протягом свого життя. І в інших питаннях, якими цікавив ся его невтомимий дух, він умів іти з поступом часу і ніколи не вагав ся закинути думку, котру признав хибною, хоч би вона перед тим і як була дорога йому.

Гледстон здобув собі не тільки безсмертні заслуги на полі внутрішнього розвитку Англії. Він був незрівняним оратором, що вмів промовляти не тільки в парламенті, не тільки до послів і до лордів, але також до мас народа, до людей найвисшої інтелігенції і до простих робітників і селян. Его голос називав Меколей

музикою парламенту, але музика, дивні чари були в его способі вислову, в багатстві і плястиці его думок. Деякі его промови справедливо зачисляють до найкрасших витворів ораторської штуки всіх часів, і коли вже не чим иньшим, то своїм ораторським талантом Гледстон здобув собі дуже високе і почесне місце в англійській літературі. Але він був чимсь більше для тої літератури, був вельми талановитим публіцистом і ученим — фільологом, археологом і теологом. Бажаючи на сьому місці вказати бодай найважніші его писання і схарактеризувати его наукові і публіцистичні заслуги, ми подамо поперед усього декілька дат про его житє.

Уїлліам Еверт Гледстон уродив ся д. 29 грудня 1809 р. в Ліверпулі. Его батько, „королівський“ купець, з роду Шотляндець, доробив ся значного маєтку торгуючи невольниками; цікава річ, що й его син, той сам, що пізнійше мав дуже багато причинити ся до виборення рівноправности для католиків, Жидів і інших людей кривджених задля їх віри, мови і раси, з разу був прихильником уживаня невольників і мотивував конечність існуваня невольництва — цитатами з Письма сьвятого. Покінчивши колегії в Етоні а потім у Оксфорді Гледстон від разу подав ся на політичну кар'єру. В грудню 1832 р. його вибрано послом до парламенту з консервативного місточка Ньюрку (Newark). Там зараз звернув на него увагу міністер Піль і іменував його одним з „молодших лордів“ скарбу, а в лютім 1835 р. молодшим секретарем для кольоній. Але вже в цьвітню того року Піль упав; Гледстон скинув ся всіх урядів і аж до повороту Піля на міністерство (1841 р.) належав у парламенті до опозиції. В 1841 р. Піль іменував його віцепрезидентом торговельного уряду, членом тайної ради, а 1843 р. президентом того уряду. Ревізія тарифу, dokonана 1842 р., була майже виключно его ділом. В 1845 р. він обняв президентуру в уряді для кольоній. В 1847 р. він зложив мандат для Ньюрку і був вибраний послом в університетській містї Оксфорді. Уже тепер почала ся незгода між ним і консервативною партією; Гледстон виступав за реформу університетів, за знесенєм деяких обмежень прав Жидів і 1851 р. якийсь час ішов окремо від партії. В 1852 р. в міністерстві Ебердіна був Гледстон міністром скарбу; его вьясненя бюджету вважали ся майстерними витворами не тільки риторики, але глибокого знаня; він здобув собі славу першого в ту пору англійського фінансиста.

Та вже перед тим усталена була его писательська слава. В 1838 році вийшла его перша праця „Держава і її відносини до церкви“. Не видно ще тут будучого вільнодумця. Церков у него стоїть висше держави, її постанови і правила висше державних законів. В цілій книжці віє дух тої англійської ортодоксенї, котру пізнійші противники Гледстонові глумливо називали „Оксфордоксиєю“. Те саме видно і в другій его книжці: „Церковні принципи і їх висновки“ (1841 р.), та вже тут видно нахил до римського католицизму, властиво до католицького розуміння церковних справ. В 1845 році опублікував Гледстон свої „Уваги над новими торговельними законами“, що були основою его слави як економіста. За его класичні бюджетові екснозе іменував його 1872 р. монахівський університет доктором суспільних наук.

Найважнійші наукові праці Гледстона доторкали ся великих грецьких епоей звісних під іменем Гомера. В 1858 році вийшла в Оксфорді его три томово праця „Studies on Homer and the Homeric age“. Гледстон станув тут на становищі опозиційним до тодішньої науки, головню до німецької, що вважала троянську війну легендою або навіть мітом, а Гомера колективною назвою цілої генерації рапсодів; він обстоював за тим, що троянську війну треба вважати дійсним історичним фактом, а Гомера дійсним автором троянського епоса. Звісна річ, що Гледстонова книжка належала до тих праць, котрі головню заохотили талановитого самоука Шлімана до розкопок на місці давньої Трої. І Гледстон мав те задоволенє, що міг написати передмову до першої Шліманової книги про троянські розкопки і бачити в них потвердженє свого становища.

До Гомера вертав Гледстон ще й пізнійше часто і радо. В 1869 році він видав гарну студию „Juventus mundi, the Gods and the men of the Homeric age“, в 1876 р. „Homeric synchronism“ а в 1890 р. „Landmarks of Homeric study“. В тих працях зібрано багато вірних і цікавих уваг про Гомерівські поеми і амальовану в них культуру; пригадаю тільки студию про назви колірів, з котрої Німець Магнус дійшов до висновку, що Греки в Гомерових часах не розрізняли ще колірів так докладно, як ми тепер. Ті висновки, ніби потверджені обсерваціями над певірною (по нашому) кольористикою староєгипетських фресків, повели до дальших студій над розвоєм зору і забарвленя в органічній при-

роді і хоч самі не остоялись, то все таки дали привід до дальших важних наукових здобутків.

Але головною підвалиною безсмертної слави Гледстона jako писателя є і лишать ся не его економічно-фінансові ані его археологічно-історичні праці, але его публіцистика. Гледстон був публіцист великого стилю, незрівняний борець, горячий, повний ентузіазму для бореної ним справи, вразливий на всі нові появи, а при тім як Англїчанин і державний діяч сеї величезної держави він обіймав своїм зором усю землю, вмів відчутти, зрозуміти і захистити інтереси найріжнійших людей і найріжнійших кругів. Можна сміло сказати, що публіцистичні писаня Гледстонові в останніх 50 роках мали так само величезний вплив на переродженє прилюдної опінії цивілізованого сьвіта, як его реформаторська діяльність на внутрішнє переродженє Англїї. Першим голосним тріумфом его публіцистичного таланту був его „Отвертий лист про порядки в королівстві обох Сицилій“, виданий в 1851 році. Бувши рік перед тим у Неаполі Гледстон придивив ся розбійницькій господарці Бурбонів у тім королівстві, чув про муки і катування, які терплять у тюрмах борці за свободу італійського народа в 1848 році, а коли офіційальне уміненє англійського правительства не помогло нічого, він видав свій отвертий лист, де розкрив сьвітови нелюдські поступки уряду і з запалом проголосив ідею єдности та неподільности Італїї. Сей лист зелектризував прилюдну опінію всеї Європи, пригноблену реакцією, що залагла була по 1848 році і був одним з могучих імпульсів, що підняли духа таких італійських героїв та борців, як Мацціні та Гарібальді. Щоби підняти англійську прилюдну опінію протів визискувачів та гнобителів італійської свободи, Гледстон переклав три томову „Історію римської (напської) держави“, написану Італїянцем Фарїні.

Ватиканський собор і проголошена на ньому доґма про непомилність папи дали привід Гледстонови до нової публіцистичної війни. Він заприянив ся з монахівським теолоґом Деллінґером, одним із батьків старокатолицизму, і написав цілий ряд статей протів нової доґми і протів політики римської курії. Ті статї, зібрані в одну книгу, видані були разом 1875 р. нз. „Rome and the newest fashion in religion“; в тім самім році вийшов і німецький переклад сеї книжки.

Горячим співчутєм до покривджених і пригноблених народів подиктована єго голосна брошура „Bulgarian horrors“, видана 1876 р. Вона, як звісно, була могучим імпульсом для прилюдної думки в Росії за визволенєм Болгарії і змусила російське правительство до війни з Турцією. З неменшим запалом промовляв Гледстон 15 літ пізнійше в обороні Вірмен, гноблених та мордованих Турками.

В остатніх роках свого жита Гледстон працював над первісною історією християнської церкви. В 1890 році він видав книжку пз. „The impregnable rock of Holy Scripture“ (нездобута скала сьв. Письма), а кілька місяців перед смертю збирав матеріяли до праці про найстарших, апостольських Отців церкви. Думав також узяти ся до написаня своїх споминів. Смерть вирвала йому перо з руки.

Др. Іван Франко.

ХРОНІКА І БІБЛІОГРАФІЯ.

— В днях 15, 17 і 19 мая с. р. святкували галицькі Русини богослуженнями, походами, вечерками і вічами 50-літні роковини знесеня панщини і відродження Галицької Руси. Особливо величаві були віча в деяких повітових містах, де зібралось по кілька тисяч людей; на вічу у Львові 19 мая деякі газети начислили аж 7000 людей, було поправді 3—4 тисячі. Віче у Львові, що відбуло ся на високім Замку, отворив проф. Романчук; політичний реферат мав посол Окуневський, іменем селян промовляв Гурик, від духовенства о. Давидяк, а від молодіжи голова москвофільського студентського товариства Сьокало. Прожова Сьокала дала причину до дуже немилієї пригоди; українсько руська молодіж ще минушого року заявила, що не буде брати участі в святкованю національного відродження разом з москвофілами, так тепер і справді не брала участі, а ювілейний комітет поручив реферат д. Сьокалі. Молодіж жадала поясненя від комітету, що д. С. буде говорити іменем „галицько-руської“ молодіжи, але комітет на се не згодив ся; тоді молодіж оголосила протест, а підчас промови Сьокала, коли той заявив, що говорить в імени тої часті молодіжи, котра ще не зреклася національних ідеалів (!), — і дальше говорив іменем молодіжи взагалі, громада студентів крикнула „не цілої! неправда!“ Тоді частина вічевиків кинула ся на молодіж. З причини сего розруху віче розвязано. Вечером в Народнім Домі відбув ся концерт при участі товариства Бояна і селянського хору та оркестри з Махнова, а потім комерс, на котрім і народовці і деякі москвофіли співали разом: „Ще не вмерла Україна!“... Молодіж натомісець урядила в комнатах Академічної Гро-

жади свій вечерок з відчитом про народні рухи 1848 р. і знесенє панщини, на котрий явились і декотрі старші люди, заявити своє співчутє молодіжи з причини несправедливого її трактованя в громаді і пресі; з них промовляли проф. Грушевський і др. Франко. В результаті москвофільські газети накидають ся на молодіж і на тих, котрі заявили їй своє співчутє, з інсинуаціями і брехнями, а правительствениі беруть їх у свою непрошену опіку.

— Галицьке намісництво потвердило зміну статута Наукового Товариства ім. Шевченка рішенєм з 26 цвітня с. р. По новому статуту давнійші дійсні члени звуть ся надалі звичайними, вкладка їх підносить ся до 5 злр. (= 10 корон) річно; зрештою умови прийманя їх лишили ся далі. Установляєть ся нова категорія дійсних членів, і тільки вони можуть бути членами секцій. Категорія членів-основателів на далі закриваєть ся (лишають ся тільки дотеперішні). Члени заграничні і інституції можуть брати участь в загальних зборах через своїх відпоручників. Число виділових побільшуєть ся одним членом і одним заступником. Попри загальні збори для адміністраційних справ заводять ся наукові збори і наукові наради. Що до переведеня нового статута в жите, то виділ Товариства має бути вибраний на його основі на найблизших загальних зборах, на тихже зборах заграничні члени і інституції можуть скористати з своїх нових прав; нова членська вкладка вйде в жите з початком 1899 р. — На спільнім засіданю 25 с. м. секції історично-філософична і фізіологічна товариства рішили аж новому виділови предложити від себе кандидатів на дійсних членів товариства. Для засагани над кандидатами вибрали згадані секції окрему комісію.

— 26 н. ст. секції історично-філософична і фізіологічна Наукового Товариства імени Шевченка вибрали етнографічну комісію; головою її є др. Іван Франко, заступником Хв. Вовк, секретарем Вол. Гнатюк. — Міністерство освѣти признало товариству 2000 зр. запомоги на сей рік, а на другий рік 3000 зр. — Виділ ухвалив обходити 100-літні роковини відродженя українсько-руської літератури; вибрано до того комітет з правом приймати собі нових членів. — На секції історично-філософичній 11 н. с. мая проф. Грушевський здавав справу з статі С. Гр. „Архимандрит Слущкий Доситей Галяховський“ і розвідки С. Томашівського про ухвали галицьких соймиків з р. 1648—53. — З огляду на те, що в Київї приготовлює ся наукове виданє тво-

рів Котляревського з пляном подібним до того, який поставила була собі археографічна комісія Наукового тов. ім Шевченка, археографічна комісія товариства рішила не друкувати у себе такого виданя, лише передрукувати Енеїду з 1798 р.

— В переїзді через Львів русько-народний театр виставив дві штуки свого директора Льва Лопатинського: комедію в 3 діях „Свекруха“ і сценічний образ в 4 діях „До Бразилії“. Комедія а радше сценічна фарса „Свекруха“ менше вдатна, як „До Бразилії“. В тій штуці порушена справа еміграції до Бразилії; штука має жваву акцію і деякі ефектовні сцени. Обі штуки відогравав театр добре.

— Видавництво Універсальної Бібліотеки розписує передплату на повне виданє творів Наталії Кобринської. Перший том обійме вже друквані і деякі нові оповіданя, повелі і нариси. Передплату (1 зр. 50 кр.) посилати на руки Н. Кобринської в Болехові; по тій самій ціні дістануть I том творів Н. К. передплатники Ун. Бібліотеки; книгарська ціна сеї книжки буде значно вища.

— В маю обходили Поляки 100-літні роковини уродин А. Міцкевича. З тої нагоди помістив др. В. Щурат у *Slow-i polsk-im* (чч. 109 і 115) статю про переклади з Міцкевича в нашій літературі.

— З Полтави пишуть нам, що памятник Котляревському не впиють там сего року поставити, бо тільки недавно уряд затвердив проєкт памятника, а надписі на памятнику отсе тільки тепер міська дума Полтавська має внести до затвердженя. Сьогож року міська управа Полтавська має 29 серпня с. р. (день уродин Котляревського) зібрати празникове зібранє думи, в якому міський голова зробить виклад про справу будови памятника.

— При петербурьскім правничім товаристві повстав комітет, що поклав собі за задачу збирати матеріали до звичаєвого права всіх кляс і племен російської держави, починаючи з сільського населеня і переходячи поступенно до других суспільних кляс. Передовім має збирати звичаї великоруські, малоруські і білоруські. Територіяльним районом для збираня матеріалу комітет признає всю Росію, а також східну Галичину, Угорську Русь і Буковину.

— При київськім Николаївськім воєнім соборі заходами коменданта київської кріпости устроює ся воєнно-народний музей.

При тім музею має бути читальня і аудиторія для народних читань. Крім того заряд музею буде видавати і продавати по дешевій ціні брошури з описом важнійших історичних хвиль, пережитих Росією, з біографіями славних російських діячів і епізодів з воєнного побуту.

III. Сеньобос: Сучасна Англія. Нарис розвою її політичного життя 1814—1896 рр. З французького переклав Іван Франко. Накладом Редакції Літ. Наук. Вістника. Львів, 1998. Сторін 85, 8-ки.

Данило Мордовець: Дні долі. Повість. Накладом Редакції Літ. Наук. Вістника. Львів, 1898. Сторін 146, 8-ки.

Ярослав Окуневський. Листи з чужини. Том I. Універсальна Бібліотека ч. 20—26. Чернівці 1898. Ціна книгарська 1 зр. 25 кр., для передплатників Унів. Бібліотеки 1 зр. Поодинокі описи подорожій Я. О—ого друкували ся в „Ділі“; тут вони зібрані разом. Другий том вийде ще сего року.

Т. Шевченко: Причпина. Утоплена. Русалка. Черниця Маряна. Поеми. Київ 1898. Тип. С. Кульженка. 35 сторін, 8-ки; 10,000 примірників.

Данило Мордовець: Козаки и море. Поема. СПб. 1898. Передрук з „Саратовского Сборника“.

Іван Готляревський: Собрание сочиненій. Полтава, 1898 р. ціна 35 коп.

Хлопська бібліотека XI. **Програма** русько української радикальної партії, пояснена Др. С. Даниловичем. Львів, 1898. Накладом редакції „Громадського Голосу“. Сторін 72, 16 ки, ціна 10 кр.

